THIS WORK

IS DEDICATED TO

HIS HIGHNESS SREE MAHARAJAH MEERZA

ANANDA GAZAPATTI RAJ

MUNEEA SULTAN BAHADOOR

OF

VIZIANAGARAM

IN

ACKNOWLEDGMENT OF THE

DEEP INTEREST SHEWN BY HIS HIGHNESS

FOR THE ADVANCEMENT OF SANSKRIT LEARNING

AND

OF THE LIBERAL PATRONAGE AFFORDED TO THE

CAUSE OF SANSKRIT L[illegible] BY THE

ANCESTORS OF HIS HIGHNESS

WITH DEEP REGARD AND ESTIMATION

BY

JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

the Commentator

THIS WORK

IS DEDICATED TO

HIS HIGHNESS SREE MAHARAJAH MEERZA
ANANDA GAZAPATTI RAJ
MUNEEA SULTAN BAHADOOR

OF

VIZIANAGARAM

IN

ACKNOWLEDGMENT OF THE
DEEP INTEREST SHEWN BY HIS HIGHNESS
FOR THE ADVANCEMENT OF SANSKRIT LEARNING

AND

OF THE LIBERAL PATRONAGE AFFORDED TO THE
CAUSE OF SANSKRIT LANGUAGE BY THE
ANCESTORS OF HIS HIGHNESS,

WITH DEEP REGARD AND ESTIMATION

BY

JIBANANDA VIDYASAGARA B A
the Commentator

सूचीपत्रम् ।

सप्तमप्रकरणम् ।

शुक्रनीतौ

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रणम्य जगदाधारं सर्गस्थित्यन्तकारणम् ।
संपूज्य भार्गवः पृष्टो वन्दितः पूजितः सुतः ॥ १ ॥
पूर्वदेवैर्यथान्यायं नीतिसारमुवाच तान् ।
शतलक्षश्लोकमितं नीतिशास्त्रमथोक्तवान् ॥ २ ॥
स्वयम्भूर्भगवान् लोकहिताय संक्षिपेऽथ वै ।
तत्सारन्तु वसिष्ठाद्यैरस्माभिर्वृद्धिहेतवे ॥ ३ ॥

[illegible] प्रणम्य गिरिजापतिं ।
[illegible] शुक्रनीति [illegible] ॥

ग्रन्थारम्भे निर्विघ्न[illegible] जगदीश्वर[illegible] प्रणम्येत्यादि । [illegible] संपूज्य च पूर्वदेवैः [illegible] यथान्यायं वन्दितः [illegible] पूजितः सुतः [illegible] नीतिसारं [illegible] उवाच । पूर्वं भगवान् स्वयम्भूः [illegible] लोकहितार्थं [illegible] शतलक्षश्लोकमितं नीतिशास्त्रं [illegible] [illegible] [illegible] नीतिशास्त्र[illegible] [illegible] । [illegible]

मन्त्रायुर्म् पञ्चाशतं प्रहित सर्वविस्तृतम् ।
क्रियैकदेशबोधीनि शास्त्राण्यन्यानि सन्ति हि ॥ ४ ॥
सर्वोपजीवकं लोकस्थितिकृन्नीतिशास्त्रकम् ।
धर्मार्थकाममूलं हि स्मृतं मोक्षप्रदं यतः ॥ ५ ॥
अतः सदा नीतिशास्त्रमभ्यसेद्यत्नतो नृपः ।
यद्विज्ञानान्नृपाद्याश्च शत्रुजिल्लोकरञ्जकाः ॥ ६ ॥
सुनीतिकुशला नित्यं भवन्ति च भूमिपाः ।
शब्दार्थानां न किं ज्ञानं विना व्याकरणं भवेत् ॥ ७ ॥

[illegible]

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

सुनीतिकुशला इति । [illegible]

प्राकृतानां पदार्थानां ज्ञानं तर्कैर्विना न किम् ? ।
विधिनिषेधवाक्यानां न किं मीमांसया विना ? ॥ ८ ॥
ईशावधिमनःस्थं वेदान्तेन विना कि किम् ? ।
[illegible] शास्त्राण्येतानि सन्ति हि ॥ ९ ॥
तत्त्वतास्तु ये सर्वमिष्टानि [illegible] सदा ।
श्रुतिबोधकशीतं ते कि स्याद् व्यवहारिणाम् ? ॥ १० ॥
सर्वेषां व्यवहारस्थितिर्नीत्या विना न हि ।
यथाऽन्नैर्विना देहस्थितिर्नैव देहिनाम् ॥ ११ ॥

प्राकृतानामिति । तर्कैः नैयायिक[illegible] विना प्राकृतानां [illegible] पदार्थानां ज्ञानं किं न भवेत् ? अपि तु भवेदेव । तथा मीमांसया मीमांसाशास्त्र[illegible] विना विधि-निषेध[illegible] वाक्यानां [illegible] किं न भवेत् ? [illegible] भावः ॥ ८ ॥

ईशेति । वेदान्तैः विना [illegible] किं न [illegible] ? इति [illegible] भावः । [illegible] किं स्यात् ? [illegible] ॥ ९ ॥ १ ॥

सर्वेति । [illegible] विना यथा देह-स्थितिः न स्यात् तथा नीत्या विना सर्वेषां व्यवहारस्थितिः [illegible] न हि भवितुमर्हति ॥ ११ ॥

सर्वाभीष्टकरं नीतिशास्त्रं स्यात् सर्वसम्मतम्।
अत्यावश्यं नृपस्यापि स सर्वेषां प्रभुर्यतः॥ १२॥
शत्रवो नीतिहीनानां यथापथ्याशिनां गदाः।
सद्यः केचिच्च कालेन भवन्ति न भवन्ति च॥ १३॥
नृपस्य परमो धर्मः प्रजानां परिपालनम्।
दुष्टनिग्रहणं नित्यं न नीत्या ते विना ह्युभे॥ १४॥
अनीतिरेव संछिद्रं राज्ञो नित्यं भयावहम्।
शत्रुसंवर्धनं प्रोक्तं बलह्रासकरं महत्॥ १५॥
नीतिं त्यक्त्वा वर्तते यः स्वतन्त्रः स हि दुःखभाक्।

सर्वेति। [illegible] ॥ १२॥

शत्रव इति। [illegible] ॥ १३॥

नृपस्येति। [illegible] ॥ १४॥

अनीतिरिति। [illegible] ॥ १५॥

नीतिमिति। [illegible]

अतस्त्वमसुमिमां तु प्रविचारावमेहगम् ॥ १६ ॥
आराध्यो नीतिमान् राजा दुराराध्यस्त्वनीतिमान् ।
यत्र नीतिबले चोभे तत्र श्रीः सर्वतोमुखी ॥ १७ ॥
अप्रेरितहितकरं सम्राट् भवेद् यथा ।
तथा नीतिषु सन्मार्गो नृपेषामभिहितश्च मे ॥ १८ ॥
मित्र राष्ट्र बल मित्र मित्रोऽमात्यादिको गण ।
अनीतिमत्त्वं नृपस्यैतस्नीतिश्च सर्वदा ॥ १९ ॥
तपसा देव भास्वन्ते गोप्ता पाता च रक्षकः ।
नृपः प्रजानामाभाति तपसा च महीमिमाम् ॥ २ ॥

न हि दुराचारस्य [illegible] च [illegible] प्रजाः [illegible] तु अविचारतस्तेन हि यथा वा अविचारतस्तैर्हि न [illegible] [illegible] तथा सेव्यतामिति भावः ॥ १६ ॥

आराध्य इति । नीतिमान् राजा आराध्यः सुखेन आराधनीयः अनीतिमांस्तु दुराराध्यः दुःखेन आराधनीयः यत्र राज्ञि उभे नीतिबले नीतिः बलञ्च तिष्ठतः [illegible] तत्र श्रीः सर्वतोमुखी भवतीति शेषः ॥ १७ ॥

अप्रेरितेति । यथा [illegible] राष्ट्रम् अप्रेरितम् [illegible] हित-कर भवेत् [illegible] [illegible] तथा नीतिषु [illegible] सन्मार्गो [illegible] [illegible] राजा [illegible] यथा तथा [illegible] [illegible] इति भावः ॥ १८ ॥

मित्रमिति । [illegible] [illegible] सर्वदा [illegible] दुर्जनात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] राष्ट्र मित्र [illegible] [illegible] [illegible] मित्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मित्र [illegible] [illegible] [illegible] भावः ॥ १९ ॥

तपसेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भावः [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible]

सर्वाभीष्टकरं नीतिशास्त्रं स्यात् सर्वसम्मतम्।
अत्यावश्यं नृपस्यापि स सर्वेषां प्रभुर्यतः॥ १२॥
शत्रवो नीतिहीनानां यथापथ्याशिनां गदाः।
सद्यः केचिच्च कालेन भवन्ति न भवन्ति च॥ १३॥
नृपस्य परमो धर्मः प्रजानां परिपालनम्।
दुष्टनिग्रहणं नित्यं न नीत्या ते विना ह्युभे॥ १४॥
अनीतिरेव सच्छिद्रं राज्ञो नित्यं भयावहम्।
प्रजासंवर्धनं चौजः शत्रुनाशकरं महत्॥ १५॥
नीतिं त्यक्त्वा वर्तते यः स्वतन्त्रः स हि दुःखभाक्।

सर्वेति। नीतिशास्त्रं सर्वाभीष्टकरं [illegible] ॥ १२॥

शत्रव इति। नीतिहीनानां [illegible] ॥ १३॥

नृपस्येति। [illegible] ॥ १४॥

अनीतिरिति। राज्ञः अनीतिः [illegible] ॥ १५॥

नीतिमिति। यः नीतिं त्यक्त्वा [illegible]

विना व्यवसाय सुखं व्यवसौ हि परं तप ।
तप व्यवसायरूपं यत् वर्द्धित येन वे सदा । २४ ।
देवाय विप्रराजाय किं पुनमनुजा भुवि ? ।
सुदण्डे धेमनिरता प्रजा कुर्यात्मवामये । २५ ।
नृप व्यवसायनिरतो भूत्वा तेन यथोऽप्यथा ।
अभियिनोऽनभियिनो नृपस्तन्तु यदाप्नुयात् । २६ ।
तदा यत्नेन योग्येन ततो नीत्यानुपालयन् ।
प्रजा सर्वा प्रतिदिनमर्थिकृत्या स्वपाकृत सदा । २७ ।
निम्नबुद्धिमतोऽप्यत्र स्वस्थकोऽपि विवर्द्धते ।
तिम्न चाऽपि यम यान्ति योग्य नीतिवलेषमे । २८ ।

विनेत्यादि । व्यवसायं विना सुखं न भवति, हि यतः व्यवसा वर्द्धते येन यदा व्यवसाय निमन्नयावसर्वं यतः वर्द्धित व्यवस तत यत्र व देवा विप्राः मुवि प्रविश्यो मनुष्याः व्यवसा किं पुनः ? । यथा राजा अभियिनः अनभियिनः वा सुदण्डः यत्नेन योग्येन वा यदा व्यवसायं प्राप्नुयात् यत्नेन तदा धर्म निरतः व्यवहारः नित्यं तथा स्वपाकृत स्वकाचरः यत् सर्वाः प्रजाः योग्या व्यवसायम् प्रजाभिः व्यवहारैः स्वरक्षैः योजन स्वप्रतिदिनः प्रजाः सदा धर्मनिरताः स्वपाकृतैव व्यवसायपराः कुर्वीत । स्वस्थका नाम व्यवसायमे स्वस्था वैश्याः यथा व्यवहारिणः राज इति यत्र तत्र प्रजा न व्यवहारविना तत्र तेन वर्ते भावः । २४ । २५ । २६ । २७ ।

निम्नेति । निम्नबुद्धिमाः सर्वं मुद्राः सार्थं यत्न स्वस्था व्यवस व्यवसायोऽपि यदा विवर्द्धते यदि मनुष्य । योग्यनीतो यत्र मनुष्याः यदा नित्य च व्यवसायाय यदि सर्वं यान्ति किं पुन स्वस्था इति भावः । २८ ।

वृष्टिशीतोष्णनक्षत्रगतिरूपप्रभावतः ।
इष्टानिष्टादिभिश्च आचारैः कालस्तु भिद्यते ॥ २१ ॥
आचारप्रेरको राजा ह्येतत् कालस्य कारणम् ।
यदि कालः प्रमाणं हि कस्माद्धर्मोऽस्ति कर्तृषु ॥ २२ ॥
राजदण्डभयाल्लोकः स्वस्वधर्मपरो भवेत् ।
यो हि स्वधर्मनिरतः स तेजस्वी भवेदिह ॥ २३ ॥

[illegible] ॥ २० ॥

वृष्टीति । [illegible] कालस्तु भिद्यते [illegible] । राज आचारैरेव [illegible] । इति ॥ २१ ॥

आचारप्रेरक इति । राजा आचारप्रेरकः [illegible] ॥ २२ ॥

राजेति । [illegible] राजदण्डभयात् [illegible] तेजस्वी भवेत् ॥ २३ ॥

विना स्वधर्मात् सुखं स्वधर्मो हि परं तपः ।
तपः स्वधर्मरूपं यद् वर्द्धितं येन वै सदा ॥ २४ ॥
देवाश्च निवसन्त्यस्य किं पुनर्मनुजा भुवि ? ।
स्वस्वधर्मनिरताः प्रजाः कुर्य्यात्सदा नये ॥ २५ ॥
नृप स्वधर्मनिरतो भूत्वा तेषां यथोऽन्यथा ।
अभिषिक्तोऽनभिषिक्तो नृपस्तत्तु यदाप्नुयात् ॥ २६ ॥
तदा यत्नेन शौर्य्येण ततो नीत्यानुपालयन् ।
प्रजाः सर्वाः प्रतिदिनमभ्युदया स्वधर्मे सदा ॥ २७ ॥
निम्नवृद्धिमतोऽप्येवं स्वधर्मोऽपि विवर्द्धते ।
तिष्ठ चाऽपि नय यान्ति मोक्षं नीतिवर्त्मने ॥ २८ ॥

विनेत्यादि । स्वधर्माद् विना सुखं न भवति, हि यतः [illegible] ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

निम्नेति । [illegible] ॥ २८ ॥

सात्त्विकं तामसञ्चैव राजसं त्रिविधं तपः ।
यादृशं तपति योऽस्मिन् तादृशं लभते सो नृपः ॥ १८ ॥
यो हि सत्यधर्मनिरतः प्रजानां परिपालकः ।
दाता च सर्वभूतानां नीता ममागमस्य च ॥ १ ॥
दानशौण्डः क्षमी शूरो निःस्पृहो विषयेष्वपि ।
विरक्तः सात्त्विकः सो हि तपोऽन्ते मोक्षसन्निभात् ॥११॥
विपरीतस्तामसः स्यात् सोऽन्ते नरकभाजनम् ।
निद्रा च प्रमादी हिंसकः सत्यवर्जितः ॥ १२ ॥
राजसो दाम्भिको लोभी विषयी चञ्चलः शठः ।
ममतावान् मनसा कर्मणा [illegible] ॥ ११ ॥

सात्त्विकमिति । तपः त्रिविधं सात्त्विकं सत्त्वगुणजं राजसं रजोगुणजं तथा तामसं तमोगुणजं यः [illegible] यादृशं तपति तादृशं [illegible] तामसं तामसतपोजन्यफलम् यथा राजा [illegible] राजसं [illegible] ॥ १८ ॥

य इति । दानशौण्ड इति । यो नृपः [illegible] सत्यधर्मनिरतः [illegible] प्रजानां परिपालकः [illegible] सर्वभूतानाम् [illegible] दाता [illegible] ममागमस्य च [illegible] [illegible] दानशौण्डः [illegible] क्षमी [illegible] शूरः [illegible] विषयेष्वपि निःस्पृहः विरक्तः सः सात्त्विकः [illegible] सः तपोऽन्ते [illegible] मोक्षसन्निभात् [illegible] ॥ १० ॥ ११ ॥

विपरीत इति । यः नृपः विपरीतः पूर्वोक्तगुणविपरीतः [illegible] निद्रा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तामसः तमोगुणजन्यः सः अन्ते नरकभाजनं [illegible] ॥ १२ ॥

राजस इति । दाम्भिक इति । [illegible] लोभी

शौचप्रियः सततञ्च नीतिहीनश्च लम्पटः ।
स तिर्य्यक्त्वञ्च स्थावरत्वं भविताऽन्ते नृपाधम ॥ १४ ॥
देवानाम् सात्त्विको भुङ्क्ते राक्षसानाञ्च तामसः ।
राजसो मानवानाञ्च सर्वं धार्य्यं मनस्यत ॥ १५ ॥
सत्त्वस्य तमसः साम्यान्मानुषे जन्म जायते ।
यद् यदाश्रयते भव्यस्तत्तुल्यो स्थितो भवेत् ॥ १६ ॥
कर्म्मैव कारणं प्रायः सुमतिं दुर्गतिं प्रति ।
कर्म्मैव प्राक्तनमपि क्षणं किं कोऽस्ति चाक्रियः ॥ १७ ॥

लुब्धः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । अथवा [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] शौचप्रिय शौचानां दुर्लभानां प्रियः [illegible] वेश्याचारी नीतिहीनः नीति-शास्त्रविरुद्धः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भविता [illegible] नृपाधमः [illegible] ॥ १३ ॥ १४ ॥

देवानामिति । सात्त्विकः सत्त्वगुणाधिक्यो देवानाम् [illegible] तमो-गुणाधिक्यो राक्षसानाम् तथा राजसः रजोगुणाधिक्यो मानवानाम् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति भावः ॥ १५ ॥

सत्त्वस्येति । सत्त्वस्य तमसश्च गुणयोः साम्यात् [illegible] मानुषे जन्म जायते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] यद् यद् आश्रयते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवेत् ॥ १६ ॥

कर्मेति । अत्र संसारे कर्म्मैव सुमतिं वा दुर्गतिं प्रति कारणं [illegible] [illegible] सुमतिं वा दुर्गतिं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

न जाता जायमाना च वर्धितो नैव एव च ।
न मृतो न च वै यो वा भेदिता गुणकर्मभिः ॥ १८ ॥
ब्रह्मणा समुत्पन्ना सर्वे ते किं तु ब्राह्मणाः [illegible] ।
न पतति न संक्रामेद् ब्राह्मणत्वं प्रपद्यते ॥ १९ ॥
धर्मकर्मोपासनाभिर्देवताराधने रतः ।
शान्तो दान्तो दयायुक्त ब्राह्मणत्वं गुणैः स्मृतः ॥ २० ॥
ज्ञानसम्पन्न यः शूरो दान्तः पराक्रमी ।
गुणनिष्ठकर्मीयो यः स वै क्षत्रिय उच्यते ॥ २१ ॥

यद् यदपि सर्वं तत् कोऽपि जनाः किं कथयति क्षत्रिया सर्वेगुणैः
[illegible] अनेनैव कथोक्तमिति भावः ॥ १७ ॥

नेति । यस्य संसारे जाता जायते ब्राह्मणा जायते न म्रियते
इति वेद यथा वेदाः न मृतः न च जीव न जातोति वेद अपि
विविधाद् भेदिता इति गुणकर्मभिः इदं तत्त्वमितिवत् । सर्वैः
धर्मैः कथित भेदिता यो इति वेद गुणकर्मभिरेव विद्यते ब्राह्मणा
नेति कथिता विद्यते वेदाः जायते शूद्रः कर्मणा कथ्यतेति यथा
निर्दिष्टमेवं तथा ॥ १८ ॥

ब्रह्मण इति । सर्वे ते पूर्वोक्ता ब्राह्मणाः ब्रह्मणः निष्पन्नं तदनु-
यथा । तथा ब्राह्मणाः किं नैमित्तं कर्मणी नित्यं । तथा वाविध-
कर्मवता ब्राह्मणेषु न पतति न संक्रमेत यथा कथनाद् ज्ञानवत्त्वज्ञानात्
ब्रह्मत्वाद्यागादिभिर्यः स ब्राह्मणेषु न पतति न संक्रमते ॥ १९ ॥

धर्मे ब्राह्मणा सर्वं जायते इत्यादि पात्रेति । या धारणा यत्र
वाद कथनस्योपि वस्तोऽन्यत्राह्मणमयोऽपि गुणा कथयितुं देवता-
राधने रतः यथा विनिर्मुक्ताः शान्ताः निमग्नताः यथा दयावा च
ब्राह्मणा गुणाः निरूपिति वेद ॥ २० ॥

कोऽपीति । यस्य कोऽपरस्यापि ब्रह्मज्ञानस्य गुणा निष्ठाः शूरः

क्रयविक्रयकुशला ये नित्यं पण्यजीविनः ।
पशुरक्षाकृषिकरास्ते वैश्याः कीर्तिता भुवि ॥ ४२ ॥
द्विजसेवार्चनरताः शूराः शान्ता जितेन्द्रियाः ।
सीरकाष्ठतृणवहास्ते नीचाः शूद्रसंज्ञकाः ॥ ४३ ॥
त्यक्तस्वधर्माचरणा निर्घृणाः परपीडकाः ।
चण्डाश्च हिंसका नित्यं म्लेच्छास्ते ह्यविवेकिनः ॥ ४४ ॥
प्राक्कर्मफलभोगार्हा बुद्धिः संजायते नृणाम् ।
पापकर्मणि पुण्ये वा कर्तुं शक्तो न चान्यथा ॥ ४५ ॥

[illegible] ॥ ४१ ॥

क्रयेति । ये नित्यं [illegible] ॥ ४२ ॥

द्विजेति । ये [illegible] ॥ ४३ ॥

[illegible] ॥ ४४ ॥

[illegible] ॥ ४५ ॥

बुद्धिरुत्पद्यते तादृग् यादृक् कर्मफलोदयः ।
सहायास्तादृशा एव यादृशी भवितव्यता ॥ १६ ॥
प्राक्कर्मवशतः सर्वं भवत्येवेति निश्चितम् ।
तस्मोपदेशा व्यर्था नु [illegible] ॥ १७ ॥
भीमस्य भव्यचरिता मध्यमौ पौरुषं महत् ।
[illegible] पौरुषं कर्तुं [illegible] दैवमुपासते ॥ १८ ॥
दैवे पुरुषकारे च खलु सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
पूर्वजन्मकृतं कर्मैवार्जितं तद् द्विधाकृतम् ॥ १९ ॥
बलवान् प्रतिकारी स्याद् दुर्बलस्य सदैव हि ।
स [illegible] न हि ॥ २० ॥

बुद्धिरिति । [illegible] ॥ १६ ॥

प्रागिति । [illegible] ॥ १७ ॥

भीमस्य इति । [illegible] ॥ १८ ॥

दैव इति । [illegible] ॥ १९ ॥

बलवानिति । [illegible]

फलोपलब्धिः प्रत्यक्षहेतुना नैव दृश्यते ।
प्रागमहेतुकी सा तु नान्यथैवेति निश्चयः ॥ ११ ॥
यज्जायतेऽल्पक्रियया स्वल्पा वापि महत् फलम् ।
तदपि प्राक्तनेन केचित् प्रागिह कर्मणाम् ॥ १२ ॥
यदन्तीव्रैव क्रियया जायते पौरुषं नृणाम् ।
सद्यो हतितदीपस्य यथा वातात् प्रशमनः ॥ १३ ॥
पवज्ञध्याविभावानां प्रतीकारो न चेद् यदि ।
दुष्टानां चयनं गेहि या यावद् मुक्तिवशोदयम् ॥ १४ ॥

[illegible] ॥ १० ॥

फलोपलब्धिरिति । [illegible] ॥ ११ ॥

[illegible] ॥ १२ ॥

[illegible] ॥ १३ ॥

[illegible] ॥ १४ ॥

प्रतिकूलानुकूलाभ्यां फलाभ्यां च युतोऽप्यतः ।
दैवपक्षाधिकाभ्यां च क्रिया दैव विचिन्तयेत् ॥ १५ ॥
रावणस्य च भीष्मादेरनर्थं च सोमपी ।
प्रातिकूल्यन्तु विख्यातमिन्द्रकाद् वानरावरात् ॥ १६ ॥
भावानुकूल्यं विज्ञेयं रावणस्यार्जुनस्य च
अनुकूले सदा दैवे क्रियाभ्यां सफला भवेत् ॥ १७ ॥
महती सत् क्रियाप्यनिष्फला स्यात् प्रतिकूलके ।
मणिर्दीपेन सम्पूर्णो हरिश्चन्द्रस्य च ॥ १८ ॥

प्रतिकूलेति । [illegible] ॥ १५ ॥

रावणेति । [illegible] ॥ १६ ॥

भावानुकूल्यमिति । [illegible] ॥ १७ ॥

महतीति । [illegible] ॥ १८ ॥

भवतीष्टं सत्क्रिययानिष्टं तद्विपरीतया ।
शास्त्रतः सदसज्ज्ञात्वा त्यक्त्वासत् सत् समाचरेत् ॥ ५९ ॥
कालस्य कारणं राजा सदसत्कर्मणस्ततः ।
स्वकार्योद्यतदण्डाभ्यां स्वधर्मे स्थापयेत् प्रजाः ॥ ६० ॥
स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि च ।
सप्ताङ्गमुच्यते राज्यं तत्र मूर्द्धा नृपः स्मृतः ॥ ६१ ॥
दृगमात्यः सुहृच्छ्रोत्रं मुखं कोषो बलं मनः ।
हस्तौ पादौ दुर्गराष्ट्रे राज्याङ्गानि स्मृतानि हि ॥ ६२ ॥

भवतीति। सत्क्रियया इष्टं भवति तद्विपरीतया असत्क्रियया चैव अनिष्टं भवति। अत शास्त्रतः सदसत् ज्ञात्वा असत् त्यक्त्वा सत् समाचरेत् ॥ ५९ ॥

कालस्येति। राजा कालस्य कारणम् यतो कालः यदा राजा सम्यक् कार्यं पश्यति स कालः सत्ययुगं यदा सामान्यतः पश्यति तदा त्रेतायुगं यदा न सम्यक् पश्यति तदा द्वापरयुगं, यदा निद्राति तदा कलियुगमिति। अतः सदसत्कर्मणः कारणं स एव तस्मात् अनयादेव राज्ञ एव दोषात् सदसत्कर्मप्रवृत्तिरिति भावः। तस्मात् राजा स्वकार्ये उद्यतम् उद्योगः ... दण्डेन च ताभ्यां प्रजाः स्वधर्मे स्थापयेत् ॥ ६० ॥

स्वाम्येति। राज्ञः सप्ताङ्गं सप्तावयवम् उच्यते स्वामी राजा अमात्यः मन्त्री सुहृत् मित्रं कोषः धनं राष्ट्रं राज्यमन्तरालम् दुर्गं ... बलं सैन्यम्। तत्र तेषु मध्ये नृपः मूर्द्धा स्मृतः ॥ ६१ ॥

दृगिति। अमात्यः दृक् चक्षुः सुहृत् श्रोत्रं कोषः मुखं बलं मनः दुर्गं राष्ट्रं च हस्तौ पादौ एतानि राज्याङ्गानि कथितानि ऋषिभिः इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

यद्वाचां प्रभवो वक्ता गुणान् भूतिप्रदान् सदा ।
येऽनुवृत्ता दुष्टवृत्ता हविष्मन्तो भवन्ति हि ॥ ६ ॥
राजास्य जगतो हेतुर्वृद्धेर्वृद्धाभिसम्मतः ।
नयनानन्दजननः शशाङ्क इव तोयधेः ॥ ७ ॥
यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नेता ततः प्रजा ।
अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव ॥ ८ ॥
न तिष्ठन्ति स्वधर्मे विना पार्थिवेन वै प्रजाः ।
प्रजया तु विना स्वामी पृथिव्यां नैव शोभते ॥ ९ ॥
न्यायप्रवृत्तो नृपतिरात्मानमपि च प्रजाः ।
त्रिवर्गेणोपसन्धत्ते निहन्ति ध्रुवमन्यथा ॥ १० ॥

यद्वाचामिति । [illegible] यद्वाचां वक्ता भूतिप्रदान् [illegible] गुणान् [illegible] [illegible] राजानः [illegible] [illegible] भवन्ति हि [illegible] ॥ ६ ॥

राजेति । वृद्धाभिसम्मतः [illegible] राजा तोयधेः [illegible] [illegible] शशाङ्क इव नयनानन्दजननः [illegible] [illegible] ॥ ७ ॥

यदीति । यदि नरपतिः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न स्यात् [illegible] तदा प्रजा जलधौ [illegible] अकर्णधारा [illegible] नौः [illegible] इव [illegible] विप्लवेन [illegible] ॥ ८ ॥

नेति । प्रजाः पार्थिवेन [illegible] विना स्वधर्मे न तिष्ठन्ति [illegible] [illegible] तथा स्वामी प्रजया विना पृथिव्यां न शोभते [illegible] [illegible] [illegible] भावः ॥ ९ ॥

न्यायेति । नृपतिः न्यायप्रवृत्तः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ध्रुवं [illegible] निहन्ति [illegible] ॥ १० ॥

धर्म्ये द्वैतवने राजा विधाय वसुधे भुवम् ।
अधर्मादेव नहुषः प्रतिपेदे रसातलम् । २८ ।
वेनो नष्टस्त्वधर्मेण पृथुर्वृद्धः स धर्मतः ।
तस्माद्धर्मं पुरस्कृत्य यतेतार्थाय पार्थिवः । २९ ।
यो हि धर्मपरो राजा देवांशोऽन्यश्च रक्षसाम् ।
अंशभूतो धर्मलोपी प्रजापीडाकरो भवेत् । ३० ।
अराजके हि सर्वस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः । ३१ ।
इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च ।
चन्द्रवित्तेशयोश्चापि मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः । ३२ ।
[illegible]स्यावरायाश्च [illegible] स्वतपसा भवेत् ।
[illegible] यो यस्येन्द्रो नृपतिस्तथा । ३३ ।

धर्म्य इति । राजा युधिष्ठिर [illegible] द्वैतवने [illegible] विधाय भुवं [illegible] नहुषः अधर्मात् रसातलं प्रतिपेदे च [illegible] । २८ ।

वेन इति । वेनो नाम [illegible] अधर्मेण नष्टः [illegible] [illegible] धर्मेण वृद्धः इति मतः, तस्मात् पार्थिवः धर्मं पुरस्कृत्य [illegible] [illegible] [illegible] यतेत । २९ ।

य इति । यः राजा धर्मपरः स देवांशः अन्यः रक्षसाम् अंशभूतः धर्मलोपी प्रजानां पीडाकरश्च भवेत् । ३० ।

अराजक इति । [illegible] । [illegible] अराजके [illegible] भयात् [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] रक्षार्थम् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वरुणस्य च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मात्राः अंशान् निर्हृत्य [illegible] राजानमसृजत् [illegible] । ३१ । ३२ ।

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

वायुर्गन्धस्य सदसत्कर्मणः प्रेरको नृपः ।
धर्मप्रवर्तकोऽधर्मनाशकस्तमसो रविः ॥ ७४ ॥
दुष्कर्मदण्डको राजा यमः स्याद् दण्डकृद् यमः ।
अग्निः शुचिस्तथा राजा रक्षार्थं सर्वभागभुक् ॥ ७५ ॥
पुष्यत्यपां रसैः सर्वं वरुणः स्वधनैर्नृपः ।
करैश्चन्द्रो ह्लादयति राजा स्वगुणकर्मभिः ॥ ७६ ॥
कोशानां रक्षणे दक्षः स्यान्निधीनां धनाधिपः ।
चन्द्रोऽयेन विना सर्वैर्गुणैर्नो भाति भूपतिः ॥ ७७ ॥
पितामाता गुरुर्भ्राता बन्धुर्वैश्रवणो यमः ।
नित्यं सप्तगुणैरेषां युक्तो राजा न चान्यथा ॥ ७८ ॥

[illegible] ॥ ७३ ॥

वायुरिति । [illegible] ॥ ७४ ॥

दुष्टेति । [illegible] राजा [illegible] ॥ ७५ ॥

पुष्यतीति । [illegible] राजा [illegible] ॥ ७६ ॥

कोशानामिति । कोशानां धनानां रक्षणे [illegible] राजा [illegible] । चन्द्रः [illegible] विना न भाति । [illegible] ॥ ७७ ॥

गुणसाधनसंदक्षः स्वप्रजायाः पिता यथा ।
क्षमयित्र्यपराधानां माता पुष्टिविधायिनी ॥ ७९ ॥
हितोपदेष्टा शिष्यस्य सुविद्याध्यापको गुरुः ।
स्वभागोद्धारकृद्भ्राता यथाशास्त्रं पितुर्धनात् ॥ ८० ॥
आत्मस्त्रीधनगुह्यानां गोप्ता बन्धुश्च मित्रवत् ।
धनदस्तु कुबेरः स्याद् यमः स्यात् सुदण्डकृत् ॥ ८१ ॥
प्रवसन्ति संराज्ञि नियसन्ति गुणा इमे ।
एते सप्त गुणा राज्ञा न त्याज्याः कदाचन ॥ ८२ ॥

पित्रेति । पिता जनकः माता जननी गुरुः आचार्यः भ्राता सोदरः बन्धुः तद्वत् वैश्रवणः धनपतिः यमः दण्डधरः एतैः सप्तगुणैः राजा नित्यं युक्तः भवेत् अन्यथा एतैः गुणैर्हीनः राजा न च रक्षको भवेत् ॥ ७८ ॥

गुणेति । राजा पिता यथा जनक इव स्वप्रजायाः गुणसाधने गुणोत्पादने दक्षः समर्थः भवतीति शेषः । तथा पुष्टिविधायिनी पोषणकारिणी अपराधानां दोषाणां क्षमयित्री माता यथा जननीव प्रजानां पोषकः क्षमाशीलश्च भवेत् ॥ ७९ ॥

हितेति । सुविद्याध्यापकः शोभनविद्याशिक्षकः गुरुः यथा शिष्यस्य हितोपदेष्टा तथा राजा प्रजानां हितोपदेष्टा च भवेत् । भ्राता यथा पितुर्धनात् स्वभागं उद्धारं करोतीति स्वभागोद्धारकृत् तथा राजा प्रजाभ्यः स्वभागहारी स्यादिति भावः ॥ ८० ॥

आत्मेति । राजा मित्रवत् आत्मनः स्त्रीणां धनानां तथा गुह्यानां रहस्यानां गोप्ता रक्षिता बन्धुरिव बन्धुः, धनदः धनदाता कुबेरः, तथा सुदण्डकृत् यथान्याय दण्डविधाता यमवत् यमः स्यात् ॥ ८१ ॥

प्रवसतीति । प्रतिदिनम् ... राजनि एते सप्त गुणाः निवसन्ति एते राज्ञा कदाचन एते सप्त गुणाः न त्याज्याः न हातव्याः ॥ ८२ ॥

यमते योऽध्वराय स' प्रजा' सुखमते यमी ।
यमता तु विना भूपो न भात्यखिलसद्गुणैः ॥ ८३ ॥
त्यागी दुर्गं धनं परित्यज्य प्रतिपाद्याश्रितिप्रिये ।
दानैर्मानैश्च सत्कारैः स्वप्रजारञ्जकः सदा ॥ ८४ ॥
दान्तः शूरश्च शस्त्रास्त्रकुशलोऽरिनिषूदनः ।
अभयश्च मेधावी ज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥ ८५ ॥
नीचहीनो दीर्घदर्शी वृद्धसेवी सुनीतियुक् ।
गुणिजुष्टश्च यो राजा स ज्ञेयो देवतांशकः ॥ ८६ ॥
विपरीतस्तु रक्षोंऽशः स वै नरकभाजनम् ।
सर्पांशसदृशो मिश्रः तत्तद्गुणगणैः मिश्रः ॥ ८७ ॥

यमीति । यः प्रजाः सम्यक् यद् सदर्थं यजते, स कृत्स्ने प्रजानां सुखाय ने यमी भवति । यमता तु विना भूपः अखिलैः सद्गुणैः सद्गुणैः अपि न भाति न शोभते ॥ ८३ ॥

त्यागीत्यादि । यः धनं निजम् दुर्गं धनं दीनान् परित्यज्य [illegible] प्रतिपाद्य [illegible] दानैः मानैः सत्कारैः [illegible] प्रजानां रञ्जकः प्रीतिकरः, दान्तः इन्द्रियदमनशीलः शूरः [illegible] शस्त्रास्त्रकुशलः [illegible] अरिनिषूदनः शत्रुनाशकः अभयः [illegible] मेधावी [illegible] ज्ञानविज्ञानसंयुतः [illegible] नीचहीनः नीचसङ्गरहितः दीर्घदर्शी [illegible] वृद्धसेवी [illegible] सुनीतियुक् [illegible] गुणिजुष्टः [illegible] स राजा देवांशकः [illegible] ॥ ८४ । ८५ । ८६ ॥

विपरीत इति । यस्तु विपरीतः [illegible] रक्षोंऽशः राक्षसांशसम्भूतः, स वै नरकभाजनं निरयगामी भवति । [illegible] राजा [illegible] [illegible] राजा [illegible]

तत्पूतं मन्यते राजा सम्पश्यति च मोदते ।
तेषामाचरणैर्नित्यं नान्यथा नियतवशात् ॥ ८८ ॥
पथ्यमिव भोज्यं हितकमपथ्यं नरैः ।
प्रतिकारैर्विना नैव प्रतिकारे कृते सति ॥ ८९ ॥
तथा भोगाय भवति चिकित्सितगदो यथा ।
उपदिष्टःशिष्टैस्तैः तत् तत् कार्यं भजेत च ॥ ९० ॥
दृश्यते सत्फलं स्यात् दुष्फलं न हि कस्यचित् ।
सदसद्बोधकान्येव हृदा शास्त्राणि चाचरेत् ॥ ९१ ॥

[illegible] यथा [illegible] । तदेव हि [illegible] भावः ॥ ८७ ॥

तदिति । राजा [illegible] ॥ ८८ ॥

पथ्यमिति । [illegible] ॥ ८९ ॥

तथेति । [illegible] राजा भोगाय भवति [illegible] ॥ ९० ॥

दृश्यते इति । [illegible] शास्त्राणि हृदा आचरेत् [illegible] ॥ ९१ ॥

यमते योऽप्रमादं स यम सुदृढमति यमी ।
यमता तु विना भूपो न सात्त्विकसहुपे ॥ ८३ ॥
यान् दुष्टं यान् परित्यज्य प्रतिपालास्तितिष्ठते ।
दानैर्मानैश्च सत्कारैः 'स्वप्रजारञ्जक' सदा ॥ ८४ ॥
दान्त शूरश्च शस्त्रास्त्रकुशलोऽरिनिषूदनः ।
स्वतन्त्रश्च मेधावी ज्ञानविज्ञानसंयुत ॥ ८५ ॥
नीचहीना दीर्घदर्शी वृद्धसेवी सुनीतियुक्।
गुणिजुष्टस्तु यो राजा स ज्ञेयो देवतांशक ॥ ८६ ॥
विपरीतस्तु रक्षांश स वै नरकभाजनं ।
नृपांशसदृशा नित्यं तत्सहायगण किल ॥ ८७ ॥

यमते इति । यः प्रजाः दण्डः यन् अपराधं यमते, स सुदृढमतिः प्रजानां दण्डने यमी भवति । यमता तु विना भूपः सात्त्विको भवन् सहुपे सात्त्विकोऽपि यमः न भाति न शोभते ॥ ८३ ॥

यानिमानि । यः यान् सिद्धान् दुष्टं यान् दीनान् परित्यज्य प्रतिपाल्यम् विन्यस्तानाम् तितिष्ठते अन्तः स्थित यदा राजा याने यत् दाते दानादिभिर्नैव यान्याना रञ्जक नीतिसंपन्नः, दान्तः इन्द्रिय दमनशीलः शूर यवनान् शस्त्रास्त्रकुशलः संग्रामविहितः अरिनिषूदन सम्मानस्य अधानमा स्वतन्त्रो मेधावी नीतिविज्ञानसम्पन्नधिया मेधावी बुद्धिमान् ज्ञानविज्ञानाभ्यां शास्त्रविवेकरूपाभ्यां संयुतः नीचहीनः नीचसंसर्गरहितः दीर्घदर्शी दूरदर्शी वृद्धसेवी अभिज्ञजनसंगानुवर्ती सुनीतियुक् सम्यक्नय यथा गुणिभिः सेवितः युक्तः सेवितः भवति स राजा देवांशकः देवांशेनावतीर्णः इत्यमा ज्ञेय ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

विपरीत इति । अर्थाद्विपरीतस्तु यस्य रक्षोंऽशः राक्षसविभागस्थेव, स वै नरक भाजनं निरयगामी भवति । यत्र राजा यथा यस्य नृपस्यांशः सहायगणः राजांशसदृशः, यादृशो राजा तादृ

स्वष्टवी' व्यासिता राज्ञो नृप एव न मन्त्रिणः ।
तथा विनीतदायादो राज्ञा पुत्रादयोऽपि च ॥ २६ ॥
सदानुरक्तप्रकृतिः प्रजापालनतत्परः ।
विनीतात्मा हि नृपतिर्भूयसीं श्रियमश्नुते ॥ २७ ॥
प्रकीर्णविषयारण्ये धावन्तं विप्रमाथिनम् ।
ज्ञानाङ्कुशेन कुर्वीत वश्यमिन्द्रियदन्तिनम् ॥ २८ ॥
विषयामिषलोभेन मनः प्रेरयतीन्द्रियम् ।
तन्निरुन्ध्यात् प्रयत्नेन जिते तस्मिन् जितेन्द्रियः ॥ २९ ॥

दुर्विनीतो राजा प्रजाभिः त्यजेद् प्रजा तु प्रकृतिविनीतापि न कदा चिदपि राजविनीता भवतीति भावितार्थः ॥ २५ ॥

अष्टेति । यत इति प्रजापालन व्यापारेषु यत एव नृप विनीत दायादः विनीतदायादेन, तथा पुत्रादयोऽपि राज्ञा विनीताः, किन्तु मन्त्रिणो न विनीताः अत्र राज्ञा शासिता राजानः मन्त्रिणः नीतिना नयविनीता अपि विनीतसंसिद्धिर्भवति भाव ॥ २६ ॥

सदेति । सदा सदनुरक्ता प्रकृतिः प्रजापालने तत्परः सदानुरक्तप्रकृतिः यथा हि विनीतः राजा विनयी भवति भूयसीं महतीं श्रियम् अश्नुते भुङ्क्ते ॥ २७ ॥

प्रकीर्णेति । प्रकीर्णे विस्तृते विषय एव अरण्ये धावन्तं विप्रमाथिनं दुर्दान्तम् इन्द्रियदन्तिनम् इन्द्रिय ज्ञानाङ्कुशेन वशं कुर्वीत विप्रमाथिनं तेन यथा वश्यं कुर्वीत जितेन्द्रियो भवेदित्यर्थः ॥ २८ ॥

विषयेति । मनः विषया एव आमिषाणि तेषां लोभेन इन्द्रियं प्रेरयति, अतः प्रयत्नेन तत् मनः निरुन्ध्यात्, तस्मिन् मनसि जिते सति जितेन्द्रियो भवति ॥ २९ ॥

एकस्यैव हि योऽशक्तो मनसः सन्निबर्हणे ।
महीं सागरपर्यन्तां स कथं ह्यवजेष्यति ॥ १० ॥
क्रियावसानविरसैर्विषयैरपहारिभिः ।
गच्छत्याक्षिप्तहृदयः करीव नृपतिर्वधम् ॥ ११ ॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एकैकशस्त्वमीषां विनाशप्रतिपत्तये ॥ १२ ॥
शुचिशष्पाङ्कुराहारो विदूरगमने क्षमः ।
लुब्धको गीतलोभेन मृगो मृगयते वधम् ॥ १३ ॥

एकस्येति । यः एकस्य हृदयस्य मनसः सन्निबर्हणे नियमने असमर्थः स सागरपर्यन्तां महीं कथम् जेष्यति ? नैवेत्यर्थः ॥ १० ॥

क्रियेति । क्रियावसानविरसैः परिणामदुःखदैः अपहारिभिः विषयैः आक्षिप्तहृदयः नृपतिः करीव वधम् गच्छति ॥ ११ ॥

शब्द इति । शब्दः स्पर्शः रूपम् रसः गन्धश्च पञ्चमः एषां एकैकशः विनाशप्रतिपत्तये भवति ॥ १२ ॥

शुचीति । शुचिः शष्पाङ्कुराहारः विदूरगमने क्षमः मृगः लुब्धकः गीतलोभेन वधम् मृगयते ॥ १३ ॥

गिरीन्द्रयिम्दरामारो सौवर्णौस्य[illegible]विततुम ।
कपिलीसमसंमोहात् बन्धम याति वारणः ॥ १४ ॥
स्निग्धदीपशिखालोकविलासितविलोचनः ।
मृत्युमृच्छति समोहात् पतङ्ग सहसा पतन् ॥ १५ ॥
अगाधसलिले मग्नो दूरेऽपि वसतो वसन् ।
मीनस्तु सामिष लोहमास्वादयति मृत्यवे ॥ १६ ॥
उत्पतितुं समर्थोऽपि मन्त्र चैव सपक्षकः ।
हिरण्यो गन्धलोभेन कमले याति बन्धनम् ॥ १७ ॥
एकैकमो विनिघ्नन्ति विषया विषसन्निभाः ।
किं पुनः पञ्च मिलिताः न कथं नाशयन्ति हि ॥ १८ ॥

[illegible] गिरीति । गिरीन्द्रसिन्दराकारः [illegible] यथा सौवर्णा [illegible] तथा मोहात् [illegible] याति [illegible] ॥ १४ ॥

[illegible] स्निग्धेति । [illegible] स्निग्धा वा दीपशिखा तस्या आलोकेन विलोकिते विलोचने [illegible] पतङ्गः [illegible] पतन् [illegible] मृत्युम् [illegible] ॥ १५ ॥

[illegible] अगाधेति । [illegible] दूरे [illegible] मीनस्तु [illegible] ॥ १६ ॥

[illegible] उत्पतितुमिति । [illegible] ॥ १७ ॥

[illegible] एकैक इति । [illegible]

पूतं को भवमिवैतद् वितथं मन्नयनाप् ।
¹मद्युम सुमिदुम हि मनमुखमतिमदम् । १०८ ।
नश्वमैमवतम सुपूर्वेन मिनायिता ।
सकापस्य मनायास पूत मवति तद्विदाम् । ११ ।
मीचां नामरपि मन्नादि विमरोमेव मानसम् ।
कि पुनरस्यैनं तासां विमासोनामितमृधान् । १११ ।
एवं मवारकुमता वसुगदमदमामियो ।
यं न नारी ममोक्षमावर रमान्तर्यामना । ११२ ।

[illegible]

[illegible] । १०८ ।

[illegible] । ११ ।

[illegible] । १११ ।

[illegible]

सुनेरपि सताऽवश्यं सरांय कुर्वतेऽङ्गना ।
जितेन्द्रियस्य का वार्ता किं पुनश्चाजितात्मनाम् ॥ ११२ ॥
मायाप्यनन्त मदन स्वीषु मायं मता यतो ।
इन्द्रदयाग्रमदुमरावयात्मा सदा धृता ॥ ११३ ॥
यतत्पर नरस्यैव को मुखाय भवेत् सदा ।
साक्षाद्भिनी मद्यसमा तो विनाभ्या न विद्यते ॥११५॥
मतिभ्रंशं हि पिबतो बुद्धिलोपो भवेत् किल ।
प्रतिभां बुद्धिवैपरीत्यं धैर्यं चित्तविभिन्नतम् ॥ ११६ ॥
तनोति मादया पीतं मद्यमन्धद विनाशकृत् ।
कामक्रोधौ मद्यतमौ नियाम्यौ यथोचितम् ॥ ११७ ॥

विदुषा बहुमहदनाविष्टौ तथा दृष्टान्तं बोधने यथा नारी नारी
वं नर च यमोदुर्मान, बलित वनमेतिमर्थ ॥ ११२ ॥

सुनेरिति । सङ्गता प्रमत्ताकृती नारी जितेन्द्रियस्य सुनेरपि
मन वश्यं करोतं करोति का वार्ता कि तद्यथा अजितात्मनाम्
अजितेन्द्रियाणां कि इन ॥ ११३ ॥

मायेत्यादि इति । यत मायाया यदा स्त्रीषु मायानां मायवि
...न यतो इन्द्रदयाग्रमदमरावयात्मा मदन राजाय भार्या यथा
ति । विद्याक भवतारये ॥ ११४ ॥

यतत्परादिति । यतत्परस्य नरस्य को सदा सुखाय भवेत्
यत तो विना अन्या मद्यसमा साक्षाद्भिनी मनोमोहदायक
साक्षादिन्धी साधादिनी साधावसादिनी न विद्यते ॥ ११५ ॥

मद्यदोषमाह मतिभ्रंशमिति । मतिभ्रंशं विमतं
मदन पिबतोऽपि भवेत् किल विमेति निविशे । विद्याक भवतारये ।
...मद्यं पीत मद्यमधिना विनाशकृत् यदि मद्यं मिलत्वा मतिं
मन धारयेत् विस्तु ? विद्यते ितरात् करोति, एव वुद्धिप्र
[illegible]

कामं प्रजापालने च क्रोधं शत्रुनिबर्हणे ।
सैन्यसंधारणे लोभो योज्यो राज्ञा जयार्थिना ॥ ११७ ॥
परस्त्रीसङ्गमे कामो लोभो नान्यधनेषु च ।
अप्रजादण्डने क्रोधो नैव कार्यो नृपे सदा ॥ ११८ ॥
किमुच्यते कुटुम्बीति परस्त्रीसङ्गमादरः ।
अप्रजादण्डमात्सूरो धनिकोऽप्ययनैव किम् ? ॥ ११९ ॥
मर्यादितारं नृपतिं ब्राह्मणं पातपञ्जिनम् ।
धनिकं चाप्रदातारं दैवा घ्नन्ति [illegible] ॥ १२१ ॥

[illegible] ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

काम इति । राज्ञा प्रजापालने [illegible] [illegible] ॥ ११८ ॥

परस्त्रीति । [illegible] ॥ ११९ ॥

किमिति । [illegible] ? [illegible] ॥ १२० ॥

मर्यादितारमिति । [illegible] ॥ १२१ ॥

स्वामित्वं चैव दासत्वं धनित्वं तपफलम् ।
धनस्य फलमर्थित्वं दासत्वं च दरिद्रता ॥ १२२ ॥
दृष्ट्वा ग्रामाश्रितो भावं सविमृश्य यथोचितम् ।
कुर्यात्तथा साहसं तु परलोके सुखाय च ॥ १२३ ॥
दुष्टनिग्रहणं दानं प्रजायाः परिपालनम् ।
यजनं राजसूयादेः कोषाणां न्यायतोऽर्जनम् ॥ १२४ ॥
करदीकरणं राज्ञां रिपूणां परिमर्दनम् ।
भूमिसंपालनं भूयो राजवृत्तं तु चाष्टधा ॥ १२५ ॥
न वर्धितं बलं यैस्तु न भूपाः करदीकृताः ।
न प्रजाः पालिताः सम्यक् ते वै षण्ढतिला नृपाः ॥ १२६ ॥

स्वामित्वमिति । स्वामित्वम् [illegible] दासत्वं दासभावश्च तथा धनित्वं धनवत्त्वं तपसः [illegible] फलमिति भावः । तथा धनित्व [illegible] दासत्वं दारिद्र्यं दरिद्रता [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भावः ॥ १२२ ॥

दृष्ट्वेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सविमृश्य यथोचितं परत्र [illegible] च सुखाय यथोचितं साहसं [illegible] [illegible] कुर्यात् ॥ १२३ ॥

[illegible] [illegible] [illegible] दुष्टेति । करदीकरणमिति । [illegible] [illegible] [illegible] निग्रहणं दानं प्रजायाः परिपालनं, राजसूयादेः [illegible] यजनं, कोषाणां [illegible] न्यायतः [illegible] अर्जनं राज्ञां करदीकरणं करदानेन [illegible], रिपूणां शत्रूणां परिमर्दनं [illegible] तथा भूमेः [illegible] [illegible] च [illegible] ॥ १२४ ॥ १२५ ॥

येति । ये बलं चैव न वर्धितं नृपाः [illegible] न करदीकृताः [illegible] न करदीकृता तथा [illegible] प्रजाः न पालिताः, ते नृपाः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १२६ ॥

यथा मृद्भिद्यते यस्माद् [illegible] मरिभिद्दति ।
[illegible] गुणिभिन्नु [illegible] ॥ ११७ ॥

[illegible] ।
वीतरिपर्णी [illegible] जिम्प [illegible] ॥ ११८ ॥

बुधिमन्त सदा वेदि मोदृते [illegible] ।
[illegible] वेदि [illegible] ॥ ११९ ॥

[illegible] ।
[illegible] प्रतिपीड़क ॥ १२० ॥

[illegible] ॥ ११७ ॥

[illegible] ॥ ११८ ॥

[illegible] ॥ ११९ ॥

[illegible]

नृपो भवति तत्र लोक दृश्यत भियते यत ।
पूजाकारे यापयित्वा महत्त दूपमन्ति मे ॥ १११ ॥
भूपयन्ति च लोभावेरमात्याप्याय तद्विद ।
अपि लोडम् च संप्रीति पिपासमीतिरेव मा ॥ ११२ ॥
ममाद्यपेग्र येषापि मूक घन्तुम्य चापिम्यम् ।
पारे, सदुर्मुम चाक्षा प्रापत समदा नृप ॥ ११३ ॥
ब्राह्मणें समझेविस्य मापमप्यो त वे पक्षा ।
लोको निन्दन्ति रामेन्द्रा पारे संयापितो यदि ॥११४॥
लोप करोति लोपामरास्यमपुरा पमोयक ।
सीता सामत्रपि रामेश त्यमा लोकापवादत ॥ ११५ ॥

[illegible]

मनसापि हि न दृष्टो द्रष्टोऽन्यो रमणी क्वचित् ।
मातृपितृसमं यस्य राज्ञाद्दासामयोऽपि च ॥ ११६ ॥
समर्थं यदि न भवाद्दारो नृपपि पूजयम् ।
स्तुतिप्रिया हि वै देवा विष्णुमस्ता इति स्तुतिः ॥११७॥
किं पुनर्मनुजा लिङ्गा लिप्साज्ञ ... ।
राजा सुभाषवक्ता स्यात् सुयशी रक्षकः सदा ॥११८॥
यौवनं जीवितं चित्तं छाया लक्ष्मीश्च स्वामिता ।
चञ्चलानि षडेतानि ज्ञात्वा धर्मरतो भवेत् ॥ ११९ ॥
सदानैनापमानेन स्वाज्य बहुभाषतः ।

[illegible] ॥ ११ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११६ ॥

[illegible] ॥ ११७ ॥ ११८ ॥

यौवनमिति । [illegible] ॥ ११९ ॥

सदानैनेति । [illegible]

राज्ञ प्रवत्तस्यानेन नृपं सर्वति वै प्रजा । १३० ।
विपरीतगुणैरेभिः शास्त्रवाह्यैर्हते प्रजा ।
एवमाप्नोति दुष्कीर्त्तिं दुर्गं च सहसो तु किम् ॥१३१॥
व्यसनान्यस्तथा पार्थ वर्ज्जितानि मनीषिणाम् ।
इत्येतेभ्यश्च निपतो पापं नैपथस्थितम् । १३२ ।
कामक्रोधस्तथा मोहो लोभो मानो मदस्तथा ।
षड्वर्गमुत्सृजेदेनमस्मिंस्त्यक्ते सुखी नृपः । १३३ ।
एकश्चो नृपतिः कामात् क्रोधाच्च जनमेजय ।
लोभाद्वेषस्तु धर्म्मिर्मोहात् वातापिराष्ट्रट । १३४ ।

...र्हितेन वा व्यवहारेण व्यवहारस्था प्रजाः पालयन् पर ...तद्वैपरीत्ये प्रजाः प्रवर्त्तते ... सर्वं ... ॥ १३० ॥

विपरीतेति । एभिः विपरीतैः गुणैः ... [illegible] ... प्रजा ... ॥ १३१ ॥

व्यसनेति । ... [illegible] ... ॥ १३२ ॥

काम इति । ... [illegible] ... सुखी भवति ॥ १३३ ॥

एकश्च इति । ... [illegible] ...

मोहच्छा तामसो मानाप्रसाद् दम्भात्मना नृप ।
प्रयाता निधनं क्षोणे प्रबलकृपममाश्रितः । १५५ ।

अनु पञ्चवर्गमत्युग्रम् आसदम्य प्रतापवान् ।
अम्बरीषो महाभागो बुभुजाते चिरं महीम् । १५६ ।

अधर्ममिव धर्मोऽपि पीडितो यदि राघवात् ।
जितश्रीरिन्द्रियग्रामो कुर्वीत गुरुपीडनम् । १५७ ।

शास्त्राय गुरुसंयोगः शास्त्रं विनयहेतवे ।
विद्याविनीतो नृपतिः सतां भवति सम्मतः । १५८ ।

प्रिय मार्गोऽप्यसत्प्रवृत्तेर्मार्गेषु प्रवर्त्तते ।
श्रुत्वा धृत्वा नीतिमत्र मनसा साधुभिश्चितम् । १५९ ।

[illegible] । [illegible] । १५५ ।

[illegible] । १५६ ।

[illegible] । १५७ ।

[illegible] । १५८ ।

[illegible]

यत् कर्म कर्मतत्र तद् व्यवस्यति च पण्डितः ।
धर्मदानमतिदानकलासम्पन्न महीपतिः ॥ २० ॥
जितेन्द्रियस्य नृपतेर्नीतिमार्गानुसारिणः ।
भवन्ति ज्वलिता लक्ष्म्यः कीर्त्तयश्च नभःस्पृशः ॥ २१ ॥
आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती ।
विद्याश्चतस्र एवैता अभ्यसेन्नृपतिः सदा ॥ २२ ॥
आन्वीक्षिक्यां तर्कशास्त्रं वेदान्ताद्यं प्रतिष्ठितम् ।
त्रय्यां धर्मो ह्यधर्मश्च कामोऽकामः प्रतिष्ठितः ॥ २३ ॥
अर्थानर्थौ तु वार्त्तायां दण्डनीत्यां नयानयौ ।

[illegible] ॥ १९।२० ॥

जितेन्द्रियस्येति । जितेन्द्रियस्य नीतिमार्गानुसारिणः [illegible] ॥ २१ ॥

आन्वीक्षिकीति । आन्वीक्षिकी त्रयी, वार्त्ता दण्डनीतिश्च [illegible] ॥ २२ ॥

आन्वीक्षिक्यामिति । आन्वीक्षिक्यां विद्यायां वेदान्ताद्यं [illegible] ॥ २३ ॥

वर्णाः सर्वाश्रमाश्चैव विद्यास्वासु प्रतिष्ठिताः ॥ १४ ॥
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
धर्मशास्त्रपुराणानि त्रयीदं सर्वमुच्यते ॥ १५ ॥
कुसीदकृषिवाणिज्यं गोरक्षा वार्तयोच्यते ।
सम्पन्नो वार्तया साधुर्न वृत्तेर्भयमृच्छति ॥ १६ ॥
दमो दण्ड इति ख्यातस्तस्माद्दण्डो महीपतिः ।
तस्य नीतिर्दण्डनीतिर्नयनान्नीतिरुच्यते ॥ १७ ॥

वर्णा इति । [illegible] ॥ १४ ॥

अङ्गानीति । अङ्गानि शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तछन्दोज्योतींषि [illegible] वेदाः [illegible] मीमांसा न्यायविस्तरः [illegible] धर्मशास्त्राणि मन्वादिप्रणीतानि पुराणानि [illegible] इदं सर्वं त्रयी [illegible] ॥ १५ ॥

कुसीदेति । [illegible] कृषिः [illegible] वाणिज्यं [illegible] गोरक्षा [illegible] वार्तया [illegible] ॥ १६ ॥

दम इति । [illegible] दण्ड इति [illegible] महीपतिः [illegible] तस्य नीतिः दण्डनीतिः [illegible] नीतिः [illegible] ॥ १७ ॥

आन्वीक्षिक्यात्मविज्ञानाद्धर्षशोकौ व्युदस्यति ।
उभौ लोकाववाप्नोति त्रय्यां तिष्ठन् यथाविधि ॥१४८॥
आनृशंस्यं परो धर्मः सर्वप्राणभृतां मतः ।
तस्माद्राजानृशंस्येन पालयेत् कृपणं जनम् ॥ १४९ ॥
न हि स्वसुखमन्विच्छन् पीडयेत् कृपणं जनम् ।
कृपणः पीड्यमानः स्वमृत्युना हन्ति पार्थिवम् ॥ १५० ॥
सुजने सङ्गतं कुर्याद्धर्माय च सुखाय च ।
सेव्यमानस्तु सुजनैर्महानतिविराजते ॥ १५१ ॥
हिमांशुमाली च यथा नवोत्फुल्लोत्पलं सरः ।
आनन्दयति चेतांसि तथा सुजनचेष्टितम् ॥ १५२ ॥

आन्वीक्षिक्येति । आन्वीक्षिक्या विद्यया आत्मविज्ञानात् आत्मज्ञानात् हर्षशोकौ व्युदस्यति त्यजति जन इति शेषः । आत्मज्ञाने सति सुखदुःखबोधो नश्यति इति भावः । तथा त्रय्यां विद्यायां यथाविधि विधिम् अनतिक्रम्य यथोपदिष्टविधानेन उभौ लोकौ ऐहिकपारत्रिकौ अवाप्नोति । १४८ ।

आनृशंस्यमिति । सर्वैः प्राणभृद्भिः ऐहिकात् आनृशंस्यं दया परो धर्म इति मतः । तस्मात् राजा आनृशंस्येन कृपणं दीनं जनं पालयेत् ॥१४९॥

न हीति । स्वं निजं सुखम् अन्विच्छन् कृपणं दीनं जनं न हि पीडयेत् पीड्यमानः कृपणः दीनः स्वमृत्युना निजेन मृत्युना पार्थिवं राजानं हन्ति नाशयति । १५० ।

सुजन इति । धर्माय सुखाय च सुजने साधुजने सङ्गतं सख्यं कुर्यात्, सुजनैः सेव्यमानस्तु महान् अतिविराजते अतिशोभते । १५१ ।

ग्रीष्मसूर्यांशुसन्तप्तमुद्वेजनमनाश्रयम् ।
मरुस्थलमिवात्युग्रं त्यजेद् दुर्जनसङ्गतम् ॥ १५३ ॥
निःश्वासोद्गीर्णहुतभुग्धूमधूम्रीकृताननैः ।
वरमाशीविषैः सङ्गः कुर्यान्न त्वेव दुर्जनैः ॥ १५४ ॥
द्विषतेऽप्यनपकारोपाय दुर्जनाय नमोऽञ्जलिः ।
सतत प्राञ्जलिः कार्यो दुर्जनाय हितार्थिना ॥ १५५ ॥
नित्यं मनोऽपहारिण्या वाचा प्रह्लादयेज्जगत् ।
उद्वेजयन्ति भूतानि क्रूरवाग् धनदोऽपि सन् ॥ १५६ ॥

छिद्रेति । छिद्रानुसारी [illegible] यथा [illegible] वस्तूनि [illegible] [illegible] कश्चित् [illegible] तथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १५२ ॥

ग्रीष्मेति । ग्रीष्मे निदाघे ये सूर्यांशवः रविकिरणाः तैः सन्तप्तम् [illegible] उद्वेजनम् अनाश्रयम् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १५३ ॥

निःश्वासेति । निःश्वासैः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आशीविषैः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दुर्जनैः [illegible] [illegible] [illegible] इति भावः ॥ १५४ ॥

द्विषते इति । [illegible] [illegible] दुर्जनाय यथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति भावः ॥ १५५ ॥

नित्यमिति । मनोऽपहारिण्या मधुरया वाचा नित्यं [illegible] जगत्

हृदि विद्धं इवात्यर्थं यया संतप्यते जनः।
पीडितोऽपि हि मेधावी न तां वाचमुदीरयेत् ॥ १६७॥
प्रियमेवाभिधातव्यं नित्यं सत्सु द्विषत्सु च।
शिखीव केकां मधुरां वाचं ब्रूते जनप्रियः ॥ १६८ ॥
मदरक्तस्य हंसस्य कोकिलस्य शिखण्डिनः।
हरन्ति न तथा वाचो यथा वाचो विपश्चिताम् ॥१६९॥
ये प्रियाणि प्रभाषन्ते प्रियमिच्छन्ति सत्कृतम्।
श्रीमन्तो वन्द्यचरिता देवास्ते नरविग्रहाः ॥ १७० ॥

[illegible] ॥ १६६ ॥

हृदीति । [illegible] ॥ १६७ ॥

प्रियमेवेति । [illegible] ॥ १६८ ॥

मदेति । [illegible] ॥ १६९ ॥

ये इति । [illegible] ॥ १७० ॥

न क्रौर्यं संगमं स्त्रीषु नीचेषु विद्यते ।
दया मैत्री च भूतेषु दानञ्च मधुरा च वाक् ॥ १०१ ॥
[illegible] पूजयेद्देवतां सदा ।
देवतावद् गुरुजनमात्मवच्च सुहृज्जनान् ॥ १०२ ॥
प्रणिपातेन हि गुरून् सतोऽनूचानचेष्टितैः ।
कुर्वीताभिमुखान् देवान् भूत्यै सुकृतकर्मणा ॥ १०३ ॥
सद्भावेन हरेन्मित्रं सद्भावेन च बान्धवान् ।
स्त्रीभृत्यौ प्रेममानाभ्यां दाक्षिण्येनेतरं जनम् ॥ १०४ ॥
सत्यवान् बुद्धिमान् शूरो यो हि शुद्धपराक्रमी ।
वित्तपूर्वी मही भुङ्क्ते स नृपो नृपतिर्भवेत् ॥ १०५ ॥

न क्रौर्यमिति । [illegible] ॥ १०१ ॥

[illegible] ॥ १०२ ॥

प्रणिपातेनेति । [illegible] ॥ १०३ ॥

सद्भावेनेति । [illegible] ॥ १०४ ॥

सत्यवानिति । [illegible]

पराक्रमो बलं बुद्धिः शौर्यमेते वरा गुणाः ।
एभिर्हीनोऽन्यगुणयुग् महीभुक् अधमोऽपि च ॥ १०६ ॥
मही प्रजा नैव भुङ्क्ते ह्यपराध्याद् विनश्यति ।
महाधनाय नृपतेर्विमात्यन्योऽपि पार्थिवः ॥ १०७ ॥
यस्मादतास्मिन्नेवास्मो एभिरेव गुणैर्भवेत् ।
राज्ञ मायावत्वाप्यन्ये न यथा भूपमाधने ॥ १०८ ॥
राजि मयवमन्येवं देवमैश्वर्यमदिनी ।
भूम्यपि भूमिपतयः स्वामीन नाययन्त्यपि ॥ १०९ ॥
तपभागाय च धन जीवितं येन रक्षितम् ।

[illegible] ॥ १०६ ॥

[illegible] ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥

[illegible] ॥ १०९ ॥

[illegible]

न रक्षिता तु भूतेन किं तस्य धनजीविते ॥ १८० ॥
न यथेष्टव्ययाद्यस्य रक्षितं तु धनं भवेत् ।
सदागमाद् विना यस्य कुबेरस्यापि मासतः ॥ १८१ ॥
पूज्यपूज्ये निर्गुणेभूपो न भूप कुलसत्तम ।
न कुले पूज्यते यादृग् बलशौर्य्य पराक्रमे ॥ १८२ ॥
[illegible]मितो भागो राजतो यस्य जायते ।
वत्सरे वत्सरे नित्यं प्रजानामत्वपीड़नैः ॥ १८३ ॥
सामन्तः स नृपः प्रोक्तो यावल्लक्षत्रयावधि ।
तदूर्द्ध दशलक्षान्तो नृपो माण्डलिकः स्मृतः ॥ १८४ ॥

[illegible] ॥ १८० ॥

नेति । [illegible] ॥ १८१ ॥

पूज्य इति । [illegible] ॥ १८२ ॥

वर्षेति । [illegible]

तदूर्ध्वं तु भवेद्राजा यावद् विंशतिलक्षकः ।
पञ्चाशल्लक्षपर्यन्तो महाराजः प्रकीर्तितः ॥ १८५ ॥
ततस्तु कोटिपर्यन्तः स्वराट् सम्राट् ततः परम् ।
दशकोटिमितो यावद् विराट् तु तदनन्तरम् ॥ १८६ ॥
पञ्चाशत्कोटिपर्यन्तः सार्वभौमस्ततः परम् ।
सप्तद्वीपा च पृथिवी यस्य वश्या भवेत् सदा ॥ १८७ ॥
स्वभागभृत्या दास्यत्वे प्रजानाञ्च नृपः कृतः ।
ब्रह्मणा स्वामिरूपस्तु पालनार्थं हि सर्वदा ॥ १८८ ॥

[illegible] यस्य प्रतिवत्सरम् [illegible] च भवः [illegible] विंशतिः [illegible] ॥ १८३ ॥ १८४ ॥

तदूर्ध्वमिति। तदूर्ध्वं लक्षदशकादूर्ध्वं विंशतिलक्षपर्यन्तकार्षापणवान् राजा भवेत्। तदूर्ध्वं पञ्चाशल्लक्षपर्यन्त[illegible]कार्षापणवान् महाराजः प्रकीर्तितः कथितः ॥ १८५ ॥

ततः इति। पञ्चाशदिति। ततः तदूर्ध्वं कोटिपर्यन्तः पञ्चाशल्लक्षाधिककोटिपर्यन्तकार्षापणवान् स्वराट्, ततः तदूर्ध्वं दशकोटिमितः कोटिदशकपरिमितकोटिपर्यन्तकार्षापणवान् सम्राट्, तदनन्तरं पञ्चाशत्कोटि पर्यन्तं पञ्चाशत्कोटिपर्यन्तकार्षापणवान् विराट् भवति। तत परं सप्तद्वीपा पृथिवी यस्य सदा वश्या एव सता भवेत् सः सार्वभौमः [illegible] सार्वभौमिकः भवेत् ॥ १८६ ॥ १८७ ॥

स्वभागेति। ब्रह्मणा विधात्रा [illegible] राजपालनीयः एव [illegible] [illegible] प्रजानां दासत्वे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सर्वदा पालनार्थं [illegible] [illegible] हि [illegible] [illegible] [illegible] राजा राजपदवाच्यत्वात् प्रजानां [illegible] [illegible] [illegible] भावः ॥ १८८ ॥

सामन्तादिसमा ये तु भृत्या अधिकृता भुवि ।
ते तु सामन्तसंज्ञाः स्यू राजभागहराः क्रमात् ॥ १८८ ॥
सामन्तादिपदभ्रष्टास्तस्य अतिपोषिताः ।
महाराजादिभिस्ते तु हीनसामन्तसंज्ञकाः ॥ १८९ ॥
शतग्रामाधिपो यस्तु सोऽपि सामन्तसंज्ञकः ।
शतग्रामे चाधिकृतोऽनुसामन्तो नृपेण सः ॥ १९० ॥
अधिकृतो दशग्रामे नायकः स च कीर्तितः ।
ग्रामाधिपोऽयुतग्राममानभाक् च पराक्रमी ॥ १९१ ॥
भवेत् [illegible] ग्रामो [illegible] ।

सामन्तेति । ये तु [illegible] विंश- [illegible] ... ते [illegible] [illegible] सामन्तादीनां [illegible] ... ते तु [illegible] राजभागहराः राजभागाधिकारिणः [illegible] संज्ञाः सामन्तादिसमाधिकारिणो [illegible] ॥ १८८ ॥

सामन्तेति । ये तु सामन्तादिपदभ्रष्टाः [illegible] महाराजादिभिः [illegible] ... ते तु हीनसामन्तसंज्ञकाः हीनसामन्ता इति कथिताः ॥ १८९ ॥

शतेति । यस्तु शतग्रामाणाम् अधिपः, सोऽपि सामन्तसंज्ञः सामन्त इति कथितः । यस्तु नृपेण शतग्रामे अधिकृतः नियुक्तः सः [illegible] इति [illegible] ॥ १९० ॥

अधिकृत इति । यः दशग्रामे अधिकृतः [illegible] ... नियुक्त [illegible] नायक [illegible] । यस्तु [illegible] राजभागी वा [illegible] [illegible] इति [illegible] ॥ १९१ ॥

भवेदिति । [illegible] [illegible] [illegible]

प्रत्यासर्वं पविंशच पञ्चार्द्धं कुम्भस्तथम् । १८३ ।
करे पञ्चदशैवा कोश मोक्ष प्रजापते ।
दशैवातु सप्तदशैवा मनो कोशस्य विस्तर । १८४ ।
सार्द्धत्रिकोटिदशैव चैव कोशस्य प्रमाण ।
पञ्चविंशतिः पोष्य चैवैरूप्ति नियततम् । १८५ ।
सप्तमासमध्यमपञ्चदैम्य यत्र तदङ्गुलम् ।
यथोऽदेरष्टमितस्तद दैर्घ्यं कोशस्तु पञ्चभि । १८६ ।
चतुर्भिं प्रमाङ्गुलैके प्रागापस्य करः स्तः ।
स चैको भूमिमाने तु तदन्यास्त्वधमा मता । १८७ ।

[illegible] । १८२ ।

करेति । [illegible] करैः [illegible] कोशः [illegible] । १८३ ।

सार्द्धेति । सार्द्धत्रिकोटिदशकं कोशस्य चैव [illegible] । १८५ ।

सप्तमेति । [illegible] । १८६ ।

चतुर्भिरिति । [illegible]

चतुःशरात्मको दण्डो दण्डः पञ्चशरात्मकः ।
तद्दण्डेन पञ्चवर्षमानं मानमिव तत् ॥ १८८ ॥
वसुपञ्चभुजैर्भक्तार्केर्वेदैश्च प्रजापतेः ।
यवोदरैः पटयतैस्तु मानवो दण्ड उच्यते ॥ १८९ ॥
पञ्चविंशतिभिर्दण्डैः समयो वा निवर्त्तनम् ।
त्रि मध्यतैरव चेमनेत्रिपञ्चसद्दशके । २० ॥
अपारमतश्चैव मानवस्तु निवर्त्तनम् ।
सप्तविंशतिसाहस्रैर्विंशत्येव यवोदरैः ॥ २ १ ॥

करः [illegible] । भूमिमाने भूरिमाणे [illegible] करः [illegible]
[illegible] करः [illegible] ॥ १९० ॥

चतुरिति । चतुःशरात्मकः [illegible] परिमाणविशेषः दण्डः, पञ्चशरात्मकश्च [illegible] । [illegible] चतुर्थ पञ्चविंशे परिमितमिति [illegible] [illegible] परि माणम् [illegible] ॥ १८८ ॥

वसिति । [illegible] [illegible] [illegible] रिमाण [illegible] परिमिता परिमाणविशेषः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परिमिता परिमाणविशेष [illegible] दण्ड उच्यते ॥ १८९ ॥

पञ्चविंशतीति । [illegible] [illegible] [illegible] निवर्त्तनम् [illegible] निवर्त्तनं [illegible] ॥ २० ॥

अपारेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निवर्त्तनम् [illegible] यवोदरैः [illegible] [illegible] निवर्त्तनं परिमाण मिति [illegible] ॥ २ १ ॥

चतुर्विंशमतेनैव प्राङ्मुखेन निवर्त्तनम् ।
प्राजापत्यस्तु कथित मतेऽयेन वरे सदा ॥ २२ ॥
सपादषट्शता दत्ता समयोग निवर्त्तने ।
निवर्त्त नाण्यपि सदोमयार्धे पञ्चविंशति ॥ २३ ॥
पञ्चसप्ततिसाहस्रे हस्ते परिवर्त्तनम् ।
मानव पट्टिसाहस्रे प्राजापत्य तथाङ्गुले ॥ २४ ॥
पञ्चविंशाधिकैर्हस्तैरेकविंशच्छतैर्मतो ।
परिवर्त्तं समाख्यातं पञ्चविंशतौ करे ॥ २५ ॥
प्राजापत्यं पादहीनचतुर्थांशयवैर्मतो ।
षष्टीत्यधिकसाहस्रचतुरुत्तयवे परम् ॥ २६ ॥

चतुरिति । चतुर्विंशति चतुर्विंशतिहस्तपरिमिते दण्ड ... निवर्त्तनमिति । ... प्राजापत्यं ... निवर्त्तनं सदा कथितम् । ... ॥ २२ ॥

सपादेति । ... ॥ २३ ॥

पञ्चेति । ... ॥ २४ ॥

पञ्चेति । ... परिवर्त्तनं ... ॥ २५ ॥

निवर्त्तनानि तावन्ति यष्टिमानेन तत्र वै ।
मनुःसहस्रहस्ता भुर्दण्डाद्यायतानि हि ॥ २०७ ॥
पञ्चविंशतिभिर्दण्डैर्भुजः स्यात् परिवर्त्तने ।
चतुरस्रसंस्थाने येन तच्च प्रकीर्त्तितम् ॥ २०८ ॥
चतुर्गुणे सम मीन मध्यभूपरिमितम् ।
प्राजापत्येन मानेन भूमाणकरं नृप ॥ २०९ ॥
सदा कुर्य्यान्न चापल्लो मनुमानेन चान्यथा ।
लोभात् सङ्कर्षयेद् यस्तु क्षीयते सप्रजो नृपः ॥ २१० ॥
न दद्यात्स्वल्पमपि भूमेः स्वल्पनिवर्त्तनम् ।

दर्शन, यथा [illegible] [illegible] [illegible] प्रमाणितं [illegible] [illegible] ॥ २०६ ॥

निवर्त्तनानीति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निवर्त्तनानि [illegible] ॥ २०७ ॥

पञ्चेति । परिवर्त्तने [illegible] परिमाणविधौ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ २०८ ॥

चतुरिति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परिवर्त्तन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परिमितमिति । [illegible] प्राजापत्येन [illegible] मानेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] लोभात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ २०९ । २१० ॥

नेति । राजा भूमेः [illegible] [illegible] भूमि-

पुत्रवर्तं जनयेद् यापि यावद् यावस्तु जीवति ॥ २११ ॥
गुप्तो तावद् देवतार्थं विघ्नेन सदैव हि ।
आरामाय पथार्थं वा दद्याद् दत्ता कुटुम्बिनम् ॥२१२॥
नानाद्रुमलतावीर्थं पशुपक्षिगणावृते ।
सुमनुष्याभार्ग्ये च जनव्याप्तपुरे सदा ॥ २१३ ॥
नातिसिद्धु नीगमाकुले नातिदूरसमीपरे ।
सुरम्यसमभूदेशे राजधानीं प्रकल्पयेत् ॥ २१४ ॥
चतुरस्रां वस्तु वा वा वर्तुलां सुशोभनाम् ।

निजः न दद्यात् तत्र विद्यतीति शेषः यापि यावत् जनुतावीति यावः यावीता यावत् जीवति यावत् तत्र [illegible] जीविताय [illegible] [illegible] वर्तयेत् । [illegible] [illegible] भूमिं वर्षं विना दद्यात्, यदि दद्यात् तदा [illegible] इति ॥ २११ ॥

गुप्तोति । गुप्तो यत्र देवार्थं देवायतनार्थाय सदैव विघ्नयेत् दद्यात् भूमिमिति शेषः तथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आरामाय पथार्थाय वा [illegible] [illegible] दद्यात् वा [illegible], [illegible] जीवनार्थमिति बोद्धव्यम् अन्यथा [illegible] [illegible] ॥ २१२ ॥

राजधानीलक्षणमाह नानेति । नातिसिद्धु इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] राजधानीं [illegible] [illegible] [illegible] ॥ २१३ ॥ २१४ ॥

चतुरस्रामिति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

समाकारां सपरिखां ग्रामादीनां निवेशिनीम् ॥ २१५ ॥
सभामध्यां कूपवापीतडागादियुतां सदा ।
चतुर्दिक्षु चतुर्द्वारां मार्गारामवीथिकाम् ॥ २१६ ॥
दृढप्राकारमठपान्थशालाभिराजिताम् ।
कल्पयित्वा वसेत् तत्र सुगुप्तः सप्रजो नृपः ॥ २१७ ॥
राजगृहं सभामध्यं गवाश्वगजशालिकम् ।
प्रशस्तवापीकूपादिजलयन्त्रैः सुशोभितम् ॥ २१८ ॥
सर्वतः स्यात् समभुजं दक्षिणोदङ्नतम् ।
मार्गो विना नैकभुजं तथा विषमबाहुकम् ॥ २१९ ॥
मार्गं माला नैकभुजा चतुर्मार्गं विना सभा ।
मध्यात्प्रवाहदिशं गुप्तमाकारं तत्पराक्रमम् ॥ २२० ॥

नगरीं चक्राकाराम् अथवा चतुरस्रां चतुष्कोणां समोदर्यां षोडश-
भागिनीं समाकारां ग्रामीणैर्जनैर्वा ग्रामादीनाम् सन्निवेशनीं प्राक्-
प्रत्यगादिविभागवतीं सभामध्यां कूपे कूपे वापीतडागादिभिः पानीयैः
दीर्घिकादि सलिले तटाकैः वापीभिः जलसम्पदादिभिः युक्तां चतु-
र्दिक्षु पूर्वपश्चिमोत्तरदक्षिणासु चत्वारि द्वाराणि यस्याः तादृशीं वीथिकाः मार्गाः
आरामाः वाटिकाः यस्यां तादृशीं ....
.... मार्गादिभिः ....
.... राजधानीं कल्पयित्वा
.... नृपः वसेत्
इत्यर्थः ॥ २१६ ॥ २१७ ॥

राजगृहमित्यादि । तत्र राजधान्यां सभामध्ये .....
....
....
....

सन्निवेशचतुर्द्वारं चतुर्दिक्षु सुशोभितम् ।
दिवा रात्रौ यथाकालं प्रतिकपाट गोपितम् ॥२२१॥
चतुर्भिः पञ्चभिः षड्भिर्यामिभिर्वा परिमण्डले ।
नानाम[illegible]कल्पयेत् सदा ॥ २२२ ॥
[illegible]मार्गाथ [illegible]मार्गकम् ।
मोक्षमार्गं च पाशार्थं पूर्वस्यां कल्पयेत् [illegible]॥ २२३ ॥
निम्नार्थं च विचारार्थं पाशार्थं रौद्रमार्गकम् ।

[illegible] (यथा [illegible] किञ्चित् [illegible] [illegible] इति तद् [illegible] [illegible]) [illegible] ॥ २१८ ॥ ॥ २१९ ॥ २२० ॥

[illegible] । [illegible] । [illegible] दिवा रात्रौ [illegible] । तथा रात्रौ [illegible] चतुर्भिः पञ्चभिः [illegible] ॥ २२१ ॥ २२२ ॥

[illegible] । पूर्वस्यां दिशि [illegible] कल्पयेत् ॥ २२३ ॥

[illegible] । [illegible] । दक्षिणस्यां दिशि [illegible]

धान्यार्थं घरट्टार्थं दासीदासार्थमेव च ॥ २२४ ॥
उष्ट्रगार्थं पृथक् कुर्यात्पृथग्धामक्रमात् ।
मीनगोष्ठमतार्थं पृथक् प्रमाण प्रकल्पयेत् ॥ २२५ ॥
रथवाज्यस्त्रशस्त्राणां व्यायामाभ्यासिकार्थकम् ।
सभार्थं मण्डपान् कुर्यान् विद्याभ्यासार्थमेव च ॥ २२६ ॥
उदग्प्रदान् प्रकुर्वीत सुगुप्तान् सुसमीहरान् ।
यथायुक्तानि ना कुर्याद् यथाप्रोक्तानि वै नृपः ॥२२७॥
समाधिकत्व भित्त्यार्धा कुर्यादुच्चपृथक् ।
यथासामाधिकोच्छ्राया भित्तिर्भित्तारतो गृहे ॥ २२८ ॥

धान्यार्थं निहाय घट्टाय निवासाय क्रीडाय धान्याय धान्यादीनां स्वीयाय छेदनार्थं मानुषाय धान्याय धान्यरक्षणार्थं मण्डपाय यज्ञोपयोगिद्रव्याय समाधिवेशनाय दासीदासाय विद्वद्विहराय सभार्थं तथा व्यवहारी वस्तुसमानाय प्रथक् कुर्यात् । किञ्च सर्वत्र परिमाणं तिथि सर्वा यथायाम् पृथक् समादीनाञ्च रक्षार्थं पृथक् प्रकल्पयेत् ॥ २२४ ॥ २२५ ॥

रथेति । व्यायामेति । रथानां वाजिनाम् अस्त्राणां शस्त्राणाम् [illegible] व्यायामाभ्यासार्थं व्यायामाभ्यासिकाय [illegible] [illegible] सभा विद्याभ्यासार्थं मण्डपान् [illegible] [illegible] मण्डपाय [illegible] सा तथा विद्याभ्यासार्थं सुगुप्तान् उदग्प्रदान् सुसमीहरान् [illegible] [illegible] प्रथक् प्रकुर्वीत । सा [illegible] यथायुक्तानि [illegible] यथाप्रोक्तानि पूर्वोक्तानि गृहाणि कुर्यात् ॥ २२६ ॥ २२७ ॥

समेति । समाधिकत्वं भित्त्यार्धं यथा भित्त्याधो पृथक् राजगृहस्य उच्च यथास्थो तिथि भित्तिर्ध्व कुर्यात् । किञ्च गृहे राजगृहे भित्ति भित्त्यारः यथाभित्तारान् उच्छ्राया अधिक यथाधः चोच्चः यथा सारतो गृहेति चेत् ॥ २२८ ॥

कोष्ठं विस्तारषष्ठांशस्थूला सा च प्रकीर्त्तिता ।
एकभूमिरिदं मानमूर्ध्वमूर्ध्वं समन्ततः ॥ २२८ ॥
स्तम्भैश्च भित्तिभिर्वापि पृथक्कोष्ठानि सम्भवेत् ।
त्रिकोष्ठं पञ्चकोष्ठं वा सप्तकोष्ठं गृहं स्मृतम् ॥ २३० ॥
द्वारार्थमध्यमा भाग द्वारस्यांशौ तु मध्यमौ ।
द्वौ द्वौ ज्ञेयौ चतुर्दिक्षु पञ्चसप्तपदौ नृणाम् ॥ २३१ ॥
तथैव कल्पयेद्द्वारं नान्यथा तु कदाचन ।
वातायनं प्रकोष्ठेषु कुर्याद् यादृक् सुखावहम् ॥ २३२ ॥
अन्यगृहद्वारविद्धं गृहद्वारं न चिन्तयेत् ।
पङ्ककोणस्तम्भमार्गपीठकूपैश्च वेधितम् ॥ २३३ ॥

कोष्ठेति । सा च भित्तिः कोष्ठस्य अभ्यन्तरभागस्य च विस्तारः तस्य षष्ठांशस्थूला प्रकीर्त्तिता कथिता एकभूमेः इदं एकभूमे उपरि मूलेः ऊर्ध्वं षष्ठांशे परिमाणम् ऊर्ध्वमिति शेषः ॥ २२८ ॥

स्तम्भैरिति । द्वारार्थमिति । स्तम्भैः भित्तिभिर्वा पृथक् त्रिकोष्ठानि कोष्ठानि कल्पयेत् विभजेत् कल्पयेदित्यर्थः । त्रिषु मध्ये त्रिकोष्ठं, भित्तिः कोष्ठे । पञ्च कोष्ठानि यस्मिन् कोष्ठे । पञ्च वा सप्तकोष्ठं यस्मिन् कोष्ठे । तत्र द्वारार्थम् मध्यमांशं द्वारस्य विस्तारकोष्ठविभाग मध्य कल्पितम् । द्वौ द्वारस्य अंशौ मध्यमौ मध्यमौ कल्पितौ चतुर्दिक्षु द्वौ द्वौ विभक्तौ पञ्चौ सप्तौ पञ्चसप्तपदौ भवत इति शेषः पञ्चसप्त-कोष्ठपरिमाणयोरिति भावः ॥ २९ ॥ २३१ ॥

तथेति । तथैव कोष्ठविभागेषु द्वारं कल्पयेत् कदाचन अन्यथा न । तथा कोष्ठे वायुः सञ्चारः सुखकरं भवतीति शेषः तस्य वातायनं प्रकोष्ठे प्रत्येकं कुर्यात् ॥ २३२ ॥

अन्येति । अन्यद्वारम् पुरोविद्धम् अन्यगृहद्वारविद्धम् गृहद्वार

प्रासादमण्डपद्वारे सामवेधो न विद्यते ।
गृहपीठं चतुर्थांशमुच्छ्रायस्य प्रकल्पयेत् ॥ २१४ ॥
प्रासादानां मण्डपानामर्धोर्ध्वं चापरे जगुः ।
परस्परायनेनैव नापि वातायनं स्मृतम् ॥ २१५ ॥
विस्ताराद्यागमप्रोक्ता यदि सर्पसमप्रभा ।
पतितस्तु गर्भे तस्यां सुखं गच्छति मानवः ॥ २१६ ॥
क्षीणा निम्ना यदि स्यात् तादृक् प्रासाद विस्तरः ।
सोऽप्रायप्रासमूलो वा प्राकारः सममूलकः ॥ २१७ ॥

द्वारवृक्ष तथा स्तम्भेन कर्णेन वामवेधेन यदि चान्यविधेनाकार प्रवेशेन तथा कूपश्च वेधित्वं चैतत् न विध्येत् न कल्पयेत् ॥ २१३ ॥

प्रासादेति । प्रासादमण्डपस्य देवस्य राजगृहस्य वा, प्रासादो देवगृहमाविभवत् । द्वारे सामवेधः सामवीथीनीचो वा वेधः यतोऽत्र न विद्यते न वाच्य दत्तव्यः । किन्तु उच्छ्रायस्य चतुर्थांशं चतुर्थेंमवरविधानं गृहपीठं प्रकल्पयेत् ॥ २१४ ॥

प्रासादानामिति । अपरे विज्ञा प्रासादानां मण्डपानां पूर्वेण देवतायतनाद्वा चार्धं वा विधिरिति वा मण्डपीठं चाहुः कल्पनामि चतुर्थांशेन मन्यन्ते चाम विधि मानः । किन्तु प्रासादमध्ये परस्परायनेन वातायनेन दिक् वचन नापि नैव कार्यं करित न वाच्य विधि मानः ॥ २१५ ॥

विस्तारेति । आगमस्थाः पादतो द्वाभ्यां प्रासादकस्तुवित्रिभिः प्रोक्तास्तो यदि विस्तारस्य अविस्तारस्य कर्णेन सर्पस्य सम स्पर्शं तथा मध्यभूता गर्भे पति चेत् तत्र पतितं गर्भं सुखं तथा तथा मनुः मन्यते सुखदा मानवाः ॥ २१६ ॥

क्षीणेति । यदि कदाचना क्षीणा न्यूना निम्ना अल्पा न न स्यात् तथा सोऽप्रायस्य प्रकारस्य सीमा विस्तरः तादृक् क्षीणः निम्नोऽपि, न स्यात् किन्तु प्राकारः प्राचीरोऽपि यदि न्यूनः मूलार्ध

तृतीयांशप्रमूलो वा चतुर्थांशप्रविस्तरः ।
उच्छ्रितस्तु तथा कार्यो दृढभित्तिर्न विस्तृतः ॥ २१८ ॥
यामिकैः रक्षितो नित्यं नालिकास्त्रैश्च संयुतः ।
सुबहुद्वारगुल्मश्च सुगवाक्षप्रणालिकः ॥ २१९ ॥
स्वसीमप्रतिप्राकारो सुसमीपपरीधरः ।
परिखा च ततः कार्या प्राकाराद् द्विगुणविस्तरा ।२४ ।
नातिसमीपप्राकारा ह्यगाधसलिला शुभा ।
सुखसोपानसञ्चारे सुगुप्तगुप्तैर्भिना ॥ २२१ ॥
न श्रेयसे दुर्गवासो राज्ञः स्याद् सम्यगाय स ।
राज्ञा राजसभा कार्या सुगुप्ता सुमनोरमा ॥ २२२ ॥

परिखया वा वप्रमूलं सुपरिमिता न स्यात्, मूलात् किञ्चिदूर्ध्व्वादि विह कार्य इति भावः ॥ २१७ ॥

तृतीयेति । वा अथवा प्राकारः तृतीयांश तृतीयभागमित मूलं यस्य तथोक्तः तथा चतुर्थांश चतुर्भागं यस्य स प्रविस्तरः विस्तारो यस्य तादृश कार्य इति शेषः । किन्तु तथा उच्छ्रितः उन्नतः कार्य यथा दृढभित्ति भवन् भित्तिरूपेण न विस्तृतो ॥ २१८ ॥

यामिकैरिति । नित्यम् प्रहरैः रक्षित यामिकैः नर्तिवि रक्षितः नालिकास्त्रैः नालिकाख्यप्रहरणविशेषैः संयुतः सुबहूनि गुल्मानि द्वाराणि दृढमाणि स्वबलार्थस्थानविशेषा यस्मिन् तादृशः तथा सुष्ठु गवाक्षाणां प्रणाली वर्त्तिविशेषास्तदुपायभूतः कार्य इति शेषः ॥ २१९ ॥

स्वसीमेत्यादि । स्व प्राकारः स्वस्य सीमा सीमावच्छिन्नप्राकार विस्तारायाम यत्र तथोक्तः विस्तरप्राकारात् परस्य सुसम तथा सामीप्य सम्पन्निमिवः परीधरः परिखा यत्र तादृशः कार्य इति तात्पर्यार्थ । तत्तद्वासरस्थितिलाभार्थमेव शत्रुनिवारणरक्षीयत्वादिति भाव ।

त्रिकोष्ठे पञ्चकोष्ठे वा सप्तकोष्ठेऽपि विस्तृता ।
द्विविकोष्ठ् तथा दीर्घा मानमत्स्यमितिगुणायता ॥२८३॥
त्रिगुणा वा यथाकाममेकभूमिर्द्विभूमिका ।
त्रिभूमिका वा कर्त्तव्या सोपानाभ्यां विराजिता ॥२८४॥
परितः प्रतिकोष्ठे तु वातायनविराजिता ।
पार्श्व कोष्ठात् तु द्विगुणो मध्यकोष्ठस्य विस्तरः ॥२८५॥
पञ्चमांशाधिकं स्तोकं मध्यकोष्ठस्य विस्तरात् ।
विस्तारेण सम स्तोकं पञ्चमांशाधिकन्तु वा ॥ २८६ ॥

[illegible]

२८० । २८१ । २८२ । २८३ । २८४ । २८५ ।

पञ्चेति । मध्यकोष्ठस्य [illegible] विस्तारस्तु [illegible]

कोष्ठकागारभूमिर्वा छदिर्वा तत्र कारयेत् ।
द्विभूमिकं पार्श्वकोष्ठं मध्यमं त्रिकभूमिकम् ॥ २५७ ॥
एवं चतुःशालसमीक्षिता चतुर्मार्गागमा सभा ।
जलोर्ध्वपातियन्त्रैश्च युता सुस्वरयन्त्रकैः ॥ २५८ ॥
वातप्रेरकयन्त्रैश्च यन्त्रैः [illegible] ।
प्रतिहिता च स्यादर्शैश्छाया च प्रतिरूपकैः ॥ २५९ ॥
एवंविधा राजसभा मन्त्रार्थं कार्यदर्शने ।
तथाविधामात्यलेख्यसभ्याधिकृतयाचिका ॥ २६० ॥
कार्यं स्यात् पृथक् ते तासां तथैव पृथक् पृथक् ।
शतहस्तमितां भूमिं मुक्त्वा राजगृहात् सदा ॥ २६१ ॥

कार्यमिति शेषः । तत्र त्रिकोष्ठं सर्वं चतुर्भागात्मकं वा कार्यमिति केचिद् वदन्तीति व्याख्यानम् ॥ २५६ ॥

कोष्ठकागारेति । कोष्ठकागारे भूमिः त्रिकोष्ठगारा वा छदिः आच्छादनभावः वा कार्यैरिति व्याख्यानम् तत्र द्विभूमिकं पार्श्व- कोष्ठे पृथक्कार्यमिति सर्वत्र तथा मध्यमं कोष्ठमिति शेष एक- भूमिकम् एकभूमिपरिमितं कारयेत् ॥ २५७ ॥

एवमित्यादि । एवम् विविधं कथयन्तः सभायां तत्र विद्यमाने कोष्ठे सभा मनोज्ञा चतुर्दिक्षु सर्वतः आगमे आयतने युता चत्वारि चतुर्मार्गा द्वाराणि जलानि ऊर्ध्वगामीनि ऊर्ध्वगामीनि यैः तादृशानि यन्त्राणि जलोर्ध्वपातियन्त्राणि तैः तथा सुस्वरयन्त्रैः सर्वैः मधुरस्वरोत्पादकैः यन्त्रैश्च युता । किञ्च वातप्रेरकयन्त्रैः वायुप्रेरक- यन्त्रैः वायुप्रेरकयन्त्रकैरित्यर्थः व्यजनादिभिः यन्त्रैः सर्वतः चक्रवर्तिनां यथा शोभते तथा आदर्शैः दर्पणैः प्रतिहिता प्रतिबिम्बित- प्रतिबिम्बिता छाया न तु स्फटिकम् [illegible] सभा मन्त्रार्थं मन्त्रणाविधानार्थं विविधा राजसभा कार्यदर्शने कार्यदर्शनार्थं निर्मितव्या विनियोज्या भवति ।

तद्गमिरिमतवस्तां प्राप्य येनासंवैमगाविकाम् ।
भाराद्गामपूर्वस्येव प्रजानां गिरवाणि च ॥ २१२ ॥
सधनवे हवामातुममतव घदा बुध ।
समन्वाय पतुर्हिंच विम्यपेव तत परम् ॥ २१३ ॥
प्रकामनुमजतयो प्रविजारिगवस्तत ।
पैनाधिपा पहातीनां मप साहिगवस्तत ॥ २१४ ॥
सामव समवनापि मनपातमवस्तता ।
हववासिवचम्याचि ततं मातुरमीमव ॥ २१५ ॥
तत मगोविमगणो प्रारम्भगवस्तता ।
भमादेषां गृहाणि सं मोममापि पुरे घदा ॥ २१६ ॥

[illegible] इति चेत् ; [illegible] इति चेत्, [illegible] [illegible] राजपुत्रात् [illegible] ॥ २१८ ॥ २१९ ॥ २२ ॥ २२१ ॥

[illegible] ॥ २२२ ॥ २२३ ॥

[illegible]

पान्थशाला ततः कार्य्या सुगुप्ता सुखदायिका ।
अज्ञातीयमृगाणां हि समुदायेन वर्जिता ॥ २५७ ॥
निवेशयेत् पुरे ग्रामे प्राग्दक्षमुखमेव वा ।
अज्ञातिपथिकैर्वैरापर्णं प्रसमीयगम् ॥ २५८ ॥
धनिकादिसमीपेन राजमार्गस्य पार्श्वयोः ।
एव हि मध्यम कुर्य्यात् ग्रामस्यैव नराधिप ॥ २५९ ॥
राजमार्गाश्च कर्त्तव्याश्चतुर्दिक्षु नृपगृहात् ।
उत्तमो राजमार्गस्तु त्रिंशद्धस्तमितो भवेत् ॥ २६० ॥

[illegible] ॥ २५३ ॥ २५५ ॥ २५६ ॥

पान्थशालेति । निवेशयेदिति । अत्र सुगुप्ता [illegible] पथिकानां [illegible] । किञ्च इह नगरे ग्रामे वा [illegible] ॥ २५७ ॥ २५८ ॥

धनिकादीति । किञ्च राजमार्गस्य पार्श्वयोः समीपेन धनिकादि [illegible] । नराधिप राजा [illegible] ग्रामस्य नगरं पार्श्वयुग्मं कुर्य्यात् ॥ २५९ ॥

राजमार्गा इति । नृपगृहात् चतुर्दिक्षु राजमार्गाः कर्त्तव्याः ।

मध्यमो विंशतिकरो दशपञ्चकरोऽधमः ।
पञ्चमार्गोऽस्त्वथवा वेदे पुरग्रामादिषु स्थिता ॥ २६१ ॥
करत्रयमिता पद्या वीथिः पञ्चकरामिता ।
मार्गो दशकरः प्रोक्तो ग्रामेषु नगरेषु च ॥ २६२ ॥
प्राक् पश्चाद् दक्षिणोदक् तान् ग्राममध्यात् प्रकल्पयेत् ।
पुरं दृष्ट्वा राजमार्गान् बहून् संकल्पयेन्नृप ॥ २६३ ॥
न वीथिं न च पद्यां हि राजधान्यां प्रकल्पयेत् ।
पद्कोशमात्रपर्यन्ते राजमार्गस्तु चोत्तमम् ॥ २६४ ॥

उत्तम [illegible] त्रिंशत्करमितः [illegible] राजमार्गः [illegible] ॥ २६० ॥

मध्यम इति । [illegible] राजमार्गः [illegible] । [illegible] । [illegible] पुर-ग्रामादिषु [illegible] ॥ २६१ ॥

करेति । [illegible] ॥ २६२ ॥

प्रागिति । [illegible] । [illegible] राजमार्गान् प्रकल्पयेत् ॥ २६३ ॥

नेति । राजधान्यां वीथिम् [illegible] प्रकल्पयेत् [illegible] । [illegible] राजमार्गं प्रकल्पयेत् ॥ २६४ ॥

स्थापयेत् मध्यमं मध्ये तयोर्मध्ये तथाधमम् ।
[illegible] निम्नं पार्श्वे पार्श्वे नियोजयेत् ॥ २१५ ॥
कूर्मपृष्ठा ग्रामभूमिः कार्य्या पार्श्वे सुसेतुका ।
कुर्य्याद्भागान् [illegible] विगमाय जलस्य च ॥ २१६ ॥
राजमार्गमुखानि स्युः सर्व्वाणि भवनान्यपि ।
गृहपृष्ठे सदा वीथिं मलनिःसरणस्थलम् ॥ २१७ ॥
पङ्क्तिद्वयगतानां हि गेहानां कारयेत् तथा ।
मार्गान् सुधाकर्करैर्वा घटितान् प्रतिवत्सरम् ॥ २१८ ॥
अभियुक्तनिबद्धैर्वा कुर्य्यात् ग्रामपतिर्नृप ।

स्थापयेदिति । मध्ये [illegible] राजमार्ग [illegible] तयो [illegible] मध्ये च अधमं [illegible] । [illegible] पार्श्वे पार्श्वे [illegible] निम्न [illegible] ॥ २१५ ॥

कूर्मेति । [illegible] ग्रामभूमिः कार्य्या । [illegible] ॥ २१६ ॥

राजेति । [illegible] राजमार्गे [illegible] ॥ २१७ ॥

पङ्क्तीति । [illegible] ॥ २१८ ॥

[illegible]

पाकशालान्तरे चैव पाककर्तारौ प्रवर्तयेत् ॥ १९९ ॥
नित्य सम्पादितान्येव पाकमेव समर्पिताम् ।
तमायतनु सम्पृच्छेत् पाक गणाधिप सदा ॥ २०० ॥
प्रयातोऽसि कुतः कस्मात् क गच्छसि वास वद ।
सशस्त्रोऽशस्त्रको वा किं सगण सवाहनः ॥ २०१ ॥
का जाति किं कुल नाम स्थिति कुमारिस्ति वै चिरम् ।
इति पृष्ठा लिखेत् सार्थ मनः तथा प्रयत्न च ॥ २०२ ॥
शस्त्रागमना भूत्वा स्थापं कुर्विति भासयेत् ।
तत्रकाम् मत्थिक्षा तु शालाद्वार पिधाय च ॥ २०३ ॥
संरक्षयेद् यामिकोच प्रभाते तान् प्रबोधयेत् ।
ग्रन्थ दृष्ट्वा गणयेद् द्वारस्थात्र मोचयेत् ॥ २०४ ॥

[illegible] पाकशालायां पाककर्तारौ पाककर्मेव [illegible] मौलम् । [illegible] नित्य [illegible] पाककर्तारौ [illegible] प्रवर्तयेत् । [illegible] पाकशाला- [illegible] ॥ १९९ ॥ २० ॥

[illegible] इत्यादि । हे पथिक ! कुतः कस्मात् [illegible] सशस्त्रो वा अशस्त्रो वा किं वा [illegible] किं कुल [illegible] । [illegible] किं नाम किं कुल स्थिति [illegible] ? इति पृष्ठा लिखेत् पूर्वोक्त [illegible] भूत्वा [illegible] कुर्विति त भासयेत् [illegible] । [illegible]

कुर्यात् सदार्थं सीमान्तं तेषां पाल्यमर्थं सदा ।
प्रकुर्यादिमिनक्षमन्तु राजधान्यां वसन् नृप ॥ २०५ ॥
उत्थाय पश्चिमे यामे मुहूर्त्तद्वितयेन वै ।
नियतायस्य मध्यस्थि व्ययस्य नियतं चाति ॥ २०६ ॥
कोशभूतस्य द्रव्यस्य व्ययं चाति गतस्तथा ।
व्यवहारे मुद्रिताय व्ययमेयं वतीति च ॥ २०७ ॥
प्रत्यक्षतो वेधतय स्त्रासा चाद्य व्ययं चाति ।
भविष्यति च तत्तच्च द्रव्यं कोशात् तु निर्हरेत् ॥२०८॥

त्वान् परिचयान् मर्यादिता तस्मात् बाधान्तरं गृहकार विधाय चाचाद्य निबध्य रक्षकः वाचिकैः मर्यादिभिः संरक्षयेत् रक्षां कारयेत् । सभे प्रजाति द्वारदृढाच तान् प्रयोजयेत् वासयेत् तत्र तैर्वाणिज्य भेदः स्थाम् समस्तेव वचेत् वक्षां कुर्यात् तथा योजयेत् निवर्त्तयेत् ॥२०१ ॥ २०२ ॥ २०३ ॥ २०४ ॥

कुर्यादिति । पाल्यमान सदा वर्त्तिन् चाके कोशात् वाचाय सीमान्तम् तैषां परिचयानां सदार्थं बन्धमन्त कुर्यात् । सततु राज धान्यां वसन् दिनशब्द प्रतिदिनमत्र प्रकुर्यात् प्रयत्नेन यथानियमेन कुर्यो रक्षकः ॥ २०५ ॥

उत्थायेत्यादि । पश्चिमे यामे प्रहरे रात्रेरिति शेषः उत्थाय राजा मुहूर्त्तद्वितयेन द्वौ मुहूर्त्तौ व्याप्य दिवसाः नियताः निर्दिष्टाः वायः व्ययोऽयम् यदि विशान् व्ययः नियता निर्दिष्टाः यदि कोश भूतस्य भाण्डागारस्थितस्य द्रव्यस्य व्ययः यदि व्ययः गतः भूतः व्यवहारे विचारदर्शने मुद्रितानां निर्णीतानाम् वादस्य व्ययस्य च शेषः यदि इति स्थापिताः वैधसः विनिमयात् स्त्रासा चाद्य व्ययः यदि भविष्यतीति च विचार्य इति प्रत्यक्षतः कोशात् व्ययार्थम् तत्तत्स्य पर्याप्तमिति वीतव्ययवोऽपि द्रव्यः द्रव्य निर्हरेत् वहिरानयेदित्यर्थः ॥ २०६ ॥ २०७ ॥ २०८ ॥

पञ्चास्त्र वैमनिर्मौचं प्राज मौञ्जवि च मतम्।
सम्म्याउपायदानेन मुहूर्त्तं स्थिरं भवेत् ।
गवामयामप्याबामेनैवेद् भातस्तु मृत्त क्रम् । २०८ ।
पारितोमिक्कानेन मुहूर्त तु भवेत् पुनौ ।
मान्मदभत्मर्वैरत्नसेमादैर्याभिधिवन्मे । २८ ।
भावक्षयेस्तु अन्तानां चतुष्कम् भवेद् यदा ।
सम्मचित्ता मोक्षनेन मुहूर्त स मुहूर्तम् । २८१ ।
प्रत्यचौकरणाचीचनवीनानां मुहूर्त क्रम् ।
ततस्तु माड्विबाबाद्विशीचितमयहारत । २८२ ।

यथादिति । यथात् आयमपादिविवरणयावरतिकाय मौञ्जवि च मुहूर्तं वविधादौ वैनिर्मौचनाय मुहूर्तेन वत्तन्मोऽयुक्त वाग्वर्त वर्षनिकर्षे । तत्र सम्प्याउरायदाने सम्मायन्नउरायावस्थौकम् दानवर्षभिव मुहूर्त स्थिर शो मुहूर्तौ भवेत् भावेत् । तत्र गवाम याममायावे वोभिरत्न वामानि मयानि इव म्यामामा चतुष्पायपापारा वै मासर्द्धमर्थ मासमायमवेत् । २०८ ।

पारितोषिकेति । मान्मदर्षैरिति । यदा पुनौ तुष्टिको भवा पारितोषिकदाने मतझौमिका इत्यादिरतिरवे मुहूर्तं भवेत् । अत्र प्रात्मायां रबायां अर्थानां रत्नानां वैभवां वैभावात् निरोधनेन परिवाचादिस्वनीयोपनया निवेत्य वैभवो भवतीति यावत् यदा भावद्रव्य भावभायामनिदव्ये मुहूर्तानां चतुष्क यथा भवचित्त भवहृदयमुखनरिता यमु मोक्षनेन मुहूर्त यदापि वैभा भवेत् भावेत् । २८० । २८१ ।

प्रत्यचौकरादि । यदा चोचौनां इत्ययानां नवीनानां मुहूर्त भाव प्रत्यचौकरणात् रचौचचादिकया मुहूर्त च तत्र माड्विवाहादि विधिविचारयर्थ निहत । इत्य वैधिकेन चाक्षिकेन वरपारेण मुहूर्त

मुहूर्त्तं द्वितयचैव मृगयाक्रीड़नैर्नयेत् ।
व्यायामासेषु मत्तंषु मुहूर्त्तं सम्भवा तत । २८३ ।
मुहूर्त्त भोजनेनैव द्विमुहूर्त्तं च वार्त्तया ।
शुकचार यामितया निद्रयाष्टमुहूर्त्तकम् । २८४ ।
एव विहरतो राज्ञ सुख सम्यक् प्रजायते ।
अहोरात्र विभज्यैव त्रिंशद्भिस्तु मुहूर्त्तकैः । २८५ ।
नयेत् कालं वृथा नैव नयेत् स्त्रीमद्यसेवनैः ।
यत् काले वुचितं कर्त्तुं तत्कार्य्य द्रुतमप्यहितम् २८६
काले वृष्टि सुपोषाय ह्यन्यथा सुविनाशिनी ।
कार्य्य कामानि सर्व्वाणि यामिकैरभितोऽभियम् ।२८७।

दिवसं मदनमार अमात्यादिभिः क्रीड़नैः वा व्यायामादौ च रचनावस्थानः तत्रत्य् अनर्थ अन्यथा वार्त्तयालोचना दत्तनः तत्र्य तदनन्तरं भोजनेन रात्रिवार्त्तालेन तत्र्य पश्चात् गूढचार चारयन् यामितया वार्त्तया वयाचारेण दिनमुहूर्त्त अष्टकं निद्रया यापयन्नेव नयेत् । २८२ । २८३ । २८४ ।

एवमित्यादि । एवम् कथम् चैव विहरतः कथम् अतिथि क्रमतः राज्ञा सम्यक् सुखं प्रजायते । एव पूर्वोक्तया दिशा त्रिंशद्भिः मुहूर्त्तः एकाहर्विधैः वाचा अहोरात्रं दिवारात्रं परिवर्त्तमानं विभज्य अधिनु कार्ये इद यत कर्त्तव्यम् एवंविधेन दिनानि वृथा नैव स्त्रीसेवनेन मौर्य्यादिकार्यैः सुरापानेन वृथा नैव नयेत् । यत्काले यत् कार्य्यं यत् उचितं यत् कार्य्यं द्रुतं अपि तत् अवहितं विधाय यथा तथा अनुष्ठेयं एव सर्व्वथा । एव वृष्टि काले वर्षणे काले सुखा सा प्रजानां सुपोषणाय हविरादि अन्यथा हविनाशिनी प्रजाक्षय करी इति तिर्थ्यविद्भिः उक्तम् । किमन्यत् अवसरोचिते अवधानेन सर्व्वाणि कार्य्याणि अवधानपूर्व्वकं यामिकैः अभितोऽभियम् कर्म्मणि हेतोः प्रयोगात्

भगवान् नीतिमतिमित् सिद्धयामादिभेदैः ।
चतुर्भिः पञ्चभिर्वापि षड्भिर्वा गोपयेत् सदा ॥ २८६ ॥
तत्तत्स्थानानि दैनिकानि गणयाते तत्कालिके ।
दिने दिने यामिकानां प्रकुर्यात् परिवर्तनम् ॥२८७॥
सर्वपक्षिमुखे द्वार यत्त स्य यामिके सदा ।
तेऽपि ... गणयाम् ... पोषिते ॥ २८ ॥
निर्गच्छन्ति च ये ग्रामात् ये ग्राम प्रविशन्ति च ।
तान् सुसंशोध्य यत्नेन मोचयेत्तत्समाकाम् ॥ २९१ ॥
प्रभातसमये ... विमोचयेत् ।

[illegible] ॥ २८५ ॥ २८६ ॥ २८७ ॥ २८८ ॥

[illegible] ॥ २८९ ॥

[illegible] ॥ २९० ॥

[illegible] ॥ २९१ ॥

[illegible]

वीथिवीथिषु ग्रामार्थं निर्मियस्थं टम सदा । २८२ ।
पान्थस्य ग्रामिकैरेव चौरजारनिवृत्तये ।
ग्रामपं स्वीयं कार्य्यं राज्ञा नित्यं प्रजासु च । २८३ ।
दासी पुत्रोऽन्य भार्य्यायां पुत्रे शिष्येऽपि वा क्वचित् ।
वाग्दण्डपरुषं नैव कार्य्यं मद्देशसंस्थितैः । २८४ ।
तुलायासनमानानां नाण्यकस्यापि वा क्वचित् ।
नियासनाद्य धातूनां सजातीनां घृतस्य च । २८५ ।
मधुदुग्धवसादीनां पिष्टादीनाञ्च सर्वदा ।
कूटं नैव तु कार्य्यं स्याद् बलात् लिखितं जनैः ।२८६।
उत्कोचपक्षपातं नैव स्वामिकार्य्ये विलोमनम् ।
दुष्टं तस्करारिपक्षोर्वाऽस्य मद्देशेयिवं विषम् । २८७ ।

निमर्दैः ह इमः मनियाम मनियाम मपरीकोऽपि मानव मिलोयवेद् विषद्दाः मनचारचे । विषु मानिवे मनरिर्पि चौराणां वक्रारतां चाराणाम् मनपनीनां निवृत्तये विरोधरणाय निविरक्षणां वीथिवीथिषु मनियद्दीर्षे विमर्गेषु सदा ग्रामार्थैः प्रकरणमे पारदर्षेभोजनः रक्षणं मनर्थ कर्त्तव्यम् । राज्ञा प्रजासु रक्षणम् [illegible] मावर्थ नित्य मन च सुमद्दा मनचारचे मनजमेव कर [illegible] । २८२ ।२८३।
इह मारम्य मानमनिविष्णुवेदिमयम राजमानर्थं निर्दिशति दाषी इत्यादि । राज्ञा मानमविविष्णुमन मावमानमनाघ्रनेदैः प्रजा नित्यम् इति [illegible] बोधयेत् श्रावयेत् । यथा मद्देशेनिवे मदीय पारपत्ति नित्य कर्मः कश्चित् दासी विद्वरे कर्म्मे योजयने यथवा मायोयां सा पुत्रे [illegible] मयवा शिष्ये वाने वाग्दण्डपरुष वाक् पारुष्य दण्डपारुष्य वा न कर्त्तव्यम् । तुलायाः मानमानि निवाय मानि मानि मानानि वरित्यायानि नैव कश्चित् कुत्सित् वा नाणकस्य कृतायाः नियोगानां बदवकानिर्मलयोगानां सजातीना सजातीयकानां

न दम्पत्यन्तरायं हि तयोर्भेदप्रकारणम् ।
मातृणां पितृणाञ्चैव पूज्यानां विदुषामपि ॥ २८८ ॥
नावमानं नोपहासं कुर्यात् सद्वृत्तशालिनाम् ।
न भेदं जनयेद्युवं गुणाढ्यौ स्वामिसख्ययोः ॥ २८९ ॥
मातृणां गुरुगामिन्यां न कुर्यात् पितृपुत्रयोः ।
वापीकूपारामसीमाधर्मशालासुरालयान् ॥ २९० ॥
मार्गांश्च न प्रबाधेत नीचाङ्गविकलाङ्गकान् ।
द्यूतञ्च मद्यपानञ्च मृगयां शस्त्रधारणम् ॥ २९१ ॥
गोमहिष्याश्वमहिषीमुख्यानां वै स्वामरस्य च ।
एतत्सर्वं राजाज्ञां नाद्यापि विधत्त च ॥ २९२ ॥

धातूनां चामरखलादीनां रसस्य अन्तुकस्वादीनां विषादीनां भूप-
विशेषाणाञ्च सर्वदा यथापीनमपि भूप भवन्, मनम् नवानुचार्य यत्
किञ्चिद्वेतन नाशे कुलमयः । ग्रथुसेम्पगम तथा स्वामिकार्येषु
विनोदेन विशेष योगास्वम् नैव भजताम् । दुर्जनादिषं दुरा-
चारिणं चोरं जारं महदेनिर्द्य जन प्रभितूर्वं मर्यादाभङ्गसंपादनिमितः
[illegible] मनु वर्धिन नैव यथा अपकार्य भूप यथा यथा सम्पादयाम्
अभिप्रायादिषः अन्यान् जनान् न रथन्तु न मोपयन्तु विर्जीवि यत्र
सदनमाराम भावना विमूनाम् यथैव पूज्यानां गुरुजनानां विदुषां
पण्डितजनानां तथा सद्गुणशालिनां सदाचारवतां जनानां अप-
मानं न कुर्यात् न कुर्यात्, उपहासमपि नैव कुर्यात् इति यत्र सद्गुणम् सद्वृत्तम्
यथम् । यथानौ स्त्रीह सर्वी दम्पत्योरिमहा यथा स्वामिभृत्ययोः भेद-
मध्यन्तरयोस्तु जनयेत्, पितृ मातृणां गुरुगमिनां तथा पितृपुत्रयोः
भेदञ्च न कुर्यात् । वापी दीर्घिका कूपः प्रसिद्ध आराम उपवनं सीमा
क्षेत्रयोर्विभागस्थानं विश्राम स्थानं धर्मशाला देवालयमार्गं स्वाभि-
मत उपलक्ष्य दैवतम् । एवान् मार्गान् पथः नीचाङ्गाम् विकलाङ्गान्

क्रयो वा विक्रयो वापि मद्यसन्धानमेव च ।
अभयपत्रं दानपत्रमथ निर्णयपत्रकम् ॥ १०३ ॥
राजाज्ञया विना नैव जनैः कार्यं विलिखितम् ।
महापापाभिशपनं निधिग्रहणमेव च ॥ १०४ ॥
जनसमाजनियमं निर्णयं याति नृपगम् ।
धनानि नाटिकाधनसंस्थं सम्यग्भेदनम् ॥ १०५ ॥
रूपद्युतपणोपन्तु नैव कुर्युः कदाचन ।
जनसंस्थानिमन्तं परदाराभिमर्षणम् ॥ १०६ ॥
कूटसाक्ष्यं कूटलेख्यमप्रकाश्यप्रतिग्रहम् ।
निर्धारितकराधिक्यं स्तेयं साहसमेव च ॥ १०७ ॥

जनान् नैव प्रवर्त्तेयुः नैव पीड्येयुः । राजाज्ञया विना जनाः [illegible] सूत्र [illegible] मद्यपान [illegible] नर्त्ता [illegible] [illegible] रात्रौ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] क्रयः विक्रयः वा मद्यसन्धान [illegible] अभयपत्र दानपत्र [illegible] वा [illegible] लिखितुं [illegible] नैव [illegible] । महापापाभिशपनं [illegible] नैव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] राजसभायामिति भावः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नैव । [illegible] राजनिर्णेतव्यमिति भावः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] राज्ञः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नैव कुर्युः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परदारा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

मनसापि न कुर्वन्तु स्वामिद्रोहं तथैव च ।
सभ्या न्यूनेन मार्गेण तथा दण्डकवाक्यतः ॥ १०८ ॥
चाधमश्च न कुर्वन्तु यत्र कस्यापि सर्वदा ।
परिमाणोन्मानमानं धार्यं राजविमुद्रितम् ॥ १०९ ॥
गुणसाधनसंदक्षा भवन्तु निखिला जनाः ।
साहसाधिपतौ दद्युर्विनियम्याततायिनम् ॥ ११० ॥
सत्सभा उपमाद्या येऽप्यन्ये धार्या सुयन्त्रिताः ।
इति मच्छासनं श्रुत्वा येऽन्यथा वर्तयन्ति तान् ॥ १११ ॥
विनिग्रहीष्यामि दण्डेन महता पापकारकान् ।
इति प्रबोधयेन्नित्यं प्रजाः शासनडिण्डिमैः ॥ ११२ ॥

[illegible] नियोजितम् [illegible] राजभय [illegible] न कुर्वन्तु [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] राजविमुद्रितम् [illegible] । निखिलाः [illegible] भवन्तु । [illegible] इति [illegible] राजसभायै इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति । [illegible]

शिथिला शासने राज्ञा धारयीत चतुष्पथे ।
सदा चोद्यतदण्डः स्यात् साधुषु च मृदुः ॥ ११३ ॥
प्रजानां पालनं कार्यं नीतिपूर्वं नृपेण हि ।
मार्गसंरक्षणं कुर्यान्नृपः पान्थसुखाय च ॥ ११४ ॥
पान्थप्रपीडका ये ये हन्तव्यास्ते प्रयत्नतः ।
त्रिभिरंशैर्वरो धाम्ना दानमानविवेकेन च ॥ ११५ ॥
षड्भिन्न प्रकृतयो सर्वं ग्रामाधिकारिणः ।
षड्भिन्नामभोगाय योऽयोऽग्निर्न स रक्षति ॥ ११६ ॥

हिताः पालाः अविनाशका इत्यर्थः । इति अनुप्रकार सम्यागम नदीव निवेशं कृत्वा ये जनाः चम्पका मङ्गलानि चाचरन्ति नायकारचाय राजाज्ञापकूपनदनवापचारिणः तान् बहुधा धनेन दण्डेन सिद्धि विभाति निवेशेन दण्डविभागीयः ॥ १०४—११२ ॥

शिथिलेति । राजा शासनम् आदेश शिथिला चतुष्पथे धारयेत् स्थापयेत् सर्वेषां गोचरार्थमिति भावः । तथा चकामु दुष्टेषु साधुषु च सदा उद्यतदण्डः दण्डकारी स्यात् ॥ ११३ ॥

प्रजानामिति । नृपेण राज्ञा नीतिपूर्वं नयानीति प्रजानां पालनं कार्यं तथा नृपः पान्थानां पथिकानां सुखाय मार्गरक्षणं कुर्यात् नियमं अवधारये ॥ ११४ ॥

पान्थेत्यादि । ये ये जनाः पान्थानां पथिकानां प्रपीडकाः चौरम-कारिणः ते प्रयत्नः यत्नातिशयेन हन्तव्याः वध्याः राज्ञा इति शेषः । त्रिभिः वाक्यैः धनेन त्रिभिः अंशैः अवशिष्टभागेनैव सर्वं शेषः भाग्यं रक्षितमपि चार्य धनार्दं ग्रामेण पद्ममार्गेण पड्दारण चन्दनमागेनैवार्थः दानं सर्वमपिति शेषः । इत्थं षड्भिन्न पृथक् पड्दारण चन्दनमार्गेण प्रकृतयः प्रजामनोरञ्जकाः ग्रामाद्भिन्न अधि-कारिणः रक्षा इति शेषः तथा चरवाद्भिन्न अग्न्या रक्षा पड्दाराः एकभागेन नामतः यस्य भोगाय स्यात् इति शेषः । अथैव

भागमेव षड्विभागेन यं कुर्यात् तु वत्सरे ।
सामन्तादिषु धर्मोऽयं न न्यूनस्य कदाचन ॥ ११७ ॥
राज्यस्य वयसः कीर्तिधनस्य च गुणस्य च ।
नाशस्य [illegible] हरणे [illegible]ऽपि च ॥ ११८ ॥
[illegible] सदा ।
दीर्घपापिकलयुक्तस्य शासनं न [illegible] क्वचित् ॥ ११९ ॥
वर्षं पराक्रमं [illegible]मपि भूमिपः ।
समितौ [illegible] वा स्वामिकार्ये तथैव च ॥ १२० ॥
[illegible] प्राप्नुयात् स [illegible] ।
[illegible] वापि [illegible]भाषितम् ॥ १२१ ॥

[illegible] भागेन च [illegible] पूर्णेन [illegible] भावः ॥ ११५ ॥ ११६ ॥

भागमेवेति । [illegible] षड्विभागे [illegible] कुर्यात् । सामन्तादिषु पूर्वो[illegible] भावः । [illegible] भर्ता [illegible] ॥ ११७ ॥

राज्यस्येति । राज्ञा [illegible] राज्यस्य [illegible] कीर्तेः [illegible] रामादिरिति [illegible] इति [illegible] । [illegible] न [illegible] कथेत् । [illegible] भूमिपः [illegible] न कथेत् । [illegible] स्वामिकार्ये [illegible]

गच्छाति मर्मतस्तस्य प्रवच्छति स पण्डितः ।
राज्ञोऽपि दुर्गं याम् यति प्रस्थममिग्रहितः ॥ १२२ ॥
स यदा गुणवत्स्वीकाम प्रस्तौति सदाचम ।
यदेवं यस्य नैवास्ति भार्यापुत्रादिकं धनम् ॥ १२३ ॥
यत्नागमपि सवर्त पात्रे दाता स उच्यते ।
अप्रहितपमो येन कास्य मत्तं यस हि तत् ॥१२४॥
विदुरा इव येनाप्ये कुमाप्या स पराक्रमः ।
शुभाशुभसम्पापाए एव्यगमिति कीर्त्ति तम् ॥ १२५ ॥
विपदोपमदाहम विसमेन् यपिकुटे ।

विजो प्राचयं यद्वा नविवहितः नियमः यम् यदव कुर्वीत् वा
गुरः । वा यत्र यत्पायनिमय, यदत्र दायक्षति शुमाचित यत्नेन
गृह्णाति यपदस्य मायाति यथायव निद्दयति वा पण्डितः । स
नविवहितः यम् यस्य यस्य राज यपि वा यत्नात्योराचिति भावः
दुर्गाम् रोपाम् यति यमयमि यदाचन याम् इव याम् तथा यत्नाम्
कर्मेति येषः न प्रवीति पचदयति न प्रमवतीमर्थः वा यदा । यम
भार्याप्रसादिकं धनम् यदेवं नैव वसि यम यात्नागमपि पात्रे दाम
पात्रे यदने ददाति यदिवमूनदिति भावः स दाता उच्यते । येन
गुणेन यस इव यदा यदा राज्ञ यत्र यनः यद्वो भवति यत इति
ञ तत् हि यदेन यवम् ॥ १२८ ॥ १२८ ॥ २१ ॥ १२१ ॥ १२९ ॥
१ ९ ॥ १२३ ॥

विदुरा इति । येन गुणेन यास्ये यराप्या राजमन्त्रया विदुर
इव दाता इव विजय इति यथा च पराक्रमः यर्थे न पराक्रमस्य
भोगा इव याव । शुभम् यशुभम् यदयोगी आपातः यदन
यत इति कीर्त्तिं । येनतनायाम् कीर्त्ति वर्तित यद यत्नाम् ॥ १२ ॥

विपदोपेति । विपदोपमयाद् यत् एवं यः विचारयमाणा-

हंसा चलन्ति कूजन्ति कङ्का नृत्यन्ति मायूरा ॥१२६॥
विरौति कुक्कुटा मायत् क्रौञ्चो वै रैवते अपि ।
हृष्टरोमा भवेद् जन्तु मारिषा भ्रमते तथा ॥१२७॥
इक्षेश्च सविष चाम्र तस्माद् भोज्य परीक्षयेत् ।
भुञ्जीत षड्रस नित्यं न शिशिरसमुद्भवम् ॥१२८॥
शीतातिरिक्त न कटु मधुरक्षारसंकुलम् ।
भावितव्यति यद् काय भ्रमुवागमम्भिमि सह ॥१२९॥
धारामार्गे प्रशतिमि स्त्रीभिश्च नटमायके ।
विहरेत् सावधानस्तु माघवैरैन्द्रवासिके ॥ १[illegible] ॥

[illegible] ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥

[illegible]

सन्ध्यावन्दनमात्रं तु प्रातः सायं समभ्यसेत् ।
अङ्गाभ्यासं सैनिकानां सर्वं प्रियेण शिक्षयेत् ॥१११॥
व्यायामविधिभिर्धनुर्धरैर्मयूराद्यैश्च पक्षिभिः ।
क्रीडयेन्मृगयां कुर्याद् दुष्टसत्त्वाभिपातनम् ॥ ११२ ॥
मौढ्यं प्रवर्तते नित्यं सत्त्वमभ्यागतसाधनम् ।
पश्चात्तरस्य [illegible] ॥ ११३ ॥
मृगयायां गुणा एते हिंसादोषो महत्तरः ।
इति [illegible] यस्मात् प्रजानामविकारिणाम् ॥११४॥
प्रकृतीनां च सम्भूता सैनिकानां [illegible] यत् ।
सभ्यानां [illegible] यत् ॥ ११५ ॥

[illegible] ॥ ११ ॥

[illegible] ॥ १११ ॥

[illegible] ॥११२॥

[illegible]

भयपयाद् मूढचारिभ्यो नित्यं चात्मविदे सदा ।
प्राणवानमना स्थितमप्राप्य स्थितिवेव तत् । ११६ ।
परस्परादिनं गूढचारं नैव च प्राप्ति यः ।
स नृपो [illegible] प्रजासाधनायक । ११७ ।
यदि तदपि सन्यासि नीचस्थितमर्पितम् ।
प्रयत्नेन क्रमेणैव गूढचारं नियोजयेत् । ११८ ।
विना तल्लोपनात् तस्य न जानाति च नाम्यति ।
यथोपचारपाले च विम्भस्तरतमाहने । ११९ ।

[illegible] । ११६ । ११७ । ११८ । ११९ ।

[illegible] । ११७ ।

[illegible] । ११८ ।

[illegible]

प्रकृतिभ्योऽधिकृतेभ्यो गूढचारं सुरक्षयेत् ।
एकैकनायकं राज्यं कुर्यान्न बहुनायकम् ॥ १४० ॥
आनायत्तं क्वचिदपि यत्नु भोक्तेत भूमिप ।
राजकुले तु यस्य सुखया यदि प्रभवेत् हि ॥ १४१ ॥
तेषु च्येष्ठो भवेद्राजा येपाः[illegible] साधका ।
गरीयांसो मताः सर्वसन्तानेभ्योऽभिषेचये ॥ १४२ ॥
ज्येष्ठोऽपि बधिरः कुष्ठी मूकोऽन्धः षण्ढ एव यः ।
स राज्यार्हो भवेन्नैव भ्राता तत्पुत्र एव हि ॥ १४३ ॥

[illegible] न [illegible] न [illegible] इति न च [illegible] याति राष्ट्रे इति शेषः । ते च [illegible] न [illegible] तथा [illegible] नैव [illegible] [illegible] ॥ १३८ ॥

प्रकृतिभ्य इति । प्रकृतिभ्यः अधिकृतेभ्यः राजपुरुषेभ्यः गूढचारं च रक्षयेत् । [illegible] राजकुलं [illegible] गूढ [illegible] तेन [illegible] गूढचारं प्रति [illegible] याति [illegible] तस्मात् तं सुरक्षयेद् यथा तौ न प्रति [illegible] इति भावार्थः । किन्च राज्यं सदा एकनायकम् एकाधिपं कुर्यात् बहुनायकं न तथात्वे राज्य[illegible] इति भावः ॥ १४० ॥

[illegible] । [illegible] । भूमिपः राजा क्वचिदपि अनायत्तम् [illegible] राज्यादि नैव [illegible] न [illegible] । यदि राजकुले [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] पुत्रेण [illegible] राजा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १४१ ॥ १४२ ॥

[illegible] इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

अनभिषिक्तोऽपि ज्येष्ठस्य भ्रातुः पुत्रस्तु राज्यभाक् ।
यथायथस्य चाभावे कनिष्ठा राज्यभागिनः ।
दायादानामैकमत्यं राज्ञः श्रेयस्करं परम् ॥ १४४ ॥
पृथग्भावो विनाशाय राज्यस्य च कुलस्य च ।
अतः स्वभोगसदृशान् दायादान् कारयेच्च यः ।
स्वस्वादृतांश्च सन्तुष्येत् छत्रसिंहासनैरपि ॥ १४५ ॥
राज्यविभजनाच्छ्रेयो न भूपानां भवेत् खलु ।
अल्पीभूतं विभागेन राज्यं शत्रुर्जिहीर्षति ॥ १४६ ॥

[illegible] विपक्षः सूनुः [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तथा [illegible] राज्ञ इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नैव राज्याय राज्याधिकारी नैव भवेदित्यर्थः ॥ १४३ ॥

अनभिषिक्त इति । [illegible] राज्ञः अनभिषिक्तोऽपि [illegible] ज्येष्ठस्य भ्रातुः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] राज्यभाक् । [illegible] [illegible] [illegible] च अभावे कनिष्ठाः राज्यभागिनः [illegible] दायादानां [illegible] [illegible] [illegible] राज्ञः परम् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवेत् ॥ १४४ ॥

पृथगिति । पृथग्भावः दायादानामैकमत्यं राज्यस्य कुलस्य [illegible] च विनाशाय भवति [illegible] [illegible] कारयेत् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] छत्रसिंहासनैरपि [illegible] [illegible] दायादान् [illegible] [illegible] [illegible] कारयेत् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १४५ ॥

राज्यविभागे दोषमाह राज्येति । राज्यस्य विभजनात् [illegible] भूपानां राज्ञां श्रेयः शुभं न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] विभागेन [illegible] [illegible] [illegible] राज्यं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १४६ ॥

राज्यस्य विस्तारेण स्थापयेत् तान् समन्ततः ।
चतुर्दिक्षु तथा ग्रामाधिपान् कुर्यात् सदा नृप ॥१४७॥
गोमयाश्वोष्ट्रकोष्ठागारमाधिपत्ये नियोजयेत् ।
माता मातृसमा या च सा नियोज्या महानसे ॥१४८॥
सेनाधिकारे संयोज्या बान्धवाः श्यालकाः सदा ।
अदोषदर्शकाः कार्या गुरवः सुहृदश्च ये ॥१४९॥
यथासदाचारपरास्ताः स्त्रियो योज्याः सुदर्शने ।
स्वयं स्वयं निरीक्षेत् पश्चादेव च सूचयेत् ॥१५०॥

राज्येति । भो नृप । यथा तान् ग्रामाधिपान् राज्यस्य सर्वतो भागेन चतुर्दिक्षु स्थापयेत् तथा चतुर्दिक्षु सदा ग्रामाधिपान् ग्रामपदाधिकारिणः कुर्यात् किञ्च गवां अश्वादीनाम् उष्ट्राणाम् कोष्ठागारे धनागारे च आधिपत्ये अधिकारे च नियोजयेत् नियुक्तान् कुर्यात् । किञ्च माता जननी तथा या मातृसमा जननीतुल्या सा महानसे पाकशालायां त्वं राजन् नियोज्या कार्या पाकशालायां शरीररक्षार्थं मातृसमानां नियोगादिति भावः ॥ १४७ । १४८ ॥

सेनेति । बान्धवाः स्वजनाः श्यालकाः पत्नीभ्रातरश्च सदा सेनाधिकारे सैन्यकार्ये नियोज्याः कार्याः । ये च गुरवः गुरुजनाः सुहृदश्च ते त्वया राजन् दोषदर्शकाः कार्याः दोषदर्शनं यथा न भवेत् तथा न दोषं न कथय विचार्य कर्तव्यं कार्यं त्वया राजन् ॥ १४९ ॥

यथेति । स्त्रियः सदाचारपराः सदाचाररता याः स्त्रियः ताः सुदर्शने दर्शनीयस्थाने च योज्याः स्थाप नीयाः । स्वयं च निरीक्षेत् किं कृतं किं न कृतमिति परिदर्शनं कुर्यात् पश्चादेव सूचयेत् च कर्तव्यं राजकार्यादिकं सूचयेत् ॥ १५० ॥

यन्तर्वेऽस्मिन् रात्रौ वा दिवारम्भे विशेषिते ।
मध्यमेऽस्मिन्नपि श्वाव मासिकस्य विवर्जे ॥ १११ ॥
सुखविद्योऽस्मि धीरं समायां सुमधान्वये ।
रत्नकम मिनपेन सम्याधैविन्तयेत् सदा ॥ ११२ ॥
समायां मध्यमर्दष मध्ये राजासनं कृतम् ।
दृष्टसंज्ञा मानसंज्ञा निषेध्य पार्श्वकोष्ठमा ॥ ११३ ॥
युक्ता दीक्षा म्यास्तव मालिनीयां समाहृत ।
दोषिका दृष्टमामाय तु नामसंख्या समाहिमी ॥ ११४ ॥
पित्रष्या जाह्नव्येष्ठा सम्बा पिनाधिपालका ।
सापे दृष्टिभासी तु मातसंख्या प्रभागासना ॥ ११५ ॥

यन्तरिति । रात्रौ दिवा दिवसे वा विशेषिते यस्मिन्नहि निर्वेदे यन्तरेऽस्मिन् अन्यामन्दे वा यस्मिन् यस्मिन् यावं मासि यदिन्द्रव यम यजेत् ॥ १११ ॥

सुखविद्येति । समायां सह्ये वित्त याववि सुखमामये सम । राज्ञये यात्रिकि मिने देवाय्ये यम्याचैव यदा राजयम विन्तयेत् यत् यथाविन्तमिति योजम् ॥ ११२ ॥

समायामिति । समायां मध्यमर्दष्ठ यदिमाईत्यमम्ब मध्ये राजासनं सिंहासनं कृतं यथित यावालीयैदि मेव । यम दृष्ट-संज्ञा दृष्टियामसंज्ञा देविदिदि देव मैनित्र मानसंज्ञा यावाविज्ञा यम यपिनेतुदिम्बय । यारे यम याव यो योष्ठयो निमामयोः यय्येत निमयोदि यमीत्रा यमेयुदिति मेव ॥ ११३ ॥

युक्ता युक्तादि । युक्ता दीक्षा मालव्या यथा मालिनीयाः यम राय यम यथावृत्ताये युक्ता यथा दोषिका दृष्टियामा दृष्ट-मामाय दृष्टियामामाविज यदः यमयो यभी । निमेयुदिमवेमायव । यमे यथामाया निरया अहुयमेज निमायाययमया यमा यमा

मातामहकुलस्थेहा सख्योऽथ बान्धवास्तथा ।
मध्यराज्ञेव स्थाप्याश्च वामाग्रे चाधिकारिणः ॥ ११६ ॥
मातृष्वसृपतिःश्वशुरो जामाता भगिनीपतिः ।
स्वसङ्घः समीपे वा स्वाग्रेऽसमतः सुहृत् ॥ ११७ ॥
दौहित्रभागिनेयानां स्थाने स्युर्दक्षकादयः ।
भागिनेयाश्च दौहित्राः पुत्रादिस्थानसंस्थिताः ॥ ११८ ॥
यथा पिता तथाचार्यः समक्षे ह्यासने स्थितः ।
पार्श्वयोरपरे सर्वे लेखकाः सन्निधिगाः ॥ ११९ ॥
परिचारगणाः सर्वे सर्वेभ्यः पृष्ठसंस्थिताः ।

वहेति । यथा पैतामहा अमात्याः सामन्ताः तिष्ठेयुरित्यनेनान्वयः । तथा वामे राजाग्रे मातामहकुलसंस्थितः दक्षभागे च मातामहकुलस्थेहा राज इति शेषः सख्यः बान्धवाः चतुरः स्थापनीयाः प्राक्संस्थाः सर्वे चक्रवर्तिनः इत्यर्थः ॥ विनिवेशनम् यत इ तेषुरित्यनेनान्वयः । वामाग्रे च राज्ञोऽग्रे च अधिकारिणः राजकर्मचारिणः तिष्ठेयुरिति शेषः ॥ ११५ ॥ ११६ ॥

मातेति । जामाता भगिनीपतिश्च मातृष्वसृपतिःश्वशुरश्च क्रमेण तिष्ठेतामिति शेषः । स्वसङ्घः सामन्तः सुहृद् समीपे वा वाम भागे वामस्य वा तिष्ठेदिति ॥ ११७ ॥

दौहित्रेति । दक्षकादयः सुताः दौहित्रभागिनेयानां स्थाने स्युः । यथा भागिनेया दौहित्राश्च पुत्रादीनां स्थानसंस्थिता स्थानस्थाः स्थाने तिष्ठेयुरिति ॥ ११८ ॥

यथेति । यथा पिता तथा आचार्यः वेदाध्यापकः गुरुः पितृतुल्यो यस्य सः समक्षः सन् इत्यापद्यते समक्षे आसने स्थित्वा राज्ञ उपदेशं दद्यात् स्वासने वा तिष्ठेत् तथैवेति शेषः । लेखकाः सर्वे अपरे पार्श्वयोः सन्निधौ स्थानसमीपे तिष्ठेयुरित्यर्थः ॥ ११९ ॥

परिचारेति । परिचारगणाः अमात्याः सर्वे सर्वेभ्यः पृष्ठ

अचण्डकण्टकरी पार्श्वे प्रधीममतिबोधको ॥ १८ ॥
निमित्तमित्रपुत्राणां व्यासनं प्रविशेत् सुखम् ।
सम्भूयच सुखच सुखको सुकृताश्रित ॥ १९० ॥
निवारणमप्यधम धन् सावधानमना सदा ।
सच माहधिको दाता गुरुषु धार्मिको भासि ॥ १९१ ॥
इति धाच न भगवाक्षापका मधमाणु मे ।
रामाश्रामाधवाद्वाथ सुमू वा द्रव मन्त्रिव ॥ १९२ ॥
न नामनुमताम् निधाम्नपति व्यापसिद्धये ।
एवकरचमर्त तैषां सेवमिला सदाधनम् ॥ १९३ ॥
निषमेत् ममठेनेव यत् कुमाद् बहुधातम् ।
गजाश्वरथपदातीन् समान् दासीसखीन च ॥ १९४ ॥

प्रार्थिता [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अचण्डकण्टकरी [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १८ ॥

निमित्तेति । [illegible] [illegible] राजा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] राजधानी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

सत्याराम् धैनिकान् कार्य्याधमान् ज्ञात्वा दिने दिने ।
संरक्षेत् प्रयत्नेन सुबीर्यान् सम्भवेत् सुधी ॥ ११६ ॥
पशुतमोयमां मात्रां पूर्वेदेकदिनेन च ।
सर्वविद्याकलाभ्यासे शिक्षयेद् भतिपोषिताम् ॥ ११७ ॥
समाप्तविद्य सदृष्ट्वा तत्कार्ये तं नियोजयेत् ।
विद्या कलोत्तमान् दृष्ट्वा वत्सरे पूजयेच्च तान् ॥ ११८ ॥
विद्याकलानां वृद्धिः स्यात्तथा कुर्य्यान्नृपः सदा ।
प्रतापगान् मूर्खेपाक्षतिनीतिविशारदान् ॥ ११८ ॥

वशुवताम् न निपात् नैश राजकार्य्यनिरत न मन्त्रोवादिमवा । तैवा वर्तिनवां प्रथम प्रथक् प्रमोक लिख लिख वशावधकारवं सुप्ति वर्त्तिनवितवा यत्र वैधविता धनोन विस्वेत् निवेशयेत् । यत्र यत्र धनात प्रमेव् यद कुर्वीत् । सर्वोः पपुदिः मपः दिने दिने नयाम् धनाम् रचाम् पराद्योम् धनाम् धोमधर्मान् दायाम निवृदान धन्यारान् सर्वो वत्सराणि यथा धैनिकान् कार्याधमान ज्ञात्वा निधाय प्रयत्नेन संरक्षेत् कार्य्यं धनाम सर्व्वं निधि मेवः । सुवीर्यान् धनकायधानित्य सम्भवेत् ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥

पशुतेति । पशुतमोयमां दयवशतमोर्यवितां मात्रां पैशादम् पर्वादिनेन पर्वेत् मैवसोऽभ्यासे वया पथैन दिनेन दयापूर्वा मात्रां प्राप्ती मैवह ते पा यथा धनायें कुर्य्यादित्यर्थः यथा धनाम भतिपोषि ताम् प्रभा पैशादिना पोषितान् सर्वविद्यानां कलानाञ्च अभ्यासे प्रकारात्मा सामर्थ्यादीनाम् अभ्यासे शिक्षयेत् ॥ ११७ ॥

समाप्तेति । तेषु समाप्तविद्य सर्वविद्यासमाप्तं दृष्ट्वा तत्कार्ये परीक्ष्य तत्कार्याय प्रयोगः । तत्कार्य्ये तद्विद्यानुशीलनकार्ये वा तदध्यापनकार्ये वं नियोजयेत् । तथा तान् कलाविज्ञान् विद्यासु धनाय च धनदान पर्युत्तान दत्त परीक्ष्य वत्सरे प्रतिवत्सरं प्रतिवर्ष पूजयेत् दत्तमादिना धनादयत ॥ ११८ ॥

विद्याग्रजन्मग्रामाय महागारादिशोभवेत् ।
पुरे पथ्य टचेचित्त गजस्थो रत्नवत् भवा ॥ १०० ॥
राजप्रासादकृति कि राजा स्या न समोऽपि च ।
यथा समो न किं राजा अधिभिर्भावितोऽभवा ॥ १०१ ॥
मत मयाप्यत्रेमिव ससाम्यभावितैर्बुधे ।
प्रकृतिभिर्वो मत्येव नीचेषु प्रदायम ॥ १०२ ॥
मिथ्यासत्यसदाचारैर्नीच साधु क्रमात् कृत ।

विद्याजन्मादिनेति । विद्याक्षेति । [illegible] ॥ ९९ ॥ १०० ॥

राजेति । [illegible] ॥ १०१ ॥

मत इति । [illegible] ॥ १०२ ॥

मिथ्येति । [illegible]

साधुभ्योऽतिक्रमयुक्त नीचाः सम्भवन्ति हि ॥१०३॥
ग्रामान् पुराणि देशांश्च स्वं समीक्ष्य प्रजारै ।
अधिकारिगणैः क्वाप रक्षिता क्वापि कर्षिताः ॥१०४॥
प्रजास्ता साक्षिभूतेन व्यवहारं विचिन्तयेत् ।
न भक्ष्यपक्षपाती स्यात् प्रजापक्षं समाश्रयेत् ॥ १०५ ॥
प्रजाशतेन सहितं संत्यजेदधिकारिणम् ।
अमात्यमपि संवीक्ष्य सततन्यायगामिनम् ॥ १०६ ॥
एकान्ते दण्डयेत् षष्टमासान्तमथवा त्यजेत् ।
अन्यायवर्त्तिनो राज्ञः सर्वस्वं हरेन्नृप ॥ १०७ ॥

अधिकः [illegible] नीच [illegible] साधुभ्योऽपि [illegible] । नीचाः साधुभ्यः अधिकमेव [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १०३ ॥

ग्रामानिति । प्रजा इति । राजा [illegible] ग्रामान् पुराणि [illegible] देशांश्च समीक्ष्य [illegible] अधिकारिगणैः राजपुरुषैः काः प्रजाः रक्षिताः काश्च कर्षिताः पीडिताः, ताः समीक्ष्य साक्षिभूतेन [illegible] व्यवहारं विचिन्तयेत् [illegible] कुर्यात् [illegible] अधिकारिणां पक्षपाती न स्यात् प्रजापक्षं समाश्रयेत् यथा प्रजापालनं [illegible] कुर्यादित्यर्थः ॥ १०४ ॥ १०५ ॥

प्रजेति । एकान्त इति । प्रजाशतेन सहितः [illegible] अधिकारिणं [illegible] राजकार्यादिभ्यः संत्यजेत् । तथा अमात्यमपि [illegible] [illegible] [illegible] संवीक्ष्य एकान्ते निभृते दण्डयेत्, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] त्यजेत् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । किन्तु यदा [illegible]

जितानां विषये स्वाम्यं धर्माधिकरणं सदा।
अति दृष्टाभिर्जितानां तथैरिमाग्रुरूपतः ॥ १८८ ॥
व्याघ्ररक्षां सुरूपां च सुवर्णां प्रियभाषिणीम्।
सुभूषितां सुसद्वस्त्रां प्रमदां यवनीं भजेत् ॥ १८९ ॥
ग्रामस्य यथास्य स्वस्थ सुखमयुरि।
न कुर्यात्स्वकाले नौका मनुष्य चरेत् ॥ १९० ॥
कामयन्ता स्त्री विमाति दृष्टा वैश्या मया नृपा।
संस्थापेत् तिरिद्धर्माणि महापदि नृपः सदा ॥ १९१ ॥

अपवर्जितानां प्रजानाम् धर्मो नाम राज्ञ भूमि यावत् सर्वकालं प्रजाम् कुर्यात् ॥ १९६ ॥ १९० ॥

जितानामिति। जितानां शत्रुजितानां राज्ञां विषये राज्ये सदा धर्माधिकरणं विचारालयः स्वाम्यं देयं शान्तिप्रचारस्थापनार्थमिति भाव। तथा विविधानां विजितैश्च शत्रुजितानां सर्वस्वं सत्याधिकारं तथैरिमाद्रुकपा देयं आत्मसात्कृत्यैव रक्षितं भक्तोऽपि दत्वा दद्यात् ॥ १८८ ॥

व्याघ्ररक्षामिति। कश्चित् व्याघ्ररक्षाम् व्याघ्ररक्षसी सुरूपां सुन्दरी सुवर्णा गौरवर्णा प्रियभाषिणीं सुभूषितां भूषितां तथा सुसद्वस्त्रा च परिमाधिकया प्रमदां यवनीं यवने स्त्रियां भजेत् सेवेत ॥ १८९ ॥

ग्रामस्येति। ग्रामस्य तत्सकलस्य यथास्य कृति भाव, सामान्य सुखम् यस्य तथा शिवस्त्रोऽन्यान्ये। स्वकाले निजकाल न भक्षयेत् कालविनाश कामचारोऽपि किञ्च यदि भाव। तथा नौका मोविशेषेण यत्र यत्र चरेत् नौ चरेत् ॥ १९० ॥

कामेति। दृष्टा वैश्याः मया यथा नृपाः कामयन्ताः काम या वो विमाति न राज्ञे। अत महापदि अवस्थां दुर्भिक्षादौ विवाद आपदि सदा तिरिद्धर्माणि सत्यवस्तूनधर्मादीनि संस्थापेत् ॥ १९१ ॥

तदाश्रयात् दण्डुकामो यदान्यत् समाचरेत् ।
विधावदानयत्नार्थं विनाप्यर्थमपेक्षितम् ॥ १८२ ॥
सवतस्तु हरेद् दण्ड्यसतामखिलं धनम् ।
नैवाद संवसेत्तेभिर्विधर्मैश्चैव च मति ॥ १८३ ॥
सदैव सावधानः स्यात् प्राणनाशे न चिन्तयेत् ।
क्रूरकर्मा सहोपांशो निशूपो दण्डकमपि ॥ १८४ ॥
निमग्न परदारासु कुलकन्यास्वपूर्वके ।
पुत्रवत् पालिता यस्याः समये प्रमता गता ॥ १८५ ॥
न तापः स्यात् प्रयत्नस्य मानमेव स्वयं हि तत् ।
दृष्टा सुनिपर्ण यम तपस्त्वाशा द्विषं भवेत् ॥ १८६ ॥

तदाश्रयादिति । [illegible] इति । [illegible] ॥ १८२ ॥ १८३ ॥

सदैवेति । [illegible] इति । सदैव सावधानः [illegible] ॥ १८४ ॥ १८५ ॥

नेति । [illegible]

उक्तं समासतो राजकृत्यं मिश्रेऽधिकं तु वै ।
अध्याये प्रथमे ह्येतो राजकृत्यनिरूपणम् ॥१८०॥

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

यद्यप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
पुरुषेणासहायेन किमु राज्यं महोदयम् ॥१॥
सर्वविद्यासु कुशलो नृपो ह्यपि सुमन्त्रवित् ।
मन्त्रिभिस्तु विना मन्त्रं नैकोऽर्थं चिन्तयेत् क्वचित् ॥२॥

[illegible] ॥१७९॥

उक्तमिति । समासतः संक्षेपेण राजकृत्यम् उक्तम् । [illegible] ॥१८०॥

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ।

यदीति । यद्यपि कर्म [illegible] ॥१॥

सर्वेति । सर्वविद्यासु [illegible] ॥२॥

सभ्याधिकारिप्रकृतिसभासत्सुमते स्थितः।
सर्वदा स्यान्नृपः प्राज्ञः स्वमते न कदाचन ॥ २ ॥
प्रभुः स्वातन्त्र्यमापन्नो ह्यनर्थायैव कल्पते।
भिन्नराष्ट्रो भवेत् सद्यो भिन्नप्रकृतिरेव च ॥ ३ ॥
पुरुषे पुरुषे भिन्नं दृश्यते बुद्धिवैभवम्।
आप्तवाक्यैरनुभवैरागमैरनुमानतः ॥ ५ ॥
प्रत्यक्षेण च सादृश्यैः साहसेन छलेन च।
वैचित्र्यं व्यवहाराणामौन्नत्यं गुरुलाघवे ॥ ६ ॥
न हि तत् सकलं ज्ञातुं नरेणैकेन शक्यते।
अतः सहायान् वरयेद्राजा राज्यविवृद्धये ॥ ७ ॥

सभ्येति। प्राज्ञः प्रकृष्टज्ञानवान् नृपः सभ्यानाम् अधिकारिणां प्रकृतीनां प्रजानां सभासदाञ्च सुमते सम्मते सर्वदा स्थितः स्यात् स्वमते च कदाचन न तिष्ठेदिति शेषः ॥२॥

प्रभुरिति। स्वातन्त्र्यमापन्नः स्वेच्छाचारी प्रभुः अनर्थाय एव कल्पते हि यतः भिन्नप्रकृतिः प्रकृतीनाम् अननुवर्त्तितः प्रभुः सद्यः भिन्नराष्ट्रः राज्यच्युतः भवेत् ॥ ३ ॥

पुरुषे इति। प्रत्यक्षेणेति। आप्तवाक्यैः विश्वस्तजनैः अनुभवैः आगमैः शास्त्रैः अनुमानतः अनुमानप्रमाणेन च पुरुषे पुरुषे प्रतिपुरुषं भिन्नं बुद्धिवैभवं दृश्यते तथा प्रत्यक्षेण प्रमाणेन सादृश्यैः छलेन साहसेन च व्यवहाराणाम् आचाराणां वैचित्र्यं विविधत्वं गुरुलाघवे औन्नत्यं कुत्र वा गुरुत्वं कुत्र वा लघुत्वमिति दृश्यते ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

न हीत्यादि। तत् सकलं पूर्वोक्तं प्रतिपुरुषं बुद्धिवैभवादि एकेन नरेण ज्ञातुं न शक्यते अतः अस्मात् कारणात् राजा राज्यविवृद्धये राज्यस्य अभ्युदयाय कृत्यकर्मादिकृते सहायान् सचिवान् वरयेत्

उक्तं समासतो राजकृत्यं मिश्रेऽधिकं ब्रुवे ।
अध्यायः प्रथमः सोऽयं राजकृत्यनिरूपकः ॥ १८० ॥

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

यद्यप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
पुरुषेणासहायेन किमु राज्यं महोदयम् ॥ १ ॥
सर्वविद्यासु कुशलो नृपो ह्यपि सुमन्त्रवित् ।
मन्त्रिभिस्तु विना मन्त्रं नैकोऽर्थं चिन्तयेत् क्वचित् ॥ २ ॥

[illegible] इति भाव । [illegible] ॥ ३८९ ॥

[illegible] । [illegible] राजकृत्यम् [illegible] । [illegible] ॥ ३८० ॥

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ।

यदीति । [illegible] ॥ १ ॥

सर्वेति । [illegible] ॥ २ ॥

बाहुकर्णौ चिह्नहीनः स्याद् विना ताभ्यामतो नृपः ।
योजयेद्विचिन्तयित्वा तौ महानाशाय चान्यथा ॥ ११ ॥
मुद्रां विनापि नो राजकृत्यं कार्यं मम सदा ।
कल्पयेद् युवराजाय भीरुं धर्मपरायणम् ॥ १२ ॥
स्वकनिष्ठं पितृव्यं वा मातुलं चाग्रजसम्भवम् ।
पुत्रं पुत्रीसुतं दत्तं यौवराज्येऽभिषेचयेत् ॥ १३ ॥
क्रमात्तदभावे दौहित्रं स्वप्रियं वा नियोजयेत् ।
स्वहितायापि मनसा नैतान् सन्तापयेत् क्वचित् ॥ १४ ॥
स्वधर्मनिरतान् शूरान् भक्तान् नीतिमतः सदा ।

[illegible] ॥ १० ॥

बाह्विति । तस्मात् युवराजामात्याभ्यां विना नृपः [illegible] योजयेत् अन्यथा महानाशाय भवतीति भावः ॥ ११ ॥

मुद्रामिति । [illegible] युवराजाय [illegible] ॥ १२ ॥

[illegible] यौवराज्येऽभिषेचयेत् ॥ १३ ॥

क्रमादिति । [illegible] युवराजाय [illegible] ॥ १४ ॥

[illegible]

सत्यमिह्राणपुत्रान् बालानपि सुयत्नत ॥ १७ ॥
लोलुप्यमानास्तेऽर्थेषु हन्युरेनमरक्षिताः ।
रक्ष्यमाणा यदि छिद्रं कथञ्चित् प्राप्नुवन्ति वै ॥ १८ ॥
सिंहशावा इव घ्नन्ति रक्षितारं द्विपं द्रुतम् ।
राजपुत्रा मदोद्धता गजा इव निरङ्कुशाः ॥ १९ ॥
पितरञ्चापि निघ्नन्ति भ्रातरं त्वितरं न किम् ।
मूर्खो बालोऽपीच्छतिस्म साम्राज्यं किं नु पण्डितः ॥ २० ॥
आजन्मसुविनीतैश्च राजपुत्रांस्तु रक्षयेत् ।
सद्धर्मेणापि तद् राज्यं प्रशास्ता सदा सुखम् ॥ २१

मन्त्रान बहुरत्नान नीतिज्ञः धनवत्सुतान राजपुत्रान राजपुत्रान बालान बालानप्यात्मनि सुयत्नत अतिप्रयत्नेन सदा रक्षयेत् ॥ १७ ॥

लोलुप्यमाना इति । ते राजपुत्राः अर्थेषु धनेषु लोलुप्यमानाः राज्य इति शेषः रक्षितानपरोमारिति अत अरक्षिताः सन्त एव एनं हन्युः मारयेयुः । किञ्च रक्ष्यमाणा अपि ते यदि कथञ्चित् छिद्रं दोषं कथञ्चित् प्राप्नुवन्ति तदापि एनं हन्युरित्यनेनान्वयः ॥ १८ ॥

सिंहशावा इति । सिंहशावाः द्विपं हस्तिनमिव मदोद्धता मद गजा निरङ्कुशा गजाः इव राजपुत्रा रक्षितारम् घ्नन्ति इति शेषः, अत इति शायकम् ॥ १९ ॥

पितरमिति । ते पितरं भ्रातरञ्चापि निघ्नन्ति इतरम् अपरं किं न हन्तुमिच्छन्ति, न किमपि । मूर्खः बालः पिता इच्छति यदा बालकः साम्राज्यम् इच्छति तदा पण्डितः किं पुनः ? ॥ २० ॥

आजन्मेति । यदा सदा बहुधा अनुगतानि रोग राजपुत्रास्तर्हि राज्ये नयः धर्मे नीत्यर्थे वासा आजन्मसुविनीतैश्च राज राजपुत्रान् च रक्षितुः बहुः तेन रक्षयेत् पालयेत् ॥ २१ ॥

सुनीतिशास्त्रकुशलान् धनुर्वेदविशारदान् ।
क्लेशसहांश्च वाग्दण्डपारुष्यानुभवान् सदा ॥ २२ ॥
शौर्ययुद्धरतान् सम्यक्कलाविद्याविदोऽपरः ।
सुविनीतान् प्रकुर्वीत प्रमात्याद्यैश्च सुतान् ॥ २३ ॥
सुखभाग्यैर्भ्रमयित्वा लालयित्वा सुखोदये ।
पाठयित्वाऽसमाप्यैव पालयित्वा सुखोदये ॥ २४ ॥
कृत्वा तु यौवराज्यार्हान् यौवराज्येऽभिषेचयेत् ।
अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विनश्यति ॥ २५ ॥
राजपुत्रः सुदृप्तः परित्याज्यं हि नार्हति ।
क्लिश्यमानः स पितरं परानाश्रित्य हन्ति हि ॥ २६ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

असमी सप्यमानं त [illegible] प्यसमाप्यते ।
पुत्र मवमिमोदवत्त कुर्वीत [illegible] । २७ ।
[illegible] दायादा [illegible] मवमत ।
मातादिभि [illegible] राजुमिहवे । २८ ।
पतोऽन्यथा विभाग्याथ [illegible] मूपवेव वै ।
तोपवेतुम [illegible] दायादा [illegible] परे । २९ ।
[illegible] जीवितादपि ।
[illegible] मरा [illegible] ॥ ३ ।
मनसापि न [illegible] असुता इति ।
ते [illegible] मरम् । ३१ ।

[illegible] इति । [illegible] जीवपादौ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कुर्वीत [illegible] । [illegible] । २७ ।

[illegible] इति । दायादाः [illegible] सह [illegible] मातादिभिः [illegible] [illegible] । २८ ।

[illegible] इत्यादि । [illegible] दायादाः [illegible] [illegible] दायादाः परे [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] दायादाः [illegible] जीवितादपि [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । २९ ॥ ३ ॥ ३१ ॥

स्वकुलोत्पन्नकन्याया पुत्रस्तेभ्यो वरो मत ।
भ्रातृदत्तात् सम्भवति पुत्रवद् दुहिता नृपाम् ॥ १२ ॥
पिण्डदाने विशेषो न पुत्रदौहित्रयोस्तत ।
भूपस्यापालनाय हि भूपो दद्यात्तु पालयेत् ॥ १३ ॥
नृप प्रजापालनाय सधनयेन चान्यथा ।
परोत्पन्ने स्वपुत्रत्व मत्वा स्वं ददाति तम् ॥ १४ ॥
विमातृपुत्रमतो लोके न ददाति यतस्त्वपि ।
प्राप्यापि युवराजत्व प्राप्य प्रतिकृतिं न च ॥ १५ ॥
अधर्म्मितिमदान्धं च मातरं पितरं गुरुम् ।
भ्रातरं भगिनीं वापि हन्यात् वा राज्यकामान् ॥१६॥

स्वकुलोत्पन्नेति । हि यतः दुहिता पुत्रवत् नृपाम् भ्रातृदत् सम्भवति अतः नृपाम् कारणात् स्वकुलोत्पन्नकन्यायाः पुत्रः दौहित्र तस्मात् तेभ्यः दत्तकेभ्यः वरः श्रेष्ठः ॥ १२ ॥

पिण्डदाने इति । ततः अतः यत पुत्रदौहित्रयोः पिण्डदाने विशेषः नास्तीति शेष । नृपः भूपस्यापालनाय अर्थात् प्रजापालन रक्षणाय एव दत्तकात् दौहित्रापाये इति शेषः पालयेत् नियमः स्वाभावे ॥ १३ ॥

नृप इति । नृपः सधनयेन् स्वस्थितपालनार्थो यदि तदा अन्यथा प्रजापालनाय परोत्पन्ने पुत्रं स्वपुत्रत्वं मत्वा स्वपुत्रत्वेन परिकल्प्य स्वं राज्यं तं ददाति अर्पयति स्वात्मजोऽयं पालयति पालने अर्थो विमातृपुत्रः । स्वभावात् विमातृपुत्रं न दत्तकमभिषेकयितीति भावः ॥ १४ ॥

वि इति । लोके स्वमति दत्तकं यत स्वेन् स्वमति न ददाति अयं यदि विमातृपुत्रस्यापि यो प्राप्य अत्र दत्तदेशात् अतएव विमात्र अत न ? किन्तु युवराजत्व प्राप्यापि प्रतिकृतिं न च स्वयं नाम च विकार स्वजन ॥ १५ ॥

महामनास्तथा राज्ञे नापमन्येत पीडयेत् ।
भार्यापि महती हि वर्तेत पितुराज्ञया ॥ १० ॥
पुत्रस्य पितुराज्ञापि परमं भूषणं स्मृतम् ।
भार्गवेण हता माता रामस्तु वनं गतः ॥ १८ ॥
पितुस्तपोबलात् तौ तु मातरं राज्यमापतुः ।
[illegible] गरीयसी ॥ १८ ॥
सोदरेषु च सर्वेषु [illegible] न दर्पयेत् ।
[illegible] ॥ ॥

[illegible] ॥ १६ ॥

[illegible] ॥ २० ॥

[illegible] ॥ १८ ॥

[illegible] ॥ १८ ॥

[illegible] ॥ ॥

पितुराज्ञानुपालनेन प्राप्यापि परमुत्तमम् ।
तस्माद् भद्रा भवन्तीह दाशरथ्यादिपुत्रकाः ॥ ३१ ॥
ययातेश्च यथा पुत्रा विश्वामित्रसुता यथा ।
पितृवैपरीत्यचिह्नेत् पापभाक् मानसे सदा ॥ ३२ ॥
तत्कर्म नियतं कुर्याद् येन तुष्टो भवेत् पिता ।
न तत् कुर्याद् येन पिता मनागपि विषीदति ॥ ३३ ॥
यस्मिन् पितुर्भवेत् प्रीतिः स्वयं तस्मिन् प्रियञ्चरेत् ।
यस्मिन् द्वेषं पिता कुर्यात् स्वस्यापि द्वेष्य एव सः ॥ ३४ ॥
असम्मतं विरुद्धं वा पितुर्नैव समाचरेत् ।
चारसूचकदोषेण यदि स्यादन्यथा पिता ॥ ३५ ॥
प्रज्ञस्त्वनुमतं ज्ञात्वा तमेकान्ते प्रबोधयेत् ।
अन्यथा सूचकादिस्य भद्ररूपेण दण्डयेत् ॥ ३६ ॥

पितुरिति । ययातेरिति । इह जगति दाशरथ्यादयः पुत्राः पितुः आज्ञापालनेन प्रभावात् उत्तमपदम् प्राप्ता अभवन् यथा ययातेः पुत्राः यदुप्रभृतयः, यथा वा विश्वामित्रस्य पुत्राः । तस्मात् पापभाक् मानसः सदा पितृवैपरीत्यात् विपरीतः स्यात् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तदिति । येन सर्वथा पिता तुष्टो भवेत् नियतं तत् कर्म कुर्यात्, येन कर्मणा पिता मनागपि स्वल्पमपि विषीदति खेदमाप्नोति तत् न कुर्यात् ॥ ३३ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् कर्मणि पितुः प्रीतिः भवेत् यस्मिन् स्वयं प्रियं चरेत् कुर्यात् । पिता यस्मिन् द्वेषं कुर्यात् सः स्वस्यापि आत्मनोऽपि द्वेष्य एव ॥ ३४ ॥

असम्मतमिति । चारसूचकेति । पितुः असम्मतम् अननुमतं विरुद्धम् अहितं वा न कदाचरेत् । चारस्य सूचकस्य

महतीमापदं प्राप्य पितरं सर्वदैव हि ।
प्रातरुत्था प्रतिदिनं पितरं मातरं गुरुम् ॥ ४७ ॥
राजानं प्रणतो यद् यद् निवेदयात्तदिनं तत ।
एवं व्यवहारविधिना राजपुत्रो भवेद् भवे ॥ ४८ ॥
विद्यया कर्मणा शीलैः प्रजाः संरञ्जयन् सदा ।
त्यागी च सत्यसम्पन्नः सर्वान् कुर्याद्वशे सदा ॥ ४९ ॥
ग्रामे ग्रामे प्रवर्तेत .... ।
एवं वृत्तो राजपुत्रो राज्यं प्राप्याप्यकण्टकम् ॥ ५ ॥

.... दोषम् यदि पिता .... मदा .... पिता .... ।
४५ ॥ ४६ ॥

.... । राजानमिति । .... ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

विद्ययेति । .... राज .... प्रजाः .... कुर्यात् ॥ ४९ ॥

ग्रामेति । .... ।

सहायवान् सहामात्यैरिह युक्तो वसुन्धराम् ।
समासत साध्य मम युवराजस्य सहितम् ॥ ११ ॥
समासादुच्यते सत्यमसमासादिव सप्तम् ।
षड्गुणसमासत्वसमस्तादिभिः समम् ॥ १२ ॥
परीक्षकैर्द्रोपविला यथा यथ परीक्षते ।
कर्मणा सहवासेन गुणैः शीलकुलादिभिः ॥ १३ ॥
भृत्य परीक्षयेदित्थं विज्ञातं विजमेत् तदा ।
नैव जातिम च कुल कीयम कथयेदपि ॥ १४ ॥

[illegible] ॥ १० ११ ॥

[illegible] ॥ १२ ॥

[illegible] ॥ १३ ॥ १४ ॥

कर्मशीलगुणाः पूज्यास्तथा जातिकुले न हि।
न जात्या न कुलेनैव श्रेष्ठत्वं प्रतिपद्यते॥ १५॥
विवाहे भोजने नित्यं कुलजातिविवेचनम्।
सत्यवाक् गुणसम्पन्नश्चाभिजनवान् धनी॥ १६॥
बहुज्ञश्च सुशीलश्च सुकर्मा च निरालसः।
यथा करोत्यात्मकार्यं स्वामिकार्यं ततोऽधिकम्॥ १७॥
चतुर्गुणेन यत्नेन कायवाङ्मानसेन च।
कालेन तुष्टो भृत्याय कार्यं दत्त्वा सुचिह्नकः॥ १८॥
परोपकरणे दक्षो ह्यपकारपराङ्मुखः।
आत्मापकारिणं पुत्रं पितरं वापि दर्शयेत्॥ १९॥

कर्मेति। कर्म शीलं गुणाश्च पूज्याः विचारेण पूज्याः जाति कुले तथा नहि नैव पूज्ये इत्यर्थः कर्मशीलगुणाभावेन विवेच नीयावर्मेति भावः। जात्या केवलया ब्राह्मणत्वादिना कुलेन वा केवल न श्रेष्ठत्वं प्रतिपद्यते प्राप्नोति जन इति शेषः॥ १५॥

विवाहे इति। बहुज्ञ इति। विवाहे कन्यादाने भोजने च नित्य सततं कुलजातिविवेचनं कुलजातिविचारः कार्यमिति शेषः। सत्यवाक् गुणसम्पन्नः अभिजनवान् सदाचारवान् धनी धनसम्पन्नः बहुज्ञः निर्दोषशीलः सुशीलः सुकर्मा तथा निरालसः आलस्यरहितः यथा यथा आत्मकार्यं करोति, स्वामिकार्यं ततः अधिकम् आत्मकार्याद अधिकं यथा तथा करोतीत्यन्वयः॥ १६॥ १७॥

चतुर्गुणेनेति। यत्नः कायवाङ्मानसेन कायिकेन वाचिकेन मानसिकेन कर्मणा मनसा च चतुर्गुणेन चतुर्गुणेन उत्साहेन कार्यकारकेण तथा कालेन वेतनेन च तुष्टः भृत्याय, कार्यं दत्त्वा सुचिह्नकः कार्यं तस्मै दत्त्वा स्वामी नियोजयेदिति शेषः॥ १८॥

परोपकरणे इति। किञ्च परोपकरणे परेषाम् उपकारविधाने

पञ्चायतनामिनि यत्नो यतेन्द्रूप सुयोधक ।
नावेक्षा तदिद कश्चित् तस्य गत्वाप्यकामक ॥ १ ॥
पदीपमूल सम्बार्थ्य ह्रसबार्थं चिरमिय ।
न तथाप्नोपुत्रमितविद्वद्यर्थी महायत ॥ ११ ॥
सहस्र वशिष्ठदीपेषु मान्यापुमाटिपत्स्यपु ।
न याममने पर्वते न मान्यमूयति निष्ठति ॥ १२ ॥

इव निदय, बरबारदयदाबबरः तथा काम्मामप्चारित्वं कामिनि यथो बपदावकारित्व इत भावयम विशदव कामिन इति मेधा दर्शनः यथा कामिन इमः निवा भा तथा बरबारी न भवेत् तथा इमचारी भवे इति मेधः ॥ १८ ॥

यथादति । इतव यतो कामिनि बलावमर्लिनि बलीमित्र महते पनि बाहूरः बतत् दय बल च बलमामिनिया वत् बतदिनि बतवबोरदाबवेदिनोऽपि बबमबर बावः । दुदोवव बहेन बनुबद मवचव कालिन बहुमिरं बह कामिनः चिरं कार्य न कालेभा च नहुपाम्बोपरि कामुमेषा इमवः यथा बबनव तदीवक्तलाधा दबब बापबदानविईमः । बमबावकः प्रमोबदि कुलमित् बति इ यतो न यबावकारी भवेदिति मेधः ॥ १ ॥

बदीपवन इति । बयदव बपुबायें भोबबबर्लमित्र दलाबो बदोबबाम-बबरं बबपुबार्थं बबुबार्थं निवादिवर्णपोवर्य चिर- निवा बातिवाब भवेत् । तथा बबाबन तब प्रलोः भावोत्मा बलायो निबाबाब विद्वर्मी दोमादबमावो न भवेत् ॥ ११ ॥

बदिति । बदीवेषु कामिनबलिब भावोदमादिमबुक महरत् नाबबी कामिदामो पुविबव माबवः कामी बबा तेषु भवेत् तथा बर्षबाब मबबन भवेत् जिब बर्ब नः कामी न कामी कुर्वीत ह बयबदबनि न कामिनः बदोबामाय पुबेषु देवारोबेनकुर्वीत न निमुखि न निमुं कुर्वीत ॥ १२ ॥

कर्मशीलगुणाः पूज्यास्तथा जातिकुले न हि ।
न जात्या न कुलेनैव श्रेष्ठत्वं प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥
विवाहे भोजने नित्यं कुलजातिविवेचनम् ।
सत्यवाक् गुणसम्पन्नशस्त्राभिज्ञनयान् धनी ॥ १६ ॥
बहुलस्य सुशीलस्य सुकर्मा च निरालसः ।
यथा करोत्यात्मकार्यं स्वामिकार्यं ततोऽधिकम् ॥ १७ ॥
चतुर्गुणं स्वकर्मेण कायवाङ्मानसेन च ।
अल्पेव तुष्टो मनुजात् कार्यंकृत् गृहिर्हक् ॥ १८ ॥
परोपकारे दक्षो ह्यपकारपराङ्मुखः ।
आत्मागसकारिर्णं पुत्रं पितरं वापि दर्मेश ॥ १९ ॥

कर्मेति । कर्म शीलं चरित्रं गुणाः विद्यादयः पूज्याः जाति-कुले तथा नहि नेव पूज्ये । तथैव कर्मशीलगुणाभावेन निर्गुण-परीक्षायामिति भावः । जात्या वैश्यत्वात् कुलेन सद्वंशेन च न श्रेष्ठत्वं प्रतिपद्यते प्राप्नोति जन इति शेषः ॥ १५ ॥

विवाहे इति । स्पष्ट इति । विवाहे कन्यादाने भोजने च नित्य-मेव कुलजातिविवेचनं कुलजातिविचारः कार्यमिति शेषः । सत्यवाक् गुणसम्पन्नः शस्त्रनिपुणः नयाभिज्ञः धनी धनवान् बहुलः निर्दोषवंशजातः सुशीलः सुकर्मा यथा निरालसः आलस्यरहितः यथा यथा आत्मकार्यं करोति, स्वामिकार्यं ततः अधिकम् आत्मकार्यात् अधिकं यथा तथा करोतीत्यन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥

चतुर्गुणेति । कायः कायवाङ्मानसेन शारीरेण वाचिकेन मानसिकेन यथाशा अल्पेन च चतुर्गुणेन चतुर्गुणं सुशालं सुचारुता-मिव यथा अल्पा वेतनेन च तुष्टः मनुजात् मनुष्यात्, कार्यकृत् इति कार्यकृत यथा तथा कार्यं गिरन् गोदिति शेषः ॥ १८ ॥

परोपकारे इति । किञ्च परोपकारे परेषाम् उपकारविधाने

रिपोर्मित्राणि येऽन्ये च पूर्ववैरानुबन्धिनः ।
ज्ञाताः साहसिका धर्मद्रोहा नैव सुसेवकाः ।
मध्यपतत्तु कथितं सदसद् सम्यसमयम् ॥ ६८ ॥
समासतः पुरोधादिलक्षणं यत् तदुच्यते ।
पुरोधाश्च प्रतिनिधिः प्रधानः सचिवस्तथा ॥ ६९ ॥
मन्त्री च प्राड्विवाकश्च पण्डितश्च सुमन्त्रकः ।
अमात्यो दूत इत्येता राज्ञः प्रकृतयो दश ॥ ७० ॥
दशमांशाधिकाः पूर्वं दूताद्याः क्रमशः स्मृताः ।
अष्टप्रकृतिभिर्युक्तो नृपः कैश्चित् स्मृतः सदा ॥ ७१ ॥

[illegible] दैविकाः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दोषारो [illegible] । ये [illegible] [illegible] ये च [illegible] [illegible] [illegible] रिपोः मित्रो मित्रं तथा रिपोः [illegible] तथा ये च पूर्ववैरानुबन्धिनः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कथितम् ॥६८॥६९॥७०॥

समासत इति । मन्त्री चेति । पुरोधादिलक्षणं यत् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । पुरोधा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मन्त्री प्राड्विवाकः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] राज्ञः प्रकृतयः ॥ ६९ ॥ ७० ॥

दशेति । [illegible] पुरोहितादिदूतपर्यन्ता [illegible] [illegible] दशमांशाधिका [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पुरोहितस्य [illegible] [illegible] प्रतिनिधेस्तु दशमांशाधिका प्रतिनिधेः

मिथ्याभ्यासविकारं हि निःस्पृहो नीरसो सदा ।
तत्तत्पक्षमूर्खाविकारकश्चन् पुराऽभिमम् ॥ ६१ ॥
धनितृष्णम्यवो दान्तो दयालुः शूर एव हि ।
नरकार्य्यस्य रहसि सुचको सततं भटः ॥ ६४ ॥
विपरीतगुणैरेभिश्च तथो निन्द्य उच्यते ।
ये धन्वा चौनभूतिका वे दृष्ठेन प्रकपिता ॥ ६५ ॥
मठाश्च वातरा लुब्धाः समर्थ मिथ्यावादिनः ।
मत्ता व्यसनिनश्चार्त्ता उत्कोचेष्टाश्च देविनः ॥ ६६ ॥
नास्तिका दाम्भिकाश्चैवासत्यवादोऽस्यवचका ।
ये चापमानिता येऽसहार्य्या ममपि भेदिता ॥ ६७ ॥

[illegible] । [illegible] विकार न [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] यदा चोदते [illegible] [illegible] यथा [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ६१ ॥

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] शूरः [illegible]
[illegible] यथा [illegible] [illegible] [illegible] न तु [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ६४ ॥

विपरीतगुणैरित्यादि । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] निन्द्यः [illegible] [illegible] । ये [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ये दृष्टेन [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । ये [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] लुब्धाः
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] देविनः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

रिपोर्भिन्ना सेवकाय पूर्ववैरानुबन्धिनः ।
व्यक्ताः साहसिका धर्महीना नैते सुसेवकाः ।
अल्पपतत्र कथित सदसद् भूम्यसंपराम् । ८८ ॥
समासतः पुरोधादिसचर्वं यत् तदुच्यते ।
पुरोधाय प्रतिनिधिः प्रधानः सचिवस्तथा । ८९ ॥
मन्त्री च प्राड्विवाकश्च पण्डितश्च सुमन्त्रकः ।
अमात्यो दूत इत्येता राज्ञः प्रकृतयो दश । ७० ॥
दशमांशाधिका पूर्वं दूताद्या क्रमशः स्मृताः ।
अष्टप्रकृतिभिर्युक्तो नृपः कैश्चित् स्मृतः सदा । ७१ ॥

[illegible]

पुरोधाय इति । मन्त्री चेति । पुरोधादिसचर्वं [illegible] । पुरोधा पुरोहितः प्रतिनिधिः [illegible] मन्त्री प्राड्विवाकः पण्डितः सुमन्त्रकः अमात्यः दूतः [illegible] ॥ ८९ । ७० ॥

दशेति । दूताद्याः पुरोहितादिपर्यन्ता [illegible]

सुमन्त्रः पण्डितो मन्त्री प्रधानः सचिवस्तथा ।
अमात्यः प्राड्विवाकश्च तथा प्रतिनिधिः स्मृतः ॥ ७२ ॥
एता मतिसमास्त्वष्टौ राज्ञः प्रकृतयः सदा ।
इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो दूतस्तदनुगः स्मृतः ॥ ७३ ॥
पुरोधाः प्रथमं श्रेष्ठः सर्वेभ्यो राजराष्ट्रभृत् ।
तदनु स्यात् प्रतिनिधिः प्रधानस्तदनन्तरम् ॥ ७४ ॥
सचिवस्तु ततः प्रोक्तो मन्त्री तदनु चोच्यते ।
प्राड्विवाकस्ततः प्रोक्तः पण्डितस्तदनन्तरम् ॥ ७५ ॥
सुमन्त्रस्तु ततः ख्यातो अमात्यश्च ततः परम् ॥ ७६ ॥
दूतस्ततः क्रमादेते पूर्वश्रेष्ठा यथा गुणाः ॥ ७७ ॥

अपि [illegible] दशवर्षाधिका [illegible] वा अपि सचिव[illegible] दशवर्षाधिका [illegible] वा अपि [illegible] पण्डितो वा अपि प्राड्विवाक [illegible] प्राड्विवाक वा अपि [illegible] सचिव वा अपि सुमन्त्र [illegible] सुमन्त्र वा अपि अमात्य [illegible] अमात्य वा अपि दूत [illegible] इति । [illegible] ॥ ७१ ॥

सुमन्त्र इति । एता इति । सुमन्त्रः पण्डितः मन्त्री प्रधानः सचिवः अमात्यः प्राड्विवाकः प्रतिनिधिः [illegible] इङ्गिताकार[illegible] इति दूतस्य [illegible] इति चोक्तम् । आकारः शरीरचेष्टा [illegible] [illegible] सुमन्त्रादीनां [illegible] राज्ञ [illegible] [illegible] सचिव [illegible] राज्ञः प्रकृतयः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] पूर्वविरोधादिति [illegible] ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

पुरोधा इति । सचिव इति । सुमन्त्र इति । दूत इति । [illegible] [illegible] राज्ञः [illegible]

सन्ध्यानुष्ठानसम्पन्नस्त्रिविधः धर्मतत्परः ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधो लोभमोहविवर्जितः ॥ ७८ ॥
षडङ्गवित् साङ्गधनुर्वेदविद्यार्थधर्मवित् ।
यत् कोपभीत्या राजापि धर्मनीतिरतो भवेत् ॥ ७९ ॥
नीतिशास्त्रास्त्रव्यूहादिकुशलस्तु पुरोहितः ।
सैवाचार्यः पुरोधा यः शापानुग्रहयोः क्षमः ॥ ८० ॥

[illegible] राजराज्यम् राज्यरक्षणकारिभिः [illegible] [illegible]
[illegible] भावः । [illegible] यदत् [illegible] भवात् [illegible] [illegible]
[illegible] । अदयमद [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । अतः [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] पूर्वैः पूर्वैः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ७४ ॥
७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

पुरोहितलक्षणमाह सन्ध्येत्यादि । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] जितेन्द्रियः [illegible], लोभमोहविवर्जितः [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] राजापि [illegible] इति [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] नीतिशास्त्रास्त्र[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] शापानुग्रहयोः [illegible] [illegible]

विना प्रकृतिमन्यस्मात्प्राप्यमाणा भवेद् ध्रुवम् ।
रोषणं न भवेत् तस्मात् राज्ञस्ते स्म सुमन्त्रिण ॥ ८८ ॥
न बिभेति नृपो देवमस्ते स्यात् किं राज्यवर्धनम् ? ।
यथाम्बुदारदस्यार्थे स्थितो भूपास्तथा हि ते ॥ ८९ ॥
राज्य प्रजा यस्य कोप सुखपल न बर्धितम् ।
यस्यमतोऽरिनाशस्तेन किमि किं प्रयोजनम् ॥ ९० ॥
काम काम्य प्रविशाता भूत मतिनिविष्ट स ।
सपदर्शी प्रयागस्तु पैनाविद् सचिवरूपया ॥ ९१ ॥

ममव च। मरोहिता। मम पुरोधा पुरोहिता च इव बाधाम।
वेनाबाध इति अधिकार्थः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

विनेति। प्रकृतीनां पूर्वोक्तानां मरोहितादीनां बमन्मात् इति
विनाद् बमन्मात् विना अन्य निमित्त राज्यनाश भवेद् वर राजा
रोषणप् बचनात् निमर्षं न भवेद् यस्मात् ते पुरोहितादयः इव
स्थिता वा भवेयुः ॥ ८८ ॥

नेति। देवता मरोहितादिभ्य यस्य न बिभेति तैः मरोहिता
दिभिः किं राज्यस्य वर्धनं इति यथा इव सर्वैः कथम् ? नैवेत्यर्थः।
यथा अम्बुदारदस्यार्थे स्थित भूपाः अम्बुदाभाः ते मरोहितादयः
सर्वान्नि मात्या इव मरोहितादयः केवलं राज्ञः बहिष्कृता न भवन्ति
वर्धित मात्याः मारदेभ्यः यस्मात् राज्यानि न इत्यगामी भविष्यति
भावः ॥ ८९ ॥

राज्यमिति। येषां बमनात् बमन्मात् राज्य प्रजा धर्म येन
येन च यथा सुखपल कोशस्य न वर्धितं न इति तस्य यथा
अरिनाशस्य बमनात् न भवतीति येन च मन्त्रिणि किं प्रयोजन ? न
किमपीत्यर्थः ॥ ९० ॥

अ निष्कारीनां बमनानि निरूपयति काम्येत्यादिभिः। कः
काम च बमार्थेन च अरिनाशा ययैव विनाशनात् वा प्रतिनिधि

मन्त्री तु नीतिकुशलः पण्डितो धर्मतत्त्ववित् ।
लोकशास्त्रनयज्ञस्तु प्राड्विवाकः स्मृतः सदा ॥ ८५ ॥
देशकालप्रविज्ञाता अमात्य इति कथ्यते ।
आयव्ययप्रविज्ञाता सुमन्त्रः स च कीर्त्तितः ॥ ८६ ॥
इङ्गिताकारचेष्टाज्ञः स्मृतिमान् देशकालवित् ।
षाड्गुण्यमन्त्रविद्वाग्मी वीतभीर्दूत इष्यते ॥ ८७ ॥
अहितञ्चापि यत्कार्यं सद्यः कर्त्तुं यदोचितम् ।
अकर्त्तुं सहितमपि राज्ञः प्रतिनिधिः सदा ।
बोधयेत् कारयेत् कुर्यान्न कुर्यान्न प्रबोधयेत् ॥ ८८ ॥

[illegible] ॥ ८४ ॥

[illegible] ॥ ८५ ॥

[illegible] ॥ ८६ ॥

[illegible] ॥ ८७ ॥

[illegible]

विना प्रकृतिसम्पच्चाद्राष्ट्रनाशो भवेद् ध्रुवम् ।
रोधनं न भवेत् तस्मात् राजसे सत् सुमन्त्रिम
न बिभेति नृपो येभ्यस्ते स्यात् किं राज्यवर्द्धनम्
यथालङ्कारवस्त्राद्यैः स्त्रियो भूषास्तथा हि ते ।
राज्यं प्रजा बलं कोषः सुनृपत्वं न वर्द्धितम् ।
यन्मन्त्रतोऽरिनाशस्तैर्मन्त्रिभिः किं प्रयोजनम् ॥
साध्यं साध्यं मनिभाता भूता मतिमिविस्तु ये ।
सधर्मी प्रधानस्तु पेनाभिद् सचिवस्तथा ॥ ८४ ॥

[illegible] ॥ ८८ ॥ ७६ ॥ ८० ॥

विनेति । [illegible] ॥ ८१ ॥

नेति । [illegible] ॥ ८२ ॥

राज्यमिति । [illegible] ॥ ८३ ॥

[illegible]

साम दानञ्च भेदश्च दण्डः किन्नु कदा कथम् ।
कार्त्स्न्यं किं फलं वीर्यो मद्य मध्य तथात्मकम् ।
एतत् सचिवस्य निश्चित्य मन्त्री सम्यक् निवेदयेत् ॥ ८६ ॥
प्रातिभिर्विधितैर्भोगैश्छद्मभिर्भूतेय मानुषान् ।
लोभार्दितसमासम्पन्नदारान् विनिश्चय च ॥ ८७ ॥
दिव्यसम्पादनाद्यपि प्रिय किं साधन परम् ।
बुद्धिमत्तयानुमानोपमानैर्लौकिकयासत ॥ ८८ ॥
बहुसम्पत्तसमिधान् विनियिम समाश्रित ।
समभ्य प्राङ्विपाकन्नु नृप संबोधयेत् सदा ॥ ८९ ॥

[illegible] कार्य्यविषये: [illegible] नाश्ति विषये ? [illegible] तथा [illegible] पूर्वाणि [illegible] पुन [illegible] ? [illegible] विनिश्चय च [illegible] निवेदयेत् । [illegible] साम [illegible] दाम: भेद: दण्ड [illegible] निवेदयेत् [illegible]

[illegible]

[illegible] वा यदि [illegible] [illegible] यत् [illegible] ।
सर्वेषां राजपुत्रे[illegible] [illegible] ॥ ८८ ॥
[illegible] [illegible] [illegible] पद्मामिमाम् ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हि ॥ ८ ॥
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
प्राक् [illegible] गामिनां [illegible] ॥८९
परिचारक[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ॥ ८९ ॥
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विद्यते ।
[illegible] [illegible] [illegible] ॥ ८१ ॥
[illegible] [illegible] [illegible] विचिन्त्य च ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निवेदयेत् ॥ ८३ ॥

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यदा [illegible] [illegible] राज्ञः [illegible] निवेदयेत् [illegible] [illegible] यथा न [illegible] न [illegible] न निवेदयेत् [illegible] [illegible] निवेदनं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निवेदं [illegible] [illegible] । [illegible] सर्वेषां राज- [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यदि वा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यत् सर्वं [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] परिचारक[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विचिन्त्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

मास हायन भेदेन दद्यु वेषु मासा भयम् ।
कर्त्तव्य कि मत्त दिन्नो बहु मध्य तथात्मकम् ।
एतत् सर्व्वन्न निचिन्त्य मन्त्री सम निवेदयेत् ॥ ८५ ॥
शाखिभिर्व्विंख्यितैर्मौर्गैन्यस्तैर्नृ तेन मानुषान् ।
सो भोग्पादितसम्भाषणव्यवहारान् विचिन्त्य च ॥ ८६ ॥
दिव्यससाधनानापि वेषु कि साधन परम् ।
बुद्धिमत्तत्वात्मनोपमानैर्लौकयापमत ॥ ८७ ॥
बहुसम्पतस्थितान् विनिचिन्त्य समाश्रित ।
ससम्य प्राड्विवाकस्तु नृप सबोधयेत् सदा ॥ ८८ ॥

[illegible]

[illegible]

वर्तमानाय प्राचीना पश्चो वै सोमसम्मिता ।
याश्चेय वै समुदिता विषमन्ते च मैथुना ॥ ९८ ॥
सामयाज्यविरहा वै मध्यितमताम् पिपिन्य च ।
युप समोपवेत् तैव परत्रे च समयवे ॥ १ ॥
एवम प्रचित धूम समर्हस्मिन् समाविकम् ।
भवीभूतमिदम्बेन येष कावरत्वसमम् ।
इयदस्तीति वै रात्रे समस्तो विनिर्दिदवेत् ॥ १०१ ॥
सुराचि च कति मासा मरत्सानि च छन्ति हि ।
कर्पिता कति भू मन मासा मानस्तत कति ॥ १०२ ॥
मासमेय स्थितं कस्मिन् कमनसा च भूमिका ।
भागद्रुम्म समर्हस्मिन् मन्वन्तराहिक कति ॥ १०३ ॥

[illegible] विनिविश्य वै [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निवेदयेत् ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] प्राचीना [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ९९ ॥ १०० ॥

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible]

मध्यमल्पस्य कति च कति चारण्यसम्भवम् ।
कति चाकरसञ्जातं निधिमान कतीति च ॥ ८ ॥
धान्यानि कति ग्रामा नारण्य तस्कराहृतम् ।
संचितन्तु विनिश्चित्यामात्यो राज्ञे निवेदयेत् ॥ ९ ॥
समासात्तत्त्वम् लेख्य प्रधानदर्शनम् च ।
एवं तद्विधितैः सम्यक् विद्यात् तदनुदर्शिभिः ॥
परिवर्त्य नृपो ग्रामान् मुख्यार्थमध्योऽप्यसमपि ॥१०॥

इयन्ति धनानि, कति धान्या कति अरण्यानि ग्रामे विपणो च मध्योऽरण्यस्य । कति निम्नादिनिता मूः कर्षिता अर्जिताः तावत्या केन कृता क्षयमीः कति निम्नादिनाभो जाताः मह्यानिति जाताः मासः कति वा कियत् धनं मानकेन विक्रय अनाहा च भूमिना भवत्यां कति ? कियत् स्थिते मध्ये परिवर्तितम् पुरुषदत्तादिम एवं राजकारणात् दत्तः दौर्भिक्ष्यादौ मानमेव धनं दत्तं महादिनं मद् व्यर्थमितो मानाम कति ? धानकस्य निमः कर्षेण चेत्रोगपर्य महादिग कति ? अरण्यसम्भव मध्यान कृत कति ? आकरसंजात कथितं कृतकार्य कति । निधिमान् रक्षादौ कथितादि धनिभीत कथितं मह्य कति ? धान्यानि धान्यिकोषम् तस्कराधिकारिदत्तकच कृत कति ? कथितं मनस्य चारितदर्शनिकृत तथा तस्करैः चौरैः आहृत नैतं हरणेन मासु मा कति ? एतत् सत्र कथित्वा सम्यक् विनिश्चित्य निश्चित्य निश्चैव च राज्ञे निवेदयेत् । समासात् संक्षेपात् मानादरकस्य दत्तानां कुलोचितादीनां मध्याना प्रधान मध्ये निवानिवारः । एवं तत्र ताम् तु सम्यक् कथितम्, अतः मदर्शिभिः तदनुदर्शनार्थैः दर्शितैः कथितः संक्षिप्तः तैः कुलोचितादीनां विचित्रः सर्व विद्यात् । नृपः ग्रामान् परिवर्त्य मध्योऽप्यसमपि दत्तम्यादि अन्यायमपि न्यायम् दत्तमदम च दद्येत् विविधदे विभुज्यात् ॥ १—१० ॥

न कुर्यात् स्वाधिकारस्थान् कदापि ह्यधिकारिणः ।
परस्परं समबला कार्या मन्त्रतो नृप ॥ १०८ ॥
एकस्मिन्नधिकारे तु पुरुषाणां त्रयं सदा ।
नियुञ्जीत प्राज्ञतमं मुख्यमेकन्तु तेषु वै ॥ १०९ ॥
द्वौ दर्शकौ तु तत्कार्ये हायनैस्तान्विपर्त्तयेत् ।
त्रिभिर्वा पञ्चभिर्वापि सप्तभिर्दशभिश्च वा ॥ ११० ॥
दृष्ट्वा तत्कार्यकौशल्यं तथा तान् परिवर्त्तयेत् ।
नाधिकारं चिरं दद्यात् यस्मै कस्मै सदा नृपः ॥ १११ ॥
अधिकारक्षमं दृष्ट्वा ह्यधिकारे नियोजयेत् ।
अधिकारमदं पीत्वा को न मुह्येत् पुनश्चिरम् ॥ ११२ ॥

न कुर्यादिति । अधिकारिणः स्वाधिकारिणः कदापि स्वाधिकारस्थान् नियमपदाधिकारस्थानपि न कुर्यात् किन्तु दोऽस्थाने । तथा हे नृप परस्परं समबलाः मुख्यतराधिकारिणः कार्याः ॥ १०८ ॥

एकस्मिन्निति । एकस्मिन् अधिकारे कर्मणि त्रिषु सदा पुरुषाणां त्रयं नियुञ्जीत तेषु त्रिषु मध्ये एकं प्राज्ञतमम् अधिकारे मुख्यं प्राज्ञतमं नियुञ्जीत ॥ १०९ ॥

द्वाविति । तत्कार्ये अधिकारे कर्मणि द्वौ दर्शकौ नियोजयेदिति शेषः त्रिभिः पञ्चभिः वा सप्तभिः दशभिः हायनैः वर्षैः अधिकारिणं तयोरन्यतरेण नियमेन परिवर्तनेन वर्त्तयेदिति शेषः ॥ ११० ॥

दृष्ट्वेति । तत्कार्यकौशल्यं तयोः कार्ये कौशल्यं दृष्ट्वा तथा तौ परिवर्त्तयेत् । यस्मै कस्मै यस्य कस्य चापि चिरम् अधिकारं न दद्यात् ॥ १११ ॥

अधिकार इति । अधिकारे कर्म कार्यक्षमं दृष्ट्वा तं अधिकारे नियोजयेत् । यतः कः चिरम् अधिकारमदं पीत्वा न

यत्र कार्यक्षमं दृष्ट्वा कार्येऽन्ये न नियोजयेत् ।
तत्कार्ये कुशलं चान्यं तत्पश्चानुगतं पशु । ११३ ।
नियोजयेत्तद्गुणे तु तदभावे तथापरम् ।
तद्गुणो यदि तत् पुत्रस्तत्कार्ये तं नियोजयेत् । ११४ ।
यथा यथा श्रेष्ठपदे ह्यधिकारी यदा भवेत् ।
अनुक्रमेण संयोज्यो ह्यन्ते तं प्रकृतिं नयेत् । ११५ ।
अधिकारबलं दृष्ट्वा यानयेच्चर्यकान् बहून् ।
अधिकारिणमेकं वा योजयेद्रक्षकैर्विना । ११६ ।
ये चान्ये कर्मसचिवास्तान् यथात् विनियोजयेत् ।

[illegible] अधिकारी [illegible] इति भावः ॥ ११२ ॥

यत्र इति । नियोजयेदिति । [illegible] ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

यथेति । [illegible] ॥ ११५ ॥

अधिकारबलमिति । [illegible] ॥ ११६ ॥

ये चेत्यादि । [illegible]

गजाश्वरथपादातपण्डमयपर्थिवान् ॥ ११७ ॥
दुमचरत्नरक्षतमत्राणामधिपान् पृथक् ।
विद्यानामधिपं धान्याधिपं पाकाधिप तथा ॥ ११८ ॥
भाराामाधिपतिश्चैव कोषगीताधिप पृथक् ।
सभारत्नं देवतुहिपति दानपति सदा ॥ ११९ ॥
पाकशालाधिपतिश्चैव ग्रामनेतारमेव च ।
मामचारं मतीयन्तु सेवकञ्च चतुर्थकम् ।
गणपादं पञ्चमञ्च प्रतिहारं तथैव च ॥ १२ ॥
यद्धमितविशेषञ्च ग्रामे ग्रामे पुरे पुरे ॥ १२१ ॥
तपस्विनो दानशीला श्रुतिस्मृतिविशारदा ।
पौराणिका शाकविदो दैवज्ञा मान्त्रिकाश्च ये ॥१२२॥

तान् सर्वान् यथावत् गजानाम् अश्वानां रथानां पादातानां पशूनां गवा-
दीनाम् भक्ष्याणां धनानां रत्नानां वस्त्राणां रत्नानां रत्नानां शस्त्रा-
णामाप्य अधिपान् विद्याधिप धान्याधिपं पाकाधिप पाका
[illegible] भाराणाधिपतिम् कोषगीताधिपं [illegible]
सभारत्नं यानाद्यधिकारिणं देवद्विजार्थं [illegible]
दानाधिप पाकशालाधिपं [illegible] ग्रामनेतारं
[illegible] ग्रामचारं [illegible] राजधान्यधिकारिणं सेवकं विशिष्टं
गणपादं राजमान्यप्रतिहारं प्रतिहारं [illegible]
पृथक् नियोजयेत् [illegible] नियोजयेत्। किञ्च पाकशालाधि-
[illegible] ग्रामे ग्रामे प्रतिग्राम पुरे पुरे प्रतिपुरं नियोजयेत्
॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२ ॥ १२१ ॥

तपस्विन इति। ये जना तपस्विनः तपोनिष्ठा दानशीलाः
[illegible] विशारदा वेदिनः [illegible] पौराणिकाः पुरा-
[illegible] मान्त्रिका [illegible] देवज्ञा ये च मान्त्रिकाः

आयुर्वेदविदः कर्म्म कारयन्त्याम्बिकाय ये।
ये चान्ये गुणिनः श्रेष्ठा बुद्धिमन्तो जितेन्द्रियाः ॥१२३॥
तान् सर्वान् पालयेद् राजा दानैर्मानैः सुपूजितान्।
हीयते चान्यथा राजा ह्यकीर्त्तिं चापि विन्दति ॥१२४॥
बहुसाध्यानि कार्य्याणि तेषामप्यधिपांस्तथा।
तत्तत्कार्य्येषु कुशलान् ज्ञात्वा तांश्च नियोजयेत् ॥१२५॥
अमन्त्रमक्षरं नास्ति नास्ति मूलमनौषधम्।
अयोग्यः पुरुषो नास्ति योजकस्तत्र दुर्लभः ॥ १२६ ॥

[illegible] आयुर्वेदविदः [illegible] जितेन्द्रियाः [illegible] राजा [illegible] ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥

बहुसाध्यानीति। कार्य्याणि बहुसाध्यानि [illegible] तेषां [illegible] नियोजयेत् ॥ १२५ ॥

अमन्त्रमिति। [illegible] नास्ति [illegible]

ममप्राद्विशातिभेद मत्रामाय विविक्षितम् ।
मिर्वा व्याधि पोपषष तानुभिज्ञानवेषु वाम् ।
मारोषच मतिं वेत्ति स योग्यो मत्परमर्व । १२० ।
तमाविभागोरपस्य शक्तिहृदयकारक । १२८ ।
मध्यानां हृदयं वेत्ति जातिपर्यन्तमेषु वाम् ।
मतिं मिर्वा विविक्ताय एतत् सार सर्व तथा ॥१२८॥
हिताहित पोपषष सार्न यान सतो यथ ।
मूरत म्, त्वविद् प्राप्य कार्म्योऽन्याविपतित स ॥११ ।
एमिग्र पोष संयुक्ता युष्मान् युष्माष वेत्ति म ।
रवस्र सार ममस ममष परिवर्त्तनम् । १११ ।

ममात्मेऽपि वंश्च पूर्वक श्रीमत्मेऽपि वाचक गुरवस योग्यतेमी मवादमनयोगम वीरहचरतापि मात्र ॥ १२६ ॥

मनुप्रादेति । या मयानां मनुष्यादिजातिभेद विविक्षितं मिर्वा व्याधि पीडा पोषणं वाचनं मावविज्ञानचे दृष्टान् मारोषणं मतिं वेत्ति जानाति च मत्परत्वे योग्यः निर्वाहम । तमातिम वाचम मारोपस्य शक्तिरावश्यकस्य शक्तिनां हृदयहारको मनोहर- शक्तिविषये निपुण इत्यर्थो । १२० । १२८ ।

मध्यानामिति । या मध्यानां हृदयं मनोभाव जातिः मि- मानवर्गविशेष मयः योऽनयोविज्ञातिय भया। रोपुषा वाचो वक्ता यो दृष्टान् निर्वेषान् मतिं निजम मिर्वा विविक्तां वस वस सारं ममस मर्म रोगं हिताहित एतत्सहकार योषण वाचन सर्व परिवाच सार्न मनस यदा इत्यान् यदा मयामयव वेत्ति जानाति यथा मूरा मनयान् म्, त्वमि वेदाधिकारपतिता यथा यस्मात् मस्य- गुरिमान् मवति च ममादिपवित मान । ११८ । ११ ।

पीर्वादि । अत्र वति यता। ममप्रदमादिज्ञानादिभिः पूर्वैः

समापतत्पुष्पतासत्समसम्भ्रमनामक ।
एवमस्या स एवपो ह्रवमयोगगुणिमित् । ११२ ।
मार्दिमय तथा कार्या शूरा च हृदिपारदा ।
गालिगतिविद प्राज्ञा सखाप्वेसुं चकोविदा ।११३।
चलित रेचित चलितञ्च चौरितमाप्लुतम् ।
तुर मन्दञ्च कुटिल मपथ परिवर्त्तनम् । ११४ ।
पश्चाद्माक्रन्दितञ्च गतीरप्यस्य वेत्ति य ।
यथावल यथायथ मिथयेत् स च मिथकः । ११५ ।

[illegible] । ११२ । ११३ ।

[illegible]

[illegible] । ११४ । ११५ ।

वाजिवेगासु कुमक पश्चात्तादिनियोगवित् ।
इङ्गाङ्गय तथा शूद्र स कार्यो वाजिचिमक ॥ ११६ ॥
गीतिमश्रामस्य शास्त्रिमतिविद्याविशारदा ।
पताका मध्यवयस शूरा दाम्ना इङ्गाङ्गका ॥ ११७ ॥
व्यवमनिरता नित्य स्वामिभक्ता रिपुद्विष ।
शूद्रा वा क्षत्रिया वैश्या नीच्या सहस्रसंख्यका ॥ ११८ ॥
सेनाधिपा सैनिकाश्च कार्या राज्ञा जयार्थिना ॥ ११९ ॥
पत्तानामथवा सप्तानामपि पद्मानामिनाम् ।
राज्ञ स पत्तिपाल स्वामि मतो मौक्षिक एव त ॥ १२० ॥

वाजीति । वा वाजिवेगानां ... क्रमवः ... पश्चात्तादीनाम् ... नियोगवित् ... [illegible] ॥ ११६ ॥

गीतीमादि । [illegible]

शतानान्तु शतानीकस्तथानुयतिको वरः।
सेनानीर्लेखकश्चैते शतं प्रत्यभिधा इमे॥१४१॥
साहस्रिकस्तु सर्वोऽप्यस्तथा चायुतिको महान्॥१४२॥
व्यूहाभ्यास नियच्छेद्यः साय प्रातश्च सैनिकान्।
जानाति स शतानीकः युद्धोव युद्धभूमिकाम्॥१४३॥
तथाविधोऽनुयातिकः शतानीकस्य साधकः।
जानाति युद्धसम्भार कार्ययोग्यञ्च सैनिकम्॥१४४॥
निर्देशयति कार्याणि सेनानीर्यामिकान् स च।
परिवृत्ति यामिकानां करोति स च पत्तिषु॥१४५॥
व्यावधान यामिकानां निकामीयाच गुल्मप॥१४६॥

नाम् चलिताः यथा तैः प्रथमलिताः वरः सैनानीः यस्य वेतनः यो नियोक्तव्या इति येन इति च ययानीकादय अत इति चलिता नियोग नियोजकानीकस्या तथा। किन्त चार्द्ध्रिय तत्रचलिताः यथा यथाहु अनुवर्तिनः इतदक्षवर्तिनः यस्योक्ताः नियोक्तमः॥१३७॥१३८॥ ॥१३९॥४०॥१४१॥१४२॥

व्यूहेति। यः साय प्रातश्च सैनिकान् व्यूहाभ्यासं यथालक्षणं तत्राभ्यासं नियच्छेत् तथा युद्धोव युद्ध भूमि युद्धभूमिकाम् इतदक्षाय जानाति स शतानीकः॥१४३॥

तथेति। तथ तथाविधः तादृशगुणवत्कृतः शतानीकस्य साधकः साहाय्यकारकः युद्धसम्भारं युद्धोपयोगिद्रव्यजातं तथा कार्ययोग्य सैनिकं जानाति सः अनुयातिकः॥१४४॥

निर्देशयतीति। यः कार्याणि च तथा यामिकान् युद्धादिषु निर्दे शयति कार्येष्वपि च सेनानीः। स च यामिकानां परिवृत्तिं परिवृत्ति निरिषयं करोति स च पत्तिषु कार्येष्वपि॥१४५॥

व्यावधानमिति। गुल्मपः यामिकानां व्यावधानं अवकाश च

सैनिका यान्ति सर्वे ते यान्ति प्रासन्तु पैतनम् ।
प्राचीना ये कुप गताये तान् पीत्ति स सेवक ।
गजागजानां विमतैश्चापि मायकसप्तक । १७ ।
एकसप्तान् पत्तपिङ्गे चाप्यितीय निमोक्षयेत् । १८ ।
पत्नाविसासरिप्ये च समाचार्मविपाव मे ।
तद्वविपुटिकमत्ताग्नुराजकनिपीडिता ।
तथापिवा मयोध्रादेर्योत्स्यात् पैपका पपि । १९ ।
युवमहत्तिकमचास्तितिराटैव पोमका ।
युवाटे पाठका मम्मव मो नाटे पातयीवका ।
तत्तद् [illegible] सदा हि ते । १९ ।

[illegible] । [illegible] वैनिका [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ १९ ॥ १७० ॥

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

मानाकृतिप्रमाणचजातिमान्याश्च मौल्यवित् ।
रत्नानां स्वपरकृतमुद्राणामधिपश्च सः ॥ १११ ॥
दातश्च सधनो यश्च व्यवहारविशारदः ।
धनप्राप्तोऽतिलक्षणः कोशाध्यक्ष स एव हि ॥ ११२ ॥
देशभेदैर्जातिभेदैः स्थूलसूक्ष्मघनावसे ।
कौशेयाद्येमानमूल्यवेत्ता वस्त्रपः ॥ ११३ ॥
कुटीकञ्चुकनेपथ्यमखपादैः परिक्रियाम् ।
प्रमाणतः सौचिकैश्च रचनानि च वेत्ति यः ॥ ११४ ॥
तथा मद्यादिसन्धान चितागाटेर्नियोजनम् ।
यस्तादीनाश्च स प्रोक्तो चितागाख्यधिपः स्मृ ॥ ११५ ॥

[illegible]

जातिं तुलां च मौल्यं च सारं भोगं परिग्रहम् ।
सम्यगेव च धान्यानां विज्ञायाति स धान्यपः ॥ १५६ ॥
शीताशीतविभागज्ञो रसभूभागभेदवित् ।
निवापकुशलो द्रव्यगुणवित् पाकनायकः ॥ १५७ ॥
फलपुष्पप्रवृद्ध्यर्थं रोपणं शोधनं तथा ।
पादपानां यथाकालं जलं भूमिजलादिना ।
तद्रोगकञ्च संवेत्ति आरामाधिपतिश्च सः ॥ १५८ ॥
प्रासादं परिखां दुर्गं प्राकारं प्रतिमां तथा ।
यन्त्राणि सेतुबन्धञ्च वापीं कूपं तडागकम् ॥ १५९ ॥
तथा पुष्करिणीं कुण्डं यथापूर्वं प्रतिक्रियाम् ।
सुचित्रमावहत सम्यक् सुरम्यञ्च यथा भवेत् ॥ १६० ॥

जातिमिति । यः धान्यानां जातिं तथा मौल्यं मूल्यं सारं भोगं परिग्रहञ्च धान्योपार्जनं सम्यगेव च विज्ञायाति स धान्यपः ॥१५६॥

शीताशीतेति । शीतञ्च अशीतञ्च तयोर्विभागं विशेषेण वर्णं च जानातीति तथोक्तः । रसानां मधुरादीनां भूभागानां च स्थाने ये भेदाः विशेषाः तान् वेत्तीति तथोक्तः निवाप [illegible] कुशलः निपुणः तथा द्रव्याणां गुणानाञ्च विद् विज्ञः अतः पाकनायकः [illegible] भवतीति शेषः ॥१५७॥

फलेति । यः पादपानां वृक्षाणां यथाकालं भूमिजलादिना [illegible] फलपुष्पाणां प्रवृद्ध्यर्थं रोपणं शोधनं च करोति तथा तेषां रोगं शीतादिकृतरोगमभिज्ञाय [illegible] जानाति च स एव आरामाधिपतिः ॥१५८॥

प्रासादमित्यादि । यः सुचित्रमावहन् शोभनचित्रमारचयन् [illegible] यथा [illegible] तथा प्रासादं देवगृहादिकं परिखां दुर्गं [illegible] प्राकारं प्रतिमां प्रतिमूर्तिं यन्त्राणि

कर्त्तुं जानाति यः सैव यज्ञार्थाधिपतिः स्मृतः ॥१६१॥
राजकार्य्योपयोग्यान् हि पदार्थान् वेत्ति तत्त्वतः ।
सञ्चिनोति यथाकाले सम्भाराधिप उच्यते ॥ १६२ ॥
स्वधर्माचरणे दक्षो देवताराधने रतः ।
निस्पृहः स च कालज्ञो देवतुष्टिपतिः सदा ॥ १६३ ॥
याचकं विमुखं नैव करोति न च संचयम् ।
दानशीलश्च निर्लोभो गुणज्ञश्च निरालसः ॥ १६४ ॥
दयालुर्मृदुवाक् दानपात्रविमतितत्परः ।
निःस्पृहो निपुणो योऽसौ दानाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः ॥ १६५ ॥
व्यवहारविदः प्राज्ञा वृत्तशीलगुणान्विताः ।
रिपौ मित्रे समा ये च धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ॥ १६६ ॥

वेदयज्ञभागी दीक्षिता गुरु [illegible] करोति [illegible] इष्टि यथा यज्ञादीनाम् अङ्गं यथाविधि यज्ञादिना कर्तुं यत् जानाति सैव स एव यज्ञादीनाम् अधिपतिः स्मृतः कथितः । वेत्तीति तत्त्वतः यथायथम् । यः तत्त्वतः यथार्थेन राजकार्य्योपयोग्यान् पदार्थान् वस्तूनि वेत्ति जानाति यथाकाले सञ्चिनोति च स सम्भाराधिप उच्यते । यः सदा स्वधर्माचरणे दक्षः चतुरः देवताराधने परिचर्यायां रत आसक्तः तथा निस्पृहः निराकाङ्क्षः कालज्ञश्च सः देवतुष्टिपतिः देवतातुष्टिपतिः कथ्यते । किञ्च यः दानशीलः निर्लोभः गुणज्ञः निरालसः आलस्यरहितः दयालुः मृदुवाक् मृदुभाषी दानपात्रवित् मतितत्परः निस्पृहः यः याचकं विमुखं नैव करोति कदापि न करोतीत्यर्थः । संचयं धनसञ्चयं न करोति सः निःस्पृहः दानमात्रैकनिरतः पुरुषः दानाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः ॥ १६०—१६५ ॥

व्यवहारेत्यादि । ये च वर्णेषु जातिषु धर्मे व्यवहारविदः

निराशा जितक्रोधकामलोभा निरभ्रदाः ।
क्षमा समाश्रयः कार्यो तथा सत्यादि जातिषु ॥ ११७ ॥
सर्वभूतानुकूलो यो नित्यं योऽतिथिपूजकः ।
दानशीलश्च यो नित्यं सैव सभाधिप उच्यते ॥ ११८ ॥
परोपकारनिरतः परमप्रेमकारकः ।
निष्कपटो गुणग्राही तद्विधः स्यात् परीक्षकः ॥ ११९ ॥
यथा गङ्गा न हि भवेत् तथा दुष्टविधायकः ।
नातिक्रूरो नातिमृदु साहसाधिपतिश्च सः ॥ १२० ॥
आपद्येष्वप्यरीभ्यो ह्यविचारिपदात् तथा ।
प्रजासंरक्षणे दक्षो ग्रामपो भागनिश्चयः ॥ १२१ ॥

[illegible] ॥ ११७ ॥

सर्वभूतेति । [illegible] ॥ ११८ ॥

परोपकारेति । [illegible] ॥ ११९ ॥

यथेति । [illegible] ॥ १२० ॥

आपद्येष्वेति । [illegible]

तस्मात् सयुत्न यत्नेन यत्र युक्त विविच्यति ।
मायाचार इवात्मन्तं मागशरस्थमाविव ॥ १०२ ॥
गगनाक्रमणो यश्च देशभाषाप्रभेदवित् ।
असम्भिन्नमगृह्णाव विविक्षेत् स च भेचक ॥ १०३ ॥
अज्ञानाक्रमणो यस्तु तत्कार्यं निराश्रय ।
यथायोग्य समाश्रयात् प्रपञ्च प्रतिहारक ॥ १०४ ॥
यथा निक्रयिणो भूमधनगामी भवेत स्थि ।
सदा सस्वस्थ चरति मौलिक्य स सदाव्रत ॥ १०५ ॥
जपोपवासनियमकर्मध्यानरत सदा ।

[illegible] ॥ १०१ ॥ १०२ ॥

यश्चेति । [illegible] ॥ १०३ ॥

यस्येति । [illegible] ॥ १०४ ॥

यथेति । [illegible] ॥ १०५ ॥

जपोपवासेति । [illegible]

दान्त श्चमो निष्प्रह्य तपोनिष्ठः स उच्यते ॥ १०६ ॥
याचकेभ्यो ददात्येव आत्मपुत्रादिकानपि ।
न सञ्चिनोति सञ्चितदाता न योग्य स उच्यते ॥ १०७ ॥
पठन पाठन कर्ता धर्मशास्त्राभ्यासमाश्रितः ।
स्तुतिर्विप्रराजानां श्रुतश्रास्ते प्रवीणिता ॥ १०८ ॥
साहित्यशास्त्रनिपुणः सङ्गीतज्ञश्च सुस्वरः ।
सर्गादिपञ्चकज्ञाता स वै पौराणिकः स्मृतः ॥ १०९ ॥
मीमांसातर्कवेदान्तमध्ययनतत्परः ।
अध्यात्मं बोधितुं समर्थः याज्ञिकः स ॥ १[illegible] ॥

यथा [illegible] दान्तः [illegible] [illegible] तथा [illegible] तपोनिष्ठ उच्यते ॥ १०६ ॥

याचकेभ्य इति । य याचकेभ्यः [illegible] ददाति [illegible] आत्मपुत्रादिकं [illegible] अपि [illegible] [illegible] न सञ्चिनोति [illegible] दाता योग्य उच्यते ॥ १०७ ॥

पठनमिति । [illegible] विप्रराजानां [illegible] [illegible] पाठनम् [illegible] कर्ता [illegible] [illegible] [illegible] प्रवीणिता ॥ १०८ ॥

साहित्य इति । यः साहित्यशास्त्रे [illegible] निपुणः [illegible] सुस्वरः [illegible] सर्गादिपञ्चकज्ञाता [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स एव पौराणिकः [illegible] ॥ १०९ ॥

मीमांसेति । यः मीमांसायां तर्के वेदान्ते तथा [illegible] [illegible] [illegible] अध्यात्मं [illegible] तथा [illegible] बोधितुं [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] याज्ञिकः ॥ ११० ॥

संहितायां तथा चार्थं गणितं वेत्ति तत्त्वतः ।
ज्योतिर्विच्च स विज्ञेयो विज्ञानमयम यो भवेत् ॥ १८१ ॥
वीणानुपूज्या मन्त्राणां गुणान् दोषांश्च वेत्ति च ।
मन्त्रानुष्ठानमन्यथा मान्त्रिकः सिद्धिदैवत ॥ १८२ ॥
वेद्युलिङ्गोपधीभिर्या व्याधीनां तच्चिकित्सकम् ।
साध्यासाध्य विदित्वोपक्रमते स भिषक् स्मृतः ॥१८३॥
श्रुतिस्मृत्यन्तरे मन्त्रानुष्ठानैर्देवतार्चनम् ।
धर्मं दिशतम सदा यतते स च तान्त्रिकः ॥ १८४ ॥
लघु सदा सम्यक् शुभाशुभ निश्चयदा ।
ऋतुमाय बुद्धाय राज्यान्तरम पुरे सदा ॥ १८५ ॥

धनाढ्याः स्वामिभक्ताश्च धर्मनिष्ठाः स्वदेशजाः ।
बलाढ्या मध्यवयसः सेवाद्यं क्रमतः सदा ॥ १८६ ॥
सर्वं यत्नात् कार्यजातं शौर्यं वा वर्षसुपता ।
निदेशकारिणौ राज्ञा कर्तव्या परिचारकाः ॥ १८७ ॥
ग्रामप्रवासस्थल विप्रात् कुशलाय ये ।
ते गूढचारा कर्तव्या यथार्थश्रुतबोधकाः ॥ १८८ ॥
राज्ञः समीपवासानां मतिस्थानविबोधकाः ।
रूपकरा वैषधरा कर्तव्यास्ते सुनिपुणाः ॥ १८९ ॥
तन्त्रीकण्ठान्वितान् सप्त स्वरान् स्थानविभागतः ।
उत्पादयति सर्वेषु सुप्रयोगविभागिनः ॥ १९० ॥

धनाढ्या इति यावदिति । ते धनाढ्या स्वामिभक्ताश्च ... धनिकाः स्वामिभक्ताः धर्मनिष्ठाः स्वदेशजाः स्वदेशोत्पन्नाः बलिष्ठशरीराः मध्यवयसः सेवाद्यौत्साः ... सेवाद्य क्रमतः परिचर्याविधौ यत्न यत् यत् कार्यजातं शौर्य वा ... कर्तव्यं ... निदेशकारिणः आज्ञाकारिणः ते राज्ञा परिचारकाः दासाः कर्तव्याः ॥ १८६ ॥ १८७ ॥

ग्रामेति । ते ग्रामप्रवासे ... विप्रात् कुशलाः निपुणाः यथा यथाश्रुतम् ... यथार्थश्रुत-बोधकाः निवेदकाः ते गूढचाराः गुप्तचाराः कर्तव्याः ॥ १८८ ॥

राज्ञ इति । ये राज्ञः समीपवासिनां ... तेषां मतिं ... स्थानं ... विशेषेण बोधयन्ति ... सुनिपुणाः ... रूपकराः वेषधराः ते कर्तव्याः ॥ १८९ ॥

तन्त्रीति । तन्त्रीकण्ठान्वितान् ... स्वरान् स्थानविभागतः उत्पादयति सुप्रयो-

मधुरां सुस्वरं सतालं च समायति ।
समस्तं वा गायकानामपि स च कीर्तितः ॥ १८१ ॥
तथाविधा च पद्मिनी निःशङ्का मानयुता ।
शृङ्गाररसतत्त्वज्ञा सुन्दराङ्गी मनोरमा ।
नवीनोन्नतकठिनकुचा सुस्मितदर्शिनी ॥ १८२ ॥
ये पार्श्वे सामकास्ते च तथा चित्तविरञ्जकाः ।
सुधमास्तेऽपि सभाख्या नृपेणामभिहिताय च ॥ १८३ ॥
वैतालिका सुकवयो वैमदप्रदाय ये ।
मिथ्याप्राय वक्तारो ये सदाप्युपकारका ॥ १८४ ॥

[illegible] ॥ १८० ॥ १८१ ॥

तथाविधेति चतेति । [illegible] ॥ १८२ ॥ १८३ ॥

वैतालिका इत्यादि । [illegible]

दुग्ध नामृष्ट्वा माचा गत्त वा यद्गृहमिच ।
धारामलनिमग्नकारिणो दुग्धकारिण ॥ १८५ ॥
मधुरागाश्रितसम्प्रगामेण क्वचिभेदिनः ।
मधुमस्तामे मधूखमाषगोसासिकारिण ॥ १८६ ॥
धर्मिकयम्ब्रमप्राणमगुमपाविस्तारका ।
समरसायनदारघटना रसकारिण ॥ १८७ ॥
यायावघटया सौहकारा धातुविशिषका ।
कुम्भकारा योस्तिकाय तथाचो मार्गकारका ॥१८८॥

[illegible] ॥ १८४ ॥

[illegible] ॥ १८५ ॥

[illegible] ॥ १८६ ॥

[illegible] ॥ १८७ ॥

नापिता स्नापकाश्चैव नासिका मण्डहारका ।
वार्त्तावहा सौचिकाश्च राजचित्रापकारिण ॥ १९९ ॥
भरीपटवर्गोगुण्ठ्यमहवेसादिनिस्वने ।
ये च हस्तका यानघ्नप्रयागादिविशेषका ॥ २ ॥
नाविका खनका व्याधा किराता मारिका अपि ।
मञ्जसम्यासनवरा मत्स्याम्यमयाद्दका ॥ २ १ ॥
आपणिकाय गणिका माधवामामजीविन ।
तन्तुवाया माङ्गनिकाचित्रकाराश्च चमका ॥ २०२ ॥

पानवार्ता बवराचा वटका बवरक कार्दिविनोदार वाक्
कारा बवकारा, वाद्वनि मौरिकादिनि विदेवका, कुकादि-
रक्षवकारिया कुम्भकारा मौलिका कर्मभेदाः, वमाच चत्र
भरवातिविरोधा तथा वामकारवा रजतविज्ञा ॥ १९८ ॥

नापिता स्नापका नापिता वाकप्रेटाद्विकानिपेहा बवहारका
पुटोनादिदिभुम्भाबका वार्तावरा संवादप्रापिन सौचिका सूचीकव
कारिया तथा राजचित्राणि लघे धारयन्तीति कथोता ॥ १९९ ॥

ये च हस्तका वैनिकरचमिहार भेरीवां पटहानां गोगुण्ठानां
बहुलाना यवसादीनाच वाद्यानां निस्वने अभिविधः वादक वन्तु
नदि वादका वदवानव बहुधा पराहुमचोदाया वादिरतेन
वाद्यवादके योगका प्रापका ॥ २ ॥

नाविका नर्वेधारा खनका खनकारिया, व्याधा किराता
कारिया धारयाविन मत्स्याना यवाजनवरा शौभ्रविहाटः तथा
बहराणा धान्यानाच तवाहका वहनकारिया ॥ २ १ ॥

आपणिका विविधवाविन गणिका माराङ्गना वैडिकवल
कारिया विवश्यविदि माया, माषु : आमाविः यत्नोपिया तथैव
ओपश्नीति कथोता तन्तुवाया तन्तिवा मागुनिका मंपणीविनः
चित्रकारा चरिवादमचकाविवा तथा चमका चवकारा ॥ २ २ ॥

मद्यसक्तार्जका पात्रबाल्यपत्नमलाञ्जका ।
ब्रह्मविद्यामात्स्यरूपकाः ब्राह्मणा अपि ॥ १२ ॥
भासादाश्चे दसन् पचानासताम् शिवासमा ।
वीनात्कर्मिपवेव योज्या कार्याशुरूपत ॥ १३ ॥
मात्र पुष्पतमं सत्र परापकारप तथा ।
मात्राद्गुर्वीव भतमात् सततं धारयेत् नृपः ॥ १५ ॥
हिंसा गरीयसी सर्वपापेभ्योऽनृतभाषणम् ।
गरीयस्त्वप्रमिताभ्यां सुवाप् भयात् न धारयेत् ॥ १६ ॥
यदा यदुचित वस्तु वक्तु वा तत् प्रबोधयन् ।

[illegible] बोधका [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १२ ॥

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ॥

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] धारयेत् [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १५ ॥

[illegible] । हिंसा [illegible] गरीयसी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न धारयेत् [illegible] ॥ १६ ॥

[illegible] । यदा यद [illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible] [illegible]

सदसि कुर्वते प्राक् तु स सदस्यैः समूह्यते ॥ २०७ ॥
उत्थाय पश्चिमे यामे मुहूर्त्तस्य विचिन्त्य च ।
कृत्वोत्सर्गन्तु विष्णुं हि स्मृत्वा [illegible]न्तरम् ॥२०८॥
प्रातः [illegible] निर्वर्त्य यावत् सार्द्धमुहूर्त्तकम् ।
गत्वा [illegible] वा कार्य्याकार्य्यं विचिन्त्य च ॥२०९॥
[illegible] विश्रान्तस्तु दास्यं सम्यङ्निरोधयेत् ।
निष्टिमकार्य्यं विज्ञाप्य [illegible] मनीषयेत् ॥ २१० ॥
[illegible] समामध्ये राज्ञे [illegible] क्रमात् ।
निवेद्य तमतो पश्चात् तेषां स्थानानि सूचयेत् ॥२११॥
ततो राजगृहं गत्वाप्यसौ गर्भे च सन्निधिम् ।

[illegible] ॥ २०७ ॥

[illegible] ॥ २०८ ॥ २०९ ॥

[illegible] ॥ २१० ॥

[illegible] ॥ २११ ॥

[illegible]

नत्वा नृप यथान्याय विज्ञ स्वपतिमीप्सितम् ॥ २१२ ॥
प्रविश्य मामुख्यस्य चित्तज्ञस्य समन्ततः ।
भक्तवीर्यावसौ दृष्टि तस्मात् नाभ्यस्य निषिपेत् ॥ २१३ ॥
यच्च दौत्यमिवासीद्देद् राजानमुपयोजितः ।
आशीविषमिव क्रुद्धं प्रभुं प्राणधनेश्वरम् ॥ २१४ ॥
यत्नेनोपचरेन्नित्यं नाहमस्मीति चिन्तयेत् ।
असत्यम् च तत् यत्र साधु भाषेत भाषितम् ।
तच्चिन्तयेन वा ब्रूयात्तु सुपरिनिश्चितम् ॥ २१५ ॥
सुखप्रश्नमोहीय विवाहे नाडिमां मतम् ।
विज्ञानमपि ना ब्रूयात् निर्दिष्टतर यत्र ॥ २१६ ॥

[illegible] ॥ २१२ ॥

[illegible] ॥ २१४ ॥

[illegible] ॥ २१५ ॥

[illegible]

सत्तामनतयेन ध्यामृपात्रलम्ब माध्यमि ।
तर्हो क्षतमति सुप्ता पथान्तरितमप्य च ॥ २१७ ॥
तत्रार्थां धारयित्वादौ भक्तमाणि निवेदयेत् ।
नत्वाऽऽसीताऽऽसने प्रह्वो न तत्पार्श्वे न सम्मुखे ॥२१८॥
ऊर्ध्वे प्रह्वमनाः ध्यास हीयन क्रमेण तथा ।
कुर्याच्च मानसञ्च पर्यास्फोटञ्च वर्जयेत् । २१९ ॥
रात्रावपिष्टम् यत स्थानं तत्र तिष्ठेन्न शङ्कितः ।
प्रबोधाचितभिक्षादौ सर्वमेतदिमामताम ॥ २२० ॥

मा विचार्य मध्यमद्वारे वा विशाल विशालमपि वर्णैः वाचिन[illegible] वचर विशाल विवा वाचिष धाचनस्य स्पर्शः यथा वचन [illegible] न यात न वचयेत ॥ २१६ ॥

चरेति । नमेव वाक्य एव वरा चतुर्दिशेषु लिखितपरिच्छ[illegible] नाचवि ध्याय यथा क्षतमति यथा पथान्तरितवत् वा वाच[illegible] विवादेनाचः एव वादी भवता यत्र यत्रो वा वाच मुना यत्र[illegible] वार्थां धार्यं धारयित्वा भवीता यथाव यद्वे यत्र एव चतुर्नोति[illegible] विचारणमपौचनादि निवेदयेत् । तत्र प्रह्वो पार्श्वे वच्च के व[illegible] प्रह्वोऽप्रमादोवथः वासने न तु वाचेत नैव चयनियेत् वाम[illegible] वासमाव वायव्यं च वेदिति वाचा ॥ २१७ ॥ २१८ ॥

ऊर्ध्वेति । यत्र प्रह्वमनाः कर्पटाव वार्यं कत्वादिति वाल[illegible] मध्यनिर्दिष्ट हीयन ध्यनुवार क्रमेण क्रमवितमपवरयस्य वचनात् मवारि[illegible] निम्न कुर्याच्च मानसञ्च तथा चनयो शरीरपार्श्वीयाम् पार्श्वसो[illegible] पक्षपूर्वं वर्जयेत् ध्यवचयवितिम वेव ॥ २१९ ॥

रात्रेति । रात्रा वाचिद भर्तभिम यत् वार्थं चदान्वित: वर [illegible] यत्र तत्र तिष्ठेत् येवा प्रबोधोचितमेवाचो क्षोचितप्रमाणात् यत्र वचि[illegible] वाचता वाचिता वर्जयेत् प्रमचयोर्षे वाचायवायतुविनीयुवो व[illegible] वाचा ॥ २२० ॥

आपत्सु कार्यमसमं कार्यं कार्याकार्येषु च ।
अपृष्टोऽपि हितान्वेषी ब्रूयात् कल्याणभाषितम् ॥२२१॥
प्रियं तथ्यं च पथ्यं च वदेद्धर्मार्थकं वचः ।
समानवाचसा चापि तद्वित भाषयेत् सदा ॥ २२२ ॥
कीर्तिमन्यनृपाणां वा वदेन्नीतिपथं तथा ।
दाता त्वं धार्मिकः शूरो नीतिमानसि भूपते ॥२२३॥
अनीतिस्ते तु मनसि वर्तते न कदाचन ।
ये ये भद्रा अनीत्या तान् तदग्रे कीर्तयेत् सदा ॥२२४॥
नृपेभ्यो ह्यधिकोऽसीति सर्वेभ्यो न निवेदयेत् ।
परार्ध्यं हैमकाञ्चनो देहे वाहे च धारयेत् ॥ २२५ ॥

आपत्स्विति । हितान्वेषी हितकामी जनः अपृष्टोऽपि अजिज्ञासितोऽपि आपदि, कल्याणकरं यथा कार्याकार्यतत्त्वेन कार्यं वक्तव्यमिति अपि अपृष्टोऽपि [illegible] कल्याणभाषितं हितवाक्यं ब्रूयात् वदेत् ॥२२१॥

प्रियमिति । प्रियं प्रीतिकरं तथ्यं यथार्थं पथ्यं हितं धर्मं धर्मार्थयुक्तं वचः वदेत् समानवाचसा [illegible] च सदा तथा [illegible] प्रियं [illegible] भाषयेत् ॥ २२२ ॥

कीर्तिमिति । अन्येषां नृपाणां कीर्तिं [illegible] नीतिपथं वा वदेत् । किञ्च हे भूपते ! त्वं दाता धार्मिकः शूरः वीरः अथ नीतिमान् [illegible] असि, कदाचन ते तव मनसि अनीतिः दुर्नीतिः न तु नैव वर्तते । ये ये भद्रा अनीत्या [illegible] तान् तदग्रे सदा कीर्तयेत् ॥ २२३ ॥ २२४ ॥

नृपेभ्य इति । सर्वेभ्यः [illegible] नृपेभ्यः [illegible] न निवेदयेत् [illegible] देहे [illegible] परार्ध्यं [illegible] धारयेत् ॥ २२५ ॥

परार्थं नाशयन्न स्यात् तथा ब्रूयात् सदैव हि ।
न लापयेत् प्रजाकार्यं नियतश्च नृपं सदा ॥ २२६ ॥
अपि व्याप्तुमशासीत मुखम् परिगतः क्षुधा ।
न त्वेवान्नवसम्पन्नां वृत्तिमीहेत पण्डितः ॥ २२७ ॥
यत्कार्ये यो नियुक्तः स ब्रूयात् तत्कार्यतत्परः ।
नान्याधिकारमन्विच्छेत् नाभ्यसूयेत केनचित् ॥ २२८ ॥
न स्पर्द्धं जनयेत् कस्य पूरयीत स्वयंस्थित ।
परोपकरणादन्यत्र स्यान्निरहंकारः सदा ॥ २२९ ॥
करिष्यामीति नो कार्यं न कुर्यात् कार्यमक्षमम् ।

परार्थेति । यथा [illegible] ॥ २२६ ॥

अपीति । [illegible] ॥ २२७ ॥

यत्कार्य इति । यः कश्चित् कार्ये नियुक्तः, स [illegible] ॥ २२८ ॥

नेति । [illegible] ॥ २२९ ॥

करिष्यामीति । [illegible]

प्राज कुर्य्याद् तु समर्थयेत् साग दोष न रचयेत् ॥२१०

गुह्य कम च मम्मथ न भत् सम्प्रकाशयेत् ।
चिरे पत्र विनाशय मनसापि न चिन्तयेत ॥ २११ ॥

राजा परममित्राऽस्ति न काम विपरीटिति ।
कामिम्सर्वभिः पार्यैर्दिभूतेनिपातते ॥ २१२ ॥

एकासनम् । साहिम सममश्च विवर्जयेत् ।
विमलायारुकरण न कुर्य्यात् प्रविशोपत ॥ २१३ ॥

सम्पन्नोऽपि च भिक्षावो न स्मरत च तद्गुणे । ।
रागापरागी कामीवातस कुमसकसवित् ।
इङ्गिताकारचेष्टाभ्यस्तदभिप्रायतां तया ॥ २१४ ॥

काल ज कमन विलम्बन न कुर्यात् ... समर्थयेत् प्राज आदिति कुर्यात् ... काकादहितम् ... दर्शे ... दोष ... न रचयेत् न ... ॥ २१ ॥

गुह्यमिति । ... प्रकाशयेत् ... विनाश ... न चिन्तयेत् न ... ॥ २१

राजेत्यादि । राजा ... पर मित्र ... इति ... न ... न दति ... । ... धर्मविधि ... कामिभिरिति ... निपातत ... इति ... यथा ... कारम् । ... प्रविशेत् ... सम्पन्नोऽपि भिक्षावो ... गुणकथनमपि ... राजा ... रागापरागौ कामीवात ... इति ... इङ्गितेन ... आकारेण ...

कुपथादिपरिपन्थी प्रतापयति शासनम् ॥ २८० ॥
विविधरत्नं चास्य रत्नत्वेन न गृह्यते ।
धारयेत् [illegible] श्रुत्वा तस्य च तत्क्षणात् ॥ २८१ ॥
अप्रियाण्यपि वाक्यानि तद्भक्त्याभिमन्यते ।
उपायनं च गृह्णाति स्तोकं सम्यक्प्रेमयया ।
कथान्तरेषु स्मरति प्रहृष्टवदनस्तथा ॥ २८२ ॥
इति रक्तस्य वै मर्त्यो भाव एव तस्य चिह्नम् ॥ २८३ ॥
तदनन्तरमनूपादिचिह्नं सन्धारयेत् सदा ।
[illegible] मादिकं [illegible] नित्यं निवेदयेत् ।
तत्कालं तत् कृतं यच्च [illegible] कीर्तयेत् ॥२८४॥
चारदूतकृतेनैव [illegible] वदेन्नृपः ।

[illegible] २८०—२८३ ॥

[illegible] ॥ २८४ ॥

[illegible]

अणुयासीमनाचिन्त्य तथ्यवक्तानुमोदयेत् ॥ २४५ ॥
आपद्गतं स्वभर्त्तारं कदापि न परित्यजेत् ॥ २४६ ॥
एकवारमप्यशितं यस्यान्नं ह्यादरेण च ।
तदिष्टं चिन्तयेन्नित्यं पालकस्यापरस्य न किम् ? ॥२४७॥
अप्रधानः प्रधानः स्यात् काले चात्यन्तसेवनात् ।
प्रधानोऽप्यप्रधानः स्यात् सेवालस्यादिना यतः ॥ २४८॥
नित्यं सत्सेवनरतो भक्तो राज्ञः प्रियो भवेत् ।
स्वस्वाधिकारकार्यं यद्द्राक् कुर्यात् सुमना यतः ॥२४९॥
न कुर्यात् सहसा कार्यं नीचं राज्ञापि नोदयेत् ।
तत्कार्य्यं कारणाभावे राज्ञः कार्य्यं सदैव हि ॥२५०॥

अन्यथा विरुद्धचिन्तकः स्यात् कथमेव चौरः तथोपायम् अर्थिनम् न च
स्वामिनः वित्तं स्वामिनः वचनं न अनुमोदयेत् न कोपयेत् ॥ २४५ ॥

आपद्गतमिति । आपद्गतं विपद्ग्रस्तं स्वभर्त्तारम् स्वप्रभुं
च कदापि न परित्यजेत् यस्य अन्नम् एकवारमपि आदरेण अशितं
भक्षितं तस्य इष्टं हितं चिन्तयेत् नित्यं चिन्तयेत् तस्य पालकस्य
अन्यथा परस्य किं न भवति अपितु सर्वमेव कार्य्यं चिन्तनीयमिति भावः
॥ २४६ । २४७ ॥

अप्रधान इति । अत्यन्तसेवनात् अप्रधानोऽपि जनः कालेन प्रधानो-
ऽपि प्रधानः स्यात् तथा प्रधानोऽपि सेवायाम् आलस्यादिना अप्रधानः
स्यात् ॥ २४८ ॥

नित्यमिति । नित्यं सततं सत्सेवनरतः सेवातत्परः भक्तः राज्ञः
प्रियो भवेत् यत् यस्मात् यतः द्राक् शीघ्रमिति स्वस्वाधिकारकार्य्यं कुर्यात्
करोति यतः राजा सुमनाः प्रसन्नोऽतः सुमना यत इति विशेषणमि-
त्यर्थः ॥ २४९ ॥

नेति । सहसा अविविच्यैव कार्य्यं न कुर्यात् यतः इति शेषः

काले बहुमितं कर्तुं नीचमप्युत्तमाऽऽहृति ।
यस्मिन् प्रीता भवेद्राज्ञा तन्मित्रं न चिन्तयेत् ॥२११॥
न दूषयेत् स्वाधिकारमीरयन्तु कदाचन ॥ २१२ ॥
परस्परं भाष्यमुखं भेदं नाप्नुयुः कदा ।
राज्ञा चाधिकृता सर्वे स्वस्वाधिकारगुप्तये ॥ २१३ ॥
अधिकारिगणा राज्ञा यद्दृष्टौ यत्र तिष्ठत ।
उभौ तत्र स्थिरा लक्ष्मीर्विपुला सम्यक् श्री भवेत् ॥२१४॥
स्वस्वाधिकारदृष्टांस्तु न ब्रूयाच्च तमस्यत ।
राज्ञा न मृदुमारभ्यमुपातन्तु कदाचन ॥ २१५ ॥

[illegible] नीच [illegible] दिनेषु सर्वं [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] कारणाभावे [illegible] [illegible] [illegible] ॥ २१० ॥

काले इति । काले [illegible] बहुमितं [illegible] नीचमपि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यस्मिन् [illegible] राज्ञा प्रीता भवेत् । [illegible] राज्ञः [illegible] न चिन्तयेत् ॥ २११ ॥

नेति । कदाचन स्वाधिकारस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न दर्शयेत् न [illegible] [illegible] इति भावः ॥ २१२ ॥

परस्परमिति । राज्ञा अधिकृता [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परस्परं न [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] कदापि भेदं [illegible] न प्राप्नुयुः ॥ २१३ ॥

अधिकारीति । यत्र अधिकारिगणाः [illegible] राज्ञा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तत्र [illegible] स्थिरा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवेत् ॥ २१४ ॥

स्वेति । [illegible] [illegible] [illegible] अधिकारे [illegible] [illegible] [illegible]

न बोधयन्ति च हितमहितं चाधिकारिणः ।
प्रच्छन्नवैरिणस्ते तु राजरूपमुपाश्रिताः ॥ २१६ ॥
हिताहितं न शृणोति राजा मन्त्रिमुखाच्च यः ।
स दस्यू राजरूपेण प्रजानां धनहारकः ॥ २१७ ॥
सुदृष्टव्यवहारा ये राजपुत्रैश्च मन्त्रिणः ।
विचरन्ति च तैः साकं ते तु प्रच्छन्नतस्कराः ॥ २१८ ॥
बाला अपि राजपुत्रा नावमान्यास्तु मन्त्रिभिः ।
सदा सुवृत्तधर्मे सम्बोध्यास्ते प्रयत्नतः ॥ २१९ ॥
अमात्यपरिषत्तेषां कश्चिद्रोषं न दर्शयेत् ।
स्नेहोपयोगी बलवान् स निन्द्यो देवमे तयोः ॥ २२० ॥

[illegible] राजापि [illegible] ॥ २१५ ॥

नेति । ये अधिकारिणः हितम् अहितञ्च न बोधयन्ति च [illegible] राजरूपम् उपाश्रिताः प्रच्छन्न वैरिणः [illegible] ॥ २१६ ॥

हिताहितमिति । यः राजा मन्त्रिमुखात् हिताहितं न शृणोति स राजरूपेण प्रजानां धनहारकः दस्युः [illegible] ॥ २१७ ॥

सुदृष्टेति । ये मन्त्रिणः राजपुत्रैः [illegible] ते तु प्रच्छन्नतस्कराः [illegible] ॥ २१८ ॥

बाला इति । राजपुत्राः बालाः [illegible] मन्त्रिभिः न [illegible] ॥ २१९ ॥

अमात्यपरिषदिति । [illegible]

राज्ञोऽप्यग्रतः कार्यं प्राक्संशयितम् सह ।
भाग्यापचापतयार्थं करिष्ये तत्तु निश्चितम् ।
इति विज्ञाप्य नृपं गन्तुं प्रयतेत समाहितः ॥ २६१ ॥
भार्यामपि च सम्पूर्णाभ्यास्यां गृहाय च ।
यत्न कुटुम्बपुत्राय नान्यथा तु कदाचन ॥ २६२ ॥
कृत्वा धनहरा सर्वे कुर्याद् भावहरो नृप ॥ २६३ ॥
कुलाद्दो समलम्भाम्यं कृत्वा भार्याम् हरेत् च ।

अन्यत् कार्यमिति कार्यं राज्ञे च दर्शयेत् तत्र इति शेष । कौशल
चौर क्रियां धर्मं च नीत्या कलहादकार्यं सत्वान् कथितवा
भवतीति शेषः तथा तथा कौशल्यो निजा कुलवर्ग च चोरी
कुशलान् करोति शेषः कौशलं च कार्यादिकमा कथिता च वैरादि
वर्तते इति भावः ॥ २६० ॥

राज्ञ इति । अथवा राजा कदा कालान्तरे कृतनिश्चितं भाव
कार्यादिक कौशलकालान्तरे सह कार्यं तत् निश्चितं करिष्ये इति विज्ञाप्य
प्रतिबुध्य नृपं गन्तुं कार्यादिना निश्चयेनाभिप्रायेण गच्छ प्रयतेत
॥ २६१ ॥

भार्यामिति । तथा कुटुम्बाय परिजनपरत्वात् सम्पूर्णं
भवति कुर्यात् कार्यं कामिनी इति शेषः । अथवा भार्यादि संस्थाय
भागमकोऽपि कार्यार्थं कालान्तरको भवदिति भावः । अथवा
कुटुम्बपरत्वादपि तु कदाचन न भार्याम् त्यजेदिति शेषः ॥ २६२ ॥

कृत्वा इति । सर्वे जनाः कृत्वा कुटिलादिना चैवमवनन्तर
हरन्ति धनहरा राज्ञ इति शेष कदाचित् कदाचन तत्रापि
शेष कुटिलादिना भवति धनभावहरो तत्र नृप इति भावः ॥ २६३ ॥

कुटिलान् कुलादिति । कुलाद्दो धनसम्पन्नं कार्यकं कर्तुं
तथा चैवं कामिन्यां कदाचन भार्याम् हरणादिति शेषः

नान्यथा प्रतिरूपेण धर्मो राज्यस्य कारयेत् ॥ २६४ ॥
अन्यथा करतस्तौ तु भवतश्च समापको ॥ २६५ ॥
राजा तु युवराजस्तु मान्योऽमात्यादिभिः सदा ।
सम न्यूनासाम्यनयो तम न्यूनाधिकतो गण ।
अग्निस्तुल्यपाप्रतिको न्यूनसाहस्रिको मत ॥ २६६ ॥
न क्रीडयेद्राजसमं क्रोधिते न विरोधयेत् ।
नापमान्या राजपत्नी कन्या अपि च मन्त्रिभिः ॥२६७॥
राजसम्बन्धिनः पूज्या सादरञ्च यथाक्रम ।

कारयेत् च नेत्रोपेन नत्वा युवानौ प्रयुक्तवाचिन भावानु कमलेोति भाव । अन्यथा न युवादिभ्योऽधिकाधिकत्वे तु न कारयेदिति भेना । भेनव प्रतिरूपेन राजधर्म कारयेत् अन्यथा न कारयेदिति निष्कर्षे । अन्यथा अन्यप्रकारेण तौ राजयुवौ यदि करतः प्रापयतौ इति भेन तदा भवापकौ भासकमनकरौ भवतः भवतो अधर्मविराधातुमनमाको इत्यर्थ भविष्यतोति भाव ॥ २६४ ॥ २६५ ॥

राजेति । राजा अमात्यादिभि यता मान्या युवराजस्तु आह राजापेक्षया न्यूनता मान्य इत्यर्थ अमात्यगणम् अमात्यादेव अप भवत्वा तथा वा युवराजापेक्षया न्यूनता मान्या मानुषैर्निर्धिरिति भेन । तत्र भागिकतो गण अधिकारिणम तदपेक्षया न्यूनता मान्य इत्यर्थः । अग्नी न्यून माहषिका: अङ्कसम्प्रतकमयाको भवात् नातक भनुमिना इतरजनकमाको च मुख्यः धर्म भावनीयमेती इत्यर्थ ॥ २६६ ॥

नेति । राजसम राजा सहित न क्रीडयेत् न विरोधेत् कोपिते सति च राजान विरोधयेत् न यद्यपि कुर्यात् तेन अत्र कोपने तदन भावान मे कुर्यादिति भाव । राजपत्नी कन्या च राज इति भेना अर्थिभि: च अपमान्या नापभेया ॥ २६७ ॥

राजेति । राजसम्बन्धिनः राजप्रत राज इति भेनः यथाक्रमा

नृपाज्ञातमृते गच्छेत् सभ्यो काम्य यतः सदम् ॥ १९८ ॥
मित्रायापि न वक्तव्यं राजकार्यं सुमन्त्रितम् ।
मतिं विना राजद्रव्यमल्पं नाभिभाषयेत् ॥ १९९ ॥
राजाज्ञया विना नेच्छेत् कार्यं माध्यस्थिकीं मतिम् ।
न निन्द्यात् द्रव्यलोभात् सत्कार्यं यत्र कस्यचित् ॥ २०० ॥
स्वस्त्रीपुत्रधनाभावे काले संरक्षयेन्नृपम् ।
तल्लोभे नैव गृह्णीयादन्यथा बोधयेन्नृपम् ॥ २०१ ॥
अन्यथा दण्डय भूप नित्यं [illegible] ।
निष्कासं याचयेत् सम्यगेकान्ते राज्यगुप्तये ॥ २०२ ॥
हितं राजाहितं मन्त्रीणां तन्न कारयेत् ।

यथायोग्यं पूजां कुर्यादिति भावः । नृपाज्ञया राज्ञा [illegible] ॥ १९८ ॥

मित्रायेति । सुमन्त्रितं [illegible] राजकार्यं [illegible] ॥ १९९ ॥

राजेति । राजाज्ञया विना कार्यं माध्यस्थिकीं मतिं [illegible] न निन्द्यात् न [illegible] ॥ २०० ॥

स्वेति । [illegible] ॥ २०१ ॥

अन्यथेति । अन्यथा [illegible] राज्यगुप्तये [illegible] ॥ २०२ ॥

हितमिति । [illegible]

नवीनकल्प्यस्याप्येवं चरितमतो स्तत ॥ २०३ ॥
युवनीतिमहद्द्वेषी कुलभूतोऽप्यधार्मिकः ।
नृपो यदि भवेत् तन्तु त्वपेक्षाद्विनाशकम् ॥ २०४ ॥
तत्पदे तस्य कुलज गुणयुक्तं पुरोहितः ।
प्रकृत्यनुमति कृत्वा स्थापयेद्राज्यगुप्तये ॥ २०५ ॥
भागो दूरं नृपात् तिष्ठे च्छत्रपाताद्धनं सदा ।
समभागो दूरतस्तु यथादिष्ट नृपप्रियः ॥ २०६ ॥
पदचतुर्थ यष्टिदुर्गे मन्त्रिणो नैषुणा सदा ।
विनयेन विना नैव समभागो विशेत् सभाम् ॥ २०७ ॥

तद् न भाषेत यस्मात् नवीना नूतने वरे राजभिः पूजार्थेन बोधः तथा यः यस्मात् कल्पम् चरिते निरन्तरं कल्पितम् राज-क्रिया न कल्पमिति भाव ॥ ७१ ॥

युवेति । युवकः महद्गुणरहितोऽपि स्व यदि युवनीति स्व दोषी युवद्वेषी नीतिद्वेषी महद्द्वेषी तथा अधार्मिकः भवेत् राज्य-नाशक विनाशक स्वभावेन तं दूर भवेत् ॥ ७२ ॥

तत्पदे इति । पुरोहित मन्त्रीणां प्रधानप्रकाशवानहंमति कृत्वा कुलीनां गुणयुक्त स्वजन तथा गुणवन्त कुलज संजय तस्मिं तस्य राज्य पदे राज्यगुप्तये राज्यस्य रक्षणाय स्थापयेत् अभिषिञ्चेत् ॥ ७३ ॥

भाग इत्यादि । भाग्यं श्रेष्ठोभागवर्जितः नृपात् दूरम् एवं छत्रपाताद् यदि यस्मिन् यतः तिष्ठेत् यत्र छत्रपतित्वात् छत्रस्य न दूर तिष्ठेदिति भेदः । समभागः राजसभायाम् मन्त्रिणः विनयाद् यतः यथादिष्टम् आदेशानुसारेण उपवेश्य दूर न तिष्ठेद् भवेत् । राजा न समं विनयादिभि विना समभागः उपवेशनाय क्रियते यत् यथा नैव विशेत् ॥ २०६ ॥ ७४ ॥

पुरोहितं चोत्तमं श्रेष्ठं सेनापतिं स्मृतम् ।
सम राज्ञः सम्बन्धी सुतमा मन्त्रिणः स्मृता ॥२७८॥
अधिकारिगणो मध्योऽधमौ दण्डकलेखकौ ।
श्रेणीऽधमोत्तमो ज्ञेयः परिचारगणः सदा ।
परिचारगणाद् न्यूनो विज्ञेया नीचसाधकाः ॥ २७९ ॥
पुरोहितसमं मुख्यान् आसने सन्निवेशनम् ।
कुर्यात् स क्रमशश्च क्रमात् प्रक्रियतद्गमनम् ॥ २८० ॥
राजा पुरोहितादीनां सम्बन्धां च दर्शनम् ।
अधिकारिगणादीनां सभायां नियोजनम् ॥ २८१ ॥
विद्याधनं महत्त्वश्च निदानाम्नी विपत्सु च ।
प्रजासु च महत्ताय रत्न स्यात् निधिर्नृप ॥ २८२ ॥

पुरोहित इति । पुरोहितः [illegible] श्रेष्ठः [illegible] सेनापतिः [illegible] च [illegible] । २७८ ॥

अधिकारिगण इति । अधिकारिगण [illegible] परिचारगण [illegible] परिचारगणात् नीचसाधक [illegible] विज्ञेयः ॥ २७९ ॥

पुरोहितसममिति । स राजा पुरोहितादीनां क्रमात् [illegible] आसन [illegible] अधिकारिगणादीनां [illegible] कुर्यात् ॥ २८ ॥ २८१ ॥

विद्याधनमिति । [illegible]

यदि मात्यमभिषेषु प्रभुस्त धारयेन्नृप ।
परिभवन्ति तं लोभा यथा हस्तिपका गजम् ॥ २८३ ॥
भृत्यार्थं स्वं ... परिहासाय क्रीडनम् ।
अपमानास्पदे ते तु राज्ञो नित्यं भयावहे ॥ २८४ ॥
पृथक् पृथग्व्यापयन्ति स्वार्थसिद्ध्यै शुभाय ते ।
संहताश्च गुणवत् कृत्वा सर्वे स्वार्थपरा यतः ॥ २८५ ॥
विलसन्तोऽवसन्नन्ति ... च तस्य ।
राजभोग्यानि भुञ्जन्ति न तिष्ठन्ति पथे परे ॥ २८६ ॥

[illegible]

विस्मापयन्ति तन्मन्त्रं पिदधन्ति च दुष्कृतम् ।
भवन्ति नृपपैशाचा हि चपयन्ति नृप सदा ॥ २८७ ॥
तत् प्रियं सततयन्ति वा राज्ञि मुदं वमन्ति च ।
आचरन्ति च मिथ्या ईरयन्ति नृप घषात् ॥२८८॥
आज्ञामुल्लङ्घयन्ति च न भय यान्त्यपर्मपि ।
एते दोषाः परीक्षासमयमाप्तोजितया नृपे ॥ २८९ ॥
न कार्यं स्वतः कुर्यात् परीक्ष्यादिना क्वचित् ।
नाज्ञापयेत् स्वनेन विनाप्य वा मन्त्रं च ॥ २९० ॥
आप्ते गुणपक्षमत्वात् एव निर्धार्यक परम् ।
परीक्ष्यमाज्ञापयति परीक्ष्य यत् करोति च ।

[illegible] च तथा राजमौख्यानि वदन्ति [illegible] राजानं विना [illegible] [illegible] न [illegible] च न [illegible] चरन्ति [illegible] । [illegible] राज्ञः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] राजपरिच्छदा [illegible] (कि बहुना) [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] राज [illegible] राजकार्यविरोधिनिकर्म [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] रा [illegible] [illegible] [illegible] निजता [illegible] आचरन्ति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] ॥ २८६—२८८ ॥

नेति । [illegible] [illegible] क्वचित् [illegible] विना राजविदितमपि कार्यं न कुर्यात् । [illegible] वा राजा च [illegible] विना [illegible] वा [illegible] [illegible] न नाज्ञापयेत् ॥ २९० ॥

आप्ते इति । आप्ते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पर [illegible] निर्धार्य [illegible] । [illegible]

राजकृत्यमुभौ चोरौ तौ स्यन्दपती सदा ॥ २८१ ॥
नृपसं चिह्नितं लेख्यं नृपस्तत्र नृपो नृपः ॥ २८२ ॥
सभ्यैर्विलिखितं राज्ञा लेख्यं तथात्तमोत्तमम् ।
उत्तमं राजलिखितं मध्यं मन्त्र्यादिभिः कृतम् ।
पौरलेख्यं कनिष्ठं स्यात् सर्वं ससाधनमधमम् ॥ २८३ ॥
यस्मिन् यस्मिन् हि कृत्ये तु राज्ञा योऽधिकृतो नरः ।
आमात्ययुवराजादिर्यथानुक्रमतश्च सः ॥ २८४ ॥
दैनिकं मासिकं वृत्तं वार्षिकं बहुवार्षिकम् ।
तत्कार्यजातलेख्यन्तु राज्ञे सम्यङ्निवेदयेत् ॥ २८५ ॥

राजा चरेद्यं लेख्यं विना आचरयति । यद्यथा यद् सभ्येन लेख्यं विना राजकृत्यं करोति तौ उभौ स्यन्दपती सदा चोरौ विधेयाविति भावः ॥ २८१ ॥

नृपेति । नृपचिह्नितं राजचिह्नितं यद् लेख्यम् स नृपः नृपः च विपरीत राजत्वाभावादिति भावः ॥ २८२ ॥

सभ्यैरिति । यद् लेख्यं सभ्यैः बहुभिर्विलिखितं राज्ञा चिह्नितं तच्च उत्तमोत्तमम् उत्तमम् राजलिखितं लेख्यं मन्त्र्यादिभिः कृतं मध्यमं मन्त्र्यादिभिः कृतं लेख्यं मध्यं पौरं पुरवासिभिः लेख्यं कनिष्ठम् अधमं स्यात् । सर्वम् उक्तम् सभ्यादिलेख्यं यत्साधने प्रमाणे साधने साधनेन सहितं लेख्यं सर्वं उत्तमम् सर्वेषां लेख्यानां मध्ये उत्तमम् भवति साधनं चर्मादिकम् प्रमाणादिरूपमिति भावः ॥ २८३ ॥

यस्मिन्निति । दैनिकमिति । यस्मिन् यस्मिन् कार्ये यः यः आमात्ययुवराजादिः अमात्यप्रभृतिः युवराजादिः नरः राज्ञा अधिकृतः नियुक्तः सः सः यथानुक्रमम् यथाक्रममेव दैनिकं मासिकं वार्षिकं बहुवार्षिकं वा वृत्तं निखिलं कार्यं कार्यजातलेख्यम् राज्ञे सम्यक् निवेदयेत् ॥ २८४ ॥ २८५ ॥

रावायदितलेक्ष्यस्य धारयेत् स्मृतिपत्रकम् ।
फाल्गुनीतीते विम तिर्थौ भाग्नि मधावती शुभाम् ॥२८६
मतुभूतस्य स्म स्वन लिखितं लिखित पुरा ।
मकाय मनुना माषी वर्णक्षरमिपिच्छितम् ॥ २८७ ॥
सुत्तमेप्व तथा चावस्थयतिप्रमिति दिवा ।
मनचारक्रियामेवाद्भुमय महूतां गतम् ॥ २८८ ॥
यथापस्यस्तसाध्यापसमुक्त योत्तरक्षिवम् ।
मावधारयवचैव व्यवपत्रकमुप्यते ॥ २८९ ॥
सामन्तेषाव सत्वेषु राङ्गयासादिषेप यत् ।
याम्य सादिश्यते येन तदाज्ञापत्रमुप्यते ॥ २ ॥

रावेति । रावादिभिः वहिश्व लिखितस्य लेखस्य स्मृतिपत्र मित्यभिधि धारयेत् एवेव [illegible] भेद । [illegible] ॥ २८६ ॥

[illegible] ॥ २८७ ॥

[illegible] ॥ २८८ ॥

[illegible] ॥ २८९ ॥

[illegible] ॥ २ ॥

ऋत्विक् पुरोहिताचार्य्य मन्त्र्यमात्यपितैय च ।
चाङ्कं निवेश्यते येन पत्रं प्रज्ञापनाय तत् ॥ १०१ ॥
सर्वे शृणुत यस्य ममाज्ञया मम लिखितम् ।
[illegible]सम्पन्नं शासनं पत्रमेव तत् ॥ १०२ ॥
देशादिकं यस्य राजा लिखितेन प्रयच्छति ।
सेवाशौर्य्यादिभिस्तुष्टः प्रसादलिखितं हि तत् ॥ १०३ ॥
भोगपत्रन्तु करदीकृत चौपायनीकृतम् ।
पुरुषावधिकं तत्तु कालावधिकमेव वा ॥ १०४ ॥
विभक्ता ये च भ्रातराद्याः स्वरुच्या तु परस्परम् ।

ऋत्विगिति । येन पत्रेण ऋत्विक् पुरोहिताचार्य्य [illegible] च [illegible] पूर्व्वेषु च चाङ्कं निवेश्यते तत् प्रज्ञापनाय पत्रं प्रज्ञापनपत्रमित्यर्थः ॥ १०१ ॥

सर्वे इति । सर्वे यूयं मम आज्ञया लिखितं [illegible] शृणुत इति येन यत् पत्रेण [illegible] न [illegible] तत् शासनं पत्रं शासनपत्रमित्यर्थः ॥ १०२ ॥

देशादिकमिति । राजा सेवया परितुष्टः सन् शौर्य्यादिति शौर्य्यप्रभृतिभिश्च तुष्टः सन् यस्मै देशादिकं लिखितेन लेख्येन देशादिकं प्रयच्छति [illegible] तत् हि प्रसादलिखितम् ॥ १०३ ॥

भोगपत्रमिति । यथा एतत् भक्ताद्यर्थमिति [illegible] तत् येन दीयते तत् भोगपत्रम् । यथा एतत् राजकरमिति [illegible] तत् येन दीयते तत् करदीकृत करदपत्रमित्यर्थः । [illegible] दत्त्वा तत् येन दीयते तत् चौपायनीकृतम् [illegible] । इदं यावत् पुरुषेण भोक्तव्यमिति [illegible] तत् येन दीयते तत् पुरुषावधिकम् । यत् कालावधिकं येन दीयते तत् कालावधिकं वेदितव्यमिति भेदः ॥ १०४ ॥

विभक्ता इति । ये च भ्रातराद्याः स्वरुच्या स्वेच्छया परस्परं

विभागमपि कुर्वन्ति भागस्तेयं तदुच्यते ॥ १०५ ॥
गृहभूम्यादिकं दत्वा पश्चात् कथ्यात् प्रकाशकम् ।
मनुष्यं यमगाशीयं दानस्तेयं तदुच्यते ॥ १०६ ॥
पश्चोपमादिकं क्रीत्वा तुर्यमूल्यप्रमाणकम् ।
पूर्णं धारयते यत् क्रयस्तेयं तदुच्यते ॥ १०७ ॥
अधमस्याधरं कर्म कृत्वा स्तेयं करोति यत् ।
भोग्यभोग्यक्रियायुक्तं भोगस्तेयं तदुच्यते ॥ १०८ ॥
भागौ देयं यत् कुर्यात् मत्वस्तेयं परस्परम् ।
राजाविरोधिधर्मार्थं संवित्स्तेयं तदुच्यते ॥ १०९ ॥
शुल्कं धनं गृहीत्वा तु कृतं वा कारितं यत ।

[illegible] ॥ १०५ ॥

गृहेति । [illegible] दत्वा यत् [illegible] कुर्यात् तत् दानस्तेयम् उच्यते ॥ १०६ ॥

पश्चेति । [illegible] क्रीत्वा [illegible] धारयते तत् [illegible] उच्यते ॥ १०७ ॥

अधमेति । [illegible] करोति तत् [illegible] उच्यते ॥ १०८ ॥

भाग इति । [illegible] कुर्यात् तत् [illegible] उच्यते ॥ १०९ ॥

शुल्क इति । [illegible]

समर्थितमथ तत् मोक्षमर्थमेव मनीषिभिः ॥ ११० ॥
अभियोगे समुत्तीर्णे मायया यत्र कृतं भवेत् ।
तत्र नित्यं साधितमप्यस्य विफलं तदुच्यते ॥ १११ ॥
निवसन्तो ग्रामे नगरे व्यवहाराय साधकाः ।
कुर्वन्ति लेख्यपत्रं यत् तत् सामयिकं स्मृतम् ॥ ११२ ॥
सर्वार्थविचारितमनुमतिमभाषितम् यः कृत ।
तत्पत्र साक्षिमात्रं पितृभ्यां सम्मतिसम्मितम् ॥ ११३ ॥
सजातीयसत्तमाभावे विरुद्धो यत् परस्परम् ।

अर्थं वादिन मा मत् मनीषिभिः विद्धिः [illegible] मोक्षम् कथितम् ॥ ११० ॥

अभियोगे इति । अभियोगे अभियोगे [illegible] समुत्तीर्णे [illegible] मायया [illegible] अपि यत् साधितम् [illegible] तत् [illegible] उच्यते ॥ १११ ॥

निवसन्तो इति ग्रामाः [illegible] ग्रामानाम् व्यवहाराय निवसन्तः [illegible] कुर्वन्ति तत् सामयिक [illegible] ख्यातम् ॥ ११२ ॥

सर्वेति । [illegible] ॥ ११३ ॥

सजातीयेत्यादि । [illegible]

मोहभ्रमयन्गाम्न वा सपर्वोत्तरपञ्चकम् ॥ ११३ ॥
यमन्नियमगूढाय सदाचारपद सदा ।
समस्यावसक्ष्मामपरपितादिनामयुक ॥ ११५ ॥
एकाविंशद्गुवचनैर्यदाद्यन्तिमयुतम् ।
समासासतद्धातुनामसामान्विचित्रितम् ॥ ११६ ॥
साम वापि सुसम्बन्धं सभागोयान्पूर्वकम् ।
साम्यसेवकमैत्र्याय चेमपत्र तु तत स्मृतम् ॥ ११७ ॥
एमिरेव गुणैर्युक्तं स्वामिपक्षविबोधकम् ।
भाषापत्र तु तज्ज्ञेयमथवा वैदनाजकम् ॥ ११८ ॥
प्रदर्शितं सुतमेव्य समासासपदान्वितम् ।
समासात सम्पत्ति प्राप्यन्ते पायप्रपबोधकम् ॥ ११९ ॥
साम्यस्यापमभेदैय मूल्यमानाकिमि पूर्वक ।

[illegible] ॥ ११३—११७ ॥

एभिरिति । [illegible] ॥ ११८ ॥

[illegible] ॥ ११९ ॥

[illegible]

विभिद्यसम्भिन्नैस्तानि यथार्थं बहुभेदयुक् । ११० ।
वत्सरे वत्सरे वापि मासि मासि दिने दिने ।
हिरण्यपशुधान्यादि स्वाधीनं त्वायसंज्ञकम् ।
पराधीनं तु यत्तु व्ययसंज्ञं धनं च तत् । १११ ।
आयस्तथैव प्राचीनं चायं स चतसृणाम् ।
तथा द्विधा चापसृष्टस्तथा विनिमयात्मकः । ११२ ।
निश्चितास्वामिकं चानिश्चितस्वामिकं तथा ।
स्वस्वत्वनिश्चितं चेति त्रिविधं सञ्चितं मतम् । ११३ ।
निश्चितास्वामिकं यत्तु त्रिविधं हि तत् ।
चौर्यनिध्य याचितकमौत्तमर्णिकमेव च । ११४ ।

[illegible] बहुभेदयुक् त्रिविधं भवति । ११० ।

वत्सर इति । वत्सरे वत्सरे [illegible] मासि मासि [illegible] हिरण्यपशुधान्यादि स्वाधीनं [illegible] आयसंज्ञकम् । [illegible] । १११ ।

[illegible] । ११२ ।

[illegible] । ११३ ।

[illegible]

विक्रयाधिकृत सद्विवदीपनिविश हि तत् ।
सर्वविक्र मद्दीतावाकदारादि च मापितम् । ११५ ।
सहविर्ज मद्दीत मदक तत्रोत्तमर्णिकम् ।
निवाजिर्क च मायादौ प्रासमश्रातश्वामिकम् । ११६ ।
माश्वमिर्ज चाधिकं च द्विषा स्वमविनिर्मितम् । ११७ ।
उत्पद्यत वा निवता द्विने मासि च वर्षके ।
भाव भाद्दलिकं चैव दाताप्यव स्यादितत । ११८ ।
दाम परिपदा यत् मदर तत् समापकम् ।
सौम्याधिकृत कुमीदच मद्दीतं मायमादिभि । ११९ ।

[illegible] । ११५ ।

[illegible] । ११६ ।

[illegible] । ११७ ।

[illegible] । ११८ ।

[illegible]

पारितोष्य सतिमान् विजिताय धनस्य यत् ।
व्यवसाये ऽधिकस्य तदंशात् साहजिकं स्मृतम् । ११ ।
पूर्वमरण्येषस्य वर्त्तमानाब्दसञ्चयम् ।
न्यायेन सञ्चितं द्वेधा धनं सत् प्रकीर्त्तितम् । १११ ।
द्वैधाविकं साहजिकं पार्थिवेतरभेदतः ।
भूमिभागसमुद्भूतं धनं पार्थिवमुच्यते । ११२ ।
म रैवताविभवानैरमपामपुरे पृथक् ।
बहुमध्याल्पफलतो त्रिधा भूविभागतः । ११३ ।
[illegible]
इतर कोश्चित [illegible] । ११४ ।

[illegible] ॥ ११० ॥

[illegible] ॥ १११ ॥

[illegible] पार्थिवं [illegible] ॥ ११२ ॥

[illegible] ॥ ११३ ॥

[illegible]

अविमितो भवेद्यायो [illegible]पूर्वक ।
[illegible] समुदितो व्याप्यव्यापकसंयुत ॥ १२५ ॥
पुनरावृत्त [illegible] इति द्विधा ।
[illegible] विनिमयीकृत ।
[illegible] ॥ १२६ ॥
[illegible] विनिमितोऽन्य[illegible] स्थित ।
[illegible] सैव विनिमयीकृत ॥ १२७ ॥
[illegible] स वै [illegible] ।
[illegible] तु भावितम् ॥ १२८ ॥

[illegible] ॥१२४॥

[illegible] ॥ १२५ ॥

[illegible] ॥ १२६ ॥

[illegible] ॥ १२७ ॥

[illegible] ॥ १२८ ॥

आत्मनिष्क्रयको द्वेधा लौकिकः पारलौकिकः । १८८ ।
प्रतिदानं पारितोष्यं वैतनं सौम्यमेव हि ।
चतुर्विधस्तथा पारलौकिकोऽनन्तभेदभाक् । १८९ ।
प्रिय सम्बोधयेन्नित्य पुनरावर्त्तको यथा ।
मूल्यस्थानेन च यद् दत्तं प्रतिदानं स्मृतं हि तत् ॥१९०॥
सेवाशौर्यादिसन्तुष्टैर्दत्तं तत् पारितोषिकम् ।
भृतिरूपेण सन्दत्तं वैतनं तत् प्रकीर्त्तितम् । १९१ ।
वाप्यकूपतडागारामगोपथादिसमर्पणम् ।
विद्यारम्भार्थमेनाय धनादानं तथैव च ।
अधीशत रक्षणार्थमुपमील्य तदुपरि । १९२ ।
हुतचरस्वरचतनिष्क्रयाद्यास्तथैव च ।

आत्मनिष्क्रय इत्यादि । आत्मनिष्क्रयः खलु द्वेधा द्विविधः लौकिकः पारलौकिकश्च । तत्र प्रतिदानं पारितोष्यं वैतनं सौम्यमिति चतुर्विधो लौकिकः । तथा पारलौकिकः अनन्तभेदवान् बहुविधः इत्यर्थः ॥ १८८ । ८९ ॥

प्रेषयेति । पुनरावर्त्तक इव प्रियं प्रेषं सम्बोधयेत् । यत् मूल्यस्थानेन दत्तं यत् हि प्रतिदाने भवम् ॥ १९० ॥

सेवेति । सेवया शौर्यादिना च सन्तुष्टैः प्रभुभिः यद् दत्तं तत् पारितोषिकं पारितोष्यम् । यत् भृतिरूपेण संदत्तं तत् वैतनं प्रकीर्त्तितं कथितम् ॥ १९१ ॥

वाप्येति । वाप्यादि तडागादि कूपादि आरामाः उद्यानानि गावः तथाच चारक्षो वेश्म ते रक्षणार्थं प्रयोजनानि तत्र विद्यारम्भार्थमेनाय धनादानं रक्षणार्थं यत् समर्पितं तत् सौम्यम् उच्यते ॥ १९२ ॥

हुतचरेत्यादि । हुतशीनां रक्षणां रक्षतानां दिव्यानां चोरट र्थि

रवामर्मीगगोष्टाग्रावीनमावा प्रवक्त स्वम् । १११ ।
भावयाश्वाप्तवक्तार्या चाग्रमचारवोऽस्तचा ।
मग्निमिश्वमाठग्रवेश्यमगावां पाश्वपश्चिमाम् ।
यात्रा मोम्बे निर्दिशात् तदग्रती भाग्य दर्शवे ।११५।
अपश्चोभाश्वमेरांनैवतु वा पारलौकिक ।
पुनर्वाता निहृत्य विदेशाश्मयौ च तौ ।
पावस्तका निवर्त्तो च ग्यवादी तु दत्तमहिना । ११६ ।
पावस्तकनिर्दोषौ तु बमावौ मैवदा किरोत् । ११७।
तयाश्वमर्घेवटनाम्यश्वसात्ता विवतमः ।
पुष्प सिञ्चित्वा दद्यात् तु मशीला विनिवेश अयम्११८

दक्षिणानां वा भावा वामानि, इवत प्रवक्त दत्तानाम् अवावां वर्तं मत्रानाम् इत्यात् वक्तानानानाम् बाौतं मैनाचाम् दत्तानाम् वा भावा नावा । मन्त्रानाम् अवानां मन्त्रानाम् वा नावा वस्तवं प्रचारस्य इवक्तृपूर्वक च वा नावा तथा वम्भिवा विज्ञानां नावानां मैत्रानां वनावां नावान् दक्षिणात् वा नावा दोम्बे विनिदा पोषाश्रम् वा मङ्गल नाव मध मोक्ष वस्ती । ११४—११५ ।

अथेति । पारलौकिक अत्र [illegible] । तौ च विदेशाश्मयौ [illegible] निवर्तते ती तु [illegible] पावस प्रवम हिता पावस च । [illegible] । ११६ ।

पावस्वेति । ईव [illegible] [illegible] मनावी व मवम् पावस [illegible] । ११७ ।

अथेति । [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] विनेव च [illegible] । च [illegible] [illegible] [illegible] दत्त [illegible] दद्यात् [illegible] च [illegible] देव विनिवेश । ११८ ।

क्षीयते वर्द्धते नैवमायव्ययविनिश्चयः ॥ ११८ ॥
हेतुप्रमाणसम्बन्धमार्गाद्यायव्ययात्मके ।
व्यापारे बहुधा भिन्ना व्यया ज्ञेयं पृथक् पृथक् ।
मानेन मव्यया येनाम्मानेन परिमाणके ॥ १२० ॥
क्वचित् सत्या क्वचिन्मानमुन्मानं परिमाणकम् ।
समाहारः क्वचिच्च व्यवहाराय तद्विशाम् ॥ १२१ ॥
यद् माप्य मृत मानमुन्मानं तु तुला धृता ।
परिमाणं पात्रमानं सर्व्वैकदशादिसञ्ज्ञिका ॥ १२२ ॥
यत्र यादृग् व्यवहारस्तत्र तादृक् प्रचयेत् ॥ १२३ ॥

क्षीयते इति । [illegible] ॥ ११८ ॥

हेतु इति । [illegible] ॥ १२० ॥

क्वचि इति । [illegible] ॥ १२१ ॥

[illegible] ॥ १२२ ॥

[illegible] ॥ १२३ ॥

एतत्सत्यतामाहि व्यवहाराय मुद्रितम् ।
व्यवहार्यं यदारोप्यं स्थाने ब्रह्मणीरितम् ।
अपभ्रंशाश्यभाषादिवैचित्र्यान्त [illegible]म् ॥ ११४ ॥
व्यवहारे चाधिकृत व्यपाय सूक्ष्मतामियात् ॥ ११५ ॥
कारणादिसमायोगात् पदार्थस्तु भवेद् यदि ।
येन येनैव [illegible] मूल्यकम् ॥ ११६ ॥
सुखमासुखमता[illegible]समये ।
[illegible]भावात् पदार्थानामर्थे दीनाधिकं भवेत् ॥ ११७ ॥
न दीर्घं [illegible] ।
मूल[illegible] जायते ॥ ११८ ॥

[illegible] । [illegible] ॥ ११४ ॥

व्यवहारे इति । व्यवहारे च [illegible] ॥ ११५ ॥

कारणादीति । [illegible] ॥ ११६ ॥

[illegible] ॥ ११७ ॥

[illegible] ।

दीर्घं चतुर्भागमृतपर्ने तिर्यक्तावनि ।
मध्यमगाभ्यन्तरगता पार्श्वगा पादगापि वा ।
कार्या व्यापकव्याप्यागी लेखने पटसञ्चिका ॥ ११८ ॥
देहाभ्यन्तरगा तासु वामतः मत्र मगाश्रम् ।
दक्षवत्र यमता यासु पार्श्वगा पादगा तत ॥ ११९ ॥
व्यस्वस्ती व्यभेदा सा सदृशा सदृशे पटे ।
आरब्धपूर्तिसदृशे पटगे सा सदैव हि ॥ १२१ ॥

[illegible] ॥ ११८ ॥

[illegible] ॥ ११९ ॥

[illegible] ॥ १२ ॥

[illegible] ॥ १२१ ॥

राजा स्वहस्तचिह्नं तु यथाभिमतमित तथा ।
लेखानुपूर्वं कुर्वीत दृष्ट्वा लेख्यं विचार्य च ॥ ११२ ॥
मन्त्री च प्राड्विवाकश्च पण्डितो दूतसत्तमः ।
स्वाभिमत मेतस्मिन् लिखेयुः प्रथमं लिपौ ॥ ११३ ॥
ममाप्यत्र मतमिदमसन्देहं प्राग्लिखेत्स्वयम् ।
सम्यग्विचारितमिति सुमन्त्री विलिखेत् ततः ॥ ११४ ॥
सत्यं यथार्थमिति च प्रधानश्च लिखेत स्वयम् ।
धर्मार्थे योग्यमिति ततः प्रतिनिधिर्लिखेत् ॥ ११५ ॥
धर्मार्थमिति च युवराजो लिखेत् स्वयम् ।
लेख्यं ममाभिमतं चैतदिति लिखेत् पुरोहितः ॥ ११६ ॥

राजा स । राजा लेख्यं दृष्ट्वा विचार्य च लेखानुपूर्वं यथा [illegible] [illegible] यथाभिमतं [illegible] [illegible] [illegible] लेख्य[illegible] [illegible] कुर्वीत ॥ ११२ ॥

मन्त्री चेति । मन्त्री [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] लिखेत् ॥ ११३ ॥

ममाप्य इति । [illegible] [illegible] [illegible] लिखेत् [illegible] [illegible] लिखेत् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति लिखेत् ॥ ११४ ॥

धर्मार्थेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] लिखेत् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] योग्यमिदम् इति लिखेत् ॥ ११५ ॥

धर्मार्थमिति । युवराजश्च [illegible] [illegible] [illegible] लिखेत् । [illegible] [illegible] लेख्यं [illegible] [illegible] [illegible] लिखेच्च ॥ ११६ ॥

सम्यमुद्राविच्छित्त च शेषाम्तो स्फुटं रेव हि ।
अङ्गीकृतमिति विशेष्य दृयेष तता नृप ॥ ११७ ॥
आम्राम्बरप्याक्रमलाद् सम्यग्गृद् न गम्यते ।
गुवारार्यार्दिभिर्लेप्य तद्गम च वर्ज्जितम् ॥ ११८ ॥
सहृद् विधिवेष्वेव सर्वे मन्त्रिमयास्तत ।
राजा हर्ष्यमिति विषेद् प्राक सम्यगव्ययमायम ॥ ११९ ॥
धाममान्ते लिखेत् सम्यग् व्यय पश्चात् तथागतम् ।
नामैव याय व्यय तयो पदभाग च वीवयेत् ॥ १२० ॥
सदाभी व्यापकव्याप्यौ नामाश्च भामगी क्रमात् ।
आधाराधिपरूपो वा कार्यार्थ गणित हि तत् ॥ १२१ ॥

[illegible] ॥ ११७ ॥

[illegible] ॥ ११८ ॥

[illegible] ॥ ११९ ॥

[illegible] ॥ १२० ॥

[illegible]

अधोऽध च क्रमात् तत्र व्याप्यक वामतो लिखेत् ।
व्याप्यानां मूलमाग्रादि तत्पङ्क्त्यां विनिवेशयेत् ॥१००
अव्यगानां तु गणितमध पटस्यां प्रजायते ।
समासौ व्यापकव्याप्यौ व्यापकत्वेन सम्मितौ ॥ १०१ ॥
व्यापकं बहुशक्तित्व व्याप्यं व्याप्य नशक्तिकम् ।
व्याप्यायापकता मोक्ता व्यापकाऽव्ययी स्मृता ॥ १०२ ॥
सजातीनां च विपर्म कुर्यात् समुदायतः ।
यथाप्रमाण तु विषमभावमतसमुदायत ॥ १०३ ॥

[illegible] व्यापकव्याप्यविधौ [illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ १०१ ॥

अथ इति । [illegible] व्याप्यं क्रमात् [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] विनिवेशयेत् लिखेत् ॥ १०० ॥

[illegible] । [illegible] व्यापकव्याप्यौ व्यापकत्वेन [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ १०१ ॥

व्यापकमिति । [illegible] व्याप्यं व्यापकं [illegible]
[illegible] व्याप्या मोक्ताः [illegible],
[illegible] ॥ १०२ ॥

सजातीनामिति । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ १०३ ॥

आपन्नाय यदाधा वा यत्र सन्ति स्वधानि हि ।
आय्यमायव्यय तत्र कुर्यात् कालेन सर्वदा ॥ १०६ ॥
कालटिप्पनिका चैषा ततोऽन्यद् सङ्कटिप्पनम् ।
विशिष्टसञ्चितं तत्र व्यापकं लेख्यमार्पितम् ॥ १०७ ॥
आया कति व्यया' कस्य येन द्रव्यस्य चास्ति वै ।
विशिष्टसञ्चयैर्यो हि विभाग प्रकाश्यते ॥ १०८ ॥
आदौ लेख्य यथा प्राप्त पश्चात् तद्व्ययित लिखेत् ।
यथा द्रव्य च स्थान चाधिक्यसंख्य च टिप्पने ॥१०९॥
लेखामव्ययविभाग क्रमाज्ञेयं प्रकाश्यते ।
व्यस्तामव्ययविभाग व्यापक लघुतो भवेत् ॥ १८ ॥

आपन्नायेति । यत्र यदाधौ सन्ति आपन्नाः यद्वा स्वधानि स्थानानि च यद्गृहीतानि सन्ति हि तत्र तत्र सर्वदा कालक्रम कालेन आय कुर्यात् ॥ १०६ ॥

कालेति । यथा कालानां टिप्पनिका लिखनम् कथा इति चैव बहूनां वस्तुसङ्घातानां टिप्पन लिखनं तथा कालटिप्पनि कायाः अन्यत् । तत्र लेखनानिर्दं लेख्योक्त व्यापक विशिष्टसञ्चित विशिष्टसञ्चित सञ्चया सविशेषनिवेश ॥ १०७ ॥

आया इति । आयाः कति व्ययाः कति कस्य द्रव्यस्य लेखम् यस्येव सञ्चयाः सन्ति लेख्योऽस्माभिरिच्छार्थः । विशिष्टसञ्चये व्यापक लेख्यविभागे यत्र आयादीनां सविभाग वस्तव ज्ञान प्रकाश्यते ॥१०८॥

आदाविति । आदौ लेख्य यथा प्राप्त पश्चात् तदनन्तर यत्र प्राप्तस्य सञ्चित यद्वा लेख्यम् । तत्र टिप्पनीः लिखने यत्र यथा आधिक्यं द्रव्य स्थानम् चाधिक्यसंख्य तथा लिखेत् ॥ १०९ ॥

क्रमेति । लेखामव्ययो व्ययविभाग व्यापक लघुतः च विभाग्

पदार्थस्य [illegible] पदार्थेन [illegible] तु ।
[illegible]पि [illegible] सुधाम् ॥१८१॥
[illegible] माया [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥ १८२ ॥
[illegible] समाधय [illegible] ।
समाधय [illegible] सुधाम् ॥ १८३ ॥
समासती [illegible] ॥ १८४ ॥

[illegible] ॥ १८० ॥

पदार्थ इति । [illegible] ॥ १८१ ॥

[illegible] ॥ १८२ ॥

[illegible] ॥ १८३ ॥

समासत इति । [illegible] ॥ १८४ ॥

गुर्व्वा मार्यस्तोया बाय पदाय प्रेम पेव वि ।
समोत्तरा द्यगुपा पञ्च-मस्रुप वाडुका ॥ १८५ ॥
ततवार्द्धकं प्रोक्तं प्रमेवस्तु विद्यति ।
ज्ञारिका मार्ग्धपते तद् देये देयी ममालवर्म् ॥ १८६ ॥
पयाड्मावर्ट पाम चतुरङ्ग सविस्तृतम् ।
ममपाद तु तज्ज्ञेय परिमाये सदा बुधैः ॥ १८७ ॥
साम्यादय ममार्सम्प्रदय यांचे यामया ।
क्रमात् संद्रमर्दुपिता पराभौमा प्रकीर्त्तिता ॥१८८॥

[illegible] ॥ १८५ ॥

[illegible] ॥ १८६ ॥

[illegible] ॥ १८७ ॥

[illegible] ॥ १८८ ॥

न खलु यस्मिं सत्कार्यमा कालस्य दुर्गमात ।
प्रज्ञयो विपरार्थं तु पासुरस्य मनीषिभि ॥ १८८ ॥
यथा दृश मर्त चैव सहस्र चासुतं क्रमात् ।
निसुतं प्रयुतं कोटिरपुद पाभयवको ।
निखर्वपद्मयशाब्धिमध्यमान्त्यपरार्धका ॥ १८९ ॥
चान्द्रमान मिथा प्रेस चान्द्र सौर च सावनम् ।
भतिदाने सदा सौर चान्द्र कौसीदवृद्धिष ।
कन्यवेत् सावन नित्य दिनभृत्योऽथवो सदा ॥ १९१ ॥
चावमाना चान्द्रमाना चान्द्रवासमितिमिया ।
भतिवक्ता तु तद्विधे सा देश भाविता यथा ॥ १९२ ॥

नेति । चाचल दुग्नात् दुरवगमात् चचार्थां चेत परार्धिका
रचर चतु न सच्चते । तथापि मनीषिभि विदद्भि प्रज्ञया
विचार्य हिपरार्ध परार्धसमर्पितम् चाषु । कौसचाथ चन रप
दीतिरिचाया चचार्थमाथा चमत्यादिति चाम ॥ १८८ ॥

दच इति । यथा दश मर्त चमचम्, चचुत निचुतं प्रयु
चमिचया कोटि चपुदम् चर्ब खर्व निचव पद्म चब्धि
चमि चन्त्य चमः परार्धं तु इति चचार्थभाया इति चे ॥ १८९ ॥

चावमानमिति । चावच चार्य चरिमार्थ मिथा चेन चान्द्र
चन्द्रचारभिर्य पञ्चमभिचराधिचर्णिचा, सौरं चामनचरिचार्थिर्य
चावचम् चसुर्णचरिचादभिरस्। चथा चेतनच दाने सदा सौरं
कौसीदवृद्धिषु चन्द्रचरीतिचाच मित्र चान्द्र दिनचर्या दैनिक
भतिचारेच चचो च सदा चावन चत्येष् चारचेद ॥ १९१ ॥

चावमानेति । चाच मासा चार्यरिचिमा चावमासा चाच
र्णिमा चथा चार्यचावमिति चार्यचावोषचचरिचिमा इत्यर्थः

अथ भारस्त्वया तत्र स्थाप्यस्त्वै तावतीं भृतिम् ।
दास्यामि कायमाना सा कीर्तिता तद्विदैयवे ॥१८३॥
वत्सरे वत्सरे वापि मासि मासि दिने दिने ।
एतावतीं भृति देव दास्यामीति च भाषिता ॥१८४॥
एतावता कायमिद स्वामिनापि त्वया कृतम् ।
भृतिमेतावतीं दास्ये कायकालमिता च सा ॥१८५॥
न कुर्याद् भृतिलोपं तु तथा भृतिविलम्बनम् ।
भरणपोषणरत्या भृतिमध्या प्रकीर्तिता ॥ १८६ ॥
परिपाल्या भृतिः श्रेष्ठा समायाच्छादनाधिका ।
मवेकैकस्य भरणं यया सा हीनसंज्ञिका ॥ १८७ ॥

[illegible] । [illegible], [illegible] वा भृतिः [illegible] । १८२ ॥

[illegible] । [illegible] भारं [illegible] एतावतीं भृतिं [illegible] दास्यामि [illegible] वा परि[illegible] [illegible] वा [illegible] कायमाना कीर्तिता । १८३ ॥

वत्सरे इति । वत्सरे वत्सरे [illegible] मासि मासि [illegible] वा दिने दिने [illegible] एतावतीं भृतिं दास्यामीति वा [illegible] वा भाषिता कायमाना भृतिः । १८४ ॥

एतावतेति । [illegible] इदं कार्यं [illegible] एतावतीं [illegible] दास्ये [illegible] वा [illegible] वा कायकालमिता । १८५ ॥

नेत्यादि । भृतिलोपं [illegible] भृतिविलम्बनं कुर्यात् । [illegible] मातापित्रादीनां भरणं [illegible] वा भृतिः [illegible]
परिपोषणं [illegible]

यथा यथा तु गुणवान् भृतकस्तद्भृतिस्तथा ।
संयोज्या तु प्रयत्नेन नृपेणात्महिताय वै ॥ १९८ ॥
भक्ष्यपोष्यवर्गाय भरणं भृतकाद्भवेत् ।
तथा भृतिस्तु संयोज्या तद्योग्या भृतकाय वै ॥ १९९ ॥
ये भाग्या नीचभृतिका भाग्यष्वे सम स्मृता ।
परभ्य साधकास्ते तु क्षिप्रकोपप्रकाशकाः ॥ [illegible] ॥
सप्ताच्छादनमात्रा हि भृति शूद्रादिषु स्मृता ।
तत्पापभागभ्यता स्यात् पाचको मांसभाजिषु ॥ १ ॥

[illegible] ॥ १९६ ॥ १९७ ॥

यथेति । [illegible] यथा यथा गुणवान् [illegible] ॥ १९८ ॥

भक्ष्येति । [illegible] ॥ १९९ ॥

ये इति । ये [illegible] ॥ २०० ॥

सप्त इति । शूद्रादिषु [illegible] ॥ १ ॥

यद् प्राज्ञैनापयातं धर्मं तत् परलोकदम् ।
प्रदाय दत्तमपि यमलोकायैव केवलम् ॥ ४ २ ॥
मन्दो मध्यस्तथा शीघ्रस्त्रिविधो मृत्य उच्यते ।
समा मध्या च श्रेष्ठा च भृतिस्तेषां क्रमात् स्मृता ॥४०१॥
भृत्यानां मध्यमस्यापि दिवा याम समुत्सृजेत् ।
त्रिधा यामन्नयं नित्यं दिनभृत्ये्ऽर्धयामकम् ॥ ४ ४ ॥
तेभ्यः कार्यं कारयीत ह्युत्सवाद्यैर्विना नृपः ।
अत्यावश्यं तूत्सवेऽपि हित्वा श्राद्धदिनं सदा ॥ ४ ५ ॥
पादहीनां भृतिं त्वार्ते दद्यात् त्रैमासिकीं तत ।
पञ्चवत्सरभृत्ये तु न्यूनाधिक्यं यथा तथा ॥ ४०६ ॥

यदिति । प्राज्ञैन यद् धनम् अपहृत चौरितं भवति एद लोकद परलोकहितकरम् धनम् प्रदाय दत्तमपि केवलं यमलोकाय भवतीति शेषः ॥ ४ २ ॥

मन्द इति । भृत्यः त्रिविध उच्यते मन्दः चिरक्रियः मध्यः समः शीघ्रः क्षिप्रकारीत्यर्थः । तेषां भृतिः यथा समा मध्या श्रेष्ठा इति क्रमात् च ता निर्दिष्टा ॥ ४ १ ॥

भृत्यानामिति । भृत्यानां मध्यमस्यापि मध्यमस्यापि किमुत दिवसे याम प्रहरमेकं तथा त्रिधा रात्रौ यामत्रयं प्रहरत्रयं नित्यं प्रतिदिनं समुत्सृजेत् त्यजेत् कार्याद्विमुक्तं, दिनभृत्ये दिवसमात्रभृते अर्धयामकम् अर्धप्रहरं त्यजेदिति शेषः ॥ ४ ४ ॥

तेभ्य इति । नृपः उत्सवादौ विना उत्सवदिनव्यतिरेकेण तेभ्यः भृत्येभ्यः कार्यं कारयेत् तैरेव इति उत्सवादिवाध्यानां कर्मणे पञ्चमी । कारयीतेति कार्ये प्रयोगः । किन्तु उत्सवेऽपि श्राद्धदिनं हित्वा त्यक्त्वा अत्यावश्यं कार्यं सदा कारयेदिति शेषः ॥ ४५ ॥

पादहीनामिति । आर्ते आर्तौ रोगिते च पादहीनां चतुर्थांश-

पाषाणादिमयीं तु दोषार्तां तद्रूपं न च कल्पयेत् ।
नैव पञ्चार्धमात्रस्य बालस्यापि वै भृतिः ॥ ४७ ॥
समत्सरोपितस्यापि याम्य प्रतिनिधिस्तत ।
समवदगुणिन स्नाते मृण्मयं कल्पयेत् सदा ॥ ४८ ॥
मेधां विना नृप यत्र दद्यात् भूम्यां वतसरी ॥ ४९ ॥
वस्त्रादिवत् समा नीता मेधया येन वै नृप ।
ततः मेधां विना तस्मै सुवर्णं कल्पयेत् सदा ॥ ५० ॥
यावन्नोच तु तत्पुत्रेऽप्यमी मानी तदर्थकम् ।

[illegible] दद्यात् [illegible] ॥ ४६ ॥

पाषाणादि इति । दोषार्तां [illegible] दद्यात् । [illegible] ॥ ४७ ॥

समत्सरोपितस्येति । [illegible] ॥ ४८ ॥

मेधामिति । [illegible] दद्यात् ॥ ४९ ॥

वस्त्रादिवदिति । [illegible] दद्यात् ॥ ५० ॥

भार्यायां वा सुशीलायां कन्यायां वा [illegible] ॥४११॥
षष्ठमांशं पारितोष्यं दद्याद् भृत्याय वत्सरे ।
कार्यान्तमांशं वा दद्यात् कार्ये द्रागपि च क्षणम् ॥४१२॥
स्वामिकार्ये विनष्टो यस्तत्पुत्रे तद्भृतिं वहेत् ।
यावद् बालोऽन्यथा पुत्रगुणान् दद्या भृतिं वहेत् ॥४१३॥
षष्ठांशं वा चतुर्थांशं भृतेर् [illegible] पालयेत् ।
दद्यात् तदर्धं भृत्याय द्विविधर्योऽस्थित तु वा ॥ ४१४ ॥
[illegible] स्वामी [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ॥ ४११ ॥

[illegible] । [illegible] पारितोष्य [illegible] दद्यात् [illegible] पारितोष्य दद्यात् [illegible] ॥ ४१२ ॥

स्वामिकार्य इति । [illegible] स्वामिना कार्ये [illegible] ॥ ४१३ ॥

षष्ठांशमिति । [illegible] चतुर्थांश [illegible] दद्यात् [illegible] ॥ ४१४ ॥

मृत्य प्रणिधमेविर्ज मक्षुस स्वपमाभत । ॥११॥
मृतिदानिम सन्तुष्टा मामिम परिचर्जिता ।
साक्षिता मनुपाया ये न त्यवन्ताविपि हि ते ॥११॥
अधमा धेनमिच्छन्ति धर्ममानी तु मध्यमा ।
उत्तमा मामभिच्छन्ति मोनो हि महतां धनम् ॥१७॥
बनागुणाम् समृत्तांब मना संदर्शेवेव च ।
मायाप्रदानतो कांचिदपराम् पलेहागत ॥१८॥
पश्चाम् पुत्रद्वयो शार्वंफ्रवा कोमममयो गिरां ।
धुमीवनै धुवैसनैस्तांम्रुवेचे धनैरपि ॥१९॥

वाक्यारम्भादिति । वाणी वाकपारम्भात् निर्वेद् संसार न नवस्रो तैतयवत्तुमैन नवयदनाद पुरदरवात, ववनीतरो मयंनोदरय भाव- मनुष्यादिवाव मम मिर्ज वार्ज मानुमे अधिकोए निर्विचनि मर्य वदि मल नायवनदिवनीभव । मायनवरवरारेव पुमा। मनगो वा भीति भायो ॥ १५ ॥

वाहितानेनेति । वे मुना अविद्यानेन मनुष्या वावेन बाल्यति ता तथा धृतनावि मनुत्तमवा साक्षिता। ते हि निर्विवाद् वदिवं वा चिम न मंवमीम ॥ १६ ॥

अधमा इति । अधमाः धनाः धनम् इच्छन्ति मध्यमाः धनवतो मानाद्य वैवर्य मानय इच्छन्ति हि महः मान महतां धनम् ॥१७॥

धनेनाहि । धना धनाद्व धुवारहाविष बारवताय् मनावे बराहेव् वलीवेत् मधाचे वाचित् वेनाम् मायादनदाबना मायाप्रदा नैव मदविदुमदाहीमेव धनरान् धनाव धनदावेव सलीध्यचित दामेनेवार्ज धनाम् धनाम् पुत्रेना कोमलवेव श्वामो कोवषा मनुरवा मिरा माया धुमीवनैः धनिदावदाभी, धनदमी कोधम बहादने माम्मुडे हरम्भवहारे हस धनैरपि वांचित् धनाम् हो

कारयित् सुगमपनमैरधिकारप्रदानतः ।
वाहनानां प्रदानेन सोपानारपवृानतः ॥ १२० ॥
समातपमपमपट्टौभिक्षानां महानतः ।
ममसा प्रपिपातेन मानितामितभित च ॥ १२१ ॥
सत्कारेण च मानेन प्रादेश प्रमेन च ।
प्रेमणा समीपवासेन वावासमप्रदानतः ।
सम्पूर्णासनदानेन सुसोपकारकीर्तनात् ॥ १२२ ॥
प्रजासु विनिसृष्टा ये कार्मौटेरवयेच ताम् ।
कोषकेशालये रीतिमये रजतसम्पदैः ॥ १२३ ॥
गौवर्णे रत्नकैरपि प्रकारोमये समालये ।
प्रविशमात्र दूरात् तु वर्मे च सुकटैरपि ॥ १२४ ॥

[illegible]

[illegible] ॥ ११८—१२२ ॥

[illegible] इति । [illegible] [illegible]

साम्यदाद्यनभेदैश्च मध्यान् कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
अधिचिह्नं च अचिह्नं न दद्यात् कस्यचित् नृपः ॥३२५॥
एवं प्रोक्ताः पुरोधाद्या ब्राह्मणाः सर्व एव हि ।
अभावे क्षत्रिया योज्यास्तदभावे तथोरुजाः ॥ ३२६ ॥
नैव शूद्रास्तु संयोज्या गुणवन्तोऽपि पार्थिवैः ॥ ३२७ ॥
सामपायी क्षत्रियस्तु ग्रामाधिपतिश्च सः ।
ग्रामपो ब्राह्मणो योज्यः कायस्थो लेखकस्तथा ॥३२८॥

[illegible] ॥ ३२४ ॥ ३२५ ॥

साम्येति । [illegible] ॥ ३२५ ॥

एवेति । पुरोधाद्याः पुरोहितप्रभृतयः [illegible] ॥ ३२६ ॥

नैवेति । [illegible] ॥ ३२७ ॥

सामपायीति । क्षत्रियः सामपायी [illegible] ॥ ३२८ ॥

शुल्कग्राही तु वैश्यो हि प्रतिहारश्च पादजः ।
सेनाधिपः क्षत्रियस्तु ब्राह्मणस्तदभावतः ॥ ४१८ ॥
न वैश्यो न च वै शूद्रः कातरश्च कदाचन ।
सेनापतिः शूर एव योज्यः सर्वासु जातिषु ॥ ४२० ॥
स्वधर्मरचतुर्वर्णधर्मोऽयं नैव पालकः ।
यस्य वर्णस्य यो राजा स वर्णः सुखमेधते ॥ ४२१ ॥
नापकृतं मन्यते यः न तुष्यति सुवेधने ।
कार्यान्तरे न स्मरति महती मम्यपमपि ।
पुष्पस्थगोति मनीषि तं सर्पं मृतकमवेत् ॥ ४२२ ॥

शुल्कग्राहीति । [illegible] ॥ ४१८ ॥

नेति । [illegible] ॥ ४२० ॥

स्वधर्मेति । [illegible] ॥ ४२१ ॥

नेति । [illegible] ॥ ४२२ ॥

एवम् युवराजाद्यैः स्वस्वकर्म समाचरेत् ॥ ४३१ ॥

इति शुक्रनीतौ युवराजादिलक्षणं नाम
द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथ साधारणं नीतिशास्त्रं सर्वेषु चोच्यते ।
सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ १ ॥
सुखं च न विना धर्मात् तस्माद् धर्मपरो भवेत् ।
त्रिवर्गशून्यं नारब्धं भजेत् तं चाविरोधयन् ।
अनुयायात् प्रतिपदं सर्वधर्मेषु मध्यमः ॥ २ ॥

एवमिति । युवराजाद्यैः [illegible] [illegible] समाचरेत् [illegible] [illegible] ॥ ४३१ ॥

समाप्तोऽयं द्वितीयोऽध्यायः ।

अथेति । अत्र [illegible] [illegible] [illegible] नीतिशास्त्रम् उच्यते । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १ ॥

सुखमिति । धर्मात् विना सुखं न भवति तस्मात् [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न भजेत् न कुर्यात् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ २ ॥

गोप्तरोमनखश्मश्रुर्निर्मलाङ्घ्रिर्मलायनः ।
स्नानशीलः सुरभिः सुवेशोऽनुल्बणोज्ज्वलः ।
धारयेत् सततं रत्नसिद्धमन्त्रमहौषधीः ॥ १ ॥
सातपत्रपदत्राणो विचरेद् युगमात्रदृक् ।
निशि चात्ययिके कार्ये दण्डी मौली सहायवान् ॥ २ ॥
न वेगितोऽन्यकार्य्यः स्यात् न वेगान् धारयेत् बलात् ।
मत्वा समाचमिताचि देवेतरदूरगः ॥ ३ ॥
हिंसास्तेयान्यथाकाममपैशुन्यं परुषानृतम् ।

गोप्तेति । गोप्ताः कर्त्ती कर्त्तनादिति भावः रोमाणि नखा-
श्मश्रव यस्य तथोक्तः निर्मलानि परिशोधितानि अङ्घ्री पादौ मला-
यनानि च स्थानानि इन्द्रियद्वाराणीत्यर्थः यस्य तथाभूतः स्नानशीलः
स्नानपरः सुरभिः चन्दनाद्यनुलिप्तः सुवेशः शोभनपरिच्छदः तथा अनु-
ल्बणः अद्धतः उज्ज्वलः च एतानि सिद्धमन्त्राणि महौषधीश्च सततं
धारयेत् ॥ १ ॥

सातपत्रेति । आतपत्रेण छत्रेण पदत्राणाभ्यां पादुकाभ्याञ्च
सहितः तथा युगमात्रदृक् युगमात्रे चतुर्हस्तपरिमाणदेशादिति यावत्
दृक् दृष्टिर्यस्य तथोक्तः सन् अग्रदूरदर्शी सदसद्गमनमार्गादिति भाव
विचरेत् यायात् दिवारात्रावागमनविषयम् । निशि रात्रौ चात्ययिके
अवश्यकर्त्तव्ये कार्ये आपादि अवस्थिते दण्डी सेवाः दण्डी मणि
मौलिः मौली उष्णीषादिना सहितः तथा सहायवान् सहायः
विचरेदिति शेषः ॥ २ ॥

नेति । वेगितः मलमूत्रादिवेगवान् अन्यकार्य्ये अन्य कार्य्यान्तर
कर्मणि प्रवृत्तः न स्यात् । वेगान् बलात् न धारयेत् वेगधारणञ्च न
कुर्य्यात् । किञ्च देवेतरदूरगः निकटः दूरगश्च मत्वा भक्ष्याणि किमपि
न कुर्य्यात् ॥ ३ ॥

हिंसेति । हिंसा प्राणिवधः, स्तेयं चौर्य्यम्, अन्यथाकामः

अभिध्यानापध्यानात्मकमभिध्यात्मिपर्ययम् ।
पापकर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् ॥ ६ ॥
[illegible] यतन् प्रयत्ना नो चेद् प्राप्नोति मानवः ।
प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र वै नास्ति संशयः ॥ ७ ॥
मनसा चिन्तयन् पापं कर्मणा नाभिरोचयेत् ।
तत् प्राप्नोति फलं तस्येत्येव धर्मविदो विदुः ॥ ८ ॥
[illegible]मनुवर्तेत सर्वतः ।
आत्मवत् सततं पश्येदपि कीटपिपीलिकम् ॥ ९ ॥

[illegible] । [illegible] ॥ ६ ॥

[illegible] । [illegible] ॥ ७ ॥

[illegible] । [illegible] ॥ ८ ॥

[illegible] । [illegible] ॥ ९ ॥

सम्भावयमान स्वाद्‌वाद[illegible]।
[illegible]पृथक्‌कृत्वा [illegible] पश्यते न तु ॥ १० ॥
[illegible] चित्त लित [illegible]।
पूर्वाभिभावी [illegible] ॥ ११ ॥
नैव सुखी न सर्वत्र [illegible] न च [illegible] ॥ १२ ॥
न [illegible] मन [illegible]।
प्रज्ञा[illegible] न च [illegible] ॥ १३ ॥
[illegible] सदा [illegible]।
न तथैवानुवर्तेत [illegible] ॥ १४ ॥

[illegible]। [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ १ ॥

[illegible]। [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ११ ॥

नैति। [illegible]
[illegible] ॥ १२ ॥

नैति। [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ १३ ॥

[illegible]। [illegible]

न योऽत्येतीन्द्रियार्थान् न चेताश्चित्तमात्मनः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ १५ ॥
एणो गजः पतङ्गश्च भृङ्गो मीनश्च पञ्चमः ।
शब्दस्पर्शरूपगन्धरसैरेते हताः खलु ॥ १६ ॥
एषु सर्वो परस्त्रीणां ह्यात्मवतो मुनेरपि ।
यतोऽप्रमत्तः सेवेत विषयांस्तु मनोविजान् ॥ १७ ॥

यद् अधिगतवद् [illegible] [illegible] न [illegible] यथा येन प्रकारेण [illegible] [illegible] न तत्र [illegible] तेन प्रकारेण [illegible] ॥ १४ ॥

नेति । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि न योऽत्येति अतु [illegible] आत्मवर्तिन न [illegible] । यतः इन्द्रियाणि न च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] इन्द्रिय[illegible] [illegible] भावः । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि [illegible] [illegible] चेद् मनः [illegible] [illegible] हरन्ति [illegible] [illegible] इव [illegible] भावः ॥ १५ ॥

एण इति । एणः हरिणः, गजः हस्ती, पतङ्गः शलभः, भृङ्गः [illegible] [illegible] [illegible] मीनः मत्स्यः एते शब्दस्पर्शरूपगन्धरसैः इन्द्रिय[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १६ ॥

एष्विति । एषु शब्दादिषु मध्ये परस्त्रीणाम् [illegible] [illegible] [illegible] आत्मवतो मनोहारी, यतः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विषयान् सेवेत ॥ १७ ॥

माता स्वसा दुहिता वा नात्यन्तैकान्तिका भवेत् ।
यथा सम्बन्धमाहूयादाभाष्याभाष्य वै स्त्रियम् ।
स्त्रीयां तु परकीयां च सुभगे भगिनीति च ॥ १८ ॥
सहवासोऽप्यपुरुषैः प्रकाममपि नाचरेत् ।
स्वातन्त्र्यं न क्षणमपि प्रवासोऽप्यपतेस्तथा ॥ १९ ॥
भर्त्रा पित्राथवा राज्ञा पुत्रवत्परवान्यथे ।
स्त्रीणां नैव तु दैवं स्यात् गर्भस्त्वेभिर्विना भव ॥ २० ॥
वपुः पश्य दृष्टशीलमध्याम सुप्रवासिनम् ।
दुश्चरित्रं रोगिणं च धर्मक्षोभिरत सदा ॥ २१ ॥
पतिं दृष्ट्वा विरक्ता स्वाचारी नान्यं समाश्रयेत् ।
स्वर्गे तान् दुग्धि याम् यमाहतो रक्षा स्त्रियो गतेः ॥२२॥

मात्रेति । मात्रा जनन्या, स्वस्रा भगिन्या दुहित्रा कन्यया वा सह अत्यन्तमैकान्तिकम् अतिनिर्जनम् स्थानं तथा न भवेत् । किञ्च स्त्रीयां सम्बन्धीयां परकीयां नारीं यथासम्बन्धं सम्भाषणादेव सुभगे । भगिनि । इति च सम्बोध्य आभाष्य च सम्बोधयेत् ॥१८॥

सहवास इति । अपुरुषैः सहवासः तथा प्रकाममपि न तथा स्त्रियो इति भावः, स्वातन्त्र्यं क्षणमपि नावलम्बेत् स्त्री तथा तथा अपत्युः प्रवासः स्त्रीणां दूषणमिति शेषः ॥ १९ ॥

भर्त्रेति । भर्त्रा पालिता, पित्रा राज्ञा तथा पुत्रपुत्रोत्पादने स्त्रीणां स्वतन्त्र्यं नास्ति, विना एभिः स्त्रीणां स्वतः नैव दैवं स्यात् ॥ २० ॥

वपुरिति । पतिरिति । नारी पतिं यद्यपि वपुः सर्वं दृष्टशीलं सुप्रवासिनं दुश्चरित्रं रोगिणं धर्मक्षोभिरतं सदा

चलाचमूपचमेमधदुमाम्मिप मन्दिरं।
मालम्त्वधिकर्येव चिरं सुखं च रचयेत् ॥ २१ ॥
चैत्यपूज्य[illegible]मायम्[illegible]मधतुपावचीम् ।
नाक्रामेच्च[illegible]केशवतिपामसुपीऽपि च ॥ २४ ॥
नदीं तरेत बाहुभ्यां नाग्निं स्कन्धमधिरोहेत् ।
सन्दिग्धनावं वृक्षं च नारोहेद् दुष्टयानवत् ॥ २५ ॥
नासिकां न विकर्षीत[illegible]ाद् विलिखेद् भुवम् ।
न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः ॥ २६ ॥

चिरकाल [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परिमाण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ २१ ॥ २२ ॥

[illegible]ति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] चिरं [illegible] रचयेत् ॥ २३ ॥

चैत्येति । [illegible] [illegible] पूज्यान् पूजनीयान् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] न [illegible] ॥ २४ ॥

नदीमिति । बाहुभ्यां नदीं न तरेत् । [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न आरोहेत् ॥ २५ ॥

नासिकामिति । नासिकां न विकर्षीत न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] शिरः न कण्डूयेत् ॥ २६ ॥

नाङ्गेचेष्टेत विगृह्य नासीतोत्कटुकश्चिरम् ।
देहमाक्षिपतो पीठां मात्र समाद् विनिवर्तयेत् ।२७।
नोष्मलाशुचिरं तिष्ठेन्न सेवेत न सुमम् ।
तथा चत्वरचैत्य न चतुष्पथसुरालयान् ॥ २८ ॥
शून्याटवीशून्यगृहश्मशानानि दिवापि न ।
सर्वथैव न तदिष्य न भार शिरसा वहेत ॥ २९ ॥
नैक्षेत सतत सूक्ष्म दीप्तामेध्याप्रियाणि च ॥ १ ॥
मध्याम्लमपरश्चारस्त्रीमधाम्यमनिमन्त्रणम् ।
मध्यविमलसभानदानादामानि नाचरेत् ॥ ११ ॥

नेति । अङ्गं चासनं विगृह्य विरुद्ध न चेष्टेत उत्कटुका चत् काल्ङ्गः चिर न आसीत नावतिष्ठेत । तथा समाय मात्र प्रतियात् पूर्वं आशितः पूर्वनिमला देहमाक्षिपतो शरीरमाक्षिपतो पतः विनिवर्तयेत् तथा प्राणिन प्रमेह तथा शरीरोतादिमालाताम् कुर्वी दिति भावः ॥ २७ ॥

नेति । अहङ्कारः चत्रविन्नजाडकः तम चिरं मण्डप न तिष्ठेत् तथाणि आतपचनमत्स्यादिति भाव नम मशानोनिर्त पूत तथा चत्वरचत्र प्राक्पश्चिम समयादिविशेषे तथा चतुष्पथे सुरालयाः देवालयाः तान न सेवेत न आचरेत् ॥ २८ ॥

शून्येति । दिवादि का तथा रात्रौ इति शून्याटवी शून्यगृहम् शून्यरात्रि श्मशानानि च न, तथा कथा वदेः तथाऽ वकल्पिताः अधिकान् न सेवेत न चरेत् । किन्तु शिरसा भारमेव भारं न वहेत ॥ २९ ॥

नैक्षेतेति । सततं सूक्ष्म पदार्थमिति नैव दीप्तं दीप्तिमन्त पदार्थम् अमेध्यानि अपवित्राणि अप्रियाणि च इत्यादि न देवेन च पश्येत् ॥ १ ॥

मध्याम्लेति । मध्याम्ल समन्वयारम् चारम् स्त्री कोष्ठ

आचार्यं सर्वचेष्टासु लोक एव हि धीमतः ।
अनुकुर्यात् तमेवातो लौकिकार्थं परीक्षकः ॥ १० ॥
राजदेशकुलज्ञातिस्वधर्मान् नैव दूषयेत् ।
मतेऽपि लौकिकाचारं मनसापि न लङ्घयेत् ॥ ११ ॥
बहुना यत् कृतं कर्म न समाचरेत्तु नोच्चरेत् ॥ १२ ॥
दुष्टं यस्य च चाचारं मन्यन्ते विरता जनाः ।
लौकिकं यादृशी भाषा प्रत्यक्षाभ्यासवेत् सुधीः ।
अनर्थं नरकप्राप्तं मनसापि न चिन्तयेत् ॥ १३ ॥

अत्र शिष्टान् ब्राह्मणान् ब्राह्मणत्वं विचार्य निवसमानं यत्र तदाचार निवसन् ब्राह्मणं प्रा... पञ्चम न आचरेत् आह्निकं च ॥ ९ ॥

आचार्य इति । धीमता बुद्धिमता जनस्य सर्वचेष्टासु सर्वक्रियासु लोक एवाचार्य इव आचार्यः गुरुः अतएव हेतोः अत्र परीक्षकः विवेचकः जनः लौकिकार्थं व्यावहारिककर्मणि तं यथा अनुकुर्यात् अनुसरेत् लोकाचारं लौकिकः शिक्षणीय इति भावः ॥ १० ॥

राजेति । राजधर्मं देशधर्मं कुलधर्मं ज्ञातिधर्मं स्वधर्मं च नैव दूषयेत् । किञ्च मतोऽपि स्वमतेऽपि मनसापि लौकिकाचारं न लङ्घयेत् ॥ ११ ॥

बहुनेति । यत् बहुना जनेन कर्म कृतं तत् कदाचित् ... न चरेत् न चालयेत् ॥ १२ ॥

दुष्टमिति । यस्य जनस्य दुष्टं आचारं जनाः विरताः भवन्ति । तथा यादृशी भाषा लौकिकी ... इति भावः सुधीः ... प्रत्यक्षं अभ्यसेत् । किञ्च अनर्थं नरकप्रदं लौकिकार्थं मनसापि न चिन्तयेत् ॥ १३ ॥

मह महस्रापराधो क्षिमिवेन मर्षेयम ।
मसा नाथ मरैदोपबिन्दुना पूयते घट ॥ १६ ॥
मम्न दिनानि मे यान्ति पापभूतस्य सम्प्रति ।
दुःखमावन मवेदेयं नित्य सचिवितस्मृति ॥ १७ ॥
समासम्य पूर्वत्वादिस्ततेश्वराय विहाय प्र ।
सुत्यमबादाम् सम्यक्य सार मयय्य यतत ॥ १८ ॥
भमतस्त हि मन्नमस सतमेवित मर ।
श्रुतिस्मृतिपुराणानां कम कुर्यात् विचक्षण ॥ १९ ॥
न गोपयेद् वासमेव राजा मित्रं सुतं गुरुम् ।
पथमविरत स्रोतमाततामिनमच्युत ॥ [illegible] ॥

[illegible] । [illegible] ॥ १६ ॥

[illegible] दिनानि [illegible] ॥ १७ ॥

[illegible] । [illegible] ॥ १८ ॥ १९ ॥

[illegible]

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रोन्मत्तो धनापहः ।
क्षेत्रदारहरश्चैतान् षड्विद्यादाततायिनः ॥ ८१ ॥
नोपेक्षेत स्त्रियं बालं रोगं दासं पशुं धनम् ।
विद्याभ्यासं क्षणमपि सत्सेवां बुद्धिमान् नरः ॥ ८२ ॥
निम्नगो यत्र नृपतिर्धनिकः श्रोत्रियो भिषक् ।
आचारश्च तथा देशो न तत्र दिवसं वसेत् ॥ ८३ ॥
मद्यपश्च स्त्री नायको मूर्खश्च साहसी ।
यत्राधिकारिवर्गेषु न तत्र दिवसं वसेत् ॥ ८४ ॥
अविवेकी यत्र राजा सभ्या यत्र तु पाक्षिकाः ।
अध्यात्मोन्नतविद्वांसः साधवोऽनृतवादिनः ॥ ८५ ॥

[illegible] ॥ ८० ॥

अग्निद इति । अग्निदः [illegible] ॥ ८१ ॥

नेति । [illegible] ॥ ८२ ॥

निम्न इति । यत्र [illegible] राजा [illegible] दिवसमपि न वसेत् ॥ ८३ ॥

मद्यप इति । यत्र मद्यपः [illegible], स्त्री [illegible] ॥ ८४ ॥

अविवेकीति । यत्र राजा अविवेकी [illegible]

दुरात्मनो च प्राज्ञस्य स्त्रीणां नीचजनस्य च ।
यत्र निश्चेतनं राज्यं पश्यति तत्र जीवितम् ॥ ४६ ॥
माता न पालयेद् बाल्ये पिता साधु न शिक्षयेत् ।
राजा यदि हरेद् वित्तं का तत्र परिदेवना ॥ ४७ ॥
सुसेविताः प्रकुप्यन्ति मित्रस्वजनपार्थिवाः ।
भृत्यमन्त्र्यग्निशत्रुः का तत्र परिदेवना ॥ ४८ ॥
आप्तवाक्यमनादृत्य सर्वं चाचरति यदि ।
फलति विपरीतं तत् का तत्र परिदेवना ॥ ४९ ॥
सावधानमना नित्यं राज्ञां देवतां गुरुम् ।
धर्मिं तपस्विनं ब्राह्मणञ्च सुसेवयेत् ॥ ५० ॥

अथ यत्र तु यस्य । राज्यस्थानः पार्थिवः मन्त्रादिभिः कर्माण्येव यथाविधि वर्जिताः अन्याः विरोधे तथा पार्थिवाः यथावर्तिनः विश्वासादरता, यत्र च दुरात्मनां स्त्रीणां तथा नीचजनस्य प्राधान्यं इति, तत्र सर्वं कार्यं भवति जीवितं न रक्षेत् ॥ ४५ । ४६ ॥

मातेति । यदि बाल्ये सर्वे माता न पालयेत् पिता न शिक्षयेत् न विद्याभ्यासयेत् तथा राजा वित्तं सर्वं हरेत् तत्र परिदेवना विलाप का ? ॥ ४७ ॥

सुसेविता इति । यत्र मित्रादि सर्वदा सुखदाः स्वजनाः तथा पार्थिवा राजानः सुसेविता अपि प्रकुप्यन्ति, अत्र भृत्यमन्त्रि यत्र च वा तत्र तत्र का परिदेवना ? ॥ ४८ ॥

आप्तवाक्यमिति । यदि आप्तानां हितकारिणां हितजनानां वा वाक्यम् अनादृत्य सर्वं च आचरति तत्फलं विपरीतं तथा सर्वाणि फलति देवः तत्र का परिदेवना ? ॥ ४९ ॥

सावधानमना इति । सावधानमनाः सन् राज्ञां देवता गुरुम् धर्मिं तपस्विनं ब्राह्मणञ्च सर्वं यत्नात् सेवेत ॥ ५० ॥

मातृपितृगुरुस्वामिभ्रातृपुत्रसखिष्वपि ।
न विरुध्येदपकुर्यान्मनसापि च न क्वचित् ॥ ११ ॥
अवमानेऽपि विरमेत न स्पर्धेत यथोत्तरम् ।
न कुर्यात् कोपवाक्यं मूर्खेषु च विमर्शनम् ॥ १२ ॥
एकः स्वादु न भुञ्जीत एकः चार्थान्न चिन्तयेत् ।
एको न गच्छेदध्वानं नैव सुप्तेषु जागृयात् ॥ १३ ॥
नाध्वधर्मे हि पिबेत न कुर्याद् वै बलाबलम् ।
जीवकर्मसुखे स्त्रीभिर्नासीतैकासने क्वचित् ॥ १४ ॥
षड् दोषाः पुरुषैरेव हातव्या भूतिमिच्छता ।
निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ।
प्रभवन्ति विनाशाय कार्येष्वेते न संशयः ॥ १५ ॥

मात्रेति । मातापितृगुरुस्वामिभ्रातृपुत्रसखिषु कश्चिदपि कदाचिदपि मनसापि वा वाचा कर्मणेति भावः च न विरुध्येत् न विरोधमा चरेत् नापि अपकुर्यात् ॥ ११ ॥

अवमानेऽपीति । अवमाने अनादरे सत्यपि न विरमेत न विरोधमा चरेत् यथोत्तरं स्पर्धेत न स्पर्धां न कुर्यात् तथा कोपवाक्ये मूर्खेषु च विमर्शं विवादं न कुर्यात् ॥ १२ ॥

एक इति । एकः एकाकी सन् स्वादु स्वादुभक्ष्यं न भुञ्जीत । एक एकाकी अर्थानपि न चिन्तयेत् । एकः अध्वानं न गच्छेत् । एकः सुप्तेषु न जागृयात् ॥ १३ ॥

नेति । अध्वधर्मे अध्वगमने न पिबेत् बलाबलं न कुर्यात् तथा विरोधीति चेत् । जीवकर्मसुखे अपि स्त्रीभिः सह एकासने न आसीत नोपविशेत् ॥ १४ ॥

षडिति । भूतिं सम्पदम् इच्छता अभिलषता जनेन एते षट् दोषाः निद्रा तन्द्रा भयं क्रोधः आलस्यं तथा दीर्घसूत्रता चिर-

उपासनस्य योगस्य प्रतिमागमान् ।
स्वयमनिरतो नित्यं परस्त्रीषु पराङ्मुखः ।
मनोवाक्कायसंयतः स्यादकुण्ठितवाक् सदा ॥ ५६ ॥
चिरं सम्भाषणादिञ्च कामीयात चिरमेव च ।
विप्राय प्रेमसंयोगान् न कामं प्रभवेत् क्वचित् ॥ ५७ ॥
अतिविस्मयातिशिष्टाः पदेऽस्य दृश्येत हि ।
साक्ष विनाभ्यर्गीहे न नाम्नातः प्रविशेदपि ॥ ५८ ॥
ययुग्मो नेव भवयेव पञ्चमस्य तु तं प्रति ।
संहर्षकारेद कुर्यात् सम्मार्य कार्यसार्थकम् ॥ ५९ ॥

[illegible] ॥ ५५ ॥

[illegible] ॥ ५६ ॥

चिरमिति । [illegible] ॥ ५७ ॥

[illegible] ॥ ५८ ॥

[illegible]

न दूषयेत् स्वामिमतमनुमताद् विना सदा ।
स्वात्मा परमतं सम्यक् [illegible] वदेत् ॥ १० ॥

दम्पत्योः कलहे साक्ष्यं न कुर्यात पितृपुत्रयोः ।
[illegible] ॥ ११ ॥

यथामति विचार्यैव [illegible] नापरि ।
[illegible] मिथ्यावादं न [illegible] ॥ १२ ॥

[illegible] कश्चित् प्रलापं न च कारयेत् ॥ १३ ॥
[illegible] अपि [illegible] तु यत् ।
[illegible] ॥ १४ ॥

[illegible] ॥ ९८ ॥

नेति । [illegible] विना [illegible] ॥ १० ॥

दम्पत्योरिति । [illegible] ॥ ११ ॥

यथामतीति । [illegible] ॥ १२ ॥

नेति । [illegible] ॥ १३ ॥

[illegible] ॥ १४ ॥

प्रविचार्योत्तरं देयं सहसा न वदेत् क्वचित् ।
शत्रोरपि गुणा ग्राह्या गुरोस्त्याज्यास्तु दुर्गुणाः ॥ ९५ ॥
सत्यार्थी नैव नित्यं स्यादात्मपक्षार्थकेव च ।
आत्मधर्मसमतो नित्यं धनवान् निधनो भवेत् ॥ ९६ ॥
तस्मात् सर्वेषु भूतेषु मैत्रीं नैव च हापयेत् ॥ ९७ ॥
दीर्घदर्शी सदा च स्यात् प्रत्युत्पन्नमतिः क्वचित् ।
साहसी आलसी चैव चिरकारी भवेन्न हि ॥ ९८ ॥
य सदुन्नियम कर्म ज्ञात्वा कर्तुं व्यवस्यति ।
ह्यागामी दीर्घदर्शी स्यात् स चिरं सुखमश्नुते ॥ ९९ ॥

प्रविचार्येति । प्रविचार्य प्रकर्षेण विचार्य कृत्वा उत्तरं देयं सहसा क्वचित् न वदेत् । शत्रोः अपि गुणाः ग्राह्याः गुरोर्दुर्गुणास्तु त्याज्याः न ग्राह्याः इत्यर्थः ॥ ९५ ॥

सत्यार्थीति । नित्यं [illegible] [illegible] तथा [illegible] च नैव स्यात् । आत्मधर्मसमतः [illegible] निधनः [illegible] भवेत् ॥ ९६ ॥

तस्मादिति । तस्मात् [illegible] सर्वेषु भूतेषु प्राणिषु मैत्रीं सद्भावं नैव हापयेत् न त्यजेत्, सर्वेषु [illegible] मित्रत्वं [illegible] न भवतीति भावः ॥ ९७ ॥

दीर्घदर्शीति । सदा दीर्घदर्शी [illegible] [illegible] क्वचित् [illegible] साहसी [illegible] आलसी [illegible] चिरकारी दीर्घसूत्रश्च न हि भवेत् ॥ ९८ ॥

य इति । यः सदुन्नियमम् [illegible] [illegible] कर्म ज्ञात्वा कर्तुं व्यवस्यति चेष्टते न कालं [illegible] अपि दीर्घदर्शी [illegible] स्यात् सदा च चिरं सुखम् [illegible] प्राप्नोति इति [illegible] इति भावः ॥ ९९ ॥

प्रत्युत्पन्नमतिः प्राप्तां क्रियां कर्तुं व्यवस्यति ।
चिरं सांशयिकी तत्र पापकात् कार्यगौरवात् ॥ ७० ॥
भवेन्नैव कालेऽपि क्रियां कर्तुं च साहसः ।
न चिरस्थश्च कुत्रापि स गच्छति च साहसः ॥ ७१ ॥
क्रियाफलमविज्ञाय भवेत् साहसी च सः ।
दुःखभागी भवत्येव क्रियया तत्फलेन वा ॥ ७२ ॥
महत्कार्येष्वाशुकर्मे चिरकारी करोति च ।
स शोचत्यसफलतो दीर्घदर्शी भवेदतः ॥ ७३ ॥
सुफलं तु भवेत् कर्म कदाचित् साहसा कृतम् ।
निष्फलं चापि भवेत् कदाचित् सुविचारितम् ॥ ७४ ॥

प्रत्युत्पन्नमतिरिति । [illegible] ॥ ७० ॥

भवतीति । [illegible] ॥ ७१ ॥

क्रियेति । [illegible] ॥ ७२ ॥

महदिति । [illegible] दीर्घदर्शी विचिन्त्यकारी भवेत् ॥ ७३ ॥

सुफलमिति । [illegible] ॥ ७४ ॥

तथापि नैव कुर्वीत सहसा नयकारि तत् ।
कदाचिदपि सम्भातमकार्यादिष्टसाधनम् ॥ ७५ ॥
यदनिष्टं तु सत्कार्यमकार्यमेव हि तत् ॥ ७६ ॥
सखा भ्रातापि वा पुत्रः पत्नी कुर्यान्न चैव यत् ।
विधास्यन्ति च मित्राणि तत् कार्यमविमर्षितम् ॥ ७७ ॥
यो हि मित्रमविज्ञाय याथातथ्येन मन्दधीः ।
मित्रार्थं योजयत्येनं तस्य सोऽर्थोऽवसीदति ॥ ७८ ॥
न हि मानसिको धर्मः कायचित्तप्रयत्नेऽन्यथा ।
अतो यतेत तत्प्राप्तौ मित्रलब्धिर्वरा नृणाम् ॥ ७९ ॥

तथापीति । तथापि कदाचित् कार्यलोऽपि सहसा कार्यं नैव कुर्वीत तत् सहसाकरणम् अनयकारि अनिष्टजनकम् । कदाचित् अपि सम्भातम् अकार्यात् इष्टसाधनं भवति इति विविच्य कार्यम् इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

यदिति । सत्कार्यात् यत् अनिष्टं भवति इति शेषः तत् च अकार्यमेव हि कार्याकार्यविवेकः तदुपकारादिति भावः ॥ ७६ ॥

सखा इति । सखा भ्राता पुत्रः पत्नी वा यत् कार्यं न कुर्यात् नैव करोति किन्तु मित्राणि तत् कार्यम् अविमर्षितं यथा तथा विधास्यन्ति करिष्यन्ति कामम् । मित्रोपकारित्वमिति बोध्यम् ॥ ७७ ॥

य इति । यः मन्दधीः मूढमतिः याथातथ्येन मित्रम् अविज्ञाय मित्रस्य अविज्ञायकत्वेऽपि मित्रार्थे एनम् अर्थं कार्यं योजयति तस्य सः अर्थः अवसीदति नश्यति अविज्ञातमित्रात् [illegible] अर्थे न सिध्यतीति भावः ॥ ७८ ॥

न हीति । कश्चित् जनस्य [illegible] धर्मः [illegible] अपि [illegible] इति । अतः

नात्यन्तं विश्वसेत् कश्चित् विश्वस्तमपि सर्वदा।
पुत्रं वा भ्रातरं भार्याममात्यमधिकारिणम्॥८०॥
धनस्त्रीराज्यलोभो हि सर्वेषामधिको मतः।
प्रामाणिकत्वाद्भूतमात्रं सर्वत्र विश्वसेत्॥८१॥
विश्वसितामवद् गुरुस्तत्त्वाय विमृशेत् स्वयम्।
तस्याश्च तर्कतात्पर्यं विपरीतं न चिन्तयेत्॥८२॥
बहुपठितमपि तत्त्वाधितं समर्पयेत्।
स्वधर्मनीतिमतत्त्वाख्येन मैत्रीं प्रचारयेत्॥८३॥
दानैर्मानैश्च सत्कारैः सुपूज्यान् पूजयेत् सदा॥८४॥

[illegible] ॥ ७९ ॥

नेति। [illegible] पुत्रं भ्रातरं [illegible] न विश्वसेत् ॥ ८० ॥

धनेति। [illegible] धनस्त्रीराज्येषु लोभः [illegible] ॥ ८१ ॥

विश्वसितमिति। [illegible] न चिन्तयेत् ॥ ८२ ॥

बहुपठितेति। [illegible] मैत्रीं प्रचारयेत् [illegible] ॥ ८३ ॥

दानैरिति। [illegible] सदा पूजयेत् ॥ ८४ ॥

कदापि नोपदष्टः स्यात् कटुभाषणतत्परः ।
भार्या पुत्रोऽप्युद्विजते कटुभाषात् प्रदष्टतः ॥ ८५ ॥
यशस्योऽपि यश याति दानैव मृदुभाषणे ॥ ८६ ॥
न विद्यया न शौर्येण धनेनाभिजनेन च ।
न धर्मेण प्रमत्तः स्यादभिमानी कदाचन ॥ ८७ ॥
शास्त्रोपदेश संविश्ति विद्यामत्तः स्वचेतुमि ।
यमसमप्यभिप्रेतं मन्यते परमाथवत् ॥ ८८ ॥
महाजनेषु तं पन्था येन गच्छन्ते सदात् ।
शौचमत्तासु सहसा गुरु हत्वा अवात्मसून् ।
श्रु,शादिषुक्लोमस्य तिरस्कारं च प्रमाचरेत् ॥ ८९ ॥

कदापीति । कदापि उपदष्टः शोभितः कटुभाषणतत्परश्च न स्यात् । कटुभाषणात् प्रदष्टः शोभितस्य भार्या पुत्रोऽपि विमर्षं इति भावः उद्विजते तिरस्कारते । ८५ ।

यशस्य इति । यशः अपि दानेन दयादिदानेन मृदुभाषणेन च यशाप्ति शोभिता भवति ॥ ८६ ॥

नेति । विद्यया न शौर्येण न धनेन न अभिजनेन कुलेन न धर्मेण च न प्रमत्तः अभिमानी च कदाचन स्यात् ॥ ८७ ॥

शैति । विद्यया मत्तः गर्वः जनः स्वचेतुमि निजबुद्धि शास्त्र निरस्य उपदेशं न वेत्ति नासावधेः । यमसमपि मधि मेत्र कार्यिकम् परमाथमिव परमाथवत् मन्यते ॥ ८८ ॥

महाजनेष्विति । येन महाजनाः वायुः । पुरा ये तदा गच्छन्ति आचाराः तान् महाजनाः मन्यते पा यथा शोभैव सहसा श्रुश्रु दिपुरे शौचमत्त गुरुं तिरस्कार अयवदिता ब्रह्मादि यस्य कारो कनः तस्या गुरु हत्वा शङ्कुं सावानु प्रपूर्व कस्य ॥ ८९ ॥

मौर्मस्त पुरुषो वेत्ति न पुष्पीतिमणो यथा ।
समूलमस्य मूलेय सुपमासिषते संकम् । ८० ।
तथामिजनमत्तस्तु सर्वमिवानमर्थति ।
मेठागपीतराग् सम्यमकार्थं कुरुते मतिम् । ८१ ।
मदमत्तस्तु सर्वथा कुर्वे पिदधी मर्म ।
मदेन वाधते सर्वान् मध्यादीनपि सम्पदा । ८२ ।
मानमत्तो मन्यते सं तृणवद्वाखिलं जगत् ।
मनर्थोऽपि च सर्वेर्म्यस्सर्वोत्तमसिर्थति । ८४ ।
मदा पर्वोऽमविमानां धर्तामेवे दमा कृता ॥ ८५
विद्यामोप पलं कामें विनयश्च फलं श्रिय ।

चौधन इति । चौधन ऐश्वर्यता इत्यः यत्र वाया: यथा [illegible] यथा दुर्मीलितं [illegible] न वेत्ति न [illegible] पूर्वेण [illegible] [illegible]
[illegible] ॥ ८ ॥

यदेति । [illegible] ॥ ८१ ॥

[illegible] इति । [illegible] ॥ ८२ ॥

मानमत्त इति । [illegible] ॥ ८४ ॥

मदा इति । [illegible] ॥ ८५ ॥

विद्याया इति । विद्यायाः फलं ज्ञानं विनयश्च [illegible]

जपहोमे व्रतस्थस्य सद्भावसमुदाहृतम् । ८५ ।
नाभिता यमम मौर्ण्यक्ष च कारदीकृता ।
प्रमी दमयालव चामित्रनम प्रय स्विदम् ।
मानस्य तु यस्य चेतत् सर्वं समवया इति । ८६ ।
सुरियासस्वभेयस्पसीरक्ष सुन्नु वार्दपि ।
स्वङ्गीमात् सुप्रयत्नेन मानमुत्सस्य साधक । ८७ ।
उपेयेत प्रयत यत् प्राप्त यत् तदुपाहरेत् ।
न वाच न क्रियं चातिवासयेत् ताहमेव च ।
विद्याभ्यासे पयाङ्गमे तामुभौ योजयेत् क्रमात् ॥ ८८ ॥
परहृम्म पाहमपि नाहत स हरेद्गु ।
नोचारयेदा यस्य सिर्य तैव च कूलयेत् । ८९ ।

यम यथा [illegible] यतम सर्वं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ॥ ८५ ॥

नाभिता इति । [illegible] [illegible] [illegible] नाभिता [illegible] ।
[illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
च [illegible] [illegible] यथा सर्वं [illegible] [illegible] इति ॥ ८६ ॥

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । ८७ ।

[illegible] । यत् [illegible] [illegible] यत् [illegible] यत् प्राप्त [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] न [illegible] [illegible]
[illegible] न च [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ॥ ८८ ॥

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] न
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] न [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ८९ ॥

न ब्रूयाच्छ्रुतं शास्त्रं मतं शास्त्रं न लोपयेत् ।
प्राणात्ययेऽनृतं ब्रूयात् सुमहत्कार्यसाधने ॥ १० ॥
कन्यादाने तु शपथं दद्याद्वै सधनं मरम् ।
गुरु [विपर्ययेऽपि नैव विख्यातमपि दर्शयेत् ॥ ११ ॥
मायापत्योश्च पित्रोश्च भ्रात्रोश्च स्वामिभृत्ययोः ।
भगिन्योर्मित्रयोर्वैरं न कुर्याद् गुरुशिष्ययोः ॥ १२ ॥
न मध्याद् गमनं भार्याभ्रात्रोः स्थितयोरपि ।
श्वशुरं भ्रातरं बन्धुमुपवर्जेत् सदाऽसमदम् ॥ १३ ॥
ब्रह्मार्पणं पुष्पमपि यत्नार्द्धं पूजयेत् सदा ।
तदीयं ब्रह्मभूतं यत्नात् दानैर्बलादिभिः ॥ १४ ॥
सपुत्रतु पत्नीं कन्यां मधुरां वाससैव हि ।

नेति । [illegible] न ब्रूयात् [illegible] न लोपयेत् [illegible] । प्राणात्यये [illegible] सुमहत्कार्यसाधनेऽपि [illegible] ब्रूयादिति [illegible] ॥ १० ॥

कन्यादाने इति । [illegible] ॥ ११ ॥

मायापत्योरिति । नैति । [illegible] ॥ १२ ॥ १३ ॥

ब्रह्मार्पणमिति । [illegible] ॥ १४ ॥

[illegible]

सवर्णां च भगिनीमनाथे तां तु पालयेत् ॥ १०५ ॥
सर्वोऽभिदुं जमी राजा जामाता भगिनीसुतः ।
रोगः मधुमायमार्योऽन्यश्च ह्युपचारितः ॥ १०६ ॥
क्रोधात् लोभाद् दुःखभावात् आमित्वात् पुत्रिकामयात्
अपूर्वमपि यद्दत्वाद् हविर्भीम्यामुपाचरेत् ॥ १०७ ॥
सत्येन रोगयेन मधुयेन न रचयेत् ।
मावकार्ये माहितः सन् तीर्थं चोत्तरं वदेत् ।
तत्कार्यं तु समर्थेन कुर्याद् वा कारयीत च ॥ १०८ ॥
दातृणां धार्मिकाणां च शूराणां कीर्त्तनं सदा ।
श्रुत्वा तान् तु प्रयत्नेन तच्छिद्रं नैव दर्शयेत् ॥ १०९ ॥

[illegible] ॥ १०५ ॥

[illegible] ॥ १०६ ॥

[illegible] ॥ १०७ ॥

[illegible] ॥ १०८ ॥

[illegible] ॥ १०९ ॥

ग्रामे हितमिताहारविहारी विघसाशनः ।
यष्टीमाला च सुखडू यष्टिः स्यात् सर्वदा नरः ॥११ ॥
कुर्याद विहारमाहार निर्हार विजने सदा ।
व्यवसायी सदा च स्यात सुखे व्यायाममभ्यसेत ॥१११॥
पश्च न निन्द्यात सुखस्य स्वीकुर्यात् प्रीतिभोजनम् ।
आहारं प्रवरं विद्यात् षड्रस मधुरोत्तरम् ॥ ११२ ॥
विहारं चैव सखीभिर्विद्याभिन्न महाजन ।
निजुद्ध कुर्याच्चैव साध व्यायाम मतिमिर्वरम् ॥ ११३ ॥

[illegible] ॥ ११ ॥

[illegible] ॥ १११ ॥

[illegible] ॥ ११२ ॥

[illegible] ॥ ११३ ॥

छित्त्वा मांसपिण्डमो ग्रामो निशि स्थायी यतो मत ।
दीनान्धपङ्गुबधिरा गोपचार्या वराश्रम ॥ ११४ ॥
ग्रामार्थं तु मतिं कुर्यात् प्राक् ग्रामार्थं प्रसाधयेत् ।
उद्योगेन बलेनैव बुद्ध्या धैर्येण साहसात् ।
पराक्रमेणालयेन ग्रामसूतकस्य साधक ॥ ११५ ॥
यदि सिध्यति येनाथ कष्टेन वरस्तु स ।
धर्मार्थानुर्धनसहस्त्रम सुखकर मत ॥ ११६ ॥
नाभिष्टं प्रवदेत् कस्मिन् न छिद्रं कस्य लक्षयेत् ।
ग्रामामात्यस्य महतो राज्ञः कार्यो न वै क्वचित् ॥११७॥

छित्त्वेति । मांसपिण्डो [illegible] ग्रामो [illegible] छित्त्वा [illegible] [illegible] निशि रात्रौ [illegible] स्थिराः यतः [illegible] [illegible] । दीनाः दरिद्राः [illegible] [illegible] [illegible] बधिरा [illegible] [illegible] वराश्रम न [illegible] ॥ ११४ ॥

ग्रामार्थं इति । ग्रामार्थं मतिं च कुर्यात् । किं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] उद्योगेन बलेन बुद्ध्या धैर्येण पराक्रमेण [illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रसाधयेत् ॥ ११५ ॥

यदीति । यदि येन [illegible] [illegible] सिध्यति वा [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ११६ ॥

नाभिष्टमिति । कस्मिन् [illegible] [illegible] [illegible] न प्रवदेत् [illegible] [illegible] [illegible] छिद्रं दोषं न लक्षयेत् । महतो [illegible] [illegible] राज्ञः [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] ॥ ११७ ॥

असत्कार्यनियोक्तारं गुरुं चापि प्रबोधयेत् ।
नातिक्रामेदपि यत्तु क्वचित् सत्कार्यबाधकम् ॥११७॥
स्वसा स्वतन्त्रा तरुणी स्त्रिय गच्छेन्न वै क्वचित् ।
स्त्रियो न्यूनमनस्कास्तस्मात् स्थिं परैः सह ॥ ११८ ॥
न प्रमाद्येत्सद्धर्मे न विमुह्येत् कुलवती । ११९ ॥
श्वश्रो मातुः पितृपक्षो माता भ्राता पिता स्नुषा ।
श्वश्रूर्भ्रातृपत्नी वा साध्वी कन्या स्वसापि च ॥१२०॥
मातृभगिनी भ्रातृभार्या पितृमातृस्वसा तथा ।
मातामहोऽग्रजपत्नी गुरुश्वशुरमातुलाः । १२२ ॥
मातोऽपिता च दौहित्रो भ्राता च भगिनीसुतः ।
एतेऽथवा पालनीया प्रयत्नेन यथोचितं ॥ १२३ ॥

असदिति । असति कुत्सिते कार्ये नियोक्तारं गुरुमपि प्रबोधयेत् तथा क्वचित् यदपि सत् गुरु [illegible] सत्कार्यबोधक [illegible] नातिक्रामेत् ॥ ११७ ॥

स्वसेति । तरुणी युवती स्त्रियं [illegible] स्वतन्त्रा [illegible] क्वचिदपि न [illegible] । स्त्रियः [illegible] इति हेतोः [illegible] ॥ ११८ ॥

नेति । [illegible] सद्धर्मे [illegible] न प्रमाद्येत् तथा [illegible] इति [illegible] कुलवती [illegible] ॥ ११९ ॥

श्वश्रूरित्यादि । [illegible] माता [illegible] पिता [illegible] स्नुषा । [illegible] साध्वी कन्या स्वसा च [illegible] मातृभगिनी [illegible] पितृ [illegible] मातामहः [illegible] श्वशुरः,

अविभवेऽपि विभवे पितृमातृकुलं सुहृत् ।
अथवा कुर्ण दासदासीभृत्यवर्गाय पोषयेत् ॥ १२४ ॥
विकलाङ्गान् प्रव्रजितान् दीनानाथांश्च पालयेत् ॥१२५॥
कुटुम्बभरणार्थेषु यत्नवान् न भवेच्च यः ।
तस्य सर्वगुणैः किन्तु जीवनेन मृतस्य च ॥ १२६ ॥
न कुटुम्बं भृतं येन नाशिताः शत्रवोऽपि न ।
प्राप्तं संरक्षितं नैव तस्य किं जीवितेन वै ? ॥ १२७ ॥
स्त्रीभिर्जितो ऋणी नित्यं सुदरिद्रोऽथ याचकः ।
गुणहीनोऽर्थहीनः सन् मृता एते सजीवकाः ॥ १२८ ॥

[illegible] ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥

अविभवे इति । अविभवे [illegible] विभवे [illegible] ॥ १२४ ॥

विकलाङ्गानिति । विकलाङ्गान् [illegible] ॥ १२५ ॥

कुटुम्बेति । [illegible] ॥ १२६ ॥

नेति । [illegible] ॥ १२७ ॥

स्त्रीभिरिति । [illegible]

आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं मन्त्रमैथुनभेषजम् ।
दानमानापमानं च नवैतानि सुगोपयेत् ॥ १०९ ॥
देशाटनं राजसभासेवनं शास्त्रचिन्तनम् ।
वेश्यादिदर्शनं विद्वन्मैत्रीं कुर्यादतन्द्रितः ॥ ११० ॥
धनिकाश्च तथा धर्मा पदार्था पण्यो नराः ।
देशाटनात् प्राज्ञभूताः समयाश्च च पर्वताः ॥ १११ ॥
कीदृशा राजपुरुषा न्यायान्यायं च कीदृशम् ।
मिथ्याविवादिनः के च के वै सत्यविवादिनः ॥ ११२ ॥
कीदृशी व्यवहारस्य प्रकृतिः मार्गकौशलम् ।
सभागमनशीलस्य तद्विधानं प्रजायते ॥ ११३ ॥

कर्मी [illegible] याचकः कृपणीनः कर्महीनश्च एते यथा यथोक्तवा नोपभोक्तव्याः ॥ १०८ ॥

आयुरिति । आयुर्वित्तमायुः वित्तं धन गृहच्छिद्रं मन्त्र मैथुन भेषजं, दान मान, अपमानञ्च एतानि नव सुगोपयेत् न प्रकाशयेदित्यर्थः ॥ १०९ ॥

देशाटनमिति । अतन्द्रितः अनलसः सन् देशाटनं देशभ्रमणं राजसभायां सेवनं शास्त्रचिन्तनं शास्त्राणां मननं विद्वन् वेश्यादीनां दर्शनं तथा विद्वद्भिः मैत्रीं सख्यं कुर्यात् ॥ ११० ॥

देशाटनजन्यफलमाह धनिका इति । देशाटनात् धनिकाः धनवन्तः लोकाः [illegible] धर्माः पदार्थाः पण्यानि यथा नराः तथाच प्राज्ञभूताः यत्र सद्धर्मविषयाः समयाः विदिताः पर्वताः प्रभवन्ति ॥ १११ ॥

सभागमनजन्यफलमाह कीदृशा इत्यादि । सभागमनशीलस्य राजसभा-गमिनः जनस्य राजपुरुषाः कीदृशाः न्यायान्याय मिथ्यातथ्यवादश्च कीदृशः के जनाः मिथ्याविवादिनः के च सत्यविवादिनः साक्षिणः

नाहहारी च धर्मोऽस्य शास्त्राणां तत्त्वचिन्तने ।
एकं शास्त्रमधीयानो न विद्यात् कार्यनिश्चयम् ॥१२०॥
स्याद् बह्वागमसन्दर्शी व्यवहारी महामतः ।
बुद्धिमानभ्यवेक्षेत बहूनाचार्यानतन्द्रितः ॥ १२१ ॥
तद्वत् तु यद्वीक्षापि तदधीना न जायते ।
वैद्या तथाविधा चापि [illegible] नरं यथा ।
नैवात् [illegible] यत्र तद्वत् स्वाधीनं कारयेज्जगत् ॥१२२॥
श्रुतिस्मृतिपुराणानामभ्यविज्ञानमेव च ।
सदृशाभ्यासात् पण्डितानां बुद्धिः यथा प्रजायते ॥ १२३ ॥

[illegible] ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

शास्त्रचिन्तनप्रकारमाह नैकेति । शास्त्राणां बहूनां तत्त्वचिन्तने व्यवहारी धर्मोऽस्य न भवेत् । एक शास्त्रमधीयानो [illegible] निश्चयं तत्त्वनिश्चयं न विन्द्यात् ॥ १२० ॥

स्यादिति । बहून् आगमान् शास्त्राणि [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] बुद्धिमान् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] बहूनि शास्त्राणि [illegible] ॥ १२१ ॥

वैद्यादिदृष्टान्तमाह तद्वदिति । वैद्या यथ [illegible] [illegible] न जायते तथाविधा [illegible] यदि नरं [illegible] यथा [illegible] [illegible] न [illegible] न [illegible] । तद्वत् वैद्यात् [illegible] स्वाधीन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १२२ ॥

[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

देवपितृातिथिभ्योऽन्नमदत्त्वा नाश्नीयात् क्वचित् ।
आत्मार्थं यः पचेन्मोहात्रकार्थं स जीवति ॥ ११८ ॥
ग्रामं पुरस्थो बहिर्नि व्याधितार्थं भयाय च ।
रात्रौ चेत्थं नैर्ऋते याममात्रं समुत्सृजेत् ॥ ११९ ॥
शकटात् पञ्चहस्तं तु दशहस्तं तु वाजिनः ।
दूरतः शतहस्तं च तिष्ठेत् पापात् खलात् सदा ॥ १२० ॥
शृङ्गिणां च नखिनां च दंष्ट्रिणां दुर्जनस्य च ।
नदीनां वसतौ स्त्रीणां विश्वासं नैव कारयेत् ॥ १२१ ॥
वाहनं न भजेद् दुष्टं न च क्षीणेन मानवम् ।

[illegible] ॥ ११७ ॥

देवेति । [illegible] ॥ ११८ ॥

ग्राममिति । [illegible] ॥ ११९ ॥

शकटादिति । [illegible] ॥ १२० ॥

शृङ्गिणामिति । [illegible] विश्वासं नैव कारयेत् ॥ १२१ ॥

वाहनमिति । [illegible]

वीर्यं न कुर्यादहस्य प्रवृत्तेरपि जल्पनम् ॥ १४२ ॥
व्यग्रहितानां सामीप्यं त्यजेद् वै नीचसेवनम् ।
संलाप नैव कुर्वाद शुभं क्वापि सर्वदा ॥ १४३ ॥
उत्तमैरनुयातं कार्यं नित्यं च तैः सह ।
दैवे श्राद्धे सुधापानाद्राज्ञोऽम्भिस्तिमिरे गतः ॥१४४॥
मद्यतोऽसत्कृतमपि भवेद् तत्प्रभूतताय वै ।
विषपान मिषवैव मन्ये यां पशुमारणम् ॥ १४५ ॥
रिक्तसी च मती सर्वं मोक्षु [illegible] ।
न मोक्षुको गुरोः [illegible] राज्ञः नो [illegible] कर्मपित् ॥१४६॥

[illegible] ॥ १४२ ॥

[illegible] ॥ १४३ ॥

[illegible] ॥ १४४ ॥

[illegible] ॥ १४५ ॥

[illegible] ॥ १४६ ॥

राज्ञा मित्रमिति ज्ञात्वा न कार्यं मानवेप्सितम् ।
निष्कं मृगस्य कामित्व [illegible] ।
विरोधं न [illegible] ॥ १८७ ॥
[illegible] क्रमात् कार्यं समाचरेत् ।
[illegible] न याति कार्यं तु बुद्धिमान् ॥ १८८
[illegible] सपूजिता ।
[illegible] विरक्तोऽपि ॥ १८९ ॥
[illegible] समीपमायान्ति [illegible] ।
[illegible] न [illegible] ॥ १९० ॥

राज्ञेति । राजा मित्र [illegible] ॥ १८७ ॥

[illegible] क्रमात् कार्यं [illegible] ॥ १८८ ॥

[illegible] ॥ १८९ ॥

[illegible] ।

पाटच्चरैर्वञ्चकैश्च मौर्योद् दाम्भिक विद्यया ।
प्रसुप्तानामिमममेरागमक्षितभावधे ।
उपकारे सामसेवं वशीकुर्यान्नयत् सदा ॥ १५१ ॥
एवं समस्तदोषाणां दुर्जनो निम्नगा स्मृता ।
तत्सन्निधिं त्यजेत् प्राज्ञ यत्नेन दूरतो वसेत् ।
यत्समूतेष तद्रूपैरुपायैरभिरेव वा ॥ १५२ ॥
स्मृतिश्च त्रिपुराणानामभ्यासः सर्वदा हितः ।
सच्छास्त्राणां सोपवेदानां सवेदानां नरस्य हि ॥ १५३ ॥
व्यसनाख्या स्त्रियः पानं व्यसनानि सर्वदा सदा ।
प्रस्तावितानि सम्यक्य बुद्ध्या संयोजयेत् क्वचित् ॥१५४॥

अनेन यथा यथाविध वैरा चौर्यादेन मैत्र्यादेन यथाविधः वीतरादि मार्दिमत्त् भक्तिकारादि विद्यादि यथादि ग्राम्यः ग्रामीयवैरेन बाहरेव बालवेन बाटक्षेन चौर्यात् दाम्भेन विद्यया मान्यत्वेन अभिमतवेन भावमृक्षितभक्षितवाचेन उपकारैः सामवेन तत् विना दुर्वचेन च वश्य् वशीकुर्यात् ॥ १५ ॥ १५१ ॥

एवे इति । यते समस्तदोषाणां सर्वोपरदोषाणां मैत्रादयः दुर्जने निम्नगा स्मृताः दुर्जनस्य पर्वतेऽपि अवस्थानादिति भाव । अत्र एवं तत्र दुर्जनस्य सन्निधिं त्यजेत् । किन्तु यत्नः सर्वथैव दूरतः वसेत् । यत्समूतौ तद्रूपैः मैत्र्यादिरूपैः उपायैः उपायैरेव अथ दुर्जनं जयेत् ॥ १५२ ॥

स्मृतीति । त्रिपुराणां आचरणादिविषयकविधानां स्मृतिरिति पुराणानां तदभ्यासम् सर्वदास्तां सहोपदेशनुबन्धेनादीनाम् सर्वदा अभ्यासः सहोपवेदं नरस्य हितं हितमङ्गलकारकम् ॥ १५३ ॥

व्यसनेति । व्यसना यथा स्त्रियः पानादि, स्त्रियः कीचकीयाः पानम् एतानि सदा सर्वदानि सर्वाणि व्यसनानि शेयाः । यदाचित् यत्र

कूटेन व्यवहारं तु वृत्तिलोपं न कस्यचित् ।
न कुर्याच्चिन्तयेत् कस्य मनसाप्यहितं क्वचित् ॥ ११५ ॥
तत्कार्यं तु सुखं यस्माद् भवेत् वै कालिकं ध्रुवम् ।
मृते स्वर्गं जीवति च विन्द्यात् कीर्तिं दृढां समाम् ॥ ११६ ॥
नासक्ति च सखित्वो न चाविश्वासिनिपीडितः ।
नात्यर्थो भृतिनिर्हीनो विपदी जनलोलुपः ॥ ११७ ॥
कुशकायी कुपुरतिमिथामात्यसुहृत् मतः । ।
कुर्यात्तथा समीक्ष्यैतत् सुखं नाम्याति नरः ॥ ११८ ॥
राज्ञो नानुकृतिं कुर्यात् च वै तस्य कस्यचित् ।

न [illegible] नाम । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कस्यचित् [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ११४ ॥

कूटेनेति । कूटेन कपटेन व्यवहारं कस्यचित् । वृत्तिलोप [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न कुर्यात् नापि चिन्तयेत् ॥ ११५ ॥

तदिति । यस्मात् कालीत् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सुखं भवेत् [illegible] [illegible] [illegible] जीवति च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ११६ ॥

नासक्तीति । कुशकायीति । [illegible] ॥ ११७ ॥ ११८ ॥

राज्ञ इति । राज्ञः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

नैको गच्छेद् व्याघ्रव्यालपार्श्वे च प्रबाधितुम् ॥ १८९॥
विश्वासिना विश्वासीयाद् गुरुसम्यातताधिकम् ।
गमके न सहायः स्यात् मरणेद् बहुनायकम् ॥ १९० ॥
गुरूणां पुरतो राज्ञो न चासीत महासने ।
प्रौढ़पादो न तदग्रे हेतुभिर्विकृतिं नयेत् ॥ १९१ ॥
यत् कर्तव्यं न जानाति तत जानाति चेतरः ।
नैव वक्ति च कर्तव्यं तत यथोत्तमो नरः ॥ १९२ ॥
न निमन्त्रितं सम्यगन्यैः तानुभय विना ।
अपराधं माजच पान्यायपक्षोसपरिजनम् ॥ १९३ ॥

मनश्चार न कुर्यात् । एक एकाको चक्रादेन विशेषु कार्येषु मार्गेण चौरेण च चार्यतिषु कायु प्रबाधितुं न गच्छेत् ॥ १८९ ॥

विश्वासमन्निति । विश्वासेन चतुर्विश्वासम् चाकनाविक इव चपि विश्वासीयात् । चकरे विनाशे चपि कदापः बहुपदायकमो न स्यात् । बहुनायकं बहुनां नायकं कार्यमें यथोदितमतः कार्येत् ॥ १९ ॥

गुरूणामिति । गुरूणां पितादीनां राजन इदं चपरः यथा दर्शे बहुमाहने न चासीत नोपविशेत् । तथा प्रौढ़पादः वदति चरण यत् तैषां समन्ने हेतुभिः प्रचारैः न विकृतिं नयेत् न चपके विनयः ॥ १९१ ॥

यदिति । इतरः लोकः कर्तव्यं यत् यत् न जानाति तेषां तत जानाति च । यथा नरः उत्तमः यः कार्यं यत् न वक्ति न करोति ॥ १९२ ॥

नेति । विनयः माजमा कथित चाहार्यमाहारमौपवासेषु चपराधम् बहुतर विना नियानुभावमनेन कथम् यथं न कर्तव्यं यत निजम् इति चाय प्रयोगः ॥ १९३ ॥

अश्रुत साहस मासा सूरत्वमतिलोमता ।
अमोघ निदया इव [illegible]मसी [illegible] था । ११६ ॥

पौरुषाभ्यास् परं पुन दारम्भाभ्यास् परं शिवम् ।
न ताडयेद् कुटुम्बाय पौरुषेण [illegible]मादिकम् । ११२ ।
पुत्राविवाय हीविमा भामिनिवाय [illegible] ।
[illegible]धिका पावनीया आत्मभावो [illegible] मा [illegible] ।११६।
भागमार्ये हि यती [illegible]याय हि [illegible] ।
कुटुम्बपोषणे स्वामी तदभावे तत्परा इव । ११७ ।
अश्रुत साहस मौर्य कामादिभि [illegible] ।
कामात् [illegible]मेव [illegible]मात् [illegible] । ११८ ॥

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] १ [illegible] [illegible] १ [illegible] [illegible] ३ [illegible] [illegible] ४, [illegible] [illegible] ५ [illegible] [illegible] ६ [illegible] ८ ॥ ११० ॥

पौरुषाभ्यासिति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] ॥ ११२ ॥

[illegible] इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ११६ ॥

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] ॥ ११७ ॥

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

दृष्ट्वा धनं कुलं शीलं रूपं विद्यां बलं वयः ।
कन्यां दद्यादुत्तमाय पिकोभौ कुर्यादनामयम् ॥ ९९ ॥
भाचाविन सर्वविद्यारूपिणं निर्धनं त्वपि ।
न केवलेन रूपेण वयसा न धनेन च ॥ १०० ॥
आदौ कुलं परीक्षेत ततो विद्यां ततो वयः ।
शीलं धनं ततो रूपं देशं पश्चाद् विवाहयेत् ॥ १०१ ॥
कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् ।
बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः ॥ १०२ ॥
मायाच वरयेत् कन्यामसमानार्षगोत्रजाम् ।
मातृमतीं सुशीलां च योनिदोषविवर्जिताम् ॥ १०३ ॥

[illegible] शील निर्धनता, तथा [illegible] विद्यते इति [illegible] [illegible] लिखा [illegible] [illegible] नैव दद्यात् ॥ ९८ ॥

दृष्ट्वेति । धनं कुलं शीलं रूपं विद्यां बलं वयश्च दृष्ट्वा कन्यां दद्यात् [illegible] कुर्यात् ॥ ९९ ॥

आचारिणमिति । आचारिणं सर्वविद्यारूपिणम् [illegible] [illegible] कन्यां दद्यादिति [illegible] केवलेन रूपेण न केवलेन वयसा न तथा केवलेन धनेन च न दद्यादिति शेषः ॥ १०० ॥

आदाविति । आदौ [illegible] कुलं ततः विद्यां ततः वयः, ततः शीलं, ततः धनं ततः रूपं ततश्च देशं परीक्षेत पश्चात् विवाहयेत् कन्यां दद्यादित्यर्थः ॥ १०१ ॥

कन्येति । कन्या रूपं वरयते [illegible] माता वित्तं [illegible] पिता श्रुतं विद्यां बान्धवाः ज्ञातयः कुलम् इच्छन्ति इतरे जनाः मिष्टान्नम् इच्छन्ति ॥ १०२ ॥

नाचारेति । नाचारम् असमानार्षगोत्रजाम् [illegible]

क्षणशः कणशश्चैव विद्यामर्थं च साधयेत् ।
न त्याज्यौ तु क्षणकणौ नित्यं विद्याधनार्थिना ॥१०३॥
सुभार्यापुत्रमित्राणां हितं नित्यं धनार्जनम् ।
दानाय च विना त्वेते किं धनैः कं जनैश्च किम् ? ॥१०४॥
भाविसंरक्षणपरं धन यत्नेन रक्षयेत् ।
जीवामि शतवर्षं तु नन्दामि च धनेन वै ॥ १०५ ॥
इति बुद्ध्या सञ्चिनुयाद् विद्यादिकं सदा ।
षड्विंशत्यब्दपूर तदूर्ध्वं वा तदर्धकम् ॥ १०७ ॥
विद्याधनं श्रेष्ठतरं तन्मूलमितरद्धनम् ।
दानेन वर्धते नित्यं न भाराय न नीयते ॥ १०८ ॥

[illegible] ॥ १०२ ॥

क्षणश इति । [illegible] विद्याधनार्थिना [illegible] ॥ १०३ ॥

सुभार्येति । [illegible] ॥ १०४ ॥

भावीति । [illegible] ॥ १०५ ॥ १०७ ॥

विद्याधनमिति । [illegible]

अस्ति यावत् तु धनवस्तावत् सर्वैस्तु सेव्यते ।
निर्धनस्त्यज्यते भार्यापुत्राद्यैः सगुणोऽप्यतः ॥ १७९ ॥
अमतो व्यवहाराय सारभूतं धनं स्मृतम् ।
अतो यतेत तत्प्राप्त्यै नरः सुपायसाहसैः ॥ १८० ॥
सुविद्यया सुसेवाभिः शौर्येण कृषिभिस्तथा ।
कौसीदवृत्त्या पण्येन कलाभिश्च प्रतिग्रहैः ।
यया कया चापि वृत्त्या धनवान् स्यात् तथाचरेत् ॥१८१॥
तिष्ठन्ति धनवद्द्वारि गुणिनः किङ्करा इव ॥ १८२ ॥
दोषा अपि गुणायन्ते दोषायन्ते गुणा अपि ।
धनवतो निर्धनस्य निन्द्यते निर्धनोऽखिलैः ॥ १८३ ॥

[illegible] विद्यापूर्वं [illegible] ॥ १७८ ॥

अस्तीति । धनवानिति । यावत् धनम् अस्ति तावत् सर्वैः जनैः सेव्यते आद्रियते, निर्धनस्तु सगुणोऽपि पुत्रभार्यादिभिः त्यज्यते । अतः [illegible] व्यवहाराय धनं सार[illegible] स्मृतम् । अतः नरः [illegible] सुपायैः साहसैश्च [illegible] ॥ १७९ ॥ १८० ॥

सुविद्ययेति । तिष्ठन्तीति । सुविद्यया [illegible] सुसेवाभिः [illegible] शौर्येण कृषिभिः कौसीदवृत्त्या [illegible] पण्येन [illegible] कलाभिः प्रतिग्रहैरपि [illegible] । यया कया वृत्त्या [illegible] धनवान् स्यात् तथा आचरेत् । यतः गुणिनः [illegible] धनवतो द्वारे किङ्करा इव तिष्ठन्ति ॥ १८१ ॥ १८२ ॥

सुनिर्णयस्य प्राप्त्यै मध्य नेमिरे जनाः ।
ग्रामार्थेऽथवार्थे नामार्थे प्रयतन्तु ॥ १८४ ॥
उभ्यादमीवे युध्यन्ति याम्नम्पे विपतां मयम् ।
दासमिषे च गच्छन्ति परीणामस्वहेतुना ॥ १८५ ॥
यथा न जानन्ति धर्मं सचिवं वसति कुल वै ।
ग्रामस्त्रीपुत्रमित्राणि सचिवं धारयेत् तथा ॥ १८६ ॥
नैवास्ति लिखितादन्यत् स्मारकं व्यवहारिणाम् ।
न लेख्येन विना कुर्याद् व्यवहारं सदा बुधः ॥ १८७ ॥

दोषा इति । यद्यपि दोषा यदि पुण्यकर्म निर्णयस्य च तथा अपि दोषावहं । तस्मात् निर्णयः स्व चरित्रैः स्वं निश्चयेत् ॥ १८३ ॥

सुनिर्णयस्येति । यदि केचित् जनाः सुनिर्णयस्य प्राप्त्यै ग्राम मध्यं नेमिरे तदा इमाः यदि जनाः पापाय दैवाधयस्य यदि चार्थे जनाः धनधान्य धर्मार्थ यदि नामे जनाः मानाय नामख्यात्यै प्रयतन्तु तदा दक्षाः ॥ १८४ ॥

उभ्यादमीति । यस्मैरुणा धनाय यदि जनाः युध्यन्ति विपत्तये जनादपस्य धर्मीयस्य कार्ये विपत्तिं प्रम् वा यत्र पाति मात्र दासि यदि चार्थे च धन वा दास्य गच्छन्ति ॥ १८५ ॥

यथेति । यथा बालकाः स्त्रीपुत्रमित्राणि धन यदि विपत् कुल वर्तितं न जानन्ति तथाह्येऽध्याहार्याय । तथा सचिव वैश्यकविज धारयेत् यत्र स्थाप्य यत्र मातपितृ मात्र स्त्रीस्मरणादिकार्ये च सम्यक् शासनं कुर्यादिति बोध्यम् ॥ १८६ ॥

नैवेति । व्यवहारिणो व्यवहारिणां लिखितात् अन्यत् स्मारकं स्मरणसाधकं नैव अस्ति तस्मात् लेख्येन विना बुधः पण्डितो जनः सदा व्यवहारसिद्धये न व्यवहारं कुर्यात् ॥ १८७ ॥

निर्लोभे वणिजि राज्ञि निःस्वसे धनिनां नरैः ।
सुरक्षितं धनं धार्यं मध्येऽतल्लिखितं तु वा ॥ १८८ ॥
मैत्र्यर्थे याचितं दद्यादकुसीदं धनं सदा ।
तस्मिन् स्थितं चेन बहु दानिकाय तथाविधम् ॥ १८९ ॥
ददाधमर्ण क्वापि व्यवहारेण सदा ।
सवर्णं समतिभुज्य धनं दद्याच्च साधिमत् ॥ १९० ॥
यद्दातल्लिखितं योग्यमार्गं प्रत्यागमि सुपथम् ।
न दद्याद् हविर्लोभेन नष्टं मूलधनं भवेत् ॥ १९१ ॥
याचारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखी भवेत् ।
धनं मैत्रीकरं दाने याचाने शत्रुकारकम् ॥ १९२ ॥

निर्लोभे इति । निर्लोभे लोभरहिते वणिजि धनवति निःस्वे [illegible] नरैः [illegible] राज्ञि च [illegible] धनं धार्य [illegible], [illegible] लिखित [illegible] इत्यादि धारणि- [illegible] ॥ १८८ ॥

मैत्र्यर्थे इति । मैत्र्यर्थे मित्रतानिमित्त सदा अकुसीदम् [illegible] याचितं [illegible] धनं दद्यात्, चेत् यदि तस्मिन् मित्रे [illegible] [illegible] धनं [illegible] सदा बहु न [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १८९ ॥

ददेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १९० ॥ १९१ ॥

याचार इति । याचारे व्यवहारे [illegible] [illegible] च [illegible]

कन्या मात्रे तदर्धांशं भ्रापत्य भगिनैव च ।
उचितं तु यथा भागे नरः कुर्याच्च नान्यथा ॥ १८३ ॥
शुभाशुभमिश्रापि भार्या संरचयेज्जने ।
भार्या पुनरतो भागं सर्वे सम पुनर्भवेत् ॥ १८४ ॥
पश्यति स्म सजीवश्चेत्तरो मङ्गलतानि च ।
सदारपौत्रपुत्राण् प्राक् चेद्बोऽर्थी विभजेत् पिता ॥१८५॥
सदारस्यातरः पौत्रा विभजेयुः परस्परम् ।
एकोदरा यदि भ्रातो पितामाताभाव्यया यथु ॥ १८६ ॥
नैवात्र सपरिवापि भीहर्ष मनुजस्य तु ।

[illegible] यथा पुत्री भवेत् । धर्म दाये [illegible] भागार्थे च अनुभागं वर्णय ॥ १८२ ॥

यथेति । नर भागे भवति भौदार्यं तथा यदि दाये भागेषु [illegible] [illegible] [illegible] दर्शितं भाग कुर्यात् अन्यथा न ॥१८३॥

शुभायेति । [illegible] शुभाशुभ [illegible] शुभाशुभमिश्राणि भर [illegible] भार्या पुनः भवेत् यथा [illegible] भागार्थं [illegible] भार्यादिभिः एवि [illegible] यथा सर्वे भार्यादिभिः [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] इति [illegible] इति बोध्यम् ॥१८४॥

पश्यतीति । सजीवः जीवन् नरः चेत् यदि [illegible] [illegible] [illegible] पश्यति च यदा पिता [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] प्राक् [illegible] सदारपौत्रपुत्रान् [illegible] पौत्रान् [illegible] [illegible] इमान् विभजेत् [illegible] [illegible] ॥ १८५ ॥

सदारेति । पौत्राः सदारस्यातरः [illegible] [illegible] सहो- दराः एकोदरा यदि परस्परं विभजेयुः पितृ [illegible] [illegible] पितामातरयोः [illegible] [illegible] विभाजय [illegible] [illegible] ॥ १८६ ॥

नैवात्रेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

यत्र वसेत् तद्वद्गुरुः पद्गतो तु नरदयम् ॥ १८७ ॥
विमर्षेयुर्न तत् यथा यत्र न विचारणम् ।
यदमत्यक्षित वापि यद् देयं चोत्तमर्णिकम् ॥ १८८ ॥
प्रत्यक्षे तु समां मैत्रीं कुर्याद्वाचाभिभाषणम् ।
परोक्षे तद्गुणाख्यानं तत्प्रीतिख्यापनं तथा ॥ १८९ ॥
तत्र मन्त्रं नैव तत् प्रतीपविवादनम् ।
अप्रकाश्य च तत् कार्यं स्मितेऽपि च न च ॥ १९० ॥
अकुलीनस्वकुलीनोर्द्धनं सर्वोत्तमविधम् ।
तथान्यदत्तीतमिव गोमयो [illegible] यथा ॥ १९१ ॥
मासाधिमर्षातिसिद्धितपणपत्रस्य वहन ॥ १९२ ॥

[illegible] ॥ १८७ ॥

विमर्षेयुरिति । [illegible] ॥ १८८ ॥

प्रत्यक्षे इति । [illegible] परोक्षे [illegible] ॥ १८९ ॥

मन्त्रमिति । [illegible] ॥ १९० ॥

अकुलीनेति । [illegible]

मातापितृसमावगुणै प्रख्यातयोत्तमोत्तम ।
गुणैराधमपि स्यात् पितृभ्रातृसमो एव ॥ २ ॥
उत्तमा मध्यमो नीचोऽधमो भ्रातृगुणैनरः ।
कथाकौमभिगीभाष्यो नरोऽधमतमा मतः ॥ २०४ ॥
मूल्या मध्यमध्ये सम्यक् पोषयगं तु पोषयेत् ।
परत्वा यत् किञ्चिदपि न नयेत् दिवस वृथा ॥ २०५ ॥
स्थितो यत्नसुखी यत्र संचमानुमनीषिः न ।
इति मत्वा दानधर्मौ संचेष्टो तु समाचरेद् ॥ २०६ ॥
न तौ विना हि परत्र सहायाः सन्ति चेतरे ।
दानमीमांसाधर्माभ्यां वर्तेत न यथोचिताद् ॥ २०७ ॥

[illegible] ॥ २ ॥ [illegible]

[illegible] ॥ २०४ ॥ [illegible]

मूल्येति । [illegible] ॥ २०५ ॥

[illegible] ॥ २०६ ॥ [illegible]

भवन्ति मित्रा दानेन द्विषन्तोऽपि च किं पुनः ॥ २०८॥

दैवताय च यद्दत्तं ब्राह्मणार्थं गवार्थकम् ।
यद् दत्तं तत् पारलौक्यं सम्यक् दत्तं तदुच्यते ॥२०९॥

बन्दिमागधमल्लादिनटनार्थं च यौतके ।
पारितोष्य यशोऽर्थं तु मित्रा दत्तं तदुच्यते ॥ २१० ॥

उपायनीकृतं यत् तु यद्वत् सम्बन्धिबन्धुषु ।
विवाहादिषु चाचारदत्तं औदकमेव तत् ॥ २११ ॥

राज्ञे च वशिने दत्तं त्राणाय प्राणघातिने ।
पापभीत्याथवा यच्च तत् तु भीतदत्तमुच्यते ॥ २१२ ॥

आत्मवाद् यत्र न विरति यत्र तौ तुल्यलाभाद् धार्मिकाद् न प्रति यत्ता अधेयो यथाविधविधौ दानमूलं दानं यथेष्ट यथावदेव कुर्वन्ति च । २०७ ।

भवन्तीति । द्विषन्तोऽपि शत्रवोऽपि दानेन मित्राः सुहृदः भवन्ति किं पुनः अद्विषन्तः इति येन मित्रा इति तु मित्रनिर्देश एव ॥२०८॥

दैवतार्थमिति । दैवतार्थं देवदेवाय यज्ञार्थं ब्राह्मणार्थं गवार्थं भोजनार्थकम् यद् दत्तं तद् पारलौक्यं परलोकफलसाधनम् । तत् सम्यक् पठितं दानेन पारलौकिकदानं इति धार्यं दत्तं उच्यते ॥२०९॥

बन्दीति । बन्दिनः स्तुतिपाठकाः मागधाः वंशक्रमकथकाः मल्लाः योद्धारः नटाः नर्तकाः तेषां अर्थे यत् दत्तं यदृच्छया तत् पारितोष्य सम्मानार्थं दीयते यत् यशोऽर्थं यशोवर्धनं तत् मित्रा दत्तं तत्तुल्यं उच्यते ॥ २१० ॥

उपायनीकृतमिति । उपहारं सम्बन्धिबन्धुभिः विवाहादि कार्येषु विशेषु यत् उपायनीकृतम् उपढौकनत्वेन दत्तं यत् आचारदत्तम् आचारात्प्रवृत्तम् तत् औदकम् ज्ञातव्यं दत्तम् ॥ २११ ॥

राज्ञ इति । राज्ञे वशिने दत्तम् प्राणघातिने च प्राणोप

यद् हृतं चिन्तयन्नैव नष्टं भूतमिवागतम्।
चौरैर्हृतं पापवृत्तं परस्त्रीसङ्गमार्जवम् ॥ २११ ॥
धारयति न दैवं तत्सुतज्ञाततरं भजेत्।
तन्मतां नैव कुर्वीन्नोपसेवेत् तस्य नियमम् ॥ २१२ ॥
विना दानाध्ययनाभ्यां न भुञ्जीत न चर्योकरम्।
दानशीलो विवर्धिष्णु, यमी सखोऽस्मत सम ॥२१३॥
विचार्य स्वेष्टं देवं वा कुर्यात् तथा न चान्यथा।
नापकुर्यान्नोपकुर्यादसतोऽनर्थकारिणो ॥ २१४ ॥

नष्टं भूतमिवागतं बहवो दानधर्मादिकर्म यद् हृतं तत् न पौरुषम् मन्यते ॥ २११ ॥

यद्धृति। चिन्तायां हृतं इत्, यदैव चन्द्रमौक्तिका विनाशितं चौरैः कृतं, पापवृत्त पापाय इत परस्त्रीसङ्गमार्जवं यद् धन तत् नष्ट भवति ॥ २११ ॥

धारयन्तीति। ये दैवम् धारयन्ति तैर्यो न दैवम् कर्तुकरम् धर्मेषेषु इति चेत परेषु नीचेषु। तत् तन्मतं कार्यं नैव कुर्यात् तस्य नियमं नोपसेवेत् धारयेत ॥ २१२ ॥

विनेति। दानाध्ययनाभ्यां दानेन चाध्ययनेन वा विना यदि भुञ्जीत चर्योकरं चर्योकरत्वोपायभूतम् तन्नाम न भवति। अतः धारणात् दानशीलः निवर्धिष्णुः सन् यमी यमी भवेत् सखोऽपि समदर्शोऽपि भवेत् तत् चर्योकरत्वात् धर्मिष्ठदानशीलतायामधर्माविति भावः ॥ २१३ ॥

विचार्येति। स्वेष्टं देवं वा विचार्य कार्यं कुर्यात् अन्यथा न स्वेष्टदेवैरेवेति भावः, अन्यथा न कुर्यादिति चेत्। असत न अपकुर्यात् किञ्च असौति चेत नापि उपकुर्यात् देव असौति चेत् यस्मात् तौ उभौ अनर्थकारिणौ अनिष्टकारकौ भवतः ॥ २१४ ॥

नातिलोभं नातिशाठ्यं धारयेन्नातिमार्दवम् ।
नातिवादं नातिकामं सक्रियमाचरं न च ॥ २१७ ॥
अति सर्वं नाचरेत्तु अतोऽस्य विवर्जयेत् ।
अत्युन्नतौ नरः क्रौर्यात् कार्येष्वाप्नुतिनिम्नति ॥ २१८ ॥
मार्दवादेव नयवैरूप्यमानोऽतिमादृतः ।
प्रतिदानेन दारिद्र्यं तिरस्कारोऽतिलोभतः ॥ २१९ ॥
अत्यायव्ययवतस्यैव मौर्ख्यं सम्भाव्यते खलु ।
अनाचारादमर्यादानिरस्याचारात्तु मूर्खता ॥ २२० ॥
अविद्योऽस्मीति सर्वेभ्यो ह्यविद्यामानवानवम् ।
अमतस्तमिदमिति नैव मन्येत बुद्धिमान् ॥ २२१ ॥

नेति । अतिलोभम् अतिशियुक्तो न अतिशाठ्यम् अतिशठता न, अतिवादं वा अतिवक्तृत्वं न अतिमार्दवम् अतिविनयं वा अतिकाम न, अतिकामोऽपि कार्येषु अनायासं न तथा अनायासम् अति [illegible] न धारयेत् कुर्यात् ॥ २१७ ॥

अतीति । सर्वम् अति अत्यन्तं नाचरेत् हि अत्यन्ते अतः सर्वमाचरन् विवर्जयेत् त्यजेत् । नरः क्रौर्यात् नैष्ठुर्यात् कार्ये [illegible] कार्यनाशात् अतिनिम्नति ॥ २१८ ॥

मार्दवादिति । मार्दवात् नैव नयवेत् । अतिदानतः अतिदानात् [illegible] अतिदानेन दारिद्र्यं, तथा अतिलोभतः तिरस्कारः भवति ॥ २१९ ॥

अत्यायव्ययादिति । अस्य अत्यायव्ययात् आयव्यय [illegible] अतिव्ययात् मौर्ख्यं मूर्खता [illegible] तथा अनाचारात् अमर्या-दात् आचारत्यागात् मर्यादाभिः संभाव्यते खलु । अनाचारात्तु आचारादिविहाराचरणात् [illegible] मूर्खता ॥ २२० ॥

अतोति । बुद्धिमान् जनः सर्वे सर्वेभ्यः अविद्याः हि [illegible]

तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति राघव ।
कश्चित् तु तद्गिलोऽस्मीति मत्वा मन्येत कश्चित् ॥२२१॥
निन्देत् साम्यं तु देवेषु गोषु च ब्राह्मणेषु च ।
महानर्थकरं ह्येतत् सम्यग्ज्ञानापनयनम् ॥ २२२ ॥
मननं पूजनं सेवामन्ये देवेषु सर्वदा ।
न भावयेत् ब्रह्मविदा कश्चित् कीदृक् प्रतिष्ठितम् ॥२२३॥
पराधीनं नैव कुर्यात् तदधीनमपुष्कलम् ।
सतं चेन्मन्यते देवाद् भवेद् भद्रं विमर्दितम् ॥ २२४ ॥
यद्वत् न [illegible] तु साधयेत् ।

[illegible] ॥ २२० ॥

तिमीति । तिमिङ्गिलगिला [illegible] ॥ २२१ ॥

निन्देदिति । देवेषु गोषु ब्राह्मणेषु च साम्यम् [illegible] ॥ २२२ ॥

मननमिति । सर्वेषु देवादिषु सर्वदा मननं पूजनं सेवां [illegible] ॥ २२३ ॥

पराधीनमिति । [illegible] पराधीनं नैव कुर्यात् [illegible] ॥ २२४ ॥

[illegible]र्यं प्रयतो धीमानभिमानेन वै क्वचित् ॥ २२६ ॥
[illegible]मप्यभीत्या तु सत्कीर्ति न विनेत्-सदा ।
[illegible]टागामसमुत्वा हि नैर्पेर्त् कुर्यात् तं सद ॥ २२७ ॥
[illegible]त्यते च मुहृद येन मित्रते दुर्मना भवेत् ।
[illegible]त्य न तथा सिद्धिद् विनोदेऽपि च धीमता ॥२२८॥
अस्मिन् सत्त्वं दुरसा च सम स्यात् वा निरत्ययम् ।
न तत्र प्रचरेत् प्राज्ञो बधिरैरिव मायने ॥ २२९ ॥
व्यसने सज्यमाने हि यो मित्रं नाभिपद्यते ।
अनुमोद [illegible] तं मूर्खा विदुर्बुधा ॥ २३० ॥

[illegible]मिति । धीमान् बुद्धिमान् जनः [illegible] [illegible]न [illegible] [illegible] न [illegible] किन्तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवात् [illegible] किञ्च न दापयेत् ॥ २२६ ॥

[illegible]मिति । [illegible] भवात् भीत्या तु सदा [illegible] न [illegible] । किञ्च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] तं [illegible] न कुर्यात् ॥ २२७ ॥

[illegible] इति । येन [illegible] [illegible] [illegible] मित्रते वा दुर्मनाः [illegible] [illegible] भवेत् धीमता बुद्धिमता जनेन विनोदेऽपि [illegible] [illegible] तथा सिद्धिद् न [illegible] ॥ २२८ ॥

[illegible]मिति । [illegible] जने [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निरत्ययं [illegible] स्यात् तत्र प्राज्ञो जनः बधिरेषु [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] न किञ्चित् वदेत् ॥ २२९ ॥

[illegible] इति । यः जनः व्यसने [illegible] वा मित्रं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] तं [illegible] मिथ्यं विदुः [illegible] ॥ २३० ॥

जातीनां हि मिथो भेदे यथैव नाभिमन्यते ।
सवयस्केन मान्यस्य न तथैव विदुर्बुधाः ॥ २१९ ॥
आज्ञमभिषित दानैर्मानेय परिपालितम् ।
तीक्ष्णमाज्ञाभिन्नमपि तद्कार्यं याति मन्दताम् ।
मन्त्राभिमन्त्रमुपतु न यस्य मानस यतः ॥ २१८ ॥
यदिदमिन स्वन्येन यावत् स्यात् सममाधिक ।
जाता महत्वं तं तु मिन्याद बहुभिराज्ञभि ॥ २१९ ॥
न भूपवस्त्राश्रहारो न राज्य न च पौरुषम् ।
न विद्या न धन तादृश यादृक सौजन्यभूषणम् ॥ २१॥
यथैव प्रभो नृपे घोरं मत्रो शान्ति यथा नृपे ।

जातीनामिति । जातीनां ब्राह्मणादीनां मिथः परस्पर भेदे यथैव तथैव सवयस्के मान्यस्य तथैव विदुः बुधाः ॥ २१७ ॥

आज्ञमिति । आज्ञम दैविर्द दानैः मानेन परिपोषितमपि मित्र तीक्ष्णमाज्ञाभिन्नमपि तदकार्यं यदा तेन सह या याति मन्दताम् ।
बहुः वचनाद् मानर्द मित्र यतोऽपि बहुधानामेव मनसा मन्त्रं न या न यमय ॥ २१८ ॥

यदिदमिति । यावत् सन्य यमान् सचिवः स्यात् अधिक इति येन तावद् सम् अधिकम् अन्येन यद्देत् । यदा महत्वं जाता भवति तदा बहुभिर् मित्रम् ॥ २१९ ॥

नेति । सौजन्यमेव भूषण यादृक् वस्त्रहारादयो न राज्य यादृक न पौरुषं पराक्रमरूपादय न विद्या यादृक न धनं यादृक् सु भूषणं ॥ २२० ॥

दायभागो च वैश्यानां मातृके मधुरस्वर' ॥ २१५ ॥
सावत्त चमिके मौर्वे चेमिके बहुकुण्डता ।
गोषु एमस्तपक्षिषु मिदत्त्व मामभूकता ॥ २१६ ॥
सर्वे पापपक्षपातश्च तथा साधिषु सत्यवाक् ।
अनन्यमहिष सेषु सुचितोऽपि च मन्त्रिषु ॥ २१७ ॥
मौर्न मूर्खेषु च स्त्रीषु पातिमत्व समूयचम् ।
महाद्रुमूं पय चेतद् विपरीतममीषु च ॥ २१८ ॥
सर्वं बहुक्लुम्बेन कोपेर्गौमि सुखासके ।
आत्मेकमायकं मिस न एक बहुमायकम् ॥ २१९ ॥
न च हिंसमुपेयेत मन्त्री कस्माय तत्परे ॥ २४ ॥

सर्वे इत्यादि । सर्वे सदा वैद्यः इत्ये मौल पुर्वेण [illegible] सर्वो [illegible] [illegible] मातृके मधुरस्वरः चमिके दायत्र, वैमिके मौर्वे, गोषु बहुकुण्डता [illegible] [illegible], मिदत्त मामभूकता [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] साधिषु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पूर्वेषु मौनम् [illegible] [illegible] स्त्रीषु पातिमत्व समूयचम् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ २१५ ॥ २१६ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥

[illegible] । एकनायकम् [illegible] [illegible] बहुक्लुम्बेन [illegible] [illegible] कोपैः मोनि, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नैव [illegible] इति चेत् । [illegible] [illegible] मत ॥ २१९ ॥

न चाव । [illegible] [illegible] [illegible] हिंस न च [illegible] तत्परे [illegible] ॥ २४ ॥

पैशुन्यं चपलता चौर्यं मातृधर्ममतिलोमता ।
धनस्य कार्पण्यातिम तथालस्यतातिप्रश्रयम् ।
गुणिनामपि दोषाय गुणानामप्याय जायते ॥ २३१ ॥
मातुः पितायाः पुत्रस्य धनस्य च पितामहम् ।
बाल्ये मध्ये च वार्धक्ये महापापफलं क्रमात् ॥ २३२ ॥
श्रीमतामनपत्यत्वमधनानां च मूर्खता ।
स्त्रीणां गतपतित्वं च न श्रीमान्दिहनिर्मम ॥ २३३ ॥
मूर्खः पुत्रोऽथवा कन्या पत्नी भार्या दरिद्रता ।
श्रीपतीनां सर्वं नित्यं नैतत् सदा सुखाय च ॥ २३४ ॥
नाप्यापदे नाप्यपदे न देवे न गुरौ द्विजे ।

पैशुन्यमिति । पैशुन्यं चपलता चपलता लोभता चौर्यं मातृधर्मम् अतिलोभता, धनस्य कार्पण्यं तथा आलस्यं अतिप्रश्रयं तथा गुणिनामपि एतत् सर्वं दोषाय भवति एवं पैशु- न्यादिकं गुणानाम् आच्छादकं जायते ॥ २३१ ॥

मातुरिति । बाल्ये मातुः मृत्युः मध्ये वयसि पितुः मृत्युः पिताभ्यां पुत्रस्य मरणं च पितामहस्य क्रमात् महापापफलम् ॥ २३२ ॥

श्रीमतामिति । श्रीमताम् ऐश्वर्यशालिनाम् अनपत्यत्वम् अध- नानां दरिद्राणां मूर्खता स्त्रीणां गतपतित्वं श्रीमत्त्वं तथा दराणां भार्याणां मूर्खता निन्दिता स्त्रियो न श्रीमताम् सुखाय न भवति वैधव्यं वा दीर्घेण ॥ २३३ ॥

मूर्ख इति । मूर्खः पुत्रः कन्या मूर्खा तथा पत्नी भार्या दरिद्रता श्रीपतीनां तथा नित्यं सर्वम् एतत् सदा सुखाय न भवति इति भावः भवतीत्यर्थः ॥ २३४ ॥

न कथासु न सङ्गीते वेश्यायां नार्थने स्त्रियाम् ॥ २४५ ॥
न शौर्ये न च तपसि साहित्ये रमते मनः ।
यस्य शुद्धं ध्रुवं स्वि वा नररूपपशुश्च सः ॥ २४६ ॥
चम्पोद्यानविहिण्डुच हिरण्यर्यौ विनिन्दकः ।
श्रीक्षयीशं सान्तमन्दं प्रणमाम्य् एव ध्रुतं ॥ २४७ ॥
एकस्यैव न पर्याप्तमस्ति यद् भावबोधजम् ।
मामया यदि तस्यास्मि तथाप्यस्मि पूर्तिकृत् ॥ २४८ ॥
करोत्यभयाय मार्गोऽस्य बोधयत्यनुमोदते ॥ २४९ ॥
भवन्त्यन्योपदेशार्थं पूता साधुसमाः सदा ।
आचार्याश्च भवन्ति प्रकार्याणां गतं तु ते ॥ २५० ॥

नेति । नेति । [illegible] न [illegible] न, [illegible] न [illegible] न [illegible] न [illegible] न [illegible] न [illegible] न, [illegible] न [illegible] न [illegible] न [illegible] न रमते [illegible] ॥ २४५ ॥ २४६ ॥

[illegible] । [illegible] ॥ २४७ ॥

[illegible] । [illegible] ॥ २४८ ॥

[illegible] । [illegible] ॥ २४९ ॥

[illegible] । [illegible]

पित्रोरार्त्तौ पोषयति चेतसि च निरालसः ।
छायेव वर्तते नित्यं वर्तते चानुमाय वै ॥ २११ ॥
सुभगः सर्वविषये स सुतः प्रीतिकारकः ।
दुःखदो विपरीतो यो दुष्टो वा वञ्चनात्मकः ॥ २१२ ॥
पत्नी मित्रं चानुरक्ता सुभगा मञ्जुभाषिणी ।
सुभगा सुशीला या प्रिया पत्युः सुशीलगा ॥ २१३ ॥
सुतापराधान् क्षमते या सुतपरितोषिणी ।
सा माता प्रीतिदा मित्रं कुलटान्यातिदुःखदा ॥ २१४ ॥
विद्यागमाद्यं सुतस्य सततं यतते च यः ।

[illegible] ॥ २१० ॥

पित्रोरिति । [illegible] पित्रोः [illegible] निरालसः [illegible] सर्वविषये [illegible] प्रीतिकारकः [illegible] । [illegible] दुःखदः [illegible] विपरीतः [illegible] ॥ २११ ॥ २१२ ॥

पत्नीति । या नारी पत्नी [illegible] मित्रं [illegible] सुभगा [illegible] सुशीला [illegible] पत्युः प्रिया ॥ २१३ ॥

सुतापराधानिति । या माता सुतापराधान् [illegible] माता मित्रं प्रीतिदा [illegible] । [illegible] कुलटा [illegible] भवति ॥ २१४ ॥

पुत्र सदा माह मावित मीतिमान् स पितामही ।२५५॥
न सहाय सदा कुर्यात् प्रतीप न वदेत् क्वचित् ।
सत्य चित्तं यत्र याति हत्ते प्रश्नाति मित्रताम् ।२५६॥
गोत्रज्ञातिपरिचयो ह्यन्यगेहे सदा गतिः ।
ज्ञातौ सर्वे मातिकूल्य मानहान्यै दरिद्रता ।२५७॥
ज्ञाताज्ञातैस्सर्वैर्विवसायां न हि सहमेव हितम् ।
देवितत्वात् तु राज्ञो मैत्रे मित्रा कस्य सन्ति किम् ।२५८
दौर्मनस्य च बहूनां समाजस्य रिपोः सदा ।
विद्वत्स्वपि च दारिद्र्य दारिद्र्ये बहुपमता ।२५९॥

पितेति । [illegible] सदा [illegible] ॥ २५५ ॥

न इति । न सदा [illegible] ॥ २५६ ॥

गोत्रेति । [illegible] ॥ २५७ ॥

ज्ञातेति । राज्ञः [illegible] राजा [illegible] न हि [illegible] ॥२५८॥

दौर्मनस्येति । [illegible] बहूनां दौर्मनस्य [illegible] सदा [illegible]

अनिशुचिवैपप्पपननवीनि सदा क्षिति ।
दुःखाय कन्यकामेवा पित्रोरपि च मानवम् ॥२६ ॥
सुकृत सचन स्वामी विद्यानपि मयाधिप ।
न कामयेद् यदि यत् कीर्ता नैव सुसौख्यजात् ॥२११॥
यो यदि कामयते स्त्री तत्र ममगा भवेत् ।
सम्मारच्चाविचनाथ यथा यांति यय भिदः ॥२१२ ॥
भाव तत्साधकार्येव तपस्यय सुविनिमममम् ।
विचिन्त्य कुरुते ज्ञानी मान्यथा सर्वापि क्वचित् ॥२१३॥
न च मयाधिप कार्य कर्तुमीहेत पण्डितः ।
कामाधिम यत् क्रियते स दैवेद् ममसाविभिः ।

वारितत्र निर्वचन, वारितव्रं महीपमहा महीतलानां, ममिनि। इविनिद
दैवक्र करीच करेन च चीने देवी दति येना सदा क्षिति मरणार्थ,
पित्रोः माताविनोः दशा पंचमाना कम्ना, अतो मानव विचा ॥ मान
मवतीति मेव ॥ २१० ॥ २६ ॥

सुकृत इति । सुकृतः कृतवान् कर्मः संपगान् विद्वान् मेवा
विचा मवतापति स्वामी यत् यदि मवेद न कामयेत् न स्ववर्ण इमीहेद
महतो कीर्ता सव इसौख्यस्व सुखदः न मवतीत्यर्थः ॥ २११ ॥

य इति । यो कामो यदेव कामयते स्वयं सुमर्वाप स्त्री यदा
ममता मयाविनी भवेत् । यथा भिदः यथारम्भात् यमद् मोर्पे
धारम्भाविभर्ने कायपात् सर्व यांति मनुर्विदेनि भावः ॥ २१२ ॥

कार्येविति । ज्ञानी जन भाव तत्साधकसाधोर्ता सब कार्यं च
कर्तव्यान् सदुत्तमं कविन् कार्य" च। मन वे सुविनिमय सर्व विर्थ
विचिन्त्य विचिन्त्य कुरुते कुर्यात् अन्यथा तत्तु यदि कार्य" क्वचित् मह।
चित् न कुर्यादिति भाव ॥ २१३ ॥

सूक्ष्म मार्गं च पश्यन्तो मायामन्यां व्यते मुदा ॥२६४॥
तप स्त्रीजपिमेवासुपर्माव्वे नापि भचवे।
द्वित प्रतिनिधिर्निस्य कार्यैरन्यै तं नियोजयेत् ॥२६५॥
निर्लंगस्य मधुरस्युग कारयोर्य सदेच्छति।
साहाय्य तु वनिविस्रो वैश्या वनिकमिमताम् ॥२६६॥
कुरुपच हल निस्य स्नामिमुख्य कुशेमक।
तस्य तु मानवान् दय तपोऽस्मि दिवलोकका ॥२६७॥
योग्या काम्य च कुमटा चार्र वैय च व्याधित।
सतपस्वी मवार्थस्य रामधीर्य तु मायक।
रचितारं धमपदी भीतस्मिवृ तु कुलम ॥२६८॥

न चेति। पन्दिरः जनः स्वाविष्य पविवकवम् चलका च विसि पाप। कार्य वर्तुं न च देवेन मैरेन। कामाधिकम् चविचो काम। यद मिमते तेन वेदना वः कामाविचारी जनः अवग्रविधिः कर्के देनु रहकार्यं कुर्यात् यदा च रचार्थो निर्वैवुमाचो पूज्य वाम वरिलाचष बाधाकग्राद् चलवमेव कुमठे कर्मी मवति कर्मणे दिवम ॥२६४॥

मम यति। तदा समपाद्य स्त्री यतो यतिः कर्यैर्व वैसा पमाद चकमोर्थ्यै मचवे च निमे प्रतिनिधिः न द्विज। कार्य कमाविनु कार्योर्ये प्रयोगः। कार्यं निज चलम तं प्रतिनिधिं योजयेत् ॥२६५॥

निर्लंगलमिति। मधरयुग निवलोनी कारः परस्त्रीकावकः चोरच यदा निर्लज्ज सर्वतः मवचन। साहाय्य कथा वैश्या वनिवनिमत्तं वनिनिः सम्यक् रजति ॥२६६॥

कुमच यति। कुमचा कुलिनो राजा चत्र कुशैव कुमचाः कामिव सूक्ष्म मानवान् जन बथा देवलोकवः देवेषु तथा चः वर्तित रक्षतीति पूर्वेणाचय ॥२६७॥

अपृच्छतो विवदतो ह्यपि सम्भाषते मानवम् ।
करोति निष्फलं कर्म मूर्खो वा [illegible] ॥१९९॥

तमाशुपाधिकं प्राह ब्राह्मणं सत्य[illegible]म् ।
अन्यप्रजोऽपि [illegible] सत्याधिकं परम् ॥ २०० ॥

सत्याधिको ब्राह्मणस्तु भावते हि सत्तमः ।
तत्तेजसोऽनुवेद्यास्ति यन्ति च क्षत्रियादिषु ॥२०१॥

मध्यमस्य ब्राह्मणं हि [illegible] नियमति चेतरे ।
क्षत्रियादिर्नोऽन्यथा [illegible] ततः समाचरेत् ॥ २०२ ॥

[illegible] इति । [illegible] ॥ १९८ ॥

[illegible] इति । [illegible] ॥ १९९ ॥

[illegible] इति । [illegible] ॥ २०० ॥

[illegible] इति । [illegible] ॥ २०१ ॥

[illegible] इति । [illegible] ॥ २०२ ॥

न स्यात् धर्मशास्त्रेषु यथा मुक्ता च सा परा ।
स देव प्रवरो यत्र कुटुम्बपरिपोषणम् ॥ २०१ ॥
क्षत्रियेषूत्तमा वृत्तिर्या सेवाकृता मता ।
मध्यमा वैश्यवृत्तिश्च शूद्रवृत्तिश्च चाधमा ॥ २०४ ॥
याचनाधमतरा वृत्तिर्मुत्तमा सा तपस्विषु ।
क्वचित् द्विजोत्तमा वृत्तिर्धर्मप्रीतिसदुपाय च ॥ २०५ ॥
याचनंपादिकं यत्र कृता या प्रजाते मति ।
सा किं महाधनायैव वाणिज्यमतमेव किम् ? ॥२०६॥
राजधर्मा विना कृष्ण विधुक्त मेव जायते ।
राजधर्मातिगहना बुद्धिमद्भिर्विना न सा ।
यत् यस्मा चेतरैव प्रतिधारैव सा सदा ॥ ॥ २०७ ॥

चेति । यथा दृष्टा जीविका यत्र धर्मशास्त्र न स्यात् या वृत्तिः परा श्रेष्ठा यत्र कुटुम्बानां पोषणमपोषणं परिपोषणं सर्वतो भावेन पोषणं भवति सः देवः प्रवरः श्रेष्ठः ॥ २०१ ॥

क्षत्रियेति । परिचारकता महोपासकता वा वृत्तिः या कथिता वृत्तिः मता वैश्यानां वृत्तिः व्यवसायाविशेषः मध्यमा शूद्राणाम् वृत्तिः सेवाद्यविशेषः अधमा ॥ २०४ ॥

याचनमिति । याचना वृत्तिः अधमतरा अतिशयेन या तपस्विषु उत्तमा कि । क्वचित् धर्मप्रीतिसदुपाय सेवादया वृत्तिः कथिता ॥२०५॥

याचनमादिकमिति । याचनमादिकम् याचनं यत्र कृता सा मतिः दरिद्रस्य जायते या मतिः महाधनाय किं मैव महाधनाय भवति यथा [illegible] इति भावः तथा वाणिज्यम् कर्म यत्र महाधनायैव मेवः किमु ? मैवेति ॥ २०६ ॥

राजधर्मेति । राजधर्मा विना विधुक्त कृष्ण यत्र मेव जायते,

जालपाशी यथा व्याध मत्स्यी मत्स्यवशात् स्वयम् ।
करोत्यधीनं तु नृपे मम बुद्धिमतां मतम् ॥ १८७ ॥
मम श्रेयो बुद्धिमत्सु यावं राष्ट्रं प्रतिष्ठितम् ।
भारोऽपि महा नास्ति तिष्ठन् दूरेऽपि बुद्धिमान् ॥ १८८ ॥
अविपायैरभ्यसिता समाकृष्यति कर्षति ।
समीपस्थोऽपि दूरेऽस्ति अप्रमत्तसमाप्तवान् ॥ १८९ ॥
मातृवाक्यहता बुद्धिर्यथाऽऽत्मनो भवेत् ।
पतुवाक्यहता या तु न सा सर्वत्रगामिनी ॥ १९० ॥
भारो वरं निर्भयस्य अनिकलमनल्पकम् ।

विना वा राजसेवा प्रतिभवन्ना इत्यत्रादिनीतेरर्थः बुद्धिमता एव-मतो विना वा न सम्यक्त्वा स्तरैव च वा राजसेवा अविचारा एव-अविनीतत्वेऽर्थे यत्र वत्र यथा नाम तिष्ठेत ॥ १८६ ॥

जालपाशीति । जालपाशी दुर्बलस्य ज्ञातं वर्णं यथा मत्स्यी स्वमत्स्यादृष्टो नान्यः मत्स्यवशात् स्वयं अधीनं करोति तु किन्तु यदि नरो बलाना हती राजि यदा भवत् मतं सर्वज्ञानि मेव ॥ १८७ ॥

राष्ट्रमिति । बुद्धिमत्स्विति । बुद्धिमत्सु भवेद् राष्ट्रं तेषां यथा राजि यावं स्थितं प्रतिष्ठितं तिष्ठतिम्मर्थः । बुद्धिमान् यथा दूरेऽपि तिष्ठन् यदा भारत्व समीपे एव नास्ति तिष्ठते बुद्धिमतो बुद्धिरूप एव कि: दुष्यतिता समाकर्षति सम्यक् अरुति कर्षति च समीपेऽपि मेव यथा समीपस्थोऽपि अप्रमत्त समाप्तवान् अविरोध प्रमादवान् सन् दूरे तिष्ठति ॥ १८८ ॥ १८९ ॥

मेति । मातृवाक्येन पितृविषयादिवाक्येन प्रत्यायनवेतद्बुद्धिः यथा बुद्धि आत्मनस्तस्य न भवेत् । यथा वाद मातृवाक्यहता या सर्वत्र गामिनी न भवतीत्यर्थः ॥ १९० ॥

भारोति । भारो बलवान् निर्भयस्य वरं किन्तु अनल्पं

स्त्रियादौ पादगमनं यानगस्यमनन्तरम् ।
सुधार्यं मन्यते नित्यं दुःखाय विपरीतकम् ॥ १८२ ॥
वरं हि सेवनं बालस्य सतीमत्स्यवत सदा ।
दुष्पानात् पादगमो श्रीवासीत्र्य विशिष्टत ॥ १८३ ॥
वर देशाच्छादनंतसभैषा पादभूषणम् ।
ग्रामसमरोविदग्धादप्ततो ममता मता ॥ १८४ ॥
धनप्रधनिवासापररक्षे निवसनं वरम् ।
प्रदुष्टभार्यागोत्रस्यान्ते वा मरणं वरम् ॥ १८५ ॥
अमैथुनस्वं गमागमं चासितमेव च ।
वरसम्पसमपथ्यं तु प्राक्पथ्य तु परिगमम् ॥ १८६ ॥

स्त्रियाद्यानादिविषये वनितानां यथा स्वादौ पादगमनं यदूर्ध्वं यानं वर विना यानमर्थं यानगतम् आगेन यानगेन यथाहिता गमन नित्यं सुखाय भवति विपरीतं स्वादौ वनितानां यानात् नित्यगमनं विषाय दुःखाय भवतीति यथः ॥ १८२ ॥

वरमिति । सततपथ्यतः सेवनात् सदा अनपथ्येन चात्मन दुष्पानात् दुष्टात् पानात् अपारे पादगम पदगमेन गमन यथा विशेषतः विशादम् श्रीवासीत्य वाचास वर भोज्यम् ॥ १८३ ॥

वरमिति । देशाच्छादनतः धनतरे देशाच्छादनात् सर्वथा गम पादुकाभाविषयः पादभूषण वरपरत्वेन वरं भोज्यम् । यथा ग्राम यमेन समरापनेन दौविदग्ध्यात् पादगमाद् धनता भूषणा ममता भोज्या यथा ॥ १८४ ॥

धनप्रधेति । धनप्रधे निवासात् धनरक्षे निवसन मात्रः वरं यथा प्रदुष्टा भार्या वा गम गोत्रस्यात् अन्तिमात् भेदा स्वगोत्रान्तिम वा मरणं वरम् ॥ १८५ ॥

अमैथुनमिति । स्मृतौ प्रासूतायां मैथुनं स्वर्गं गमौत्तम स्त्रातिस्मृ-

कुमन्त्रिभिर्नृपो रोगी कुवैद्यैः कुनृपैः प्रजा ।
कुसन्तत्या कुलं चापि कुयुक्त्या जीवतेऽनियम् ॥१८७॥
वस्त्रयज्ञपलाशजीवानां मित्रको यथा ।
तथा भवन्ति वै मित्र संसर्गगुणधारकाः ॥ १८८ ॥
बाल्यकोऽवसरोऽस्मा सद्व्यसने सुप्रसिद्धता ।
समायां विमया मामभिमतर्थं क्वचिदारत ॥ १८९ ॥
समाया सुत चापत्व सुविद्या सुधर्म सुजन् ।
सदासदायी सद् देह सद्वेश्म सुरूप सदा ।
पञ्चियां हि सुखायार्थं तथैतानि न चान्यथा ॥१९० ॥

कर्मेण चव चनप चनमप् कविताचारेन मानवचम् चाचाव
दचमर न विन्द दुःखनिर्नं वरिचान ॥ चचरम् । १८६ ॥

कुमन्त्रिभिरिति । कुमन्त्रिभिः नृपः कुवैद्यैः रोगी कुनृपैः प्रजा
कुसन्तत्या कुलं च कुलं तथा कुयुक्त्या चापा जनित निरन्तर जीवी
जीवो भवति ॥ १८७ ॥

वस्त्रेति । हे भावादयः जन्तिमान् यथानां स्मानां भावानां
निम्नानां जीवा सुभाया वविनिवेचनाच मित्रको यथा तथा मित्र
चहत चवमहचमारचा वर्गेच कुलन्यादीनामिवमवा कुच-
भारका तबदृचारकाः भवन्ति ॥ १८८ ॥

बाल्येति । बाल्ये वयौ वयसा वचवेच यथा बाल्यविति
रिक्तः काम् वतवे जीवमवरिच्छद् । दुर्गविद्या चवाचव योवा
काम् वचा निपमत यथायां कामः काम् न विन्दु कविचारका
कामिने कवि चवच मित्रक भवतीति भेदा ॥ १८९ ॥

समायेति । समायां सुत जीवन चवक सुविद्या सुजन
सुजनं सदाय सदायी सद्देहः रोगादिना कन्तिभूतं शरीर
स्निग्धं सद्वेश्म सुन्दर सर्वं यथा सुरूपः एतानि एव सहिचा

दृढाः सुशीला विख्याताः सदाचाररता नराः ।
क्लीबा ग्रामपुरे योज्या न तुल्या नियमच्युताः ॥ २८१ ॥
कार्यं नियम्य कार्याणि प्राचरेत् नान्यथा क्वचित् ।
नयादिष्वागमवशात्त्याचारं धर्मयोः ।
विशुद्धीतावसविदध्ये मातर विधये शुभम् ॥ २८२ ॥
गच्छेदनियमेनैव सदैवाग्रपुरं नरः ॥ २८३ ॥
मार्गानपरया सदाय मारवाही सुरक्षक ।
परपुरहरता विख्या विवश्य निरासस ।
पर्वैतानि सुखायार्थं प्रयाते तु सर्वा सदा ॥ २८४ ॥

यदा सुखाय सब पर्वाणि हि सुखवरादीनामर्थः अन्यथा तत्र वैगरीमे न सुखावेक्षा ॥ २८ ॥

दृढा इति । दृढाः सुशीलाः सच्चरित्राः विख्याताः सदाचाराः क्रिया नराश्च ये क्लीबाः ग्रामपुरे योज्याः नियोज्याः तुल्या नियमच्युताः न योज्या इति भावः ॥ २८१ ॥

कार्यमिति । कार्यं नियम्य नियोज्य कार्याणि आचरेत् अन्यथा कार्यानियमेनैव क्वचिद् न । किन्तु नयादिषु बहुषु आगमात् धाम आचरेत् आगमात् नयादिष्व धर्मयोरिमार्थः । किन्तु नरः धर्मवशात् आचारं धर्मयोर्विशुद्धये मातरं विधये च शुभं विशुद्धीव तथा अनियमेनैव सदावाग्रविचारैर्नैव सदैव ग्रामपुरं गच्छेत् तत्र सदाचारात् दुराचारनिवारणार्थमिति भावः ॥ २८२ ॥ २८३ ॥

मार्गेति । यदापि तु सर्वा मार्गान्तरं अन्यथा मार्गी सद् अवर्गं मार्गे वाहन मारवाही सुरक्षक परेषां सुखकारिणी विद्या सुखार्थे परेषाम् अवरोधि यानः निरालस्य यात्राकर्त्ता पैकव स्थानि यद् यदा सुखाय सब पर्वाणि भवतीत्यर्थः ॥ २८४ ॥

मार्गं निरुध्य न स्थेयं समर्थेनापि कर्हिचित् ।
यथा यानेनापि गच्छेन्न दुर्मार्गे नृपोऽपि च ॥ २८५ ॥
सशवाम्बु सदा च स्याद्भ्रमा नाम्बुधौ क्वचित् ।
समीपसन्मार्गमत्याज्यमपामीऽप्यगो भवेत् ॥ २८६ ॥
तथाविधे वा विरभेद मार्गे विपिनेऽपि न ॥ २८७ ॥
अत्वटन यानगमनमतिवेगमभीन च ।
भस्माबासव सर्वेषां ह्रासकराकरवं महत् ॥ २८८ ॥
अध्यायासो हि विद्यासु करालारो बलासु च ॥२८९॥
दुर्मुखं तु गुणोत्तमं कीर्तयेत् न प्रियो भवेत् ।

मार्गमिति । समर्थेन बलेनापि कर्हिचित् कदाचित् मार्गं पन्थानं निरुध्य आवृत्य न स्थेयं न स्थातव्यम् । कदापि यथा सवाहनेन चतुर्भेन यानेन वाहनेनापि दुर्मार्गे अवस्थितवत् कमार्गे न गन्तव्यम् ॥ २८५ ॥

सशवाम्बु इति । [illegible] सविता यदा सशवाम्बु [illegible] [illegible] क्वचित् कुमारि [illegible] [illegible] । न भोऽपि [illegible] । किन्तु [illegible] समीपे सन् मार्ग [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवेत् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न विरमेत् विपिने वनेऽपि न विरमेत् न विश्राम कर्तव्यमित्यर्थः । एवम् निमन्तव्यं [illegible] [illegible] मार्गे ॥ २८६ ॥ २८७ ॥

अत्यटनमिति । अत्यटन अतिभ्रमण [illegible] [illegible] [illegible] भैरवं [illegible] [illegible] [illegible] सर्वेषां ह्रासकारि [illegible] [illegible] ॥ २८८ ॥

सर्वविद्यास्विति । [illegible] विद्यासु [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] हि [illegible] [illegible] [illegible] ॥२८९॥

दुर्मुखमिति । [illegible] [illegible] [illegible] गुणोत्तम [illegible] [illegible] [illegible]

गुणाधिकं मोदयति य किं स्याद पुनः सखा ।१००।
दुष्टं च यदि सम्येन प्रियोऽपि सोऽप्रियो भवेत् ।
गुणं हि दुर्गुणीलस्य यदि य स्यात् सर्वं प्रियः ? ।१०१।
सुखा मम यान्ति देवा समसा कि पुनमरा ? ।
प्रत्यय दुर्गुणान् नैव यत्, प्राप्नोति सोऽप्यतः ।१ २।
स्वदुगु णान् स्वय यातो विवशीकायमासत । १ १ ।
स्वदुगु ययमपती यमुष्यति न कुष्यति ।
सोपयासमविचारी यतते स्यमति स्तुते ।
स्वगुणमयपाविम्य समस्तिष्ठति नाधिप । १ ४ ।
दुगु णानां पमिरत गुणाधानं मय मयि ।
मध्येव याप्रताप्यस्ति मन्यत सोऽधिकोऽधिपात् ।१०५।

मेव यः पौयव्य चाधिपः भवेत् । यः हमः गुणाधिकम् गुणाधिपत्य मोदयति यः किं यथा न स्यात् चापित यथा यत स्यादिनय ।१००।

दुष्टं चापिति । यः सम्येन दुष्टं दोष यदि भवति यः प्रियो ऽपि चाप्रियो भवेत् । यत्र एव दुर्गुणीलस्य दोषत्वेनारोप यदि यः सर्वं प्रिय स्यात् ? न भवत्येवेत्यर्थः । १ १ ।

सुखा इति । देवाः यदि सुखा दुष्कर्मेन यस्य यद्दिव सर्वे यान्ति मदा ! मानवाः पुनः कि ? । यतः कोऽपि प्रत्यय यदयं दुष्टं यान् दोषान् यत्, न प्राप्नोति । १ २ ।

स्वदुर्गुणानिति । यतः यम दोषाः यामवय स्वदुर्गुणान् निज दोषान् विवशीव विवेचयेत् । १ १ ।

स साधुरुच्यते दैवात् पि कदाचिन्न नमन्ति न ॥ १०६ ॥
सदाऽसंमतमप्युक्तं सहन् साधु भाषते ।
मन्यते सर्वपापस्य महतीपकृत परं ॥ १०७ ॥
धनिकं धनिनं प्राप्तुमेच्छति दुर्जनोऽन्यथा ।
पुरुषमप्यत साधोः समवेद् पुर्जनस्य च ॥ १०८ ॥
तथा न क्रीडयेत् कैश्चित् कलहाय भवेद् यथा ।
विवादेऽपि महैवैवं ते मायी कुवठापि किम् ? ॥ १०९ ॥
अपयश्चस्ताय नो वाच्या मित्रमावाय कैश्चपि ।
गोप्यं न गोपयेन्मित्रे तद् गोप्यं न प्रकाशयेत् ॥ ११० ॥

न धनिका न [illegible] दृष्टं वाचां दोषाणां धनि वाचरः, यदि सर्वं [illegible] वाचानम् [illegible] दौर्ये येन यदि [illegible] पूर्वया [illegible] यदि [illegible] न धनि- [illegible] धनिनः [illegible] । स तत साधुः दैवात् यदि [illegible] [illegible] न नमन्ति न साधुनमि ॥ १०६ ॥

सदेति । [illegible] यदा [illegible] भाषते । [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १०७ ॥

धनिकधनिति । साधुर्जनः धनिकं [illegible] धनिनं [illegible] [illegible] धनिनं [illegible] भवति । [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] ॥ १०८ ॥

तथेति । कैश्चित् सह तथा न क्रीडयेत् न क्रीडां कुर्यात् यथा सा क्रीडा कलहाय [illegible] भवेत् । विवादेऽपि [illegible] [illegible] ते [illegible] [illegible] [illegible] किम् ? [illegible] न [illegible] न [illegible] ॥ १०९ ॥

[illegible] इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नो वाच्याः न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

वैरीभूतोऽपि यत्नात् माननीयस्तथापि सर्वदा।
विख्यातमपि यद् दोषं दर्शयेत् तन्न कर्हिचित् ॥१११॥
प्रतिवक्तुं नवेतैव गुरुं कुर्यात् प्रतिक्रियाम् ॥ ११२ ॥
यथार्थमपि न ब्रूयाद् यत्तद् विपरीतकम्।
दृष्टं लाभदवत् कुर्याच्छ्रुतमप्यनृतं क्वचित् ॥ ११३ ॥
मूर्खोऽन्धो बधिरः स्यात् आपत्काले भवेन्नरः।
अन्यथा दुःखमाप्नोति जीवते व्यवहारतः ॥ ११४ ॥
वदेद् हितानुकूलं यच्च वाक्सदृशं क्वचित्।

गोप्य गोपनीयं रहस्यमित्यर्थः न गोपयेत् तथा तस्य विमल गोप्य गोपनीयमपि विवृतं न प्रकाशयेत् ॥ ११ ॥

वैरीभूत इति। यत्नात् वैरीभूतः स्वतः तथापि सर्वदा मान्यः माननीयः यत्नात् पालित विरोधेति भेदः वा दोषन् दोषविशेषः यत् विख्यात विदितं विख्यातमिति भावः तत् कर्हिचित् कदाचित् अपिमत्वेऽ नापि न दर्शयेत् न प्रकाशयेत् ॥ १११ ॥

प्रतिवक्तुमिति। इह यथं धार्ष्टिक यत् प्रतिवक्तुं गमोऽपि मेव वर्तेत, प्रतिक्रियां प्रतिकारं कुर्यात् ॥ ११२ ॥

यथार्थमिति। यथार्थमपि सत्यमपि यत्तत् यत्किञ्चित् विपरीतं दुःखजनकं विरुद्धं न ब्रूयात् न वदेत्। क्वचित् कुत्रचित् दृष्टमपि लाभदवत् श्रुतमपि अनृतम् अश्रुतमिवेत्यर्थः कुर्यात् ॥ ११३ ॥

मूर्ख इति। नरः जनः आपत्काले कदाचिदिति शेषः मूर्खः मन्दबुद्धिः अन्धः दृष्टिशक्तिहीन बधिरः श्रोत्रेन्द्रियरहितः तथा पङ्गुः चरणविकलः भवेत्। अन्यथा प्रकारान्तरे दुःखजनके दुःखं आप्नोति व्यवहारतः लोकव्यवहारात् जीवते भवेत् पततीति ॥ ११४ ॥

वदेदिति। हितानुकूलं हितकारं विज्ञानाम् अनुकूलम् अविरोधि यद्वा यत्, तत् वचनं वदेत् क्वचित् वाक्सदृशं वाक्यसदृशम् न वदेत्।

परदेश्मगत स्तत्कीर्योपच न च मारयेत् ॥ ११५ ॥
पचनादनगुब्जाताम मञ्जीयात् तु मामिताम् ।
मिमिस मिपर्विदृस्मपिप नार्म्पपरापिगम् । ११६ ।
पपममिरतो मतु मोतिशीमर्वसाम्तर ।
सहर्यमोऽतिपरुपी तद्धार्म संजाम्पतो न चेत ॥११७॥
पर्याय मपि विज्ञांतसुमर्चोर्मोऽदिमीमतम् ।
चमिनुभी मे वे मूवापीनां मधुर्मवैरतं ॥ ११८ ॥
मचीसाम्पविपाह तु पिर्मतिबे व विमंपित् ।
मिपिला मह्मो रामममा मैर्व तु तमनेतं ॥ ११९ ॥

[illegible] ॥ ११५ ॥

[illegible] ॥ ११६ ॥

[illegible] इति । [illegible] ॥ ११७ ॥

[illegible] ॥ ११८ ॥

[illegible]

अज्ञातशास्त्रो न ब्रूयात् ज्योतिषं धर्मनिर्णयम् ।
नीतिं द्रव्यं चिकित्साञ्च प्रायश्चित्तं क्रियाफलम् ॥ १२० ॥
पारतन्त्र्यात् परं दुःखं न स्वातन्त्र्यात् परं सुखम् ।
अप्रवासी अऋणी नित्यं स्वतन्त्रः सुखमेधते ॥ १२१ ॥
नूतनधान्यभागानां च व्यवहारैर्विना क्रिया ।
प्रतिपद्य चाभिनवो व्यवहारो भवेत्तत ॥ १२२ ॥
स्नातु न प्रमवेत् प्राज्ञः प्रत्यवायसमन्वितः ।
उपमानेन तत्कालं भवेदासोपदेशतः ॥ १२३ ॥

विवर्द्धेत । किन्तु वञ्चकाः स्वयमात्मनि चिकित्सां दातव्याः तच्छोधयतः धार्मिकः न कल्पयेत् ॥ ११८ ॥

अज्ञातशास्त्र इति । अज्ञातम् अविदितं शास्त्रं येन स तादृशः सन् ज्योतिषं, धर्मनिर्णयं व्यवहारं नीतिं द्रव्यं द्रव्यनीतिविषयं चिकित्सां प्रायश्चित्तं तथा क्रियायाः फलानाञ्च न ब्रूयात् न कथयेत् ॥ १२० ॥

पारतन्त्र्यादिति । पारतन्त्र्यात् पराधीनतायाः परं दुःखं न, स्वातन्त्र्यात् स्वाधीनतायाः परं सुखं न नास्तीति शेषः । अप्रवासी अविदेशी अऋणः ऋणहीनः अन्यो नित्यं सततं सुखम् एधते प्राप्नोति ॥ १२१ ॥

नूतनेति । स्नात्विति । नूतनानाम् स्वल्पीयसाम् धान्यानाम् एवं व्यवहारैः आचाराद्यैर्विना विना कुत्र अभिनवम् अभिनवः व्यवहारः आचारः भवेत् तत्समस्ततः कुत्र व्यवहारः वाच्यतामिति प्राज्ञः प्रत्यवायः यः स्नातु न प्रभवेत् । प्रमादात् अनुमानतः अनुमानात् उपमानेन तत्कालम् आप्तानां शिष्टानाम् उपदेशतः व्यवहारस्य ज्ञानं भवेत् ॥ १२२ ॥ १२३ ॥

कथित तु समासेन सामान्यं मृषराष्ट्रयो ।
ज्ञोतिषार्थं हिताशाय यद् विविध भुवि पातम् ॥११०॥
इति ग्रहगीतौ मृषराष्ट्रसामान्यकथनं नाम
दशमोऽध्यायः ।

सप्तमेऽध्याये प्रथमं प्रकरणम् ।

अथ मिश्रप्रकरणं प्रवक्ष्यामि समासतः ।
प्रश्नाश्च मृदुदारीनां समासान्ष्टु नामभुना ॥ १ ॥
मित्र मनुवतुर्णा मातुपकारापकारयो ।

कथितमिति । यथापि संक्षेपेण मृषराष्ट्रयो यथा राष्ट्र राजनस्य वाचारयस्य च सामान्य वाचारस्य कथित नीतिशास्त्र हिताय सर्वेषामिति शेषः सर्वं यथोक्त हितकारणविषयः । यद् नीतिशास्त्र भवे रात्रि विषये विविध यत्र हितेषु हितकरणोद्यत इति भावः ॥ ११० ॥

समाप्तः दशमोऽध्यायः ।

अथेति । अथ सम्प्रति विषायां विविधविषयाणां प्रकरणं यथा प्रश्न सम्प्रति प्रवक्ष्यामि तत्र मृदुदारीनां प्रश्नं समासतः संक्षेपात् मधुना वाचना सम्यविषया भुवन ॥ १ ॥

मित्र इति । अपकारापकारयो यथा मधीय मित्रः मनुष्य मस्य च च यथोक्त चतुर्णा मनुष्यैः यथा कार्यविषय, अन्यथा यथा

कर्ता कारयिता चानुमन्ता यश्च सहायकः ॥ २ ॥
यस्य सुहृत्वे चित्त परदुःखेन सम्स्था ।
दुरार्थे यतते ऽप्यनामेरित सत्करोति च ॥ ३ ॥
पाकस्वीयमनुष्याणां सर्वं समये सुहृत् ।
मोमौत्समौऽपसम्पत्य सिद्धं कपदमिमक ॥ ४ ॥
पनव्यसलसत्वारमत्समेकस्मिन् विषये द्वयो ।
वैरिसपपमितद् मान्ये समायमकारिता ॥ ५ ॥
आत्मभावे पितृहृत्पमखिलं मम वै भवेत् ।
न पादैतस्य मर्मे ऽयं ममैव स्यात् परस्परम् ॥ ६ ॥

अत्र [illegible] कर्ता [illegible], कारयिता [illegible] । कर्ता मम । कारयिता मम । अनुमन्ता मम । सहायः मम ।। [illegible] ॥ २ ॥

[illegible] । [illegible] । [illegible] चित्त [illegible] भवति [illegible] दुरार्थे [illegible] । [illegible] ॥ ३ ॥ ४ ॥

[illegible] । [illegible] ॥ ५ ॥

मोक्षोऽपि वसमर्द [illegible] सुवेदिषी ।
[illegible] ॥ ७ ॥
[illegible] मत सदा ।
सर्वे मित्रा [illegible] ॥ ८ ॥
[illegible] न ते हि [illegible] ।
न राज्ञो विद्यते मित्रं राजा मित्रं न कस्य वै ॥ ९ ॥
प्रायः [illegible] परस्परम् ।
कैश्चित् कारणतो मित्रा [illegible] सन्ति सर्वदा ॥ १० ॥

[illegible] इति । [illegible] इति । मोक्षे [illegible] । [illegible]

मूर्खेति । [illegible] इति । [illegible] ॥ ८ ॥ ९ ॥

[illegible] इति । [illegible] ॥ १० ॥

माता मातृकुलं चैव पिता तत् पितरौ तथा ।
पितृपितृमातामहभ्या पत्नी तत् कुलमेव हि ॥ ११ ॥
पितृमातामहभगिनीबन्धवानन्ततिप या ।
प्रज्ञावान्ती गुरुश्चैव मित्राणि सद्गुणानि हि ॥ १२ ॥
विद्या शौचं च दाक्ष्यं च क्षमा धैर्यं च पञ्चमम् ।
मित्राणि सद्गुणान्याहुरेतयन्ति हि तैर्बुधा ॥ १३ ॥
पित्रौ निर्दयवर्तौ च न पुत्रो व्यवनामवान् ।
नेह पश्यन्तु गुणवान् हि सत्तैरपि निगुणे ॥ १४ ॥
ऋणभावतो भयमये ते रिपवा दुर्हृत एव च ।
ऋणकारी पिता शत्रुमाता शत्रो व्यभिचारिणी ॥ १५ ॥

मात्पितृभ्रातरश्च तद् स्त्रीपुत्राश्च मानव ।
क्षुधा भक्ष्य सपत्नो च मनाम्ना ज्ञातयस्तथा ॥ १६ ॥
मूर्ख पुत्र कुर्वे यथारथकस्तु पति प्रभु ।
[illegible] प्रजा मनुरक्षाता चनिकव य ॥ १७ ॥
दुष्टानां नृपतिः प्रभुः कुलटानां पतिव्रता ।
साधु सज्जनानां प्रभु स्यात् मूर्खाणां बोधको रिपुः ॥१८
उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय प्रशान्तये न ।
पय पान भुजङ्गानां विषायैवामृताय न ॥ १९ ॥
भावसम्तापतुरिंषु सचिवरक्षाच हि नृपा ।
तत्परास्तत्परा मेऽत्ये क्रमाधीनवतारय ॥ २० ॥

मात्रेति । [illegible] पित्र मातरः बोदराः [illegible] [illegible] तेषां [illegible] [illegible] तथा [illegible] [illegible] [illegible] सपत्नी [illegible] ममात्मा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मेषः ॥ १६ ॥

मूर्ख इति । मूर्ख [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पति [illegible] बोधन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च प्रभुः ॥ १७ ॥

दुष्टानामिति । [illegible] दुष्टानां प्रभुः पतिव्रता कुलटानां [illegible] प्रभुः साधु सज्जनानां [illegible] प्रभुः बोधकः [illegible] मूर्खाणां प्रभुः [illegible] ॥ १८ ॥

उपदेश इति । मूर्खाणाम् उपदेशः बोधाय [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] न [illegible] [illegible] मेषः । भुजङ्गानां [illegible] पयःपानं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] ॥ १९ ॥

भावसम्तापेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

अमूल्यासीनमितानि क्रमात् वै स्युश्च प्राकृता ।
परिमितमहाशोभोऽनन्तरस्मात् परः परः ॥ २१ ॥
क्रमयो वा नृपा ये मायत्तुदित तथारय ।
स्वसमोपतरा मध्या प्रमाणमाधाय कल्पिता ॥ २२ ॥
सुवर्षेत् कर्षयेत् मित्र होनाधिकबल क्रमात् ॥ २३ ॥
भेदनीया कर्षणीया पीडनीयाश्च मण्डल ।
विनाशनीयास्ते सर्वे सामादिभिरुपक्रमै ॥ २४ ॥
मित्रं यत् सन्धायोग्ये कुर्यात् स्वममतिगम् ।
उपायेन यथा व्यालो गज सिंहोऽपि साध्यते ॥ २५ ॥

[illegible] ते च [illegible] ॥ २१ ॥ २२ ॥

सुवर्षेदिति । हीनाधिकबलं हीनबलम् अधिकबलं मित्र [illegible] ॥ २३ ॥

भेदनीया इति । [illegible] ॥ २४ ॥

मित्रमिति । [illegible] ॥ २५ ॥

भूमिष्ठा स्वर्गमायान्ति यस्य सिन्धुमुपागताः ॥ २६ ॥
तद्वत् धर्मन्विमीपुरमयामसु वे प्रवक्र ।
सामदानभेददण्डाविन्तगीता सद्गुणिताः । २७ ।
प्रकमीवानयोविपावातिमसमरुपय ।
सारधर्मे मयेप्सितमीभिवदि तु सामर्थे । २८ ।
तत्समस्तु यथा नास्ति मित्रे साम इदं मतम् ।
मम सर्वं तथैवास्ति दाम मित्रे सदौचितम् । २८ ॥
मित्रेऽप्यमित्रगुणान् कीर्तयेद् भेदनं हि तद् ।
मित्रे दण्डो न कर्तव्यो मैत्रीभंगविपोऽपि चेद् । १ ॥

भूमिष्ठा इति । यथायथ यथैव भूमिष्ठाः प्राणिनोऽथा यथा जगत् आयान्ति स्वर्गं गत्वा सिन्धुमिव च । २६ ॥

सद्गुणिते । ते सामदानभेददण्डाः सद्गुणिताः विभक्ता… वर्णिताः … … … … … गीताः ॥ २७ ।

सर्वेति । तत्समस्त इति । … । २८ । ८ ।

मित्रे इति । मित्रे … । १ ।

मासवृत्तमिहत्तित्वे प्राणेन दण्ड उच्यते ॥ १५ ॥
भिन्नाभेदादुपाया हि सिध्यन्ते न यथा तथा ॥ १६ ॥
सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ।
यथा स्वाभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ॥ १७ ॥
सामैव प्रथमं श्रेष्ठं दानं तु तदनन्तरम् ।
सर्वदा भेदनं शत्रोर्दण्डनं प्राणसंशये ॥ १८ ॥
प्रबलेऽरौ सामदानौ साम भेदोऽधिके स्मृतौ ।
भेददण्डौ समे कार्यौ दण्डः पूज्ये प्रहीनके ॥ १९ ॥

[illegible] तस्य तस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नीत्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दण्डः प्राणी इति मेधः उच्यते ॥ १५ ॥

भिन्नाभेदादिति । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] भिन्नाभेदात् [illegible] [illegible] सिध्यन्ति हि [illegible] [illegible] ॥ १६ ॥

सर्वोपायैरिति । यथा [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] न स्युः नीतिज्ञः पृथिवीपतिः सर्वैः उपायैः तथा कुर्यात् ॥ १७ ॥

सामैवेति । प्रथमं साम [illegible] श्रेष्ठं तदनन्तरं [illegible] दानं , [illegible] [illegible] सर्वदा [illegible] भेदनं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] शत्रोः दण्डनं [illegible] मेधः ॥ १८ ॥

प्रबले इति । अरौ शत्रौ प्रबले सामदानौ [illegible] [illegible] [illegible] । स्मृतौ । अधिके [illegible] [illegible] साम भेदश्च [illegible] मेधः । समे [illegible] [illegible] भेददण्डौ [illegible] कार्यौ । प्रहीनके [illegible] शत्रौ दण्डः पूज्यः [illegible] ॥ १९ ॥

मित्रे च सामदाने स्तो न कदा भेददण्डने ॥ ४० ॥
रिपौ प्रजानां सम्भेदपीडने स्वजयाय वै ।
रिपुसम्पीडितानां च साम्ना दानेन संग्रहः ।
गुणवतां च दुष्टानां चिरं निर्वासनं सदा ॥ ४१ ॥
स्वप्रजानां न भेदेन नैव दण्डेन पालनम् ।
कुर्वीत सामदानाभ्यां सर्वदा यत्नमास्थितः ॥ ४२ ॥
स्वप्रजादण्डभेदेन भवेद्राज्यविनाशनम् ।
हीनाधिका प्रजा न स्युः सदा रक्षास्तथा प्रजाः ॥ ४३ ॥
निवृत्तिरसदाचाराद् दमनं दण्डनं तत् ।
येन संदम्यते जन्तुरुपायो दण्ड एव सः ॥ ४४ ॥

मित्र इति । मित्रे सुहृदि सामदानी साम च दानं च भेददण्डने न प्रयोज्ये इति शेषः ॥ ४० ॥

रिपोरिति । प्रजानां सम्भेदेन पीडनेन रिपोः पीडनं कार्य्यं स्वजयाय जयार्थमिति शेषः । रिपुभिः सम्पीडितानां प्रजानां साम्ना दानेन च संग्रहः कार्य्य इति शेषः । किञ्च गुणवतां दुष्टानां सदा निर्वासनं देशात् बहिष्करणं चिरं तेषां देशस्थितौ अन्यानिष्टकरणसम्भावनादिति भावः ॥ ४१ ॥

स्वप्रजानामिति । सर्वदा यत्नमास्थितः यत्नवान् सन् सामदानाभ्यां स्वप्रजानां पालनं कुर्वीत भेदेन दण्डेनापि न दण्डेन च ॥ ४२ ॥

स्वप्रजेति । स्वप्रजानां दण्डैः भेदैश्च राज्यविनाशनं भवेत् तस्मात् यथा प्रजाः हीनाः वा अधिकाः प्रबलाः न स्युः तथा सदा सर्वथा रक्षाः पालनीयाः ॥ ४३ ॥

निवृत्तिरिति । दमनं दण्डनम् असदाचारात् निवृत्तिः दमनं तत् तस्मात् येन उपायेन जन्तुः जीवः संदम्यते दमनं प्राप्यते वा उपायः दण्डः एव ॥ ४४ ॥

स उपाशो तृपावीन स समस्त मभुर्वत ॥ ३५ ॥
निर्भृसम चापमामोऽनमर्म मभ्रमं तथा ।
ताडन कृमवरवं पुराविर्वोऽगमाइनि ॥ ३६ ॥
मधपोरमसथामभङ्गकरी दी यथरतथा ।
गुवसिति कृपाधाय दयाध्येव पसेदथा ॥ ३७ ॥
चावरी धमनिरता मथा दयामयेन च ।
करोत्याधयवं नेव तथा चाऽसर्वमापधम् ॥ ३८ ॥
मूराय मादमं यान्ति पुरा दीर्घ लभन्ति च ।
पमयाऽपि यथा यान्ति विद्रवन्ति च दयम ॥ ३९ ॥
पिसमा मूकतां यान्ति मय यान्त्यातताविम ।
करदाय मवसमो विर्मास यान्ति चापरे ।
पती दयावरो नित्य चार्त् सर्वो धर्मरवर्दे ॥ ४ ॥

स इति । स दयावत् भवाया मयापोन राजमवा तथा सं राजा सवत सोवत प्रा चावो दयावर्त्तन कामिन ह वुवती इति भाव ॥ ३५ ॥

निवम विवि । मवोर्ण । निर्वम न निरवैकार, कामाय: चावत्य निवरवत् मनवन् मनाद्ारेय मवमाय मजान साजन मजात, इमवरव वदम मनराव निर्वेन मविमारवत् चहुन मतोरे विरवामिविन्नवर्त्ते मवचोर मवमवयाद्रमाधिरुप निवरोर्ष बोरवम मवद्र्भान मदेवापारितवेद संपन्न वाहुन मारमवा वस- वतारो वेद वन मायवड तथा तुवप् पवे निवमवाद्य मयाया दयाव न समेदवा। निवरा दयोव ॥ ३६ । ३७ ॥

चावरी दयाडि । दयावनोय तथा धर्मनिरता धर्मनिरत चावरी चावर्यत दिवयामवर्त तथा वरवमवामिवद नेव करोति । मूराय दमना चादन चहुम यान्ति, वादु नि पुरा: वथा दीर्घ दीर्घ

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥ ११ ॥
राज्ञां सद्दण्डनीत्या हि सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः ।
दण्ड एव हि धर्माणां शरणं परमं स्मृतम् ॥ १२ ॥
धर्मसेवायशोवित्ता पालयन् श्रुतिचोदनात् ॥ १३ ॥
दण्ड्यस्यादण्डनाद्विस्मयदण्ड्यस्य च दण्डनात् ।
अतिदण्डाच्च गुणिभिस्त्यज्यते पातकी भवेत् ॥ १४ ॥

[illegible] च । [illegible] च । [illegible] च । [illegible] च । [illegible] च । [illegible] ॥ ८ ॥ १० ॥ ५ ॥

गुरोरिति । [illegible] कार्याकार्यं [illegible] गुरोरपि [illegible] भवति ॥ ११ ॥

राज्ञामिति । राज्ञां [illegible] सर्वे [illegible] हि । हि [illegible] ॥ १२ ॥

धर्मेति । श्रुतिचोदनात् [illegible] भावः ॥ १३ ॥

दण्ड्येति । [illegible] दण्डनात् [illegible] ॥ १४ ॥

अन्नदानात् महत् पुण्यं ... [illegible] ... ।
... [illegible] ... भवाम च ॥ १६ ॥
... [illegible] ... पुण्यं तत् किं स्यात् स्तोत्रपाठतः ।
अन्यथा यत् तु पुण्यं स्यात् तत् किं ... [illegible] ... ॥
... [illegible] ... राशी भविष्यति ।
तत ... [illegible] ... ॥ १७ ॥
... [illegible] ... न हि ।
त्रेतायुगे पूर्वपुण्यं ... [illegible] ... ॥ १८ ॥
द्वापरे ... [illegible] ... ।
... [illegible] ... तु ... ॥ १९ ॥

... [illegible] ... ॥ १६ ॥

... [illegible] ... ॥ १६ ॥

... [illegible] ... ॥ १७ ॥

... [illegible] ...

युगप्रवर्तको राजा धर्माधर्मप्रशिक्षणात् ।
युगानां न प्रजानां न दोषः किन्तु नृपस्य हि ॥ १० ॥
प्रसन्नो येन नृपतिस्तदाचरति वै जनः ।
लोभाद्भयाच्च किं तेन शिक्षितं नाचरेत् कथम् ॥ ११ ॥
सुपुण्यो यत्र नृपतिर्धर्मिष्ठास्तत्र हि प्रजाः ।
महापापी यत्र राजा तत्राधर्मपरो जनः ॥ १२ ॥
न कालवर्षी पर्जन्यस्तत्र भूः स्वल्पफला ।
जायते राष्ट्रनाशश्च शत्रुवृद्धिश्च सर्वथा ॥ १३ ॥
सुराप्यपि वरो राजा न स्त्रैणो नातिकोपवान् ।
कामासक्तस्तापयति स्त्रैणो वर्णान् विलुम्पति ॥ १४ ॥

न्ताः निपुणा भवन्ति अतः स्वकार्येषु चाहुक्ता नियोक्तव्या इति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥

युगेति । राजा धर्मस्य अधर्मस्य च प्रशिक्षणात् शिक्षादानात् युगप्रवर्तकः सत्यादियुगानां प्रवर्तयिता अतः युगानां न प्रजानां न दोषः किन्तु नृपस्य हि राज्ञ एव दोषः द्रष्टव्यः ॥ १० ॥

प्रसन्न इति । राजा येन कर्मणा प्रसन्नः प्रीतो भवति, जनः प्रजा लोभात् भयात् च तत् आचरति वै करोत्येव । तेन राज्ञा शिक्षितम् उपदिष्टं हि विपरीतमपि कर्म न आचरेत् कथम् आचरेदेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

सुपुण्य इति । यत्र नृपतिः सुपुण्यः धार्मिकः तत्र प्रजाः धर्मिष्ठाः हि । यत्र तु राजा महापापी तत्र जनः प्रजाः अधर्मपरः अधार्मिकः ॥ १२ ॥

नेति । यत्र अधार्मिके राज्ञि पर्जन्यः मेघः कालवर्षी न समये वर्षणकारी न भवति भूः स्वल्पफला च भवतीति शेषः । राष्ट्रस्य राज्यस्य नाशः शत्रुवृद्धिः सर्वथा जायते ॥ १३ ॥

सुराप्यपीति । राजा सुरापो सुरापायी अपि वरः

मध्यमेषाव सट् स्यात् तुयरा च व्यवहारतः ।
कामक्रोधौ मध्यतमौ सत्तमधाधिको मत ॥ ६५ ॥
धनप्रावहरो राजा प्रजाभावातिलोभतः ।
तस्मादेतत् द्वय त्यक्त्वा दण्डधारी भवेत् नृपः ॥ ६६ ॥
अन्तर्वर्णर्षि क्रूरा भूत्वा स्वां दण्डयेत् प्रजाम् ।
धनुप्रदक्षस्य स्यात् समाया हितकारिणः ॥ ६७ ॥
राज्ञ कर्षयमेतित्व हृदय च सभासदः ।
यतो नृप सुचिताऽपि विमृशेत् कार्यमादरात् ॥ ६८ ॥

मध्यः कामः क्रोधस्तम नः, अविवेकात् च म यद इति येन प्रवर्तित यस्य अविवेकेन कोषात् प्रजा भावजनि विकार तेन भाव काम क्रोधाद्य भवेत् प्रजाभावेन विवर्जति अविकारेण बहुरत्नाम मादनेन दूषयत्येव । मध्यौ दुराचारौ सततं तत एव तुयरा व्यवहारस्य यद स्यात् प्रजा च च सर्वोऽपि नाम । कामक्रोधौ मध्यतमौ सत्तमाधिकौ तत तौ सर्वेषां सत्तमानां आद्यानां बहूनाम् अधिकौ भवेतौ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

धनेति । राजा अविवेकेन कामातिशयात् प्रजानां धनादिना धनमम् । प्रजाभाविन्यः अत्यन्तबहुः भवति तस्मात् एतत् एतौ कामक्रोधौ त्यक्त्वा दण्डधारी दण्डधारी भवेत् ॥ ६६ ॥

अन्तरिति । राजा अन्तरे कोपवान् सन्नपि किन्तु बहि न च क्रूरवर्णेन भूत्वा स्वां प्रजा दण्डयेत् शासयेत् । तत्र परदण्ड- दक्षः भवेत् अविवेकोऽदक्षस्य न भवेत् किन्तु समाया हितकारिणा अनुवृत्ति भवेत् ॥ ६७ ॥

राज्ञेति । सर्वेषां जनः समाया किन्तु राज्ञ राजा सम्यक् परस्परमोहकृष्यवेन कर्मैव चेष्टुत तत तत सर्वस्य तेषां यत्रकर्मैव दूषिताऽपि आदरात् यत्न कार्यं विमृशेत् विचार्य कर्तव्यम् ॥ ६८ ॥

शासनस्य प्रजायाश्च दोषदृष्टं समो नृपः ।
नियच्छति चात्मानमादौ पश्चात्तत प्रजाः ॥ ६९ ॥
कायिको वाचिको मानसिकः सांसर्गिकस्तथा ।
चतुर्विधोऽपराधः स बुद्ध्यबुद्धिकृतो द्विधा ॥ ७० ॥
पुनर्द्विधा कारितश्च तथा चैवानुमोदितः ।
सकृदसकृदभ्यस्तसमावेशैः स चतुर्विधः ॥ ७१ ॥
मेषवृषविकाराद्यैर्भावैर्मानसिकं तथा ।
क्रियया कायिकं ज्ञेयं वाचिकं कूरमस्तः ॥ ७२ ॥
सांसर्गिकं साहचर्याज्ज्ञात्वा गौरवलाघवम् ।
तत्पश्चात्पश्यमानानां कार्यो वा दण्डमाचरेत् ॥ ७३ ॥

शासन इति । [illegible] राजा शासनं [illegible] प्रजायाः दोषदर्शी भवति [illegible] राजा आदौ [illegible] आत्मानं [illegible] प्रजाः [illegible] नियच्छति [illegible] नियमवतीं करोति ॥ ६९ ॥

कायिक इति । अपराधः कायिकः शरीरकृतः वाचिकः [illegible] मानसिकः मनोजनितः तथा सांसर्गिकः [illegible] इति चतुर्विधः स च बुद्धिकृतः अबुद्धिकृतश्चेति द्विधा भवतीति शेषः ॥ ७० ॥

पुनरिति । सः अपराधः पुनर्द्विधा द्विप्रकारः [illegible] कारितः तथा अनुमोदितश्च । स च [illegible] तथा [illegible] समावेशः इति चतुर्विधः ॥ ७१ ॥

मेषेति । [illegible] ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

बुद्धिपूर्वं तु बाधेन विनीतद् दण्डमानगम् । ७८ ।
उत्तमस्य मध्यमस्य नीचस्य चाप्त कीर्त्यते ।
बुद्धिनैव तु मुख्य वि कुलेनापि धनेन च । ८० ।
प्रथम साहसं कुर्वन् मध्यमो दण्डमर्हति ।
भिन्नदण्डमर्हेदण्ड च पूर्वदण्डमतक्रमात् । ८१ ।
द्विगुणं त्रिगुणं पश्चात् संरोध मोचनम च ।
मध्यमं साहसं कुर्वन् मध्यमो दण्डमर्हति । ८२ ।
पूर्वसाहसमाद्यौ तु यथोक्त द्विगुणं ततः ।
साहसं मध्यमं पश्चात् पुराविर्वासनाहने ।

द्विगुण दण्ड ततः परम् चारोर्व कारानिरोधश्च दण्ड चकरोति भेदः । ७८ ।

बुद्धीति । बुद्धिपूर्वकवाधेन चापपूर्वमपराधमाचा विना तादृश-मपराधमाभिविज्ञाने दण्डा कीर्ता पूर्वोक्तानां दण्डानां प्रथम साहसादीनां यथाक्रम अपराधेन चार्द्धमिति भेदः । ७८ ।

उत्तमस्येति । अत्र प्रत्येके तत् उत्तमानं मध्यमान नीचानम् अपराधम् चौरा है, तत् बुद्धेन कुलेन धनेन च तुर्यं प्रथमं दण्डम दण्डका यथा यथा चैवमिति भेद । ८० ।

प्रथमेति । मध्यमः पुरुष प्रथमिति भेदः प्रथम साहसं विप्र दण्डं तां तिनिति विभक्त मध्यम् वा दण्ड वा पूर्वदण्डम् चतुक्रमात् अपराधस्य चौरा दण्ड न मौरदण्डदण्डाया वा दण्डम् अर्हति । ८१ ।

द्विगुणमिति । मध्यमः पाप पुरुष मध्यमं साहसं द्विगुणं त्रिगुण वा पश्चात् संरोधं कारागरोधं तत मोचनं निमित्तमात्रमपराधत्वात् दण्डम् अर्हति अपराधमात्रमर्हेद्भिमिति भेदम् । ८२ ।

पूर्वेति । मध्यम चार्य तु तु आदौ पूर्वसाहस प्रथम साहस

प्रथमं षाड्जं कुरुते तमो ऋषभमंति ।
ग्राम त्रिमिति [illegible] तथैवैवमषड्जति । ७४ ।
अपराध मध्यम च त्रिगुणं निगुणं तत ।
मध्यम षाड्जं कुरुते तमो ऋषभमंति ॥ ७५ ॥
चिन्त्य प्रथम षाड्जषाड्जं तदनन्तरम् ।
मध्यम तु तथा पञ्चम पञ्चाङ्कि [illegible] ॥ ७६ ॥
उत्तमं षाड्ज कुरुते तमो ऋषभमंति । ७७ ।
प्रथम षाड्जं षाड्जी मध्यम तदनन्तरम् ।
मध्यम त्रिगुण पञ्चमधैवत तत परम् । ७८ ।

प्रथममिति । [illegible] ॥ ७४ ॥

अपराधमिति । [illegible] ॥ ७५ ॥

चिन्त्यमिति । [illegible] ॥ ७६ ॥

उत्तममिति । [illegible] ॥ ७७ ॥

प्रथममिति । [illegible]

मुष्टिपूर्वमुखाघातैः विनैतद् दण्डताडनम् ॥ ७९ ॥
उत्तमस्य मध्यमस्य नीचस्य चाप्र चौर्यवे ।
मुष्टैनैव तु मुख्यं हि मुष्टिनापि धनेन च ॥ ८० ॥
प्रथमं साहसं कुर्वन् मध्यमो दण्डमर्हति ।
भिन्नदण्डमर्हदण्ड च पूर्वदण्डमतक्रमात् ॥ ८१ ॥
द्विगुणं त्रिगुणं पश्चात् सर्वोच मौचकम च । –
मध्यमं साहसं कुर्वन् मध्यमो दण्डमर्हति ॥ ८२ ॥
पूर्वसाहसमाद्यौ तु मध्योऽ द्विगुण ततः ।
ताडनं बन्धनं पश्चात् मुराभिमीसमाहने ।

द्विगुण दण्ड यतः परम् सर्वोर्थ यातामितोपदप दण्ड पञ्चमीति शेषः ॥ ७८ ॥

मुष्टीति । मुष्टिपूर्वकघातैः चानपूर्वकमरणकता विना ताडन-मरणकामभिरिक्तानते एतका ज्ञोषो पूर्वोक्तानां दण्डानां मध्ये चाण्डालादीनां दण्डस्य प्रयतारस्य कार्यमिति शेषः ॥ ७९ ॥

उत्तमस्येति । अत्र प्रकरणे यत् उत्तमस्य मध्यमस्य नीचस्य चपलस्य चौर्यत्वे, यत् मुष्टेन मुष्टेन धनेन च दण्डं प्रथमं दण्डन दण्डस्य यथा क्रमात् चेत्यतिति शेष ॥ ८० ॥

प्रथमेति । मध्यमः दण्डम् अर्हतीति शेषः प्रथमं साहसं विर् दर्शं सा विभिति विभक्त मतदम् अत दण्ड वा पूर्वदण्डम् अतक्रमात् सारत्सय योगः इत्य न चौरसदाक्षमध्या वा दण्डम् अर्हति ॥ ८१ ॥

द्विगुणेति । मध्यमः साय इत्यु मध्यमं साहसं द्विगुणं त्रिगुण वा पश्चात् सर्वोर्थ यातारोर्थ सह मौचकर्व त्रिकदण्डाभक्तरणकमात दण्डम् अर्हति चातरत्सचारत्वमेदमिति शेषम् ॥ ८२ ॥

पूर्वेति । मध्यम साय तु मु चाद्यौ पूर्वसाहस मध्य साहस तु

उत्तमं साहसं कुर्वन् मध्यमो दण्डमर्हति ॥ ८३ ॥
मध्यमं साहसं चादौ यथोक्तं तदनन्तरम् ।
द्विगुणं त्रिगुणं पश्चात् यावज्जीवं तु बन्धनम् ।
अधमं साहसं कुर्वन्नधमो दण्डमर्हति ॥ ८४ ॥
अर्धं यथोक्तं द्विगुणं त्रिगुणं बन्धनं ततः ।
मध्यमं साहसं कुर्वन्नधमो दण्डमर्हति ॥ ८५ ॥
पूर्वसाहसमादौ तु यथोक्तं द्विगुणं ततः ।
ततः संरोधनं नित्यं मार्गसंस्कारकारकम् ।
उत्तमं साहसं कुर्वन्नधमो दण्डमर्हति ॥ ८६ ॥
मध्यमं साहसं चादौ यथोक्तं द्विगुणं ततः ।
यावज्जीवं बन्धनं च नीचकर्मैव नित्यशः ॥ ८७ ॥

तदनन्तरं यथोक्तं द्विगुणं पश्चात् त्रिगुणं तत्पश्चात् [illegible] बन्धनं इत्यादि [illegible] विनिवृत्तं [illegible] [illegible] साहसं दण्डम् अर्हति ॥ ८३ ॥

अधममिति । अधमः साह [illegible] आदौ अर्धं साहसं [illegible] मध्यमं साहसं तदनन्तरं यथोक्तम् [illegible] द्विगुणं त्रिगुणं पश्चात् यावज्जीवं बन्धनं कारागारबन्धनं दण्डम् अर्हति ॥ ८४ ॥

अर्धमिति । अधम साह [illegible] यथोक्तम् [illegible] द्विगुणं त्रिगुणं ततः बन्धनं मध्यमं साहसं दण्डम् अर्हति । [illegible] [illegible] ज्ञेयम् ॥ ८५ ॥

पूर्वसाहसमिति । अधममिति । अधमः उत्तमं कुर्वन् आदौ पूर्वं साहसं [illegible] ततः यथोक्तं द्विगुणं ततः नित्यं [illegible] [illegible] मार्गसंस्कारकारकम् [illegible] संरोधनम् [illegible] [illegible] [illegible] चादौ मध्यमं साहसं ततः यथोक्तं द्विगुणं [illegible]

हरेत् पादं धनात् तस्य स कुर्यात्तमपरम् ।
पूर्वं ततोऽर्धमखिलं यावज्जीवं तु बन्धनम् ॥ ८८ ॥
सहायगौरवाद् विद्यामदाद् धनदर्पतः ।
पापं करोति यस्तं तु बन्धयेत् ताडयेत् सदा ॥ ८९ ॥
भार्या पुत्रश्च भगिनी शिष्यो दासः स्नुषायुताः ।
कृतापराधास्ताड्यास्ते तनुरज्जुवेणुभिः ॥ ९० ॥
पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।
अतोऽन्यथा तु प्रहरंश्चौरवद् दण्डमर्हति ॥ ९१ ॥
नीचकर्मकरं कुर्याद् बन्धयित्वा तु पापिनम् ।

[illegible] चौर्यवच्च निग्रहणाय दण्डम् अर्हति ॥ ८६ । ८७ ॥

हरेदिति । स प्रथमतः पादं कुर्यात् एवं प्रथमापराधे दण्डरूपं तस्य धनात् पादं ततः द्वितीयापराधे दण्डम् अर्धं ततः तृतीयापराधे अखिलं धनम् अपहरेत् । चतुर्थापराधे यावज्जीवं बन्धनं कारागारेऽवस्थानं दण्डरूपं कर्तव्यमिति शेषः ॥ ८८ ॥

सहायेति । यः सहायगौरवात् विद्यामदात् विद्याभिमानात् धनदर्पतः धनाहङ्कारात् पापं करोति तं तु बन्धनेन कारागारे अवस्थाप्य ताडयेत् ॥ ८९ ॥

भार्येति । युग्मकमिदं । भार्या पुत्रः भगिनी शिष्यः दासः स्नुषा च कृतापराधाः ते तनुरज्जुवेणुभिः शरीरस्य पृष्ठभागे एव ताड्याः उत्तमाङ्गे शिरसि न ताड्याः [illegible] अन्यथा प्रहरन् चौरवत् दण्डम् अर्हति ॥ ९० । ९१ ॥

नीचकर्मेति । [illegible]

मासमात्रं त्रिमासं वा पक्षमात्रं वापि वत्सरम् ।
आयव्ययं तु वा कश्चित् न कश्चिद् व्ययमर्हति ॥ ८२ ॥
न हिंस्याच्च भूतानि क्षिति जामति मे श्रुतिः ।
तस्मात् सर्वयत्नेन पापदण्डं त्यजेत् नृपः ॥ ८३ ॥
अवरोधाद् बन्धनेन ताडनेन च कर्षयेत् ।
लोभान्न कर्षयेत्प्राज्ञो धनदण्डेन वै प्रजाम् ॥ ८४ ॥
नासहायास्तु पिशाचा दण्ड्याः स्वपराधिनः ।
अनामीलस्य वै राज्ञो दण्डप्रणयनीदृशम् ॥ ८५ ॥
नापराधं तु मनुते प्रदण्डो धनहारकः ।
नृपो यदा तदा लोकाः क्षुभ्यन्ते भिद्यते परैः ॥ ८६ ॥

वा मासं वा आयव्ययं ज्ञात्वा दर्शयित्वा कारागारे निरुद्ध्य पीडयेत् परिकरं पिशाचवर्णनादिना कुर्यात् किञ्च कश्चित् कोऽपि धनं व्ययार्हं न भवति ॥ ८२ ॥

नेति । भूतानि प्राणिनः न हिंस्यात् इति श्रुतिः जागर्ति ... । तस्मात् ... सर्वयत्नेन पापदण्डं त्यजेत् ॥ ८३ ॥

अवरोधादिति । राजा अवरोधम् बन्धनेन ताडनेन प्रकारेण च ... कर्षयेत् पीडयेत् लोभात् धनदण्डेन न कर्षयेत् ॥ ८४ ॥

नेति । अपराधिनः जनस्य असहायाः पिशाचाः दण्डिताः न दण्ड्याः दण्डनीया भवन्ति । अनामीलस्य राज्ञः ईदृशम् ... दण्डप्रणयनं आचरणीयम् ॥ ८५ ॥

नापराधमिति । यदा नृपः प्रदण्डः धनहारकः यदा अपराधं न मनुते यदा लोकाः क्षुभ्यन्ते भिद्यन्ते परैः राज्ञः ... भिद्यते धनहानिः इति भावः ॥ ८६ ॥

यतः सुभागलब्धो स्यात् सभायाम् दण्डको नृपः ॥ ८७ ॥
अधनः कितवः स्तेनो जारश्चैव हिंसकः ।
ब्रह्मचर्यसमाचारो नास्तिकः शठ एव हि ॥ ८८ ॥
मिथ्याभिशापकः सर्वेषामपवाददूषकौ ।
असत्यवाक्यासत्कारी तथा वृत्तिविघातकः ॥ ८९ ॥
धर्मोद्यमा भविष्यत् प्रायोपजपवैरतः ।
अकार्यकर्ता मध्याख्यो कार्याणां भेदकस्तथा ।
अनिष्टवाक् परुषवाग् गुरूणामपवादकः ।
मद्यपमूल्यो पाखण्डि कुमन्त्री कूटकार्यवित् ॥ १०० ॥
कुवैद्यायज्ञ्यायी पतीको मार्गनिरोधकः ।
कुसाध्यव्रतयेषु कामिस्त्रीणी व्यसाभिकः ॥ १०१ ॥

अत इति । यतः अधनस्य करत्वात् यतः सुभागलब्धो तत्, विनयं दण्डकमीति शेषः सभायाम् तथा दण्डयः अधनान्निति शेष क्वाप भवेत् ॥ ८७ ॥

अधन इत्यादि । अधनः कुलाचारी, कितवः धूर्तः स्तेनः तस्करः जारः परदारि: चतु हिंसकीभूत हिंसकः ब्रह्मचर्य-समाचारः सर्वेषां ब्राह्मणादीनाम् आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनाञ्च आचारत्यागी, नास्तिकः शठ च : मिथ्याभिशापक मिथ्यादोषा रोपक सर्वेषाम् अत्र मति चामक विरतोपवादकः, कार्येषु वाङ्गु दैवेन दूषयतीति शेषः असत्यवाक्य मिथ्यावादी आचार कारी अभिलषणावकारकः दृत्तिविघातकः जीविकाघातकारी अथक परस्यार्थविधु धर्म उद्यापन स्वकोपजपके रतः अकार्य कर्त्ता दुष्कर्मी मध्यस्थः तथा कार्याणां भेदकः नष्टकः, अनिष्ट वाक् अनिष्टवादी परुषवाक् निष्ठुरभाषी गुरूणाम् आचार्यस्य अपवादः च अपवादः वाचाचारी, मद्यपमूल्यो मद्यादेवकः पाखण्डि पाखण्डीवेषी, कुमन्त्री, कूटकार्य वित् कूटानां कपटानां कार्याणां वेत्ता

अभिमन्नो मरुतो वेग्यासत प्रथमस्वरुत् ।
तथा पार्थिवसम्भव यथाविधिवितमात्मज ॥ १ २ ॥
अभ्यासमारो कवचमीलो युवे परारमुख ।
साध्यसापो पितमातसतोपोमितद्रात्मज ॥ १०१ ॥
अमृतक मनमेधी मनमेधी च यथका ।
अमीयविद्रुमहस्तिदिश यामकाफक ॥ १ ४ ॥
विना कुटुम्बमरणात् तपोविद्यार्थिभ सदा ।
सपत्नाहादिहरणे मत्त सम् मैत्र्यसीमव ॥ १०५ ॥
अभ्यासा अपि विभेता कुटुम्बहस्तिप्रासक ।
अवसामृतकसापि राजाभिहमुपेयव ॥ १ ६ ॥

[illegible]

कुलटा पतिपुत्रघ्नी मतम्ना सर्वनिन्दिता ।
चण्डस्वार्थभिता नित्यं दुराचाराप्रियवादा ।
समाजदुष्टानेताम् हि दारा राष्ट्राद् विवासयेत् ॥ १०७ ॥
द्वीपे निवासितव्यास्ते वध्या दुर्मोदोऽन्यथा ।
मार्गसंस्कारे योज्या कदन्न स्वल्पभोजना ॥ १०८ ॥
तद् तद् जात्युक्तकर्मापि कारयीत च तेषु च ॥ १०९ ॥
एवंविधानसाथ च सर्वेण च दूषिताम् ।
दुर्भाषिता च सन्मार्गे नियच्छेत् ताम् नृप सदा ॥ ११० ॥

जीविकाहारकारा, कुमर्मा कर्मार्पिता स्वकयः दुखन राष्ट्र
अविनयम् कर्मवा केर्नचिद् छिद्रयावद् राजानिदक बहुनामारी
तथा तथा कुलटा व्यभिचारिणी पतिघ्नी अविवसतानिथा
आत्मना कोपवाचारिणी सर्वनिन्दिता आर्थापिमर्पिता वक्तव्यमीम
निहता आत्मव्ययतया, नित्य यत्र दुराचारा दुराचारा अप्रिया
च या प्रसङ्गु एतान् जनाः दुष्टान् दारा राष्ट्रात् राज्यात् निवासयेत्
निवासयेत् राजनि बहु महत्पापम् ।१०७। ८८ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ २ ॥
॥ १ २ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ० ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ ० ॥

द्वीपे इति । ते पूर्वोक्ता अन्यथा द्वीपे द्वीपान्तरे निवासि
तव्याः अथवा दुर्मोदे दुर्भिक्षे वध्या मार्गसंस्कारे पथपरिष्कारे
कदन्नस्वल्पभोजनाः कुत्सितान्न स्वल्पं भुञ्जते इति तथोक्ताः
तथा योज्याः नियोक्तव्याः ॥ १०८ ॥

तत्तदिति । जनाः ते जात्यादिभिः तत्तत्कर्म च कर्मापि च
कारयीत कारयेत् कारयेत् इति कार्येषु प्रयोज ॥ १०९ ॥

एवंविधानिति । जनः एवंविधान् जनस्वभावान् पूर्वोक्तान् दम्पतीन्
तथा सर्वेण तैर्वा वाचिका वाग्दण्डेन दूषिताम् सर्वान् दुर्भाषिताम्
सदा सम्यक् सदाचारे तान् नियच्छेत् ॥ ११० ॥

पञ्चिकी परश्चो मैत्र्यामस्य प्रथमस्य[illegible]त् ।
तथा पार्थिवसम्भव प्रथमाभिभितपाश्च ॥ १ ७ ॥
प्रध्यायपार्गी कनकग्रीवो युद्धं परा[illegible] ।
[illegible]पो विक्रमाक्षसतीर्थोभिमथ्याश्च ॥ १ ८ ॥
मधुपक्व ममपेषी ममसेनी च [illegible] ।
[illegible]महत्ति पथा पामयप[illegible] ॥ १ ९ ॥
विना कुटम्बमरणात् तपोविद्याविमं मर्ता ।
[illegible]हारिकरणे [illegible] मम् मैत्रमोज्ञ ॥ १०१ ॥
[illegible] पपि विजेता कुटम्ब[illegible]ग्रामप ।
पथमानुष[illegible]पापि रामामि[illegible]पिमन ॥ १०१ ॥

[illegible]

कुलटा पतिपुत्रघ्नी स्वतन्त्रा कुलनिन्दिता ।
यदृच्छयोर्लभिता नित्य दुष्टाचाराप्रियच्छदा ।
स्वभावदुष्टानेतान् हि ज्ञात्वा राष्ट्राद् विवासयेत् ॥१०७॥
द्वीपे निवासितव्यास्ते यथा दुर्गेऽथवा ।
मार्गसंस्कारके योज्या कदन्न स्वल्पभोजना ॥१०८॥
तत् तत् जात्युक्तकर्माणि कारयेत च तेन च ॥१०९॥
एवंविधानसाधून् च संसर्गेण च दूषितान् ।
दण्डयित्वा च सन्मार्गे नियच्छेत् तान् नृप सदा ॥१११॥

[illegible]

राज्ञो राष्ट्रस्य विनतिं तथा मन्त्रिगणस्य च ।
इच्छन्ति धनसम्बन्धाद्ये तान् जह्यादि द्राङ्नृप ॥१११॥
भित्त्वैव युगपद् ग्रास गण्डयोश्च गजस्य च ।
एकैकं घातयेद्राजा यद्वृशाऽश्नाति यथा गजम् ॥११२॥
धनसमीला नृपतिश्चा न नीयमेषाम ।
धनमीलातिमत्तर्षापिरोगावहत सदा ॥११३॥
यावत् तु धनमीलः स्यात् स नमस्तावदेव हि ।
यन्यथा मन्त्री त्वाया ग्राहनृपोऽपि विनश्यति ॥११४॥
मातरं पितरं भार्या च मत्वाप्य विवर्तते ।
निगडैर्बन्धविना न योजयेत्कार्यसत्कृती ।

राज इति । [illegible] राजा राष्ट्रस्य [illegible] तथा मन्त्रिगणस्य [illegible] इच्छन्ति [illegible] द्राक् शीघ्रं [illegible] ॥ १११ ॥

भेद्य इति । राजा [illegible] युगपद् [illegible] ग्रास [illegible] यथा [illegible] ॥ ११२ ॥

धनशील इति । [illegible] ॥ ११३ ॥

यावदिति । यावत् नृप धनशील स्यात् [illegible] राजा [illegible] अन्यथा [illegible] ॥ ११४ ॥

मातरमिति । स [illegible] पितरं [illegible]

तत्पत्यर्धं तु सन्दद्यात् शिष्टो राजा प्रयत्नतः ॥ ११५ ॥
विद्यात् पणसहस्रं तु दण्डमुत्तमसाहसम् ।
दशमाषमितं ताम्रं तत् पणो राजमुद्रितम् ।
वराटिकार्धमितताम्रमूल्यं काकिणी च सा ॥ ११६ ॥
तदर्धं तदर्धं च मध्यमं प्रथमं क्रमात् ।
प्रथमे साहसे दण्डः प्रथमश्च क्रमात् परो ॥ ११७ ॥
मध्यमे मध्यमो ज्ञेय उत्तमे तूत्तमो नृपैः ।
सोपाधा कथिता मिश्रे मिश्रोदासीनमध्यम ॥ ११८ ॥

इति शुक्रनीतौ चतुर्थाध्यायस्य सुहृदादिलक्षणं नाम
प्रथमं प्रकरणम् ।

[illegible] ॥ ११५ ॥

[illegible] ॥ ११६ ॥

[illegible] ॥ ११७ ॥

[illegible] ॥ ११८ ॥

[illegible]

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयं प्रकरणम् ।

अथ कायप्रकरणं ब्रुवे सिद्धं द्वितीयकम् ।
एकायससमुदायो यः स काय इत्यात् एवम् पृथक् । १ ।
येन केन प्रकारेण धन सञ्चिनुयात् नृपः ।
तेन संरचयेद्राष्ट्रं बल यज्ञादिका क्रिया । २ ।
बलप्रजारक्षणाय यज्ञार्थं कायसंग्रहः ।
परत्रेह च सुखदो नृपस्यान्यथ तु दुःखद । ३ ।
स्त्रीपुत्रार्थं कृता यस्य स्वोपभोगाय केवलम् ।
नरकायैव स ज्ञेयो न परत्र सुखप्रदः । ४ ।
अन्यायेनार्जिता यस्मात् येन तत् पापभाक् च सः ।

[illegible] । अथ [illegible] द्वितीयं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । १ ।

येनेति । [illegible] येन केन प्रकारेण [illegible] [illegible] [illegible] यज्ञादिका क्रिया [illegible] । २ ।

बलेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । ३ ।

स्त्रीपुत्रार्थमिति । [illegible] स्त्रीपुत्राय [illegible] [illegible] [illegible] । ४ ।

अन्यायेनेति । येन [illegible] [illegible] [illegible]

सुप्रावृता गृहीत यत् दत्त वा वर्धते च तत् ॥ ५ ॥
न्यासमो सदृश्यो पात्रमपात्र विपरीतकम् ।
यथावच्च हरेत् मत्र धन राजा न दोषभाक् ॥ ६ ॥
यथमर्यामनृपत्ति माषत सद्दर्शनम् ।
क्षमाद् ममाद् सम्पतुत्या पराद्दाहरेत् तथा ॥ ७ ॥
स्वशा भीतिवम चीयमामाषीऽमतौ धनम् ।
सचित येन तत्तस्य सराज्य सवमाप्नुयेत् ॥ ८ ॥
स्वरभूभागतन्त्वामामाधिवात् काशवचनम् ।
यमावर्ति न कुर्वीत साधयेच्चतरपशत् ॥ ९ ॥

यदा पशुविनाशाय यमसद्मनि चोद्यते ।
विविधद्रव्ययुक्तादि यत्र बोधात् तदा चरेत् ॥ १० ॥
धनिभिर्मो मतिं कृत्वा आपत्तौ तत्र चरेत् ।
राजा आपत् मनुष्यीयस्तत् यं दद्यात् स्वविभवम् ॥ ११ ॥
यथाभ्यथा जीवते च राज्य योगी नृपस्तथा ।
योगा भवसदृष्टेन सुरकाया नृपा यत ॥ १२ ॥

[illegible] निर्दिश्य [illegible] ॥ ८ ॥

यदेति । यदा [illegible] ॥ १ ॥

धनिभिर इति । राजा [illegible] ॥ ११ ॥

यथेति । [illegible] ॥ १२ ॥

[illegible] ॥ १३ ॥

दृष्टमूभागपश्चैव विना कोणात् बलस्य च ।
अरण्यं भवेत् सम्यग् यावद्विंशतिवत्सरम् ।
तथा कोणस्य सम्भाव्य सम्भारचयम् ॥ १३ ॥
जलमूलो भवेत् कोणः कोणमूलं जलं स्मृतम् ।
जलसञ्चयात् कोणराष्ट्रबहिरिरिव ॥ १४ ॥
जायते तत्र तत्र स्वर्गे प्रजासञ्चयेन मे ॥ १५ ॥
अथार्थे द्रव्यमुत्पन्नं यत्र धनसञ्चयाद्भुवि ।
धर्मभावी यत्र कोणो राष्ट्रमध्ये स्थिरं स्थिदम् ॥ १६ ॥
तद्बहिर्नीतिनैपुण्यात् धनाधीशनृपस्य च ।
जायतेऽसौ भवेत्तत्र यावद् युधिष्ठिरोदयम् ॥ १७ ॥
मालाकारस्य शस्येव सम्भारचयेन च ।

जलमूल इति । कोणः यत्र पूर्वं यत्र जलमूलः [illegible] [illegible] कोणबलम् इति भावः । [illegible] कोणपूर्वं जलमूल [illegible] भवेत् तथा [illegible] इति भावः । [illegible] [illegible] कोणानां [illegible] राष्ट्राणां बहिः [illegible] [illegible] [illegible] भवतीति भावः ॥ १४ ॥

जायते इति । प्रजानां सञ्चयेन [illegible] [illegible] [illegible] कोणानां राष्ट्राणां बहिररिवत् [illegible] [illegible] जायते [illegible] [illegible] ॥ १५ ॥

अथार्थमिति । [illegible] [illegible] द्रव्यं धनम् [illegible] यत्र [illegible] [illegible] [illegible] च भवति । धर्मभावः धर्मोत्पादकः यत्र कोणः [illegible] [illegible] [illegible] राष्ट्रमध्ये भवतीति भावः ॥ १६ ॥

तदिति । [illegible] [illegible] नीतिनैपुण्यात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति जायते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] ॥ १७ ॥

यद्गु यि करदीक्षत तथैव कायवर्धनम् । १८ ॥
करोति स नप यो ह्यो मध्यमो वैष्णवस्तित ।
मध्यम शिवया दत्तातीर्थदेवकरण्यै । १९ ।
प्रजा हीनधना रक्षा सखा मध्यमना सदा ।
बवाधिकान् प्रतिष्ठयोऽधिकद्रुव्यास्तथोत्तमा । २ ।
धनिकाथोत्तमधना न हीना नाधिका नृपे । २१ ।
द्वादशाब्दमपूर्वं यवन तथोपसन्नकम् ।
पर्यन्त षोडशाब्दानां मध्यम तथर्म स्मृतम् ।
त्रिंशदब्दमपूर यत् कुटुम्बपोत्तमं धनम् । २२ ।

कायाकारकेति । करोतीति । यः कायाकारक राजा यत कारेण दत्त कायाकारकत्वेन यत् करदीक्षत करदान् करदान् प्रजा धनिनोऽस्मिन् तत्र धनैः कोषवर्धनं करोति, स मध्यमः । य वैष्णवशिवः करदानादिना दत्तैः कोषवर्धनं करोति स मध्यम मध्यमः शिवया कायावर्धन दत्तदेवानां तीर्थदेवानां देवदर्शनदेवानां करायां धनैः यज्ञैः कोषवर्धनं करोतीत्यर्थः । १८ ॥ १९ ॥

प्रजेति । यौ यथा यथा मध्यमधनाः प्रजाः प्रजा वैष्णवादिना सदा रक्षा वाक्यनीता वाधिकद्रव्या बहुधनाः कथमाह प्रजाः अधिकत् द्रव्येण वाणीय प्रतिष्ठः प्रजा रक्षाः रक्षेति भेदः ॥ २ ॥

धनिका इति । उत्तमधना धनिकाः धनसम्पन्न धनैः न हीनाः मध्य धनिकाः धनदूत्या रक्षं धनमीति भेदः ॥ २१ ॥

द्वादशेति । यद् धन द्वादश वर्षाणादशादशवर्षपूर्व द्वादश-वर्षभोगपूरक तद् भोगवपूर्वक धनपरिमाणं । तत् षोडशाब्दानां पर्यन्त भवोपभुक्त धन मध्यम यत् त्रिंशदब्दपूर त्रिंशद्वर्ष स्थायी पुत्र तद् धनम उत्तमम् ॥ २२ ॥

क्रमागतं रक्षयेद् वा व्यापन्नो नृप एषु वै ॥ २३ ॥
मूलेष्वं यवरव्यर्थेन तथा वणिज क्वचित् ।
विक्रीणन्ति महार्घे तु क्रीणार्घे सञ्चयन्ति हि ॥ २४ ॥
व्यवहारे धृत वैश्ये स्वधनेन विना सदा ।
अन्यथा प्रमजातामो नृप रक्षति साम्प्रतम् ॥ २५ ॥
धान्यानां संग्रह कार्यो वत्सरत्रयपूर्तिद ।
तत् तत्काले त्वराद्वार्यं नृपेणात्महिताय च ।
चिरस्थायी सबधानामधिको वापि पेयते ॥ २६ ॥
सुपुष्टं कान्तिसम्पातिर्यैत यच्च नवीनकम् ।

क्रमादिति । यदा वाक व्यापन्नो व्यापदि एषु द्रौंकेषु वणिक्षु क्रमात् च रक्षयेद् व्यापयेद् वा । व्यवहाः निवृत्ताः ॥ २३ ॥

मूलेति । वणिजः व्यवहारिणः कश्चिद् कदाचित् वर्षे मूलमूले मूलः मूलधनैः व्यवहरन्ति व्यवहितप्रयत्नकारात् क्रीणन्ति, न ह्यत्र न वर्तयेत्सदा । किन्तु महार्घे यदापूर्वं विक्रीणन्ति क्रीणार्घे सञ्चयन्ति ओषमोचनं निजमूल्याद्विचारणाः ॥ २४ ॥

व्यवहारे इति । व्यवहारे वाणिज्यादेशवैः धन् वैश्य । धनिमणिः धन वस्तु यद् धनेन मूल्येन विना यदा व्यवहितदत्तिभिर्नि न पश्चात् तथाद् रक्षति यमनवतमाचाराय नु । अन्यथा तथा वृत्ते तस्य तस्य प्रजानां धनिकानिवृत्तिः तथा धनत्वोषः साम्प्रत वर्ष वर्ष वदति ॥ २५ ॥

धान्यानामिति । अतीव बाल्यविनाश तत्र राष्ट्रस्यार्थं यद् काले धान्यमपमनौ वत्सरत्रयपूर्तिद निजरक्षणीयद्यः धान्यानां सम्यक् वहवः कार्यः । यदि यदि वा अन्यथा रक्षेत् बहुधानाम् येषाम् धान्यानां चिरस्थायी सर्वोऽपि धनिकाधनस्थायी अधिक वान्य संग्रहः रक्षेत् ॥ २६ ॥

मधुगन्धवर्णरसं धान्यं समीक्ष्य रक्षयेत् ।
सुसंचयं चिरस्थायि महार्घमपि साम्यतः ॥ १७ ॥
विषवह्निहिमव्याप्तं कीटजुष्टं न धारयेत् ।
निःसारतां न हि प्राप्तं व्यये तावद्वियोजयेत् ॥ १८ ॥
व्ययीभूतं तु यद्यदा तत् तुल्यं तु नवीनकम् ।
गृह्णीयात् समकाले न वत्सरे वत्सरे नृपः ॥ १९ ॥
औषधीनां च धातूनां तृणकाष्ठादिकस्य च ।
यन्त्रशस्त्राग्निचूर्णभाण्डादेर्वाससां तथा ॥ २० ॥
यद्यत् साधकं द्रव्यं यद्यत्कार्ये भवेत् सदा ।
संग्रहस्तस्य तस्यापि कर्तव्यः कार्यसिद्धिदः ॥ २१ ॥

मध्विति । [illegible] धान्यम् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] समीक्ष्य रक्षयेत् [illegible] [illegible] चिरस्थायि [illegible] [illegible] समीक्ष्य [illegible] [illegible] [illegible] रक्षयेत् [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १७ ॥

विषेति । विषेण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कीटजुष्टं [illegible] न धारयेत् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न वियोजयेत् ॥ १८ ॥

व्ययीभूतमिति । यद् [illegible] यदा राजा [illegible] [illegible] नवीनं [illegible] वत्सरे वत्सरे [illegible] [illegible] गृह्णीयात् ॥ १९ ॥

औषधीनामिति । यदिति । औषधीनां [illegible] धातूनां [illegible] [illegible] [illegible] तृणकाष्ठादिकस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यद् यद् द्रव्यं सदा [illegible]

संरक्षयेत् प्रयत्नेन संग्रहीत धनादिकम् ।
भागमे तु भवद् दुर्गं रक्षे तदनुगुणम् ॥ १२ ॥
यत्र योपेक्षित अस्तविनाश प्राप्त समाप्त यात ॥ २१ ॥
भागमयेव दुर्गं स्यात तथार्जितविनाशने ।
स्त्रीपुंसानामपि तथा भाग्ये पर्यां तु यत्र भवेत् ॥ १० ॥
भयार्थे शिविरो स्यात् विभज्य न भवन्ति हि ।
भागदत्त स्वकार्यं यस्तत् सहायाय तत समा ॥ ११ ॥
यो भागात्मर्जित सम्यगर्जित न हि रक्षितम् ।

भवेद् भाग्य दायभाग भवति [illegible] यदि भाग विविध संपत्त [illegible] वर्णन ॥ १ ॥ ११ ॥

संरक्षयेदिति । संगृह्णीत धनादिक प्रयत्नेन संरक्षेत् भागमे भवागमे च भवद् दुर्गं यदि वर रक्षेत् तत्र भार्जितं । [illegible] ॥ ११ ॥

यत्रेति । यत् यत् [illegible] उपेक्षित, [illegible] प्राप्त यादिति विनाशं समाप्त यात ॥ ११ ॥

भागमयेवेति । भागमस्य यथार्जितस्य यत्नेन इति शेषः दुर्गं तथा अर्जितस्य विनाशनेऽपि दुर्गं स्यात् । स्त्रीपुंसानामपि विना [illegible] यथा [illegible] तथा भार्यायां [illegible] विनाशनेऽपि दुर्गं न भवेत यदि न [illegible] ॥ ११ ॥

भयार्थे इति । [illegible] भार्ये शिविरः भवन् स्यात् तत्र [illegible] सहायादिभो योगः [illegible] विविधा न भवन्ति यदि [illegible] । स भयार्थे भागदत्तः [illegible] तस्य [illegible] तत्र [illegible] भाग्यसमता [illegible] ॥ १८ ॥

य इति । [illegible] यथार्थविधुविकरः भागाति, परम् अर्जित यर्थ सम्यक् रक्षित यदि भागाति यतः [illegible] भवाद्

ज्ञातः परतरो मूर्खो ह्यसौ तस्मादनर्थकः ॥ २६ ॥
एकस्मिन्नधिकारे तु मा त्वामधिकरोति सः ।
मूर्खो वीक्ष्य विमार्गेण प्रतिविम्बमवाप्नुयात् ॥ २७ ॥
मत्वाऽधिकार्यो ज्ञातः स्त्रीभिर्निर्जित एव हि ।
तथाऽयं भावितो पश्चाच्चोरत्वाराततायिषु ॥ २८ ॥
भरयेत् स्वपदवत् स्वामी स्थायित्वात् ।
नृपस्तमन्यथा याति स्वपदमप्यतोऽपि च ॥ २९ ॥
स्वमुख्याधिकारिणां स्वस्मिन् भवेत् सदा ।
परीक्षको भवं राजा स्वान्नीन् बोध्य रक्षयेत् ॥ ३० ॥

[illegible] ॥ २६ ॥

[illegible] ॥ २७ ॥ २८ ॥

[illegible] ॥ २९ ॥

[illegible] ॥ ३० ॥

वज्रं मुक्ता प्रवालं च गोमेदश्चेन्द्रनीलकः ।
वैदूर्यः पुष्परागश्च पाचिर्माणिक्यमेव च ।
महारत्नानि चैतानि नव प्रोक्तानि सूरिभिः ॥ ८१ ॥
रवेः प्रियं रक्तवर्णं माणिक्यं त्विन्द्रगोपवत् ।
रक्तपीतसितश्यामच्छविर्मुक्ता प्रिया विधोः ॥ ८२ ॥
सपीतरक्तवर्णं भौमप्रियं विद्रुममुत्तमम् ।
मयूरचाषपत्राभा पाचिर्बुधहिता हरित् ॥ ८३ ॥
स्वर्णच्छविः पुष्परागः पीतवर्णो गुरुप्रियः ।
अस्वच्छविशदं वज्रं तारकाभं कवेः प्रियम् ॥ ८४ ॥
शितः शनेरिन्द्रनीलो ह्यसितो घनमेचकः ।

वज्रमिति । वज्रं हीरकं, मुक्ता मौक्तिकं, प्रवालं गोमेदः इन्द्र नीलः वैदूर्यं पुष्परागः पद्मरागः पाचिः मरकतं तथा माणिक्यं एतानि नव सूरिभिः पण्डितैः महारत्नानि नामानि उक्तानि ॥ ८१ ॥

रवेरिति । इन्द्रगोपवत् कीटविशेषवत् रक्तवर्णं माणिक्यं रवेः सूर्यस्य प्रियम् । रक्ता पीता सिता श्यामा च छविः कान्तिर्यस्याः तादृशी मुक्ता विधोः चन्द्रस्य प्रिया ॥ ८२ ॥

सपीतेति । पीतवर्णा रक्तवर्णा च यस्य कान्तिः तादृशम् उत्तमं विद्रुमं प्रवालं भौमस्य मङ्गलस्य प्रियम् । मयूरस्य चाषस्य पक्षिविशेषस्य च पत्रवत् पक्षवत् आभा यस्याः तादृशी हरित् हरितवर्णा पाचिः मरकतं बुधस्य हिता प्रिया ॥ ८३ ॥

स्वर्णेति । स्वर्णस्येव छविः कान्तिर्यस्य तादृशः पीतवर्णः पुष्परागः गुरोः बृहस्पतेः प्रियः । अस्वच्छविशदम् अविशदं तारकाभं तारावर्णं वज्रं हीरकं कवेः शुक्रस्य प्रियम् ॥ ८४ ॥

शित इति । घनवत् मेघवत् मेचकः कालवर्णः इन्द्रनीलः शनेः

गोमेद स्निग्धमत्राशोरीयत् पीतावभासम ॥ ३५ ॥
पातल्लामयसत्तद्वैदूर्य मैतुमौतिकम् ॥ ३६ ॥
रत्नय हतरं वज्र नीचे गोमेदविद्रुमे ।
गारुत्मत तु माणिक्य मौक्तिक यो हमेव हि ।
रत्नगोर्भ पुष्परागा वैदूर्य मध्यम भवन् ॥ ३७ ॥
रत्नवेत्ता पुरुषम मध्यापुतिरदैमपि ॥ ३८ ॥
मध्यासमम सद् यप रेखाबिन्दुविवर्जितम् ।
सत कोष सुभ्रमं रत्न ये ह रत्नमिदो पद्य ॥ ३९ ॥
मकराभ दखाम च चिपिटं पट्ट च हि तत् ।
यथा प्रमा सिता रक्ता पीतकृष्णाद्य रत्नजा ॥ ४० ॥

[illegible] ॥ ३५ ॥

[illegible] ॥ ३६ ॥

[illegible] ॥ ३७ ॥

[illegible] ॥ ३८ ॥

[illegible] ॥ ३९ ॥

[illegible] ॥ ४० ॥

यथावर्णं यथाच्छायं रत्नं यद् दोषवर्जितम् ।
श्रीपुष्टिकीर्तिशौर्यायुःकरमन्यदसत् स्मृतम् ॥ ११ ॥
वर्णमात्रवती छाया प्रभा वर्णप्रकाशिनी ॥ १२ ॥
वज्ररागस्तु माणिक्यमेव लोचनहृच्छविः ।
न धारयेत् पुत्रकामा नारी वज्रं कदाचन ॥ १३ ॥
कालेन हीनं भवति मौक्तिकं विद्रुमं धृतम् ।
गुरुत्वात् प्रभया वर्णाद् विस्ताराद्वाकृतेरपि ॥ १४ ॥
आक्रान्ता चाभिभूता च व्याप्ता यद् दोषवर्जितम् ।
नाशसान्निध्यवती रत्नं विना मौक्तिकविद्रुमात् ।
यावच्चिरापि न नाश इति रत्नविदो विदुः ॥ १५ ॥

यथेति । यत् रत्नं यथावर्णं वर्णेषु यथाच्छायं कान्तिषु दोष वर्जितं निर्दोषं तत् श्रीपुष्टिकीर्तिशौर्यायुःकरं श्रीप्रदं पुष्टिकरं कीर्तिकरं शौर्यप्रदं आयुष्करं भवति । अन्यत् सदोषम् असत् अशुभम् ॥ ११ ॥

वर्णेति । छाया कान्तिः वर्णेषु मात्रावती अल्पवती प्रभा च कान्तिः वर्णप्रकाशिनी भवति ॥ १२ ॥

वज्रराग इति । वज्ररागवत् माणिक्यस्य भेदः विशेषः न च लोचनहृच्छविः रक्तोज्ज्वलकान्तिः रक्तोज्ज्वलं लोचनहृच्छविमत्तरः । पुत्र कामा पुत्रार्थिनी नारी वज्रं कदाचन न धारयेत् ॥ १३ ॥

कालेनेति । मौक्तिकं विद्रुमञ्च इदं धारितं कालेन क्रमशः गुरुत्वात् प्रभया वर्णात्, विस्ताराद् तथा आकृतेः अल्पत्वात् हीनं भवति ॥ १४ ॥

आक्रान्तेति । यत् रत्नम् आक्रान्ता आघातेन दोषवर्जितं तत् अभिभूतम् अभिभूतं नाशं भवति । किन्तु विद्रुमात् मौक्तिकात् विना विद्रुममौक्तिकभिन्नमित्यर्थः रत्नम् अपरम् चौर्येण व्याप्तेन

मूल्यादिच्छ्राय भवति मध्यम वस्तुविस्तृतम् ।
[illegible] हीनमौल्याय स्यादुत्तमपि सद्गुणम् ॥ २६ ॥
मर्करामं हीनमौल्य चिपिट मध्यम स्मृतम् ।
श्याम मे हमूल्य स्याद् यथाकामात तु पद्मम् ॥ ३० ॥
न परो मान्ति रत्नानि विद्रुमं मौक्तिक विना ।
राजदीप्त्याय रत्नानां मूल्य हीनाधिक भवेत ॥ २८ ॥
[[illegible] ।
जायते मौक्तिक [illegible] भूरि [illegible] तम् ॥ २८ ॥

[illegible] ॥ २६ ॥

[illegible] ॥ २६ ॥

[illegible] ॥ २७ ॥

[illegible] ॥ २८ ॥

[illegible] ॥ २८ ॥

सम्म सित पीतरक्त द्विपत्तु मसमपुकम्।
त्रिपक्षमसमापरपक्षुत्तरोत्तरमृसमम् ॥ ६ ॥
सग सित समाद्रस पीतं तु परठ विदुः।
कनिष्ठ मध्यम येष्ठ समाप्युत्य हर्षं विदुः ॥ ११ ॥
तटेव पि भवेद् वैषमवैष्यामीतरापि च।
कुर्वन्ति कवित तदप् सिद्वृत्तदीपवाधिन ॥ १२ ॥
ततमन्देववितामाम मोक्षिक सपरोपयेत्।
उभी समवपचे द्वे जने मिक्ष्मुपित दि तत् ॥ १३ ॥
कोटिभिमर्दित मेयाद् वैषस्य तदक्षमिमम्।
मेठाम सुक्षिज विधामप्याम सितरद् विदुः ॥ १४ ॥

[illegible] ॥ ६ ॥

[illegible] ॥ ११ ॥

[illegible] ॥ १२ ॥

[illegible]

तुम्बापस्थितमूलं स्याद्रव मोमिदव विना ॥ ६५ ॥
कुमार्गिमतिमी रक्ती रक्तानां मौक्तिकं विना ।
रक्तिभावं तु सुखायावत कणावमेर्मवेत् ॥ ६६ ॥
चतुर्वि मतिमिच्छामी रक्तटङ्ग रक्तिभि ।
टङ्कैश्चतुर्भिस्तोला स्यात् स्वर्णविन्दुमयी सदा ॥ ६७ ॥
एकस्यैव हि पणस्य च चरत्रिमितस्य च ।
सुचिरमृतस्यैव मूल्यं पणसुवर्णकम् ॥ ६८ ॥
रक्तिभावकविस्ताराच्चेत् पणमूर्ण यदि ।
यथा यथा यदिमूल हीनमौल्यं तथा तथा ॥ ६९ ॥

मुक्तिस [illegible] । [illegible] ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

तुबेति । मौक्तिकं [illegible] विना [illegible] ॥ ६५ ॥

कुमेति । मौक्तिकं विना [illegible] रक्तानां कुमार्गिमतिभिः [illegible] रक्ति स्यात् । [illegible] ॥ ६६ ॥

चतुरिति । [illegible] रक्तिभिः [illegible] । चतुर्भिः टङ्कैः [illegible] स्यात् ॥ ६७ ॥

एकस्येति । [illegible] ॥ ६८ ॥

रक्तिभेति । यदि रक्तिभावकविस्तारात् रक्तिभावा [illegible] पणसुवर्ण [illegible] भवति । किन्तु यथा यथा [illegible] रक्तिभावकविस्तारादिति [illegible] तथा [illegible] हीनमौल्य [illegible] ॥ ६९ ॥

प्रमाणरहितो मायो ह्यप्रमाणे तु वर्तते ।
यत्र तत् पक्षमूले राजतामीतिकमयकम् ॥ ७० ॥
यथा गुरुतरं वक्र तत्र तु दक्षिणमेतत् ।
प्रतीपायविहीन तु विपिटक मयोतितम् ॥ ७१ ॥
घर्षेण मकरासय वोत्तम मूलमीरितम् ।
दक्षिणावाय हे वर्मे तदर्थ मूलमदेत ॥ ७२ ॥
तदर्थ मरयोऽत्यन्ति मध्या वीणा यथा गुणे ।
उत्तमार्थ तदर्थ वा वीरका गुरुदागत ॥ ७३ ॥
ययरक्षिपु सन्धाय पक्षाणां मवर्त पृथक ।

प्रमेति । यत्र दक्षोत्तमविधे वादरक्षितः पादः मयेत् इमनि वाचे सुपचवः । राजतामीतिकर्तवम् वयीतिकर्तमदिपितदत्तम यत्र सुपत्र तत् इति पक्षमूल पक्षाणां सुपत्रोर्णा मूल [illegible] ॥ ७० ॥

यथेति । यत्र यथा वादन गुरुतर वक्र तत्र मूल्ये दक्षि णतः दक्षिणपक्षयता मैदितमिति मेवः, विपिटक विपिटकाकार [illegible] मूल प्रतीपायेन विहीन प्रयोजितम् ॥ ७१ ॥

घर्षेति । मकरास्य मकृत वत्तव मूलम् घर्षण [illegible] मकरकारिणि नाथः ईरित कथितम् । हे वर्मे दक्षिणायाः वेदना दक्षिणपरिधौ दयाः यत्र तद्वदत्व यत्र वर्ण मूलम् [illegible] ॥ ७२ ॥

तदर्थमिति । मयाहुयेः उत्कृष्टतरमित्यर्थ मध्याः मध्यमा योगाय मत्राः वीरकाः तद्दे यत्र मूलत वर्ण वदति । वीरकाः उत्तमाय उत्तमाधाद तत्सार्थेन उत्तमूर्ध्व तदर्थ [illegible] उत्तमस्य वर्ण वा वर्तमेति दोषः ॥ ७३ ॥

ययेति । यवमिति । ययरक्षिपु वर्णदिवशात् रक्षिपु पृथक् पृथक्

तदामिषत्वेन पूर्व निर्यान्निपतनमेत् ततः ॥ ७४ ॥
सम सजातु सयोग्य सजातीं योङ्यामिषे ।
मुक्तानां सन्ध्येन्मूल्य हीनमध्योत्तम यथा ॥ ७५ ॥
धनसारुधिकी मुक्तारत्निममती यदि ।
सतानिंमतस्य मात्रा मेयात्मूल्य प्रकल्पयेत् ॥ ७६ ॥
मतान्मूल्य रत्निवर्गाच्चसी विमतिरत्निका ।
प्रतिमतात् तु सकल्प सुविस्तृतरूपस्य च ।
तथैव विपिटयापि विस्तृतस्य च कल्पयेत् ॥ ७७ ॥
सर्वेरामस्य पद्मामसक्षारित्वस्य चैकतः ॥ ७८ ॥
रत्नं न धारयेत् सपरत्नविन्दुयुत सन्त ॥ ७९ ॥

[illegible] रत्नं [illegible] मूल्य [illegible] कुर्यात् । [illegible] मुक्तानां योङ्यामिषे [illegible] मुक्तानां हीनमध्योत्तम यथा हीनमध्योत्तमानुसारेणैव मूल्यं कल्पयेत् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

धनसारिति । [illegible] यदि [illegible] मुक्तानां [illegible] मूल्य प्रकल्पयेत् ॥ ७६ ॥

मतादिति । [illegible] रत्निकाः [illegible] विपिटस्य [illegible] मूल्यं [illegible] रत्निका [illegible] कल्पयेत् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

रत्नमिति । [illegible] रत्नं [illegible] धारयेत् ॥ ७९ ॥

गारुत्मतं तूत्तमं चेद्वज्राधिकं मूल्यमश्नुते ।
सुवर्णं रक्तिमात्रं चेद् यथा रक्तिसमा गुरु ॥ ८० ॥
रक्तिमात्रः पुष्परागो नीलः स्वर्णार्धमर्हति ।
प्रवालविद्रुमौ वैदूर्यञ्चोत्तमं मूल्यमर्हति ॥ ८१ ॥
प्रवालं तोलकमितं स्वर्णार्धं मूल्यमर्हति ।
मत्स्यसमूल्यो गोमेदो गोमेदं तु यतोऽर्हति ॥ ८२ ॥
अस्यानां स्वल्परत्नानां मूल्यं व्यापारयाद् विना ।
स्वल्पान्तरमवीयानां दुर्लभानां च कामतः ।
भवेन्मूल्यं न मानेन तथातिगुणशालिनाम् ॥ ८३ ॥
अपि चतुरश्रतो यवौ मौक्तिकरक्तिकः ।
चतुर्विंशतिमिताक्षो स्वर्णमूल्यं समश्नुवेत् ॥ ८४ ॥

गारुत्मतमिति । रक्तिमात्रं रक्तिपरिमितं गारुत्मतं वारिजाद् रत्नम् उत्तमं चेत् यदा तस्य मूल्यं वज्रात् अधिकम् । यथा यावती रक्ति तथा एव मूल्यं वर्धयेत् ॥ ८० ॥

रक्तिमात्र इति । रक्तिमात्रः रक्तिपरिमितः पुष्परागः नीलश्च स्वर्णार्धं मूल्यम् अर्हतः । प्रवालं मौक्तिकं वैदूर्यादि च उत्तमं चेत् मूल्यम् अर्हति ॥ ८१ ॥

प्रवालमिति । तोलकमितं तोलकपरिमितं प्रवालं स्वर्णार्धं मूल्यम् अर्हति । गोमेदः मत्स्यमूल्यः यतः स्वल्पं तोलकं न अर्हति ॥ ८२ ॥

अस्यानामिति । व्यापारात् विना स्वल्पानां रत्नानां स्वल्पानां मध्यमा मूल्यं स्यात् । स्वल्पान्तरमवीयानां दुर्लभानां रत्नानां कामतः इच्छयैव मूल्यं स्यात् । किञ्च अतिगुणशालिनां रत्नानां मानेन परिमाणेन मूल्यं न भवेत् ॥ ८३ ॥

अष्टौ इति । मौक्तिकरक्तिकः यवाः अष्टौ चतुरश्रः यदर्हति मह-

उत्तमं तु सुवर्णार्धमूल्यमूनं यथागुणम् ॥ ८५ ॥
रक्तं पीतं वर्तुलं चेत् स्त्रीमिश्रं चोत्तमं सितम् ।
अधमं चिपिटं वक्राभमन्यत् तु मध्यमम् ॥ ८६ ॥
एते स्वाभाविका दोषाः सन्ति धातुषु कृत्रिमाः ।
अतो धातून् सम्परीक्ष्य तन्मूल्यं कल्पयेद् बुधः ॥ ८७ ॥
सुवर्णं रजतं ताम्रं वङ्गं सीसं च रङ्गकम् ।
लोहं च धातवः सप्त ह्येषामन्ये तु सङ्कराः ॥ ८८ ॥
यथापूर्वं तु श्रेष्ठं स्यात् स्वर्णं श्रेष्ठतरं मतम् ।
वङ्गताम्रभवं कांस्यं पित्तलं ताम्ररङ्गजम् ॥ ८९ ॥

[illegible] । [illegible] तथा [illegible] । [illegible] मूल्यम् [illegible] ॥ ८५ ॥

रक्तमिति । रक्तं पीतं वर्तुलं [illegible] मौक्तिकम् उत्तमम् [illegible] । [illegible] मौक्तिकं [illegible] ॥ ८६ ॥

एतमिति । एते [illegible] चिपिटं चिपिटाकारं तथा वक्राभं मौक्तिकम् अधमम् । अन्यत् वक्रवर्तुलादिरहितं मध्यमम् ॥ ८६ ॥

एते इति । एते स्वाभाविकाः [illegible] दोषाः सन्ति किन्तु धातुषु [illegible] कृत्रिमाः [illegible] । अतः [illegible] बुधः धातून् परीक्ष्य तेषां मूल्यं कल्पयेत् ॥ ८७ ॥

धातूनाह सुवर्णमिति । धातवः सप्त यथा सुवर्णं रजतं ताम्रं वङ्गं सीसं रङ्गं लोहञ्च । अन्ये धातवः एषां सङ्कराः मिश्रिताः ॥ ८८ ॥

यथापूर्वमिति । यथापूर्वं पूर्वं पूर्वं श्रेष्ठं [illegible] । [illegible] कांस्यं वङ्गताम्राभ्यां [illegible] । [illegible] पित्तलं ताम्ररङ्गाभ्याम् [illegible] ॥ ८९ ॥

माषसममपि स्वर्णं तत्र स्यात् प्रभुता परे ॥ ८० ॥
यवाश्चिद्वसमारूढे समसंख्ये द्वयोर्यदा ।
धातो स्वर्ण माषसम निर्दिष्टस्य भवेत् तदा ॥ ८१ ॥
मध्यमप्रमाणरूप प्रभावामूल्यं भवेदयं ।
रजत षोडशगुणं भवेत् स्वर्णस्य मूल्यकम् ॥ ८२ ॥
ताम्रं रजतमूल्यं स्यात् भागोऽशीतिगुणं तथा ।
ताम्रादपि सार्धगुणं वङ्गं स्यात् तथा परे ॥ ८३ ॥
वङ्गसीसे द्विगुणपि ताम्रासीस तु षड्गुणम् ।
मूल्यमितरविधिना तु मुख्य माषमूल्यवशात्मकम् ॥ ८४ ॥

माषसममिति। यत्र मानेन परिमाणेन स्वर्णं माषसममपि तत्र तावत् [illegible] ज्ञेयं परे [illegible] तावतः [illegible] अपि [illegible] इति भावः ॥ ८० ॥

यवेति। यदा द्वयोः धात्वोः समे तुले [illegible] यवेन [illegible] समारूढे भवतः, तदा [illegible] धातोः स्वर्ण माष सम परिमाणेन तुल्यं भवेत् ॥ ८१ ॥

मध्येति। [illegible] भवेत्। [illegible] मूल्यम् षोडशगुण रजत भवेत् ॥ ८२ ॥

ताम्रमिति। [illegible] ज्ञेयः [illegible] मूल्यं स्यात्। [illegible] ताम्रादपि [illegible] मूल्यमित्यर्थः। [illegible] परे [illegible] सार्धगुणम् मूल्यकम् इति ज्ञेयः। [illegible] ताम्रात् द्विगुणम् [illegible] द्विगुणं [illegible] सार्धेन [illegible] भावः। [illegible] ज्ञेयः [illegible] षड्गुणेन [illegible] भावः। [illegible]

सप्तद्वयमा सदुधा मद्दुग्धा सर्वत्तमा ।
तदत्त्वस्था या भवती मूक्ताविम्बाव मौमपि ॥ ८१ ॥
पीतवत्सा महदुग्धा तन्मूक्ष राजत पत्तम् ।
भवायाय मवार्द्ध प्यायेषा मूक्षमलार्थकम् ॥ ८६ ॥
हकम्म गुरमोवम्म पर्च मिथम राजतम् ।
तम्म पाटी पत्त मूक्ष राजत तृत्तर्म मवाम् ॥ ८७ ॥
पत्त मिथ्या मर्वेयापि राजत मूक्षमुत्तमम् ।
मवी सर्म साद्वैगुर्व मदिवा मूक्षसुत्तमम् ॥ ८८ ॥
गुणद्वयपवविमौ मोकु मौमगमस्य च ।

मूक्ष [illegible] ॥ ८१ ॥ ८१ ॥

[illegible] ॥ ८५ ॥

पीतेति । [illegible] ॥ ८६ ॥

[illegible] ॥ ८७ ॥

[illegible] ॥ ८८ ॥

गुणेति । [illegible]

अष्टतालप्रमस्यैव मूल्यं पदिपर्वं मतम् ॥ ९९ ॥
अद्वियवोत्तम मूल्यं सप्त चाष्टौ शतानि च।
द्विविधस्तु सप्तश्च वा मूल्यं मेह पञ्चाशयो ॥ १०० ॥
तद्वच्च मानिमप्रम मूल्यमुत्तममीरितम् ॥ १०१ ॥
मौक्तिकानां शत गत्वा पञ्चगापाग उत्तम।
मध्य तस्य सुवर्णानां येह पञ्च शतानि हि ॥ १०२ ॥
त्रिंशद्यौक्तिकगत्वा वै तद् श्रेष्ठस्तु तस्य वै।
पञ्चानां तु शत मध्य पात्रतं परिकीर्तितम् ॥ १०३ ॥
अशीतिभिर्मिश्र शुद्धेन मदैमाप्रतिमा यथा।
सप्तस्य मध्य निष्काणां द्विसहस्र प्रकीर्तितम् ॥ १०४ ॥

[illegible] ॥ ९९ ॥

[illegible] ॥ १०० ॥

[illegible] ॥ १०१ ॥

मौक्तिकानामिति। [illegible] ॥ १०२ ॥

त्रिंशदिति। [illegible] परिकीर्तितम् ॥ १०३ ॥

[illegible] प्रकीर्तितम् ॥ १०४ ॥

चतुर्मौर्यमित सम मिन्न द्रव्यमिषीयवै ।
मध्यमिमितो मायो गजमीर्ज्यं प्रकोर्तितः ॥ १०५ ॥
स्तम्भूत तु तत्तत् स्याद् मध्यप्रतिम गुणि ।
यथादेश यथाकालं मूल्यं सम्यक् प्रकल्पयेत् ॥ १०६ ॥
न मूल्यं गुणहीनस्य व्यवहाराक्षमस्य च ।
शीघ्रमप्योत्तमस्य तु सर्वस्मिन् मूल्यवर्जने ।
चित्तमीयं गुणैर्मौल्य यद्गुणातस्य समस्ता ॥ १०७ ॥
विशेषमियतो राजमान हस्तमुदाहृतम् ।
मुख्यतैमा शरमानामरलीमा प्रकीर्तिता ॥ १०८ ॥
पञ्चमात्रयोजनारं धनुः चापं प्रचक्षते ।

चतुरिति । [illegible] शिरि [illegible] [illegible] मर्वे [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १०५ ॥
स्तम्भूतमिति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] यथादेश
[illegible] यथाकालं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मूल्य
कल्पयेत् ॥ १०६ ॥
नेति । गुणहीनस्य [illegible] [illegible] [illegible] मूल्यं
[illegible] [illegible] गुणैः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १०७ ॥
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रकीर्तिता ॥ १०८ ॥
पञ्चमात्रेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

कश्चिद्वासकव्यस्त राष्ट्रे भागं समेत्स्वकात् ॥१०८॥
हानिर्माय वरिष्ठाता विमेतु क्रेतुरेव वा।
विमोय वा धीकृमोर्य दत्त्वा मूल्यविरोधकम् ॥ ११० ॥
न हीनसममूल्यादि यत्न विक्रेतुरी हरेत्।
साम हृदा हरिच्छन्न क्रेतव तदा नृप ॥ १११ ॥
बहुमव्यासकल्पितां मूर्ध मानमितां सदा।
मासा पूप भागमिच्छ पचाशाम विभावयेत् ॥११२॥
हरेत करकाङ्गाग यथा भवो भवित सः।
मासाकार इव पाक्षो भागी मालादकारम् ॥ ११३ ॥

न एकवार युवक पार्त कश्चित् राष्ट्रे सकाव [illegible]
मात्र् वक्रम् वार वार युवक नैव पावद ॥ १०८ ॥

हानिर्माय [illegible] ॥ ११० ॥

नेति। [illegible] ॥ १११ ॥

बहुमेति। [illegible] ॥ ११२ ॥

हरेदिति। [illegible]

भुवःसम्पत् तद्विधं वा अमत्यभिमतां भुवम् ।
तदभ्यर्धाद्विशुद्धं पादं त्रिभ्यो भागमाहरेत् ॥ १२१ ॥
भूमि भाग यदि मुख्यं हविमुत्कर्षकं करम् ।
भाग एव हरेत् सर्वं न तु ग्रामनिवासने ॥ १२२ ॥
एवं प्रतिक्रयभाव मार्गपत्र व्यवच्छितम् ।
नियम्य ग्राममूलग्रामिकाद् धनिकाहरेत् ॥ १२३ ॥
मद्दीला तत्प्रतिभुव सर्वं प्राक् तत्सर्वं तु वा ।
विभागशो महीलादि मासि मासि तती तती ॥१२४

राजनायदानविधि भाग । ये च यथा राजा दद्यं राज्योत्तम सकल भागिनां दौभिनां वा कथिनां महीम् यावता कमय वर्तितं भाग सर्व दुर्भिक्ष ये च कथिनां मनोहिता तत्र यथा यथायेन वर्ता इत्यमीयत भाग तद्भागम् तत्र वर्षेण अयाद् निहृय वर्ता दति यथा यावत् तैषां यथर्वैशां भाग राजानं च आहरेत्, निवृत्तानिति तु आहरेदेवार्थं ॥ १२१ ॥ १४५ ॥

भूमीति । भुवि हविनां भाग यदि केन धनव हति इत्येवम् अयतोचन वाणिज्यवार्ताकर्षणीयकादनार्थं देव तत् तथा यद राजसम् तस्य सर्वं भग यद यदि कारणविवादे न तु मेव ॥ १४५ ॥

एवमादिति । मद्दीलेति । प्रतिक्रयाय मार्गेण धनिकादिने पुनः अभिप्रेत आयादि ग्रामक राजाधिक तम देव इयात् । वा अथवा पादभूमाम नियम्य नियम्य नियोगं दत्वा एवमाय धनिकाद् यमता अथाद् तत्र धनिकाद् प्रतिभव प्रतिभव मद्दीला वा तद्धन राजाधिपत्याय तम भाग देयादनाय पूर्व मद्दीला विना मासि मासि प्रतिमास तती तती प्रतिप्रमाण विभागशो विभागशोऽव वस्तु पादभागो भाग राजाधिपत्यं हरेद मद्दी- ल्याद ॥ १२३ ॥ १४६ ॥

षोडशांशमष्टमांशमितो वाधिकारिणः ।
ग्रामात् षष्ठांशभागेन ग्रामपान् सन्नियोजयेत् ॥१२६॥
गवादिदुग्धात् फलं कुटुम्बार्थमाहरेन्नृप ।
उपभोगे धान्यफलं शिष्टतो नाहरेत् फलम् ॥ १२७ ॥
धातुपिण्डात् जीवोदाद् दानियाम हरेन्नृप ।
गृहाद्याधारभूम्यस्य तद्भूमेरिवाहरेत् ॥ १२८ ॥
तथा वापविशेष्मस्तु पण्यभूम्याश्रमाहरेत् ।
मार्गसंस्कारणार्थं मार्गगेभ्यो हरेत् फलम् ॥ १२९ ॥
सवत्सं फलमुपभूज्य दासवत् स्यात् तु रक्षणे ।

षोडशेति । षोडशांशात् [illegible] ॥ १२६ ॥

गवादीति । [illegible] ॥ १२७ ॥

धातुपिण्डेति । [illegible] ॥ १२८ ॥

तथेति । [illegible] ॥ १२९ ॥

[illegible]

[illegible] विषय च ।
राजभामादिष्वयतो [illegible] यत ।
[illegible] तु [illegible] ॥ १०७ ॥
[illegible] ।
[illegible] तु [illegible] सदा ॥ १०८ ॥
[illegible] तु [illegible] ।
[illegible] ॥ १०९ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ११० ॥

[illegible] ॥ १०७ ॥

[illegible] ॥ १०८ ॥

[illegible] ॥ १०९ ॥

[illegible]

षष्ठाद्य च सप्तमात् वतीयोऽग्र च सप्तमः ।
चतुर्थं तु षष्ठीय माषाद बहाय सोमकात् ॥११८॥
स्थाद्र चैव माराव अग्निष्ठाद मध्यमेऽपत ।
मासाधिक मपक्वान्यैर्वा इष्टा कुर्यात् क्रमम् ।
त्रिधा वा पञ्चधा सप्तधा नवधा एकधापि वा ॥११९॥
मध्यमाष्टादिवरकाद विंशत्यंश कुर्यात् क्रमम् ।
पञ्चाविमासमविष्यगहद्वितीऽष्टांशमाचरेत् ।
मधिमत्राविगोपुच्छात् पौष्कर्यांश कुर्यात् च ॥१२०॥
कादशिष्यिमपात् पश्चे दैविक कर्म कारयेत् ।
तत्र कूपं तडाग वा वापिकां कृत्रिमां सरोम् ॥१२१॥

[illegible] ॥ ११७ ॥

[illegible] ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

[illegible] ॥ १२० ॥

[illegible]

कुर्यादन्यत् तद्द्विगुणं वा वापव्यमभिमर्दा ध्रुवम् ।
तद्व्यवहारसिद्धं सावन तिम्नो मासमाचरेत् ॥ १२२ ॥
भुवि भाग वृति मुख्यं तद्विभुक्तोपक चरम् ।
सद्य एव हरेत् सर्वं न तु कालविलम्बने ॥ १२३ ॥
दद्यात् प्रतिकर्षणाय मागपाल सचिन्त्रितम् ।
नियम्य पामभूभागमिवमात धनिकाचरेत् ॥ १२४ ॥
प्रदीला तत्प्रतिसुर्ध धर्मं प्राप तत्समं तु वा ।
विभागशो प्रदीलापि मासि मासि सती सती ॥१२५

[illegible] । ये च [illegible] राजा [illegible] राज्योदय [illegible]
[illegible] दौर्बल्य वा [illegible] नदीषु [illegible] [illegible] ,
[illegible] [illegible] ये च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] द्विगुणं [illegible]
इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] राजा [illegible] च [illegible]
[illegible] च [illegible] । १२१ ॥ १२२ ॥

[illegible] । भुवि [illegible] भाग वृति [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥

षोडशद्वादशदशाष्टांशतो वाधिकारिणः ।
द्व्यंशात् पञ्चांशभागेन ग्रामपान् सन्नियोजयेत् ॥१२६॥
गवादिदुग्धान्न फलं कुटुम्बार्थोद्धरेन्नृपः ।
उपभोगे न्याय्यवतः जीवतो नाहरेत् फलम् ॥ १२७ ॥
मातृपित्राचार्यसोदरात् दासिभ्योऽपि हरेन्नृपः ।
गृहाद्याधारभूतस्य तद्भूमेरिति नाहरेत् । १२८ ॥
तथा चापणिकेभ्यस्तु पण्यमूल्यं समाहरेत् ।
मार्गसंस्काररक्षार्थं मार्गगेभ्यो हरेत् फलम् । १२९ ॥
स्वत्व पण्यभुगमूला दासवत् स्यात् तु रक्षणे ।

षोडशेति । षोडशांशात् द्वादशांशात् दशांशात् अष्टांशात् [illegible] राजभागांशात् [illegible] वेतनं ग्रामपान् [illegible] अधिकारिणः [illegible] वा [illegible] ॥ १२६ ॥

गवादीति । [illegible] कुटुम्बार्थं [illegible] गवादीनां दुग्धात् [illegible] न हरेत् । तथा उपभोगे [illegible] न तु [illegible] [illegible] फलं न आहरेत् ॥ १२७ ॥

मातृपित्रादीति । [illegible] दासीभ्यः [illegible] कर न हरेत् । तथा तद्भूमेरिति [illegible] [illegible] [illegible] न हरेत् ॥ १२८ ॥

तथेति । राजा आपणिकेभ्यः [illegible] पण्यमूल्यं [illegible] आहरेत् । तथा मार्गगेभ्यः पथिकेभ्यः मार्गसंस्कार रक्षार्थं [illegible] हरेत् ॥ १२९ ॥

स्वत्व इति । राजा [illegible] [illegible] रक्षणे [illegible]

इति कोषप्रकरणं समासात् कथितं किल ॥ ११ ॥
इति शुक्रनीतौ चतुर्थाध्यायस्य कोषनिरूपणं नाम
द्वितीयप्रकरणम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयप्रकरणम् ।

अथ त्रिये तृतीयं तु राष्ट्रं वक्ष्ये समासतः ।
स्थावरं जङ्गमं चापि राष्ट्रशब्देन गीयते ॥ १ ॥
यस्याधीनं भवेद् यावत् तद्राष्ट्रं तस्य वै भवेत् ॥ २ ॥
कुबेरता मतगुणाधिका सर्वगुणात् ततः ।
[illegible] नाश्नतपसः फलम् ॥ ३ ॥

[illegible] राज्य[illegible] स्यात् । इति अनेन प्रकारेण समासात् संक्षेपात् कोषप्रकरणं किञ्चित् कथितम् ॥११॥
इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयप्रकरणव्याख्या
समाप्ता ।

अथेति । अथ अनन्तरं त्रिये अध्याये तृतीयं राष्ट्रं राष्ट्रप्रकरणं समासतः संक्षेपेण वक्ष्ये कथयिष्यामि । राष्ट्रशब्देन स्थावरं क्षिति-[illegible] जङ्गमं [illegible] गीयते कथ्यते ॥ १ ॥

यस्येति । यस्य राज्ञः यावत् [illegible] राष्ट्रं अधीनं तत् तस्य राष्ट्रं भवेत् ॥ २ ॥

कुबेरतेति । कुबेरता [illegible]

स दीव्यति पृथिव्यां तु नाम्ना देवो यतः स्मृतः ॥ ४ ॥
यस्याश्रितो भवेद्धर्मस्तस्मात्तद्वाचरति प्रजा।
भुङ्क्ते राष्ट्रमनं सम्यगतो राष्ट्रस्य सुखम्॥ ५ ॥
धर्माधर्मपरो लोको यस्य राष्ट्रे प्रवर्तते।
धर्मकीर्तिपरो राजा चिरं कीर्तिं स चाश्नुते ॥ ६ ॥
भूमौ यावद्यस्य कीर्तिस्तावत्स्वर्गे स तिष्ठति ॥ ७ ॥
अकीर्तिरेव नरको नान्योऽस्ति नरको दिवि।
नरेन्द्रस्य विना स्वर्ग्या निन्दा नरक एव सः ॥ ८ ॥
सज्जन् पालनं विद्यादाविद्याधिकारकम्।

स्वयं धर्मपरो भूत्वा धर्मे संस्थापयेत् प्रजाः ।
प्रमाणभूत धर्मित्वमुपसर्पन्त्यत प्रजा ॥ ९ ॥
देशधर्मा जातिधर्माः कुलधर्माः सनातनाः ।
मुनिधर्माश्च ये धर्माः प्राचीना नूतनाश्च ये ॥ १० ॥
ते राष्ट्रगुप्त्यै सन्धार्या ज्ञात्वा यत्नेन सन्नृपैः ।
धर्मसंस्थापनाद्राजा चिरं कीर्तिं प्रविन्दति ॥ ११ ॥
चतुर्धा भेदिता जातिर्ब्रह्मणा कर्मभिः पुरा ।
तत्तत्सांकर्यसांकर्यात् प्रतिलोमानुलोमतः ।
जात्यानन्त्यं तु सम्प्राप्तं तद् वक्तुं नैव शक्यते ॥ १२ ॥

स्वयमेव धर्मपरायणः भूत्वा स्वयं धर्म विधाय तथा राजा सर्वा प्रजाः धर्मनिष्ठा भूत्वा प्रजाः धर्मे स्थापयेत् । तत्र धर्मसंस्थापनात् प्रजा प्रमाणभूतं नियमपालकं धर्मिणं राजानम् उपसर्पन्ति अनुसरन्ति ॥ ९ ॥

देशधर्मा इति । ते इति । सनातना चिर प्रचलिताः ये देशधर्माः जातिधर्माः कुलधर्माः तथा ऋषिभिः प्रोक्ताः मुनिधर्माः प्राचीनाः नूतनाश्च ये धर्माः नियमाः ते ते च आधुनिक राजनियमाः ते धर्माः ज्ञात्वा राष्ट्रस्य रक्षार्थं यत्नेन धर्मात्मभिः सन्नृपैः । राजा धर्मसंस्थापनात् धर्मानुसारप्रतिपालनात् चिरं स्थायी कीर्तिम् प्रविन्दति प्राप्नोति ॥ १० ॥ ११ ॥

चतुर्धेति । पुरा पूर्वकाले ब्रह्मणा कर्मणा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्मभिः चतुर्धा जातिः भेदिता ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रभेदेन विभक्ता । तेषां तेषां सांकर्यसांकर्यात् परस्परविवाहादिमिश्रणात् तथा प्रतिलोमानुलोमतः प्रतिलोमेन अनुलोमेन च जात्यानन्त्यं जातीनाम् अनन्तत्वम् असंख्यत्वम् सम्प्राप्तम् अस्ति तत् वक्तुं कथयितुं नैव शक्यते ॥ १२ ॥

अन्यन्ते जातिभेदा ये मनुष्याणां तु जन्मना ।
त एव हि विजानन्ति पारस्य नामकर्मभिः ॥ १३ ॥
जरायुजाण्डजा स्वेदोद्भिज्जा जातिः समुत्थितात् ।
उत्तमो नीचसंसर्गाद् भवेन्नीचस्तु जन्मना ॥ १४ ॥
नीचो भवेन्नोत्तमस्तु संसर्गाद् वापि जन्मना ।
कर्मणोत्तमनीचत्वं कालतस्तु भवेद् गुणैः ।
विद्याकलाश्रयेणैव तन्नाम्ना जातिरुच्यते ॥ १५ ॥
द्रव्याश्रयमंशानानि कर्माणि तु द्विजन्मनाम् ।
प्रतिग्रहोऽध्यापनं च याजनं ब्राह्मणेऽधिकम् ॥ १६ ॥

अन्यन्त इति । ये जन्मना जननमात्रेणैव मनुष्याणां जातिभेदाः कल्प्यन्ते ते एव नामकर्मभिः नामभिः कर्मभिश्च ब्राह्मणादिभिः भेदैः पारस्यं विविक्ततां विजानन्ति हि ॥ १३ ॥

जरायुजेति । जातिः समुत्थितात् उत्पत्तिभेदात् जरायुजा अण्डजा स्वेदजा तथा उद्भिज्जा इति चतुर्धा भवतीति भावः । उत्तमः ब्राह्मणादिः नीचसंसर्गात् जननमात्रेण नीचस्तु नीच एव भवेत् ॥ १४ ॥

नीच इति । नीचस्तु संसर्गात् जन्मना वा उत्तमः न भवेत् । जन्मना कालेन च उत्तमनीचत्वम् ब्राह्मणादित्वम् विद्यादिभिः गुणैः तथा गुणैः विद्याविद्यादिभिस्तु कालतः कालक्रमेण उत्तमनीचत्वं भवेत् । किञ्च विद्यानां कलानां चतुःषष्टीनाम् आश्रयेणैव एव तन्नाम्ना तत्तद् विद्याकलानां नाम्ना जातिः उच्यते कथ्यते यथा वेद शास्त्रविद् इति च नाविकः कर्म कारक इत्यादि ॥ १५ ॥

द्रव्येति । द्विजन्मनां द्विजातीनां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां संस्कारात् द्विजः उच्यते इति वचनेन ब्राह्मणादिवर्णत्रयस्य द्विजत्वेनाभिधानात् । द्रव्याश्रयगतानि द्रव्या यथाक्रमम् अर्जनं दानञ्च एतानि कर्माणि

मङ्गलस्य दुष्टनाम स्वांमाटाम तु चमिवे ।
छपिगोशुसिमाविम्मसधिवं तु विगी प्युतम् ॥ १७ ॥
दान वेवेप गृद्धाटैर्नीचकम प्रकीत्तितम् ॥ १८ ॥
क्रियाभेदेषु सर्वेषां भतिहत्तिरनिन्दिता ।
मोक्षभेदे अपि मोक्षा मन्वाधेमाह्यपादिषु ॥ १९ ॥
माघ्रवे पोहममव चतुष्कं यथा परे ।
हिमव पास्वके मीरं हृष्टा भूमारव तथा ॥ २० ॥

[illegible] च । म हवे तु [illegible] [illegible] [illegible] यथा [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १६ ॥

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १७ ॥

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १८ ॥

क्रियेति । [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १९ ॥

माघ्रवेति । [illegible] [illegible] [illegible] ॥ २० ॥

आत्मज्ञेन विनान्येषां मिथ्यार्थविमर्शिता ॥ २१ ॥
तथापि येषामिति येनैव विविधाहिते ।
वेद शास्त्रादिमन्त्राद्य' सरहस्या द्विजन्मना ॥ २२ ॥
साऽधीतमिव सम्यक् स सर्वेषां गुरुर्भवेत् ।
न च शास्त्राणधीती गुरुर्भवितुमर्हति ॥ २३ ॥
विद्या प्रमत्ताय कदा सम्यात् नैव यच्छत ।
विद्या शुश्रूषव दाक्षिण्यवत् यदि कस्ता' भूता ॥ २४ ॥
यद यत् स्याद् वाचिकं सम्यक् कम विद्याभिसंश्रयम् ।
प्रज्ञा मूढाऽपि यत् कालु पासासम तु तत् भूतम् ॥ २५ ॥

आत्मज्ञेनेति । आत्मज्ञेन विना अन्येषां [illegible] मिथ्या [illegible] ॥ २१ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] न [illegible] ॥ २३ ॥

विद्या इति । विद्या [illegible]

[illegible]

सर्वं संक्षेपतो वक्ष्ये विभिन्नं पृथगुच्यते ।
विद्यानां च कलानां च नामानि तु पृथक् पृथक् ॥ २६ ॥
ऋग्यजुः साम चाथर्वा वेदा आयुर्धनुः क्रमात् ।
गान्धर्वश्चैव तन्त्राणि उपवेदाः प्रकीर्तिताः ॥ २७ ॥
शिक्षा व्याकरणं कल्पो निरुक्तं ज्योतिषं तथा ।
छन्दः षडङ्गानीमानि वेदानां कीर्तितानि हि ॥ २८ ॥
मीमांसातर्कसांख्यानि वेदान्तो योग एव च ।
इतिहासाः पुराणानि स्मृतयो नास्तिकं मतम् ॥ २९ ॥
अर्थशास्त्रं कामशास्त्रं तथा शिल्पमलंकृतिः ।
काव्यानि देशभाषावसरोक्तिर्यावनं मतम् ।
देशादिधर्मा द्वात्रिंशदेता विद्याभिसंज्ञिताः ॥ ३० ॥

सर्वमिति । विद्यानां कलानां च सर्वं लक्षणं संक्षेपतो वक्ष्ये [illegible] पृथक् पृथक् [illegible] ॥ २६ ॥

ऋगिति । ऋक् यजुः साम तथा अथर्वा एते चत्वारः वेदाः । आयुर्वेद धनुर्वेदः गान्धर्वः तन्त्राणि च एते उपवेदाः प्रकीर्तिताः ॥ २७ ॥

शिक्षेति । शिक्षा व्याकरणं कल्पः निरुक्तं ज्योतिषं तथा छन्दः एतानि षट् वेदानाम् अङ्गानि कीर्तितानि [illegible] ॥ २८ ॥

मीमांसेति । अर्थेति । मीमांसा तर्कः सांख्यं वेदान्तः योगः, इतिहासाः पुराणानि स्मृतयः नास्तिकमतम् अर्थशास्त्रं कामशास्त्रं शिल्पम् अलङ्कृतिः काव्यानि देशभाषा अवसरोक्तिः यावनं मतं देशादिधर्माः एते द्वात्रिंशत् विद्याभिसंज्ञिताः विद्या-नाम्ना ख्याता इत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनाम प्रोक्तं युगादिषु ॥ ११ ॥
जपहोमादिकं यस्य दैवतप्रीतिदं भवेत् ।
उच्चारणं मन्त्रमत्र तद् विनियोगि च ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥
ऋग्रूपा यत्र ये मन्त्राः पादयोर्ऽर्धयोरपि वा ।
स्थिता होत्रे स ऋग्वेदः समाख्यातश्च यत्र वा ॥ १३ ॥
प्रश्लिष्टपठिता मन्त्रा वृत्तगीतिविवर्जिताः ।
याज्यसर्वं यत्र कर्म त्रिगुणं यत्र पाठनम् ।
मन्त्रब्राह्मणयोरेव यजुर्वेदः स उच्यते ॥ १४ ॥
उद्गीतं यस्य मन्त्रादिषु ये तत् सामसञ्ज्ञकम् ॥ १५ ॥

मन्त्रेति । [illegible] ॥ ११ ॥

जपेति । [illegible] ॥ १२ ॥

ऋगिति । [illegible] ॥ १३ ॥

प्रश्लिष्टेति । [illegible] यजुर्वेदः [illegible] ॥ १४ ॥

उद्गीतमिति । [illegible] ॥ १५ ॥

अथर्वाङ्गिरसो नाम ह्युपास्योपासनात्मकः ।
इति वेदचतुष्कं तु ह्युद्दिष्टं च समासतः ॥ २६ ॥
विन्दत्यायुर्वेत्ति सम्यगाकृत्यौषधिहेतुतः ।
यस्मिन् ऋग्वेदोपवेदः स आयुर्वेदसंज्ञकः ॥ २७ ॥
युद्धशास्त्रास्त्रकृत्यादिव्यूहरचनाकुशलो भवेत् ।
यजुर्वेदोपवेदोऽयं धनुर्वेदस्तु येन सः ॥ २८ ॥
स्वरैरुदात्तादिभिर्यैस्तन्त्रीकण्ठोत्थितैः सदा ।
सतालैर्गानविज्ञानं गान्धर्वो वेद एव सः ॥ २९ ॥

अथर्वेति । उपास्यानाम् आत्मनां देवानाम् उपासनात्मकः वेदानाम् अथर्वाङ्गिरसः नाम । इति समासतः वेदचतुष्कम् उपासना एव वेद उद्दिष्टं कथितं किं विस्तरोऽनुपयुक्तत्वात् ॥ २६ ॥

विन्दतीति । यस्मिन् विन्दति इति भाव आयुः विन्दति लभते जन इति च इतिविशेषम् अनुगम्यते दोषादिरूपेण इति भावः । आकृत्या रोगलक्षणादिस्वरूपेण औषधिहेतुना । औषधिनिदानेन च हेतुना इत्यर्थः आयुः वेत्ति जानाति रोगिणामायुर्विशेषं च ऋग्वेदस्य उपवेदः आयुर्वेदसंज्ञकः आयुर्वेद इति भाषा भवेत् ॥ २७ ॥

युद्धेति । येन ज्ञानेन युद्धकौशलं युद्धे धनुषो धनुर्वेदे व्यूहादिरचनायां च कुशलः निपुणः भवेत् धनुर्वेदः यजुर्वेदस्य च च उपवेद एव भाव ॥ २८ ॥

स्वरैरिति । येन उदात्तादिभिः स्वरैः तन्त्रीकण्ठोत्थितैः सदा तन्त्रीकण्ठोत्थितैः तालादिभिः सहितैः स्वरैः गानार्थं ज्ञानविज्ञानं भाव विज्ञानं भवति च गान्धर्वो वेदः च स सामवेदस्य उपवेद इति बोध्यम् ॥ २९ ॥

विविधोपायमन्त्राणां प्रयोगाः सुविभेदतः ।
कथिता योपसंहाराश्चतुर्भिर्नियमैश्च षट् ।
यथमयो योपमेदस्तस्वरूपं स एव हि ॥ ३० ॥
स्वरत आसत स्वागात् प्रयत्नाप्रदानेत ।
समनायेन सा द्विधा यथानां पाठयितवात् ॥ ३१ ॥
प्रयोगा यत्र सम्भागासुक्ता माध्यमयोगतः ।
औतवम्य स विज्ञेयः पौतमन्यस्तमेतत ॥ ३२ ॥
व्यापता प्रस्वयाद्यैश्च वातुमश्चिममासत ।
यस्ता यत्र व्याकरणमेतद्धि मङ्गुलिकृता ॥ ३३ ॥
सम्निबन्धं यत्र पारार्थ्यं कायसपत्र ।

विविधेति । [illegible]

स्वरत इति । [illegible] ॥ ३१ ॥

प्रयोग इति । [illegible] ॥ ३२ ॥

व्यापता इति । [illegible] ॥ ३३ ॥

सम्निबन्धमिति । [illegible]

निरुक्तं तद् समाम्नानाद् वेदाङ्गं योगसञ्ज्ञकम् ॥३४॥
गणनपदगमने ख्याता येन विधीयते ।
सवितामिव ताराभिगणितैर्ज्योतिष हि तद् ॥ ३५ ॥
स्वरस्थानवर्णोर्मात्रे यथा यत्र समाहृत ।
कथ्यते छन्दमाख्यं तद् वेदानां पादरूपकम् ॥३६॥
यत्र व्यवस्थिता वाक्यरूपा विधिभेदत ।
मीमांसा वेदवाक्यानां सैव न्यायश्च कीर्तित ॥ ३७ ॥
भावाभावपदार्थानां प्रमाणादिसमाश्रित ।
सविवेको यत्र तर्क कथादादिमत च यत् ॥ ३८ ॥

[illegible] निरुक्तं नाम वेदाङ्गं [illegible] ॥ ३४ ॥

[illegible] ॥ ३५ ॥

स्वरस्थानवर्णेरिति । [illegible] वेदानां पादरूपकं [illegible] ॥ ३६ ॥

[illegible] वेदवाक्यानां विधिभेदतः [illegible] ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

पुरुषोऽष्टौ प्रकृतयो विकाराः षोडशेति च ।
तत्त्वादिसंख्यावैशिष्ट्यात् सांख्यमित्यभिधीयते ॥ ४८ ॥
ब्रह्मैकमद्वितीयं स्यान्नानेहास्ति किंचन ।
मायिकं सर्वमज्ञानाद्भाति वेदान्तिनां मतम् ॥ ४९ ॥
चित्तवृत्तिनिरोधस्तु प्राणसंयमनादिभिः ।
तद् योगशास्त्रं विज्ञेयं यस्मिन् ध्यानसमाधिता ॥ ५० ॥
प्राग्वृत्तकथनं चैकराजकृत्यमिषादितः ।
यस्मिन् स इतिहासः स्यात् पुरावृत्तः स एव हि ॥ ५१ ॥

पुरुष इति । पुरुष एकः अष्टौ प्रकृतयः विकाराः षोडश तत्त्वादि एवं पुरुषः प्रकृतिः अष्टौ अहङ्कारः पञ्च तन्मात्राणि इति च तत्र पञ्च महाभूतानि पृथिव्यादीनि पञ्च पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक् आदीनि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि मनश्च इति षोडश । एवंच पञ्चविंशतितत्त्वानां संख्यायाः वैशिष्ट्यात् सांख्यम् इति अभिधीयते ॥ ४८ ॥

ब्रह्मेति । एकम् अद्वितीयं किंचन किमपि वस्तु ब्रह्म स्यात्, इह जगति नाना विविधं ब्रह्म न अस्ति । सर्वम् एव मायिकं मायामयं मिथ्याभूतम् अज्ञानात् भाति प्रकाशते इति वेदान्तिनां मतम् ॥ ४९ ॥

चित्तेति । यस्मिन् ध्यानसमाधिता ध्यानं समाधिश्च विद्यमानेन प्राणायामप्रत्याहारादिभिः प्राणसंयमनादिभिः प्राणायामादिभिरिति भावः चित्तवृत्तीनां निरोधः निवारणञ्च व्याख्यातः कथित इति शेषः तत् योगशास्त्रं विज्ञेयम् ॥ ५० ॥

प्रागिति । यस्मिन् एकराजकृत्यम् एकस्य राज्ञः चरित्रम् तस्य मिषात् छलात् आदितः प्राग्वृत्तस्य पुरावृत्तस्य कथनं सः इतिहासः स्यात् स एव पुरावृत्तः इत्यपि उच्यते ॥ ५१ ॥

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं यस्मिन् पुराणं तद् विकीर्त्तितम् ॥ ११ ॥
वर्णादिधर्मस्मरणं यत्र वेदाविरोधकम् ।
कीर्त्तनं चार्थशास्त्राणां स्मृतिः सा च प्रकीर्त्तिता ॥ १२ ॥
युक्तिर्बलीयसी यत्र सर्वं स्वाभाविकं मतम् ।
कस्यापि नेश्वरः कर्त्ता न वेदो नास्तिकं हि तत् ॥ १३ ॥
श्रुतिस्मृत्यविरोधेन राजवृत्तादिशासनम् ।
सुयुक्त्यार्थार्जनं यत्र ह्यर्थशास्त्रं तदुच्यते ॥ १४ ॥
शस्त्रादिभेदतः [illegible] सामन्त्रमादिभेदतः ।
पद्मिन्यादिप्रभेदेन स्त्रीणां स्त्रीणादिभेदतः ।

सर्ग इति । यस्मिन् सर्गः सृष्टिः प्रतिसर्गः प्रलयः, वंशः [illegible] मन्वन्तराणि तथा वंशानुचरितं वर्णितमस्ति तत् पुराणं विकीर्त्तितम् ॥ ११ ॥

वर्णादीति । यत्र वेदाविरोधेन [illegible] वर्णादीनां ब्राह्मणादीनाम् [illegible] धर्माणां स्मरणं तथा अर्थशास्त्राणां कीर्त्तनम् सा स्मृतिः प्रकीर्त्तिता ॥ १२ ॥

युक्तिरिति । यत्र युक्तिः [illegible] बलीयसी [illegible] स्वाभाविकं [illegible] ईश्वरः न कर्त्ता [illegible] तथा वेदः न [illegible] नास्तिकं [illegible] ॥ १३ ॥

श्रुतीति । यत्र श्रुतीनां स्मृतीनां [illegible] अविरोधेन राज्ञः [illegible] शासनं तथा सुयुक्त्या [illegible] अर्थानां [illegible] अर्थशास्त्रम् उच्यते ॥ १४ ॥

शस्त्रेति । [illegible] । यत्र [illegible] भेदेन [illegible]

तत् कारणाच्च सम्बादेर्यथाक्षि चोमयो ॥ १७ ॥
प्रासादप्रतिमारामस्तम्भाद्यादिसत्कृति ।
कथिता यत्र तच्चित्रमयमाख्यातं महर्षिभिः ॥ १८ ॥
समस्य [illegible] वाक्यादिभेदतः ।
अन्योऽन्यानुपमा तु [illegible] तिथ सा ॥ १९ ॥
[illegible] तावुदयन्ताय वाक्यमेव तत् ।
विशेषणमलङ्कारयोर्यथादिभेदतः ॥ २० ॥
[illegible] ततोऽर्थानां उपमा [illegible] तु वैमिकी ॥ २१ ॥

[illegible] यथा [illegible] लिङ्गादिभेदेन [illegible] यथा [illegible] भेदा [illegible] ॥ १७ ॥

प्रासादेति । [illegible] प्रासादानां [illegible] तत्र [illegible] [illegible] महर्षिभिः तत् [illegible] ॥ १८ ॥

समेति । [illegible] वाक्यादिभेदेन [illegible] ॥ १९ ॥

[illegible] ॥ २० ॥

[illegible] देशिकी [illegible] ॥ २१ ॥

विना योगिकयाऽयोगिसद्धे ते कार्यसाधिका ।
यथा कालोचिता [illegible] सा च ता ॥ १२ ॥
ईश्वरः कारणं यस्मात् [illegible] जगतः सदा ।
[illegible] विना समावर्जी[illegible] कारणम् ।
[illegible]दिभिन्नधर्मोऽपि यत्र तद् कारणं मतम् ॥ १३ ॥
[illegible]मूला [illegible] त सदा ।
दियादिधर्मं स ज्ञेयो [illegible] युगे युगे ॥ १४ ॥
पृथक् पृथक् तु क्रियाणां [illegible] सम्यगाख्यितम् ।
[illegible] न पृथङ्नाम [illegible] ॥ १५ ॥
पृथक् पृथक् क्रियाभिर्हि [illegible] ।
यां यां [illegible] समाश्रित्य तथाख्या [illegible] ॥ १६ ॥

विनेति । [illegible] विना [illegible] वा [illegible] ॥ १२ ॥

ईश्वर इति । [illegible] ईश्वरः [illegible] कारणम् [illegible] विना [illegible] कारणम् [illegible] ॥ १३ ॥

[illegible]ति । [illegible] युगे युगे [illegible] इति [illegible] ॥ १४ ॥

पृथगिति । क्रियाणाम् [illegible] पृथक् पृथक् [illegible] पृथक् [illegible] न [illegible] ॥ १५ ॥

पृथगिति । पृथक् पृथक् [illegible] क्रियाभि [illegible]

हावभावादिसंयुक्तं नर्तनं तु कला स्मृता।
अनेकवाद्यविकृतौ ज्ञानं तद्वादने कला॥ १७॥
वस्त्रालङ्कारसन्धानं स्त्रीपुंसोश्च कला स्मृता।
अनेकरूपाविर्भावकृतिज्ञानं कला स्मृता॥ १८॥
शय्यास्तरणसंयोगपुष्पादिग्रथनं कला।
द्यूताद्यनेकक्रीडाभी रञ्जनं तु कला स्मृता॥ १९॥
अनेकासनसन्धानै रतेर्ज्ञानं कला स्मृता।
कलासप्तकमेतद्धि गान्धर्वे समुदाहृतम्॥ २०॥
मकरन्दासवादीनां मद्यादीनां कृतिः कला।

[illegible] वर्तते [illegible] [illegible] शेषः [illegible] ॥ १६॥

हावेति। हावभावादिभिः संयुक्तं नर्तनं नाम कला स्मृता। तथा अनेकेषां वाद्यानां विकृतौ निर्माणे तेषां वाद्यानां वादने च ज्ञानं कला स्मृतेति शेषः ॥ १७॥

वस्त्रेति। स्त्रीपुंसोः स्त्रीपुरुषयोः वस्त्राणाम् अलङ्काराणाञ्च [illegible] सन्धानं [illegible] कला स्मृता। तथा अनेकरूपाणां विविधानाम् आविर्भावानां प्रकाशानां कृतौ ज्ञानं नाम कला स्मृता ॥ १८॥

शय्येति। शय्यानाम् आस्तरणानाञ्च संयोगं [illegible] पुष्पादीनाञ्च ग्रथनं कला स्मृता। तथा द्यूतादिभिः अनेकाभिः क्रीडाभिः रञ्जनं [illegible] शेषः कला स्मृता ॥ १९॥

अनेकेति। अनेकैः विविधैः आसनैः सन्धानैश्च रतेः सुरतस्य ज्ञानं कला स्मृता। एतत् कलासप्तकं [illegible] गान्धर्वे [illegible] ॥ २०॥

मकरन्देति। मकरन्दाः [illegible] तेषां आसवादीनां [illegible]

शल्यगूढाहृतौ ज्ञानं सिराव्रणव्यधे कला । ७१ ।
हीङ्ग्वादिरससंयोगादन्नादिसम्पाचनं कला ।
वृक्षादिप्रसवारोपपालनादिकृतिः कला । ७२ ।
पाषाणधात्वादिदृतिस्तद्भस्मकरणं कला ।
यावदिक्षुविकाराणां कृतिज्ञानं कला स्मृता । ७३ ।
धात्वौषधीनां संयोगक्रियाज्ञानं कला स्मृता ।
धातुसाङ्कर्यपार्थक्यकरणं तु कला स्मृता । ७४ ।
संयोगापूर्वविज्ञानं धात्वादीनां कला स्मृता ।
क्षारनिष्कासनज्ञानं कलासंज्ञं तु तत् स्मृतम् ।
कलादशकमेतद्धि ह्यायुर्वेदागमेषु च । ७५ ।

[illegible] कला । ७१ ।

हीङ्ग्वेति । [illegible] कला । ७२ ।

[illegible] कला । ७३ ।

धात्विति । [illegible] कला । ७४ ।

संयोगेति । [illegible]

गमसहस्थानविशेषे पदादिव्यासता कथा।
सन्ध्यावालार्कप्रभेदैमसवृत्त कथा मृता। ७६।
वाहयुत तु सतानामयया सुहिभि [illegible] तम्।
[illegible] तस्य न [illegible] यथा [illegible] [illegible]। ७७।
[illegible] गिसुत यथसे रिपो।
न [illegible]मीत कुर्याद् वा माषान्त वाहयुतम्। ७८।
[illegible] समस्टे।
सन्निपातावसानेव प्रमादोऽस्य [illegible]।
[illegible] ७९ ॥

[illegible]

[illegible] ७६ ॥

[illegible] ७७ ॥

[illegible] ७८ ॥

[illegible]

कभामिश्रचिते देशे भ्स्थापपातिपातनम् ।
मायसङ्केतता मूर्च्छनादि कथा स्मृता ॥ ८० ॥
मभागरजमसा तु गुरुसभावर्ग कथा ।
कथापयकमैतदि यजुर्वेदाममि स्थितम् ॥ ८१ ॥
विविधामममुद्रामिर्दैवतरातामप कथा ।
सारथ च पक्षामादेमतिविधा कथा स्मृता ॥ ८२ ॥
पक्षिकाकाठपायाश्वातुभाज्जाविसत्त्रिया ।
पृथक कथारतुक तु विसायाविधमं कथा ॥ ८३ ॥

[illegible] ॥ ८० ॥

[illegible] ॥ ८१ ॥

[illegible] ॥ ८२ ॥

[illegible] ॥ ८३ ॥

तडागवापीप्रासादसमभूमिक्रिया कला ।
घट्याद्यनेकयन्त्राणां वाद्यानां तु कृतिः कला ॥ ८४ ॥
हीनमध्यादिसंयोगवर्णाद्यै रञ्जनं कला ।
जलवाय्वग्निसंयोगनिरोधैश्च क्रिया कला ॥ ८५ ॥
नौकारथादियानानां कृतिज्ञानं कला स्मृता ।
सूत्रादिरज्जुकरणविज्ञानं तु कला स्मृता ॥ ८६ ॥
अनेकतन्तुसंयोगैः पटबन्धः कला स्मृता ।
वेधादिसदसज्ज्ञानं रत्नानां च कला स्मृता ॥ ८७ ॥
स्वर्णादीनां तु याथात्म्यविज्ञानं च कला स्मृता ।
कृत्रिमस्वर्णरत्नादिक्रियाज्ञानं कला स्मृता ॥ ८८ ॥

तडागेति। तडागानां सरसां वापीनां दीर्घिकाणां प्रासादानां हर्म्याणां समभूमीनाञ्च क्रिया करणं कला। तथा घट्यादीनां यन्त्र विद्युतादीनाम् अनेकेषां विविधानां यन्त्राणां वाद्यानाञ्च कृतिः निर्माणं कला ॥ ८४ ॥

हीनेति। हीनमध्यादयः अल्पमध्यादयः संयोगाः येषां तैः वर्णैश्च रञ्जनं वस्त्रादीनामिति शेषः कला। तथा जलानां वायूनाम् अग्नीनाञ्च संयोगैः निरोधैश्च कृत् रञ्जनं शोधनमिति शेषः वा कला ॥ ८५ ॥

नौकेति। नौकानां रथानां यानादीनां शकटादीनाञ्च कृतौ निर्माणे ज्ञानं यथा कला। तथा सूत्रादीनां रज्जूनाञ्च करणे निर्माणे विशेषज्ञानं यथा कला ॥ ८६ ॥

अनेकेति। अनेकेषां तन्तूनां सूत्राणां संयोगेन पटबन्धः वयनं यथा कला। तथा रत्नानां वेधादिषु छिद्रादिषु सदसज्ज्ञानम् सम्यगसम्यग्ज्ञानं यथा कला ॥ ८७ ॥

स्वर्णादीनामिति। स्वर्णादीनां याथात्म्यस्य यथार्थस्वरूपस्य विज्ञानं

सर्वाघवहारकृति यथा सैंधादिसत्कृति ।
माहेन्द्रादिभिस्त्रियाभाग पक्वा तु कला स्मृता ॥ ८९ ॥
पद्मरमा निर्दारविभागाग यथा स्मृता ।
दुग्धदोहादिविभाग घृतान्त तु कला स्मृता ॥ ९० ॥
मीवर्ण मधुकादीनां विभागं तु कलात्मकम् ।
माज्ञादिभिस्तत्र कलासत्र कर्म स्मृतम् ॥ ९१ ॥
मार्दने मधुभाण्डादिविभागं तु कला स्मृता ।
[illegible] चैव सुरकर्म कले क्रमे ॥ ९२ ॥
तिमर्मासादिषे भागा कला निष्कासने स्मृता ।
सौराष्ट्रकपचे भाग [illegible] कला ॥ ९३ ॥

[illegible] कला स्मृता । [illegible] कला स्मृता ॥ ८८ ॥

सर्वेति । [illegible] कला [illegible] कला स्मृता ॥ ८९ ॥

पद्मेति । [illegible] कला स्मृता । [illegible] कला स्मृता ॥ ९० ॥

मीवर्ण इति । [illegible] ॥ ९१ ॥

मार्दने इति । [illegible] कला स्मृता । [illegible] ॥ ९२ ॥

तिमेति । [illegible]

मनोऽनुकूलसेवायां क्षतिप्रार्थे कला स्मृता ।
वेणुवाद्यादिपानानां क्षतिमार्गे कला स्मृता ॥ ८४ ॥
आचमनादिकारणविधान तु कला स्मृता ।
सखेयत सचरच वधानां तु कला स्मृता ॥ ८५ ॥
आहाराभिसारप्रमापक्षतिमान कला स्मृता ।
गवाग्रक्रमसोद्वार्या पक्वान्नादिक्रिया कला ॥ ८६ ॥
स्त्रियाः संरम्भे मार्गे धारणे क्रीडने कला ।
सुसुमताडनज्ञानमपराधिजने कला ॥ ८७ ॥
नानादेशीयवचनानां सुसम्यगभेषणे कला ।

निक्षायने परिमूलत्वे क्षति कला । किम वीरादीनां वाहूना बीनाम् वाचत्वे कला हयादीनाम् मारोहणे ज्ञान कला ॥ ८१ ॥

मन इति । मनोऽनुकूलाया [illegible] सेवाया प्रति- पत्तीना क्षती चतुराणे ज्ञान कला स्मृता । तथा वेणुना वाद्यादीनाम् आदि पानानि तेषां क्षती करणे ज्ञान कला स्मृता ॥ ८४ ॥

आचेति । आचमनादीनां करणे विधान कला स्मृता । तथा वधानां सचेयं [illegible] संचरणम् कला स्मृता ॥ ८५ ॥

बोधेति । बोधा अभिसाराः पक्वान्नानि तेषां साधनम् पक्वान्नाम् पक्वान्नाम् क्षती ज्ञान कला स्मृता । तथा पक्वान्नाम् पक्वानां [illegible] चतुरानाम् पक्वान्नादीनां [illegible] क्रिया चतुरान कला ॥ ८६ ॥

स्त्रियोरिति । स्त्रियो नायकस्य करणे क्रीडने च ज्ञान कला । तथा अपराधिजने [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ज्ञान कला ॥ ८७ ॥

नानेति । नानादेशीयानां वचनानां वचनानां सुसम्यक् देशन

ताम्बूलरक्षादिकृतिविज्ञानं तु कला मता । ९८ ।
आदानमाशुकारित्वं प्रतिदानं चिरक्रिया ।
कलासु द्वौ गुणौ ज्ञेयौ द्वे कले परिकीर्तिते ॥ ९९ ।
चतुःषष्टिकला ह्येताः संक्षेपेण निदर्शिताः ।
यां यां कलां समाश्रित्य तां तां कुर्यात् स एव हि ॥१००॥
इति शुक्रनीतौ राष्ट्रे चतुर्थाध्यायस्य विद्याकला
निरूपणं नाम तृतीयप्रकरणम् ।

कला । कला ताम्बूलानां रक्षणं वा कृति कला विज्ञानं कला मता ॥ ९८ ॥

आदानमिति । कलाद्वयम् आशुकारित्वम् आदानं चिरक्रिया प्रतिदानम् । कलासु द्वौ द्वौ गुणौ ज्ञेयौ अतएव द्वे कले परिकीर्तिते ॥ ९९ ॥

चतुरिति । एताः चतुःषष्टिः कलाः संक्षेपेण निदर्शिताः । यां यां कलां समाश्रित्य शिल्पीति शेषः यः तां तां कुर्यात् स एव शिल्पी नान्य इत्यर्थः ॥ १०० ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य विरचिता
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयप्रकरणव्याख्या
समाप्ता ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थं प्रकरणम् ।

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिः क्रमात् ।
चत्वार आश्रमा एते ब्राह्मणस्य सदैव हि ।
अन्त्याश्रमविहीनाश्च क्षत्रविट्शूद्रजन्मनाम् ॥ १ ॥
विद्यार्थं ब्रह्मचारी स्यात् सर्वेषां पालने गृही ।
वानप्रस्थः सद्दमने संन्यासी मोक्षसाधने ॥ २ ॥
दानधर्मपरा दण्डा या वर्णाश्रमरताय ॥ ३ ॥
कुलान्यकुलतां यान्ति प्रकुलानि कुलीनताम् ।
यदि राज्ञापतितानि दण्डताऽपिपितानि च ॥ ४ ॥

ब्रह्मचारीति । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

जपं तपस्तीर्थसेवां प्रव्रज्यां मन्त्रसाधनम् ।
देवपूजां नैव कुर्यात् स्त्रीशूद्रस्तु पतिं विना ।
न विद्यते पृथक् स्त्रीणां त्रिवर्गविधिसाधनम् ॥ ५ ॥
पश्चात् पूर्वं समुत्थाय देहशुद्धिं विधाय च ।
उत्थाप्य शयनीयानि कृत्वा वेश्मविशोधनम् ॥ ६ ॥
मार्जनैर्लेपनैः प्राप्य सानलं यज्ञ[illegible]म् ।
शोधयेद् यज्ञपात्राणि स्निग्धान्युष्णेन वारिणा ॥ ७ ॥
प्रोक्षणीचालितान्येव यथास्थानं प्रकल्पयेत् ।
प्रोक्षयित्वा तु पात्राणि पूरयित्वा तु धारयेत् ॥ ८ ॥
महानसस्य पात्राणि बहिः प्रक्षाल्य सर्वशः ।
मृद्भिस्तु शोधयेच्चुल्लीं तत्राग्निं विन्यसेत् ततः ॥ ९ ॥

जपमिति । तपस्तीर्थं । [illegible] तीर्थसेवां प्रव्रज्यां मन्त्रसाधनं तथा देवपूजां नैव कुर्यात् । [illegible] यदि [illegible] पृथक् [illegible] त्रिवर्गविधि[illegible] न विद्यते ॥ ५ ॥

पश्चादिति । मार्जनैरिति । प्रोक्षणीचालितानीति । [illegible] ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

महानसस्येति । [illegible]

कृत्वा नियोगपात्राणि रसायद्रविणानि च ।
कृतपूजाक्रियार्थेव मध्यराजमभिवादयेत् ॥ १० ॥
ताभ्यां सखा विवाभ्यां वा भावमात्तुमनाभ्यये ।
यथा[illegible]मदुक्ताम्येव धारयेत् ॥ ११ ॥
ममाबाधमपि यदा पतिदेशानुवर्तिनी ।
कार्येणानुगता [illegible] सखीव हितमस्तु ।
दासीव दिष्टकार्येषु भार्या भर्तुः सदा भवेत् ॥ १२ ॥
ततोऽन्नसाधनं कृत्वा पतये विनिवेद्य सा ।
वैश्वदेवाद् [illegible] भोजनीयान् भोजयेत् ॥ १३ ॥

[illegible]

पतिं च तद्गुरुभ्रातॄन् शिष्टमभ्यागमात्मना ।
भुक्त्वा नवेदश्चैर्यं सद्भावमनपेक्षया ॥ १४ ॥
पुनः सायं पुनः प्रातर्गृहशुद्धिं विधाय च ।
कृतान्नसाधना साध्वी सभृत्यं भोजयेत् पतिम् ॥ १५ ॥
नातितृप्ता स्वयं भुक्त्वा गृहनीतिं विधाय च ।
आस्तीर्य साधु शयनं ततः परिचरेत् पतिम् ॥ १६ ॥
सुप्ते पत्यौ तद्ध्यानं स्वयं तद्गतमानसा ।
अनग्ना चाप्रमत्ता च निष्कामा च जितेन्द्रिया ॥ १७ ॥
नोच्चैर्वदेन्न परुषं न बह्वाकृतिमप्रियम् ।
न केनचिद् विवदेत्प्रलापविवादिनी ॥ १८ ॥

वस्त्रं [illegible] भोजनीयात् [illegible] भोजयेत् ॥ १३ ॥

पतिमिति । पतिम् भोजयेदिति पूर्वेण सम्बन्धः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १४ ॥

पुनरिति । सायं [illegible] पुनः [illegible] पुनः प्रातः गृहशुद्धिं विधाय [illegible] [illegible] साध्वी [illegible] [illegible] पतिं भोजयेत् ॥ १५ ॥

नेति । [illegible] [illegible] [illegible] नातितृप्ता [illegible] [illegible] [illegible] गृहनीतिं [illegible] विधाय [illegible] [illegible] [illegible] साधु [illegible] परिचरेत् [illegible] ॥ १६ ॥

सुप्ते इति । पत्यौ सुप्ते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निष्कामा निराकाङ्क्षा जितेन्द्रिया च [illegible] [illegible] ॥ १७ ॥

नेति । [illegible] न [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible]

न चास्य व्ययमीक्षेत स्वाम्यं धर्मार्थविरोधिनी ।
प्रमादोन्मादरोषेर्ष्यावचनान्यतिनिन्दिताम् ॥ १९ ॥
पैशुन्यहिंसाविषमसोत्साहकारदर्पताम् ।
नास्तिक्यसाहसस्तेयदम्भान् साध्वी विवर्जयेत् ॥ २० ॥
एवं परिचरन्ती सा पतिं परमदैवतम् ।
यशस्विनीह लभते परत्रैषा सलोकताम् ॥ २१ ॥
भाविता नित्यकर्माणि नैमित्तिकमथापि च ।
रजसा दृष्टमात्रैषा सम्यगेव परित्यजेत् ॥ २२ ॥

[illegible] । [illegible] ॥ १८ ॥

न चेति । [illegible] ॥ १९ ॥ २० ॥

एवमिति । [illegible] ॥ २१ ॥

भावितेति । [illegible] परित्यजेत् ॥ २२ ॥

सर्वैरलक्षिता शीघ्र लक्षितान्तस्तु वै भवेत् ।
एकाम्बरा कृशा दीना बालाकाशलक्षिता ॥ २३ ॥
अपेतमूत्रपुरीषमला सर्वैर्विमलवत्सम् ।
आसीत सा निराहारेऽस्तु संपेक्षा हृदि रवौ ॥ २४ ॥
चिन्ताश्च मनबद्र्ग शुभा भवति भवेत ।
शतपीता पुनः अर्धे पूर्ववत् समाचरेत् ॥ २५ ॥
दिनस्त्रीणामर्थं शम्य मार्गोऽभ्यासामपीष्यते ।
अपिपश्चादिपुर ले भवेद्गुप्ता प्रसाधिता ॥ २६ ॥
मन्त्रीतैर्मभुरासार्थे आयसत्तु पतिव्रता ।

सर्वैरिति । [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १ ॥

अपेतेति । [illegible] [illegible] [illegible] ॥ २४ ॥

चिन्तेति । [illegible] [illegible] ॥ २५ ॥

दिनस्त्रीणामिति । [illegible] [illegible] ॥ २६ ॥

मन्त्रीतैरिति । [illegible]

भवेत् तथाऽऽचरेद्भर्तुर्वै मायाभिः कामकेलिभिः ॥ २७ ॥
मृते भर्तरि सद्धर्मैर्धर्मं पालयेत् सततम् ।
परवेश्मार्चनं न स्याद् ब्रह्मचर्ये स्थिता सती ॥ २८ ॥
मण्डनं वर्जयेन्नित्यं तथा प्रोषितभर्तृका ।
देवताराधनपरा तिष्ठेद् भर्तृहिते रता ।
धारयेन्मङ्गलार्थानि किञ्चिदाभरणानि च ॥ २९ ॥
नास्ति भर्तृसमो नाथो नास्ति भर्तृसमं सुखम् ।
विसृज्य धनसर्वस्वं भर्ता वै शरणं स्त्रियाः ॥ ३० ॥
मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ।
अमितस्य प्रदातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥ ३१ ॥

[illegible] ॥ २७ ॥

मृते इति । [illegible] ॥ २८ ॥

मण्डनमिति । [illegible] ॥ २९ ॥

नास्तीति । [illegible] ॥ ३० ॥

मितमिति । मितं हि ददाति पिता, भ्राता मितं [illegible]

शूद्रो ब्रह्मचतुर्थोऽपि सर्वस्माद्धर्ममर्हति ।
वैदिकमन्त्रस्वधास्वाहावषट्कारादिभिर्विना ।
पुराणाद्युक्तमन्त्रैश्च नमोऽन्तैः कर्म केवलम् ॥ २२ ॥
विप्रवद् विप्रविन्नासु क्षत्रविन्नासु क्षत्रवत् ।
सजाताः कर्म कुर्युर्वै वैश्यविन्नासु वैश्यवत् ॥ २३ ॥
वैश्यासु क्षत्रविप्राभ्यां जातः शूद्रासु शूद्रवत् ।
अधमादुत्तमायां तु जातः शूद्राधमः स्मृतः ।
स शूद्रवत्सदा कुर्यान्नाममन्त्रं च सर्वदा ॥ २४ ॥
ससङ्करचतुर्थस्य एवमेव तावता ।
वेदभिन्नप्रमाणाख्ये प्रत्यगुत्तरपाधिता ॥ २५ ॥

[illegible] ॥ २१ ॥

शूद्र इति । [illegible] वैदिकमन्त्रैः [illegible] ॥ २२ ॥

विप्रेति । [illegible] ॥ २३ ॥

वैश्यास्विति । [illegible] ॥ २४ ॥

ससङ्करेति । [illegible]

तदाचार्यैश्च तत्कार्यं निर्मितं तत्त्विताध्वम् ।
जनचाराय या नीतिमर्यादविधायिनी ॥ २६ ॥
कदाचिद् योनमाद्यात्मजात् येनमाद्यानवत क्वचित् ।
नीचोत्तमत्वं भवति येनस येनमीव्रत ॥ २७ ॥
विश्वामित्रश्च वशिष्ठो मतङ्गो नारदादयः ।
तपोविशेषैः सम्प्राप्ता उत्तमत्वं न जातितः ॥ २८ ॥
सत्यधर्मानुबन्धर्मो यः पूर्वैराचरितः सदा ।
समाचरेत्स वा जातिर्दैवज्ञया प्रादर्श्यया नृपे ॥ २९ ॥

चतुर्वर्णी जनाः यथो ब्राह्मणादयः स्वस्व कर्मानुसारेण ब्राह्मणाः शिव नीति ज्ञेय । ते ब्राह्मणाः यद्धिताध्यायाः वेदविदश्चर्भिता यथा अन्य शूद्रत्वादिका पतितोत्पत्तेर्भविष्यत्ता स्वीयाः ॥ २५ ॥

महाचार्यैरिति । तैर्ज्ञ मनवादयः आचार्यैः पुरुषैः महर्षिभिर्वा तेषां विचार्य तैर्न कार्यं निर्मितं नवीनम् । यथा जनचाराय जनानां लौकिकोपितव्यैः विधायिनी नातिरोधिनी नीतिर निर्मितेति ज्ञेय ॥ २६ ॥

कदाचिदिति । कदाचित् नीचाना हस्ताभायिकया वाणिज्यात् नोदनाव नाश्चत् कनाचार नारीणां नाकाशमात् नोदनाव नीचोत्तमत्वम् जनकोश्वरवाद कदाचित् येनमीवस्य नेमस्य नीचस्य च उच्चो त्विमन नावरस्मात् न जाति ॥ २७ ॥

विश्वामित्र इति । विश्वामित्र वसिष्ठ मतङ्ग नारदादयश्च तपो विशे ष उत्तम नीचत्व पेशाः जातितः जाता न विश्वामित्र कमलात् वसिष्ठ वेश्यात्मजात् मतङ्गश्च चाण्डालयोनित्वात् नार दस्य दासीपुत्रत्वाच्च जातेः ॥ २८ ॥

सत्येति । य पूर्वं पुरुषैः सत्यधर्मानुबन्ध धर्मः आचरितः या जातिः तद्धर्मस्थो वर य्यदा त नृपम् आचरेत्, तत्तथा नृपे दण्ड्या दण्डनीया स्यात् ॥ २९ ॥

आतिथ्यपात्रमात् सर्वान् पृथक् चिह्नैः सुलक्षयेत् ।
अन्यापि धातुकाराद्या सत्येद् गोत्र सपदा ॥ ३० ॥
कारमिन्निगणान् राष्ट्रे रक्षेत् कार्यानुमानतः ।
धनिकान् कृषिकत्वे वा मन्त्रवर्गे नियोजयेत् ॥ ३१ ॥
शौराणां पिवभूताश्च मद्यकारानवस्थतः ।
गन्धानत्र पृथग् ग्रामात् तस्मिन् रक्षेत् तु मद्यपान् ॥ ३२ ॥
न दिवा मद्यपानं हि राष्ट्रे कुर्यात् कर्हिचित् ॥ ३३ ॥
ग्रामे ग्राम्यान् वने वन्यान् कुर्यात् सञ्चारयेत् पशून् ।
उत्तमान् विमतिकरैर्मध्यमास्तियम्भवत ॥ ३४ ॥

आतिथ्येत्यादि । पृथक् चिह्नैः [illegible] सर्वान् [illegible] सर्वान् सर्वान् सुलक्षयेत् । तथा धातुकाराद्या [illegible] [illegible] [illegible] सदा [illegible] इति ॥ ३० ॥

कारमिन्नी इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] राष्ट्रे राज्ये [illegible] रक्षेत् [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नियोजयेत् राज्ञेति शेषः ॥ ३१ ॥

शौराणामिति । [illegible] शौराणां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ग्रामात् [illegible] [illegible] राज्ञा इति [illegible] । [illegible] तस्मिन् ग्रामात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मद्यपान् रक्षेत् राजेति शेषः ॥ ३२ ॥

नेति । राष्ट्रे राज्ये कर्हिचित् दिवा दिवसे मद्यपानं हि कुर्यात् ॥ ३३ ॥

ग्रामे इति । [illegible] । [illegible] ग्रामे ग्राम्यान् वने वन्यान् [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

सामान्यात् दशवर्गेषु कथितान् पञ्चमि करे ।
भल्लातकगोमयक्षीर्यां मलैमर्सिर्वं योजयेत् ॥ ३६ ॥

चतुरम्लमलवेतसटिकाचन्दनवलका ।
मदनायोवनफुल्लविल्वा पतङ्गपित्तका ॥ ३७ ॥
राजादनाम्रपुन्नागगूडकाहावपर्णीका ।
नीपकोकाममरवदाडिमापोटभिसकटा ॥ ३८ ॥

सिंसपाभिष्व कन्दनिम्बजम्बीरचीरिका ।
चन्द्रटेवकरकपलो तापिच्छसिधका ॥ ३८ ॥
कुहालो मधको माली कमुको मातुलुङ्गक ।
नकुलो नारिकेलश्च रम्भाम्बे मधुपका द्रुमा ।
मधुपायेन ये तथा सामान्यर्थे नियोजयेत् ॥ ३९ ॥

[illegible] ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

[illegible] ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

ग्रामभागेऽथवोद्यानं कुर्याद् वाससमीपगम्।
सायं प्रातस्तु घर्मान्ते शीतकाले दिनान्तरे।
वसन्ते पञ्चमेऽह्नि तु सेच्या वर्षासु न क्वचित्॥ १० ॥
फलनाशे कुलत्थैश्च माषैर्मुद्गैर्यवैस्तिलैः।
घृतशीतपयःसेकः फलपुष्पाय सर्वदा॥ ११ ॥
मत्स्याम्भसा तु सेकेन वृद्धिर्भवति शाखिनाम्॥ १२ ॥
आविकाजशकृच्चूर्णं यवचूर्णं तिलानि च।
गोमांसमुदकं चेति सप्तरात्रं निधापयेत्।
उत्सेकं सर्ववृक्षाणां फलपुष्पादिवृद्धिदम्॥ १३ ॥
[illegible] खदिरादास्तथापरे।

ग्रामभागे इति। [illegible] ॥ १० ॥

फलनाशे इति। [illegible] ॥ ११ ॥

मत्स्याम्भसेति। [illegible] वृद्धिः भवति ॥ १२ ॥

आविकेति। [illegible] ॥ १३ ॥

मारम्भकाले मिशेयास्तेषां तत्र निषीजनम् । ५४ ॥
खदिराश्मन्तमाषाम्बिमन्यम्भोनाखपम्बुता ।
तमालमालकुटजधवाम्बु नयकामका । ५५ ।
सप्तपर्णमधीतुमदेवदारुविकहता ।
कारमर्दं दीभूकवियमुदिवरीरका । ५६ ।
मधुकी काम्मरी पाठा तिन्दुको बीजसारक ।
हरीतकी च मल्लात मम्माकोऽथ पुन्नर । ५७ ।
परिभिद्य पीलद्रु माषाषिच विभीतक ।
मरवेसा मथाद्ममाऽपरे थे मद्भकास्तम ॥ ५८ ।
प्रतानमस्य स्तम्भिन्मो गुल्मिन्यस्त तथैव च ।
भास्मा मासि वनी यम्पा मिषोम्पारूढे प्रयस्नत ॥ ५८ ।
कूपवापीपुष्करिण्यस्तडागा सुपमास्तथा ।

ये चेति । ये दक्षा अवादिनः अवकाशाधाः तथा कारे खदिरादाय ये आरम्भकाः दक्षा विशेषाः तेषां दक्षाणां तत्र आरम्भे विशेषज रोपण कार्यमिति शेषः । ५४ ।

खदिरेत्यादि । खदिरः अवामसदाव कामिवम्ब कोणाख सम्बुष दक्षाः वाव कुटजः धवः, जम्बुनः दक्षाः मधुरच मनो तत्र देवदारु विषहर करमदा दपूरी मूलः तिरवदि करीरश्च, मधुकी काश्मरी पाठा तिन्दुकः मोजसारः हरीतकी मल्लातः मल्लाकः कथ पुन्नारः परिभिद्रः पीलद्रु माषवनि विभीतक नरवेसः कराखय तथा वधूवारवः कारे ये दक्षाः तार प्रतानवन्तः स्तम्भवन्तः गुल्मवन्तः गुल्मविन तथैवच सम्र ये तत्र प्रयमार्दि पामि कल्पाषेत् वने प्रयन्ततः विषोष्णः रोपयेत्वा । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५८ ।

कूपा वाताद् दिविधगुणविस्तारपरवाणिका ।
यथा तथा प्रनीताय राष्ट्रे स्यात् विपुलं जलम् ॥१०॥
नदीनां सेतवः कार्या विमला सुमनोहरा ।
नौकादियानगम्यानि पारमाणि नदीषु च ॥ ११ ॥
कर्मातिपूर्णो यो देवस्तदधिष्ठाता यो गुरुः ।
तदालयानि तस्यातिस्वच्छ विस्तृते न्यसेत् ॥ १२ ॥
ग्रामाटवी ग्राममध्ये विष्णोर्वा शङ्करस्य च ।
गणेशस्य रवेर्देव्याः प्रासादान् क्रमतो न्यसेत् ॥ १३ ॥
भित्त्यादिर्मौक्तिकविचित्रधाराम् सुमनोहराम् ।
यद्वा सायतुल्याम् वा यथाकारान् समन्वयान् ॥१४॥

कूपेति । कूपाः वाप्यः दीर्घिकाः पुष्करिण्यः तडागाश्च यथा सन्ती तथा कारयेत् विविधगुणाः विस्ताराः यासां तासां यः परवाणिका शाश्वतवापीतडागादीनां वाप्यो वा तडागा शाश्वतं तत्र कार्यं यत्नेनैव च । यथा यदि राष्ट्रे विपुलं मधुरं जलं स्यात् ॥ १० ॥

नदीनामिति । नदीनां विविधाः सुमनोहराः सेतवः कार्याः तथा नदीषु पारगम्यानि पारगमनयोग्यानि नौकादियानगम्यानि स्थानानीति शेषः ॥ ११ ॥

कर्मेति । यो देवः कर्मातिपूर्णः यथा यागे पूजनीयः यस्य च यागे अधिष्ठातृत्वं यश्च गुरुः, तदालयानि तस्य स्थानानि यज्ञादीनां स्वच्छविस्तृते स्थाने निवेशयेत् कुर्यात् ॥ १२ ॥

ग्रामाटवी इति । ग्रामाटवी ग्राममध्ये वा प्रान्तभागे विष्णोः शङ्करस्य गणेशस्य रवेः देव्याश्च प्रासादान् मन्दिराणि क्रमात् स्थापयेत् कुर्यात् ॥ १३ ॥

प्राकारगोपुरगणयुताम् हिमिगुणोच्छ्रिताम् ।
सर्वोद्याने सुरतिसाम् अनमूल्याम् विचित्रिताम् ॥१५॥
रम्यं सहस्रशिखरं सपादमतभूमिकं ।
सहस्रयक्षविस्तारोच्छ्रायं शाम्ये वसमप ॥ १६ ॥
ततस्ततोऽद्रयमलीना अपरे मन्दरादय ॥ १७ ॥
मन्दरो गन्धमाली च सुमणिर्मयमीश्वरः ।
माल्यवान् पारियात्रश्च रमणीयश्च चातुमान् ॥ १८ ॥
पद्मकोप पुष्पकाख्य गोमरं अस्तिवाभिधं ।
महापद्मं चित्रकूटं पाण्डुमो विनयाभिधं ॥ १९ ॥

नगराम् विशिनष्टि गिरोद्रीति । प्राकारेति । गिरः प्राकारैर्नत्र शालानि गोपुरविधानि द्वाराणि तैर्नां साम । गुणयोगरात् बहु बाम् गोपुराणीन मन्दराणि प्रासादाणि सभाकारम् सप्रधान बहु बाम् द्वारारैः प्राचीरैः गोपुरैः इत्यारैः सर्वैः तस्मिनारचारैर्च गुणान् हिमिगुणोच्छ्रिताम् हेम विस्तारोच्छ्रयैरिति गेयः सर्वोद्यानः सर्वोद्यानतनय सर्वे गोमना मणिना गैर्वा साम अनमूल्याम् अनमूल्याम् तथा विचित्रिताम् विशेषेण विचित्रिताम् प्राकारादिभिरिति पूर्वेणान्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥

पदमन्यानं प्रसव समाप्ति एव इति । मण्डप शिखरं सह च पादकमह एतेन पादत्र यह पद्मपाना मूर्त तस्य सहामूः सहस्रयक्षविस्तार तथा सहस्रयक्षोच्छ्राय एवं मावाए वैरव्यमः वैदर्तिमि भवेत ॥ १६ ॥

वत इति । ततो वैदर्भिता मन्दरादय अद्रः तथा सप्तम अपिता अष्टय मन्दर वेदीः सदालयीनः अधपादी मन्दराद गारोद्दीन सुपचि अवमाविन बदावीर इत्यादि ॥ १७ ॥

अवराणु रहरय मन्दरादीनु निवसि मन्दर इत्यादि । सुमरो,

तस्मादुपास्य तत्तुल्यं पाद्यम्नाङ्कित सुर ।
साराध्यदेवताध्याने प्रतिमास्वेव योजयेत् ॥ ७० ॥
ध्यानयोगस्य संसिद्ध्यै प्रतिमालक्षणं स्मृतम् ।
प्रतिमाकारको मर्त्यो यथा ध्यानरतो भवेत् ।
तथा नान्येन मार्गेण प्रत्यक्षेणापि वा खलु ॥ ७१ ॥
प्रतिमा सैकती पैष्टी लेख्या लेप्या च मृन्मयी ।
वार्क्षी पाषाणधातूत्था स्थिरा ज्ञेया यथोत्तरा ॥ ७२ ॥

कामनावी पुंवत्सि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]
इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति
[illegible] योद्धुः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

तस्मादिति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
इति वे । [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
आराध्यायाः देवताया ध्याने [illegible] प्रतिमा योजयेत् [illegible]
[illegible] ॥ ७० ॥

ध्यानेति । ध्यानयोगस्य संसिद्ध्यै सम्यक् सिद्धये प्रतिमालक्षणं
प्रतिमालक्षणं स्मृतम् । यथा ध्यानरतो भवेत् तथा प्रतिमालक्षण [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible] [illegible] ॥ ७१ ॥

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । प्रतिमा सैकती
सिकतामयी पैष्टी पिष्टमयी, लेख्या चित्रिता, लेप्या लेपमयी,
मृन्मयी, वार्क्षी दारुमयी पाषाणमयी धातूत्था धातुमयी च यथो-
त्तरं स्थिरा [illegible] ज्ञेया [illegible] [illegible] पैष्टी [illegible]
[illegible], [illegible] [illegible] लेप्या [illegible] मृन्मयी [illegible] वार्क्षी,

यथोक्तावयवैः पूर्णा पुण्यदा सुमनोहरा ।
अन्यथायुर्धनहरा नित्यं दुःखविवर्धिनी ॥ ७३ ॥
देवानां प्रतिबिम्बानि कुर्याच्छ्रेयस्कराणि च ।
अन्यानि मानवादीनामश्रेयस्करमाणि च ॥ ७४ ॥
मानवी मानिकं चैव तद् बिम्बं रक्ष्यमुच्यते ॥ ७५ ॥
अपि श्रेयस्करं नृणां देवबिम्बमलक्षणम् ।
सलक्षणं मर्त्यबिम्बं न हि श्रेयस्करं सदा ॥ ७६ ॥
सात्त्विकी राजसी दैवप्रतिमा तामसी त्रिधा ।
विष्णुरुद्रेशानां च या यत्र सात्त्विका पूज्या तु तादृशी ॥ ७७ ॥

सार्धेनैव राजसस्यौ राजसमवीनवैश्च मानवी ज्ञेयेति निश्चयः ॥ ७२ ॥

यथोक्तेति । यथोक्तेन यथाशास्त्रकथितेन अवयवेन पूर्णा प्रतिमा पुण्यदा सुमनोहरा च । अन्यथा आयुर्धनहरा शोकप्रदायिनी दुःखकारिणी च नित्यं सततं दुःखविवर्धिनी भवति ॥ ७३ ॥

देवानामिति । देवानां प्रतिबिम्बानि प्रतिमाः श्रेयस्कराणि शुभकराणि कुर्यात् तानि मानवादीनां अन्यानि अश्रेयस्कराणि अशुभानि न कुर्यादिति भावः ॥ ७४ ॥

मानव इति । तद्बिम्बं तैर्देवानां बिम्बं प्रतिमा मानवाः यदि मात्रायां अधिकं हीनं वा रक्ष श्रेयस्करं न भवति तस्मात् यथोक्तलक्षणैरेव कर्तव्यमिति भावः ॥ ७५ ॥

अपीति । अलक्षणं लक्षणविहीनमपि देवबिम्बं देवमूर्तिः नृणां श्रेयस्करं किन्तु सलक्षणं शुभलक्षणयुक्तमपि मर्त्यबिम्बं मानवप्रतिमा सदा नहि नैव श्रेयस्करं तस्मात् मानवप्रतिमूर्तिर्न रचनीयेति भावः ॥ ७६ ॥

सात्त्विकीति । देवप्रतिमा त्रिधा सात्त्विकी राजसी तामसी च ।

योगयुक्तान्विता व्यक्ता वरामयकरान्विता ।
दैवेन्द्रादिभिरुत्संस्तुता सात्त्विकी सा प्रकीर्तिता ॥ ७८ ॥
सिंहस्थी वीरासनस्था वा नानाभरणभूषिता ।
या अस्त्राद्यभयवरकरा सा राजसी मता ॥ ७९ ॥
शवारूढैर्देवघ्नी या सुघरूपधरा सदा ।
मुण्डाभिमन्त्रिणी सा तु तामसी प्रतिमोच्यते ॥ ८० ॥
सर्वेषामेव सर्वासां त्रिविधानां तथोच्यते ।
प्रमाणं प्रतिमानां च तद्धानां सुविस्तरम् ॥ ८१ ॥
अध्यमष्टैयतुर्वाऽसौ चाङ्गुलं परिकीर्तितम् ।
तद्धस्तैश्चाप्यभिर्भवेद् तावत्य कीर्तिता ॥ ८२ ॥

अथ [illegible] दीनां त्रिगुणभेदेन मूर्ति [illegible] सात्त्विकी [illegible] ॥ ७७ ॥

योगयुक्तेति । या मूर्तिः योगयुक्तान्विता योगेन युक्ता [illegible] वरामयकरान्विता [illegible] दैवेन्द्रादिभिः स्तुता [illegible] सात्त्विकी प्रकीर्तिता ॥ ७८ ॥

सिंहस्थेति । या मूर्तिः [illegible] सिंहस्थे [illegible] नानाभरणभूषिता [illegible] राजसी मता ॥ ७९ ॥

शवारूढेति । या प्रतिमा [illegible] देवघ्नी [illegible] मुण्डाभिमन्त्रिणी [illegible] सा तामसी उच्यते ॥ ८० ॥

सर्वेषाम् इति । त्रिविधानां [illegible] ॥ ८१ ॥

अध्य [illegible]

वामनो सप्ततायां स्याद्दत्तात्मा तु माधवो।
अष्टतायां भृता देवो रामवी दशतास्थिता। ८१।
सप्ततायायुता सा मूर्त्तीनां देवभेदत।
सदैव सो सप्ततायां सप्ततायाञ्च वामन। ८४।
नरो नारायणो रामो प्रसिद्धा दशतायत।
दशतायां भृता माया नसीम्ना मार्गवाऽर्जुन। ८५।
षष्ठो भैरवीतासनरक्षिणराघवा।
मूरा दाशमतायां सुरैर्यमीयादयस्थया।
षेवा षोडशतायां तु षेमाची मासरी सदा। ८६।
हिरण्यकशिपुघ्नी हिरण्याक्षय राघव।
कृष्णवर्णोऽपि नमुचिनिग्रहा राम एव हि।

[illegible] परिवोधित धु। तत्रापि वै वक्ष्ये तावत् [illegible] [illegible] परिणामं मोदितम्। ८२।

वामनोऽपि। [illegible] [illegible] मूर्ति [illegible] [illegible] च [illegible], [illegible] देवो तथा दशतास्थिता [illegible] [illegible]। ८३।

सप्तेति। [illegible] [illegible] [illegible] मूर्त्तीनां [illegible], [illegible] [illegible] देवे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। सो [illegible] सदैव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। ८४।

नर इति। नरः [illegible] मूर्ति भेदः, नारायण राम [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। ८५।

इति षोडशतालाः प्रमाणितो रसगीतके । ८७ ॥
मध्यतालो ध्रुवा माता पटतालाश्च कुमारिका ॥८८॥
त्र्यस्रतालो ह्रतहूनी मैताली मध्यतालिका ।
पटतालो द्वापरे तु मध्यतालो कली स्मृता । ८९ ॥
मध्यतालप्रमाणे तु मुख्यं तालिमितं स्मृतम् ।
चतुरश्रं च ललाटं चाक्षी माधा तथैव च । ९० ।
गालिकाख्यं समस्तं चतुरश्रं समीरितम् ।
चतुरश्रं वा भवेद् ग्रीवा तालेन बृहत्ं द्रुतं । ९१ ।

[illegible] । ८६ ॥

[illegible] । ८७ । ८८ ॥

[illegible] । ८९ ॥

[illegible] । ९० ॥

[illegible] । ९१ ॥

नाभिस्तनान्तरं कार्या ताडेनैकेन शोभिता ।
नाभ्यधश्च भवेन्मेढ्रं भागेनैकेन वा पुनः ॥ ८२ ॥
हिताची प्रायताम् जानुनी चतुरङ्गुले ।
जङ्घे अष्टमी कार्ये गुल्फावयतुरङ्गुलम् ॥ ८३ ॥
नवतालात्मकमिदमूर्ध्वमानं बुधैः स्मृतम् ॥ ८४ ॥
त्रिपादवधि तु वेगात्तु तत्र न समागतः ।
द्विमानता च विभजेत् समाष्टम्यतालिमम् ॥ ८५ ॥
चतुस्तालात्मको बाहु ...मन्तायुदाहृतौ ।
...न्यादिकूपराम्य च विभजेच्च समुत्तमम् ॥ ८६ ॥

नाभिरिति । तस्मात् हृदयात् अधः एकेन तालेन शोभिता [illegible] नाभिः कार्या । नाभेः अधः एकेन तालेन मेढ्रम् अथ एकेन ... [illegible] भवेत् ॥ ८२ ॥

हिताचीति । अथ हिताची [illegible] जानुनी दीर्घे जानुनी च चतुरङ्गुले जङ्घे च अष्टमे कार्ये । गुल्फयोः अधः चतुरङ्गुलम् [illegible] कार्यमिति शेषः ॥ ८३ ॥

नवेति । इदं नवतालात्मकं पुनः [illegible] देह-परिमाणं [illegible] ॥ ८४ ॥

त्रिपादवधीति । [illegible] परिमाणे त्रिपादवधि [illegible] परिमाणं [illegible] शेषः । अथवा [illegible] ॥ ८५ ॥

चतुरिति । चतुस्तालो [illegible] बाहू [illegible] । [illegible] कूपराग्र [illegible] परिमितम् [illegible] ॥ ८६ ॥

मधास्याङ्गं चाथ मधाया दुर्यरान्तकम् ।
मटाभियलङ्गुलं मध्यमान्तं कटं स्मृतः ॥ ८० ॥
समाङ्ग च चरतर्स मध्या पध्याङ्गुला मता ।
सार्धत्रयाङ्गुलोऽङ्गुष्ठस्तस्मीमूलपवभाक् ॥ ८९ ॥
पञ्चवादशकोऽन्यासां पञ्चाथि त्रीणि त्रीणि तु ।
मध्याङ्ग विनाङ्गुलेन श्रोमाराना च तर्जनी ।
अनिष्ठिकानामिकाताऽङ्ग शोभा च प्रकीर्तिता ॥ ८८ ॥
चतुरध्याङ्गी पादी साङ्गुला द्व्यङ्ग को मता ।
सार्धत्रयाङ्गुलोऽङ्गुष्ठस्तयिता वा प्रदेशिनी ।

[illegible] ॥ ८७ ॥

[illegible] ॥ ८८ ॥

[illegible] ॥ ८९ ॥

[illegible]

[illegible]टेष्मिनी [illegible] तु सार्धाङ्गुलमितेतरा ॥ १०० ॥
गिरीणिमग्नौ पार्श्वभागौ गूढगुल्फौ प्रकीर्तितौ ॥ १०१ ॥
तद्विधे प्रभुता ये ये मूर्तेरवयवाः सदा ।
न क्षीणा नाधिका मानात् ते ते ज्ञेयाः सुशोभनाः ॥ १०२ ॥
न स्थूला न कृशा नापि सर्वे सममनोरमाः ॥ १०३ ॥
यथाङ्गे मनरम्यो हि कश्चिदत्र प्रजायते ।
मानसमानेन नो रम्यः स रम्यो नान्य एव हि ॥ १०४ ॥
मानसमानविहीनं यद्रूपस्य तद्विपर्ययिताम् ।
पश्येयामिव तद्रूपं [illegible] यत्र च यथा [illegible] ॥ १०५ ॥

[illegible] परिमिता या [illegible] परिमिता । इतरा [illegible] [illegible] [illegible] परिमिता [illegible] ॥ १०० ॥

गिरीणिमग्नाविति । पार्श्वभागौ [illegible] [illegible] गूढौ [illegible] प्रकीर्तितौ ॥ १०१ ॥

तद्विधे इति । ये ये मूर्तेः अवयवाः [illegible] सदा [illegible] तद्विधे प्रभुताः [illegible] ते ते मानात् परिमाणात् न क्षीणा [illegible] तथा नाधिकाः [illegible] [illegible] सुशोभनाः ज्ञेयाः ॥ १०२ ॥

नेति । किञ्च सर्वे अवयवाः न स्थूलाः तथा न कृशाः [illegible] सममनोरमा भवन्तीति शेषः ॥ १०३ ॥

यथाङ्गे इति । कश्चित् [illegible] मनोरमः प्रजायते हि [illegible] [illegible] मानसमानेन [illegible] न हि [illegible] रम्य [illegible] ॥ १०४ ॥

मानेति । मानसमानविहीनं [illegible] यत् [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible]

पंचाङ्गुल ललाटं स्यात् तावन्मात्रौ भ्रुवौ मतौ ॥ १६ ॥
पञ्चाङ्गुला भ्रुवोर्मध्ये [illegible] ।
नेत्रे च सार्धं सामासि द्व्यङ्गुले विस्तृते [illegible] ॥ १७ ॥
तारका तत्तृतीयांशा नेत्रस्य [illegible]रूपिणी ।
द्व्यङ्गुलं तु भ्रुवोर्मध्यं नासामूलमथाङ्गुलम् ॥ १८ ॥
नासाग्रविस्तरं तद्वद् द्व्यङ्गुलं तद्विस्तरम् ।
[illegible]नासानतिनासा पुष्पवद् [illegible] शुभा ॥ १९ ॥
[illegible]सदृशं नासापुटद्वयं [illegible]भगम् ॥ ११ ॥

[illegible] इति [illegible] ॥ १५ ॥

ललाटमिति । [illegible] ॥ १६ ॥

भ्रुवोरिति । [illegible] ॥ १७ ॥

तारकेति । [illegible] ॥ १८ ॥

नासेति । नासाग्र विस्तर ([illegible]) [illegible] इति द्विविधा [illegible] ॥ १९ ॥

[illegible]ति । [illegible] ॥ ११ ॥

कर्णौ च अङ्गुली सन्धौ दीर्घौ च चतुरङ्गुलौ ।
कर्णपाली मताङ्गुला स्यात् स्थूला पादाङ्गुला मता ॥१११
नासापुटोऽर्धाङ्गुलस्तु दृश्य सार्धाङ्गुलोच्छ्रित ॥ ११२ ॥
ग्रीवामूलाच्च स्तनान्तमष्टाङ्गं समुदाहृतम् ।
स्तनान्तर हितात्र स्यात् नाभिमात्र स्तनान्तरम् ॥११३॥
षोडशाङ्गुलमायामं तु कर्णयोरन्तर स्मृतम् ।
मध्यमस्तनान्तर तु सदैवाष्टाङ्गुल मतम् ॥ ११४ ॥
नासाकर्णान्तर तद्वत् तदर्धं नयनेऽक्षयो ।
मुख तालप्रतीयागमोष्ठार्धाङ्गुलौ मतौ ॥ ११५ ॥

कर्णाविति । कर्णौ अङ्गुली स्थूलौ स्थूलौ दीर्घौ चतुरङ्गुलौ च स्याताम् । कर्णपाली कर्णावयव मताङ्गुला चतुर्भागपरिमितत्वात् तथा स्थूले च स्थूला पादाङ्गुला मता ॥ १११ ॥

नासेति । नासापुटः नासिकापुटश्च अर्धाङ्गुल चतुर्भाग परिमितः सार्धाङ्गुलोच्छ्रित सार्धाङ्गुलपरिमितश्च स्यात् ॥ ११२ ॥

ग्रीवेति । ग्रीवामूलात् स्तनान्त स्तनान्तरमष्टाङ्गुलम् अष्टाङ्गुल परिमितम् । किञ्च स्तनयोः मुखयोरन्तर नव तालाः द्विताल परिमितम् तथा नाभ्योरन्तर मध्यभागः स्तनान्तरम् एकताल परिमित स्यात् ॥ ११३ ॥

षोडशेति । कर्णयोरन्तर मध्यभाग षोडशाङ्गुलपरिमाणं स्मृतम् । किञ्च कर्णयोः स्तनयोरपि च अन्तर सदैव अष्टाङ्गुलम् अष्टाङ्गुल परिमितं मतम् ॥ ११४ ॥

नासेति । नासाकर्णयोरन्तर तद्वत् अष्टाङ्गुलपरिमितम् । नयने नेत्रयोरन्तर तदर्ध चतुरङ्गुलपरिमितं । मुखं तालक परिमाणम् प्रतीयागम् । ओष्ठौ च अर्धाङ्गुलौ मतौ ॥ ११५ ॥

सार्धेमसद्गुणं मोक्ष परिधिमस्तकस्य च ।
दशाङ्गुला विस्तृतिस्तद् द्वादशाङ्गुलदीर्घता ॥ ११६ ॥
ग्रीवामूलस्य परिधिस्त्रिंशदङ्गुलकस्य च ।
मध्यपरिधिर्भवतु पञ्चाशदङ्गुलं ॥ ११७ ॥
ग्रीवाग्रं चतुरस्रपरिधिर्दशकं च ।
गोस्तनात् षट्त्रिंशत्या प्रयुता द्वादशाङ्गुला ॥ ११८ ॥
सार्धत्रिपादपरिधिः कट्याश्च द्वाङ्गुलाधिकः ।
चतुरङ्गुल कट्यमेको विस्तारः स्यात् षडङ्गुलः ॥ ११९ ॥
पश्चाद्भागे नितम्बस्य ग्रीवायाश्चतोऽधिकः ।

सार्धेति । मस्तकस्य परिधिः [illegible] सार्धमङ्गुलं मोक्षं भविता । [illegible] तत्र मस्तकस्योर्ध्वं [illegible] विस्तारः दशाङ्गुला द्वादशाङ्गुलदीर्घता च दीर्घं द्वादशाङ्गुलं [illegible] [illegible] ॥ ११६ ॥

ग्रीवेति । ग्रीवामूलस्य परिधिः त्रिंशदङ्गुलः [illegible] [illegible] [illegible] त्रिंशदङ्गुलपरिधिः [illegible] । [illegible] मध्यमस्य परिधिः पञ्चाशदङ्गुलपरिधिः [illegible] ॥ ११७ ॥

ग्रीवेति । [illegible] परिधिः ग्रीवाग्रं चतुरस्रपरिधिः दशाङ्गुल [illegible] [illegible] । [illegible] गोस्तनात् [illegible] [illegible] षट्त्रिंशत्या प्रयुता [illegible] द्वादशाङ्गुला द्वादशाङ्गुलपरिधिः [illegible] ॥ ११८ ॥

सार्धेति । कट्याश्च सार्धत्रिपादपरिधिः [illegible] द्वाङ्गुलाधिका [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] चतुरङ्गुल [illegible] विस्तारः षडङ्गुलः [illegible] [illegible] स्यात् ॥ ११९ ॥

पश्चादिति । [illegible] [illegible] नितम्बस्य [illegible] [illegible] परिधिः

बाहुमूलपरिधिः षोडशाष्टाङ्गुलः ॥ १२० ॥
हस्तमूलस्य परिधिश्चतुर्दशमिताङ्गुलः ।
पञ्चाङ्गुला पादकरतलयोर्विस्तृतिः स्मृता ॥ १२१ ॥
सक्थिमूलस्य परिधिर्द्वात्रिंशदङ्गुलात्मकः ।
त्रिंशदङ्गुलः स्याज्जानुमध्यपरिधिः स्मृतः ॥ १२२ ॥
अङ्गुष्ठामूलपरिधिः षोडशाष्टाङ्गुलः ।
मध्यमामूलपरिधिर्विज्ञेयश्चतुरङ्गुलः ॥ १२३ ॥
तथानामिकामूलपरिधिः सार्धत्र्यङ्गुलः ।
कनिष्ठिकाया परिधिर्मूले त्र्यङ्गुल एव हि ॥ १२४ ॥

[illegible] ॥ १२० ॥

हस्तेति । [illegible] ॥ १२१ ॥

सक्थ्येति । [illegible] ॥ १२२ ॥

अङ्गुष्ठेति । [illegible] ॥ १२३ ॥

तथेति । [illegible] ॥ १२४ ॥

समूलपरिधि पादशीर्षोऽपि परिधि स्मृतः ।
[illegible] चतुष्पदा [illegible] क्रमात् । १२१ ।
पादाङ्गुलीनां परिधिस्त्र[illegible] समुदाहृतः ।
मध्यम [illegible] सार्धाङ्गु[illegible] । १२६ ।
सर्वाङ्गानां यथायामि पाठकं परिकल्पयेत् ।
गोर्ध्वदृष्टिमधोदृष्टि मीलिताक्षौ प्रकल्पयेत् ।
गोपदृष्टिन्तु प्रतिमां मध्यमाक्षीं विविष्टवेत् । १२७ ।
प्रतिमायास्त्रतीयांशमर्धांश तत् सुपीठकम् ॥ १२८ ॥

[illegible] । [illegible] परिधिः [illegible] इति [illegible] [illegible] परिधि [illegible] । [illegible] । १२५ ।

पादाङ्गुलीनामिति । पादाङ्गुलीनाम् [illegible] परिधि [illegible] । [illegible] परिधिः [illegible] । १२६ ॥

सर्वाङ्गानामिति । [illegible] सर्वाङ्गानां [illegible] । [illegible] । [illegible] । १२७ ।

प्रतिमाया इति । [illegible] । १२८ ॥

द्विगुणं त्रिगुणं द्वारं प्रतिमायास्तु तुर्यकम् ।
पञ्चषट्सप्तचतुर्थांशं पीठं देवालयस्य च ॥ ११८ ॥
पीठतस्तु समुच्छ्रायो भित्तेर्द्व्यंशकराधिकः ।
द्वाराद् तु द्विगुणोच्छ्रायः प्रासादस्यार्धभूमिभाक् ।
त्रिपादं चाच्छ्रायसमं द्विगुणं त्रिगुणं तु वा ॥ ११९ ॥
एकभूमि समारभ्य सप्ताद्यस्तभूमिकम् ॥ १२० ॥
प्रासादं कारयेच्छ्रेष्ठं प्राकारं पञ्चसप्तमम् ।
चतुर्दिक्सम्मुखं चापि चतुर्द्वारं समन्ततः ॥ १२१ ॥
सर्वसाधारणमुत्तमोत्तमोऽयं समोऽधमः ॥ १२२ ॥

द्विगुणमिति । देवालयस्य द्वारं प्रतिमायाः द्विगुणं त्रिगुणं वा चतुर्थं [illegible] इति शेषः । पीठं पञ्चषट्सप्त[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति शेषः ॥ ११८ ॥

पीठत इति । भित्तेः [illegible] इति शेषः [illegible] पीठतः [illegible] [illegible] इति शेषः । प्रासादस्य द्वाराद् द्विगुणोच्छ्रायः [illegible] अर्धभूमिभाग [illegible] [illegible] । त्रिपादं [illegible] इति शेषः [illegible] [illegible] द्विगुणं त्रिगुणं वा [illegible] इति शेष ॥ ११९ ॥

एकभूमिरिति । एकभूमिम् [illegible] भूमिं समारभ्य [illegible] भूमिकं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा प्रासादं [illegible] [illegible] कार[illegible] ॥ १२१ ॥

[illegible] इति । [illegible] प्रासादं [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १२२ ॥

प्रासादे सदने वापि शिबिरे यदि वा पुरे ।
सभास्थान न कर्तव्या निर्मितस्थान सुखप्रदा ॥ ११२ ॥
प्रासादमध्यविस्तार. प्रतिमायाः समन्ततः ।
चतुर्थांशमुखो वापि पुरतो वा सुविस्तरः ॥ ११३ ॥
मानेन मूर्तिसदृशं सार्धं वा द्विगुणं मतम् ।
यत्र लोका स्थिताश्च रूप तत्र चतुर्गुणम् ॥ १११ ॥
समर्थं च वर स्यात् यत्र मार्गं यशासुखम् ।
पश्चात्करी तुष्यकरी मध्ये चार्ध तथा समम् ॥ ११४ ॥
पार्श्वे वा समच शून्य समर्थ समस सुखम् ।
सप्तकं मातृभृत्य वा वीर्था मार्गा च सुरूपकम् ॥ ११७ ॥

प्रासादे इति । प्रासादे सदने वापि यदि शिबिरे यदि पुरे सदा तत्र सभा च कर्तव्या, तत्र निर्मितेन सुखप्रदा भवेत् इत्यर्थ ॥ ११२ ॥

प्रासादेति । प्रासादमध्यस्य प्रासादमध्यभागस्य विस्तारः विस्तारः प्रतिमायाः चतुर्दिक्षु चतुर्थांशो वा पुरतः चतुर्थाश प्रतिमायाः इति शेषः विस्तारः सुविस्तरः कर्तव्यः अधिकः इति शेषः ॥ ११३ ॥

मानेनेति । मानेन द्विगुणा इति शेषः मूर्तिसदृश सार्ध वा द्विगुणं मूर्तेरिति शेषः स्यात् कर्तव्यम् । यत्र देव स्थिता रूप च तत्र तत्र चतुर्गुणं चतुर्गुणमिति शेषः ॥ १११ ॥

समर्थमिति । मार्गमिति । यत्र यत्र देवस्य मार्गस्य वरः न तत्र तत्र चर.वर्तं चतुर सप्त चतुष्कमेव कामकरी ॥ पद्
मध्यमं चतु च मार्ग समर पूर्व समर समस वर्ग सप्तादृर्गति , समस्त मातृभृत्य वीर्थां, मार्गा वा सुरूप सप्तरथि स्थापन ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

सुधानां यत्र बाहुल्यं तत्र पक्षा निवेशनम् ।
तत् प्रयग योमसुकुट सुमुख स्वस्तिकपद्मक ॥ ११८ ॥
सुधानां यत्र बाहुल्यं न तत्र स्तम्भभेदनम् ॥ ११९ ॥
कुपरोधं तु सूक्ष्माणि चिपिटानि दृढानि च ।
सुधमूलानि कार्याणि पद्ममूलानि वै यथा ॥ १२० ॥
मध्यचतु चतुर्दिक्षु सुधानां विनियोजनम् ॥ १२१ ॥
कपोता वराहश्च मुक्तिश्च गवेषकः ।
मधेविना नराकारो मुक्तिश्च मधेविना ॥ १२२ ॥

सुधानामिति । [illegible] ॥ ११८ ॥

सुधानामिति । [illegible] ॥ ११९ ॥

कुपरोधमिति । [illegible] ॥ १२० ॥

मध्य इति । [illegible] ॥ १२१ ॥

कपोत इति । [illegible] ॥ १२२ ॥

तिष्ठन्तीं सुपविष्टां वा स्वासने वाहनस्थिताम् ।
प्रतिमामिष्टदेवस्य कारयेद्दुरुलक्षणाम् ॥ १३१ ॥
नीलमञ्जुनिभैर्या च सदा पाइमयापिकोम् ।
दिव्याभरणवस्त्राढ्यां दिव्यगन्धधियां सदा ।
पक्षेरापादगूढां च दिव्याकङ्कारभूषिताम् ॥ १३३ ॥
होनाङ्गी नाभिचाल्पाय कर्तव्या देवता क्वचित् ।
होनाङ्गी स्वामिनं हन्ति ह्यधिकाङ्गी च शिल्पिनम् ॥१३४
[illegible] दुर्भिक्षदा नित्यं स्थूला रोगप्रदा सदा ।
गूढसन्धिस्थिमसती सर्वदा सौख्यवर्धिनी ॥ १३६ ॥
[illegible] विशेष साक्षिणी ।

तिष्ठन्तीमिति । चोभेति । [illegible] सुपविष्टां [illegible] वा वाहने [illegible] [illegible] निवेशा [illegible] [illegible] [illegible] सदा [illegible] दिव्याभरणवस्त्राढ्या दिव्य । [illegible] [illegible] दिव्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १३२ ॥ १३३ ॥

होनाङ्ग इति । क्वचित् कदाचित् देवता होनाङ्गा: [illegible] [illegible] न कर्तव्या: । होनाङ्गी देवता [illegible] [illegible] अधिकाङ्गी च शिल्पिनं हन्ति नाशयति ॥ १३५ ॥

कृशेति । [illegible] कृशाङ्गी देवता नित्यं दुर्भिक्षदा [illegible] [illegible] स्थूलाङ्गी सदा रोगप्रदा रोगदायिनी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सौख्यवर्धिनी [illegible] ॥ १३६ ॥

वरेत्यादि । [illegible] [illegible] [illegible]

मृगव्याधाभमङ्गरक्ष्या सौम्यस्य सान्निधौ । १५७ ।
धराभयाजलधावाक्षोमाख्यस्य सान्निधौ ।
पद्ममालाभमङ्गरका सत्ताधिका रवे । १५८ ।
मोषाख्याभमङ्गरका समसुखा स्थिर । १५९ ।
भद्रकलगदापद्मे रात्रुवैराहित पुनस् ।
षट् पञ्चभेदाश्च मूर्त्तीनां विष्ण्वादीनां भवन्ति हि ॥१६०
कर्णोपाधिप्रभेदेन सर्वतोभद्रविभागतः ।
समस्तप्यस्वपीठभेदमार्गं प्रगायते । १६१ ।
लेख्या लेप्या सैकती च मृण्मयी पैष्टिकी तथा ।

चक्रम् चक्र गदा, शङ्ख क्रमेण दक्षिणोर्ध्वे भूमि वामियो जलमुद्रा । सौम्यस्य बुधस्य मृगव्याधाभमङ्गरक्ष्या चक्रचतुष्टयेन चाचं वामाध्वम् चक्र वरद क्रमेण दक्षिणोर्ध्वे बामियो । दक्षादक्ष चक्रिसुदाम कमेण दक्षे । धराभयाजलधावाक्षा मुखचतुष्टयेन वरम् अभयम् चक्र वरदच्च दक्षिणोर्ध्वे भूमि । वामियो । रवे सूर्यस्य पद्ममालाभमङ्गरका चक्रचतुष्टयेन गदा चापाम् अभय वरद दक्षिणादि भूमि सत्ताधिका वामियोर्ध्व । स्थिरः शनैश्चरः मोषाख्याभमङ्गरका मुखचतुष्टयेन मोषो मुद्रम् अभय वरद दक्षिणादि भूमि समसुखा वामियोर्ध्वे । १५७ । १५८ । १५९ ।
भद्रेति । विष्ण्वादीनां मूर्त्तीनां भद्रकलगदापद्मे पुनस् [illegible] रात्रुवैराहित च चाहित अभयश्च षट् पञ्च भेदाश्च भवन्ति हि कर्णोपाधाराख्याम । १६० ।
कर्णेति । कर्णादीनां भावां प्रभेदेन तथा एव सर्वतोभद्रविभागतः [illegible] वर्णोभावौ वाहनाकारविशेषाणां विभातेन सम्बन्धेन समस्तानां पदव्यापा प्रत्यासाम् स्वपीठाख्य मूर्त्तादीनां भेदमार्ग प्रगायते भवति । १६१ ।
लेख्येति । लेख्या चित्रिता, लेप्या लेपवती, सैकती सिकतामयी,

एतासां लक्षणाभावे न कोचिद् दोष ईरित । १५२ ।
बाणलिङ्गे स्वयम्भूते चन्द्रकान्तसमुद्भवे ।
रत्नजे मणिजोद्भवे मानदोषा न सर्वथा ।
मानाभावात्तु मानां तु मानदोषान् विचिन्तयेत् ॥१५३॥
श्वेतपीतारक्तकृष्णाभावेन भेदतः ।
प्रतिमा [illegible] यथाक्रमपरे स्मृता । १५४ ।
श्वेता स्मृता सात्त्विकी तु पीता रक्ता तु राजसी ।
तामसी कृष्णवर्णा तु [illegible] यदि । १५५ ।
सौवर्णी राजती ताम्री रैतिकी वा क्रमादिषु । १५६ ।

[illegible] प्रतिमाः [illegible] । [illegible] ॥ १५२ ॥

बाणलिङ्गे इति । स्वयम्भूते [illegible] ॥ १५३ ॥

[illegible] ॥ १५४ ॥

[illegible] । यदि [illegible] । पीता [illegible] राजसी । [illegible] ॥ १५५ ॥

सौवर्णी [illegible] रैतिकी [illegible] ॥ १५६ ॥

माहरी श्वेतवर्णा वा श्यामवर्णा तु वैष्णवी ।
सूक्ष्म मणिगणैर्मार्गे ताम्रवर्णा स्मृतापि च ।
षोडशीसमयो वापि यथोद्दिष्टा स्मृता बुधे ॥ ११७ ॥
चतुर्थाधीं त्रिरर्घाधीं मासादायुतवर्षणाम् ।
प्रतिमां स्थापयेद्धीमान् सर्वसौख्यविनाशिनीम् ॥ ११८ ॥
देवप्रतिष्ठाभावेन प्रतिमालक्षणं स्मृतम् ॥ ११९ ॥
प्रतिमायाश्च ये दोषा सर्वेषां तपोबलात् ।
सर्वदेवाभिरक्षणं नाग नास्ति भयात् क्वचित् ॥ ११ ॥

माहरीति । माहरी [illegible] श्वेतवर्णा [illegible] श्यामवर्णा [illegible] सर्वे [illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible] मूर्ति । ताम्रवर्णा [illegible] वापि [illegible] षोडशीसमयो षोडशी [illegible] च यथा [illegible] [illegible] ॥ ११७ ॥

चतुर्थाधीमिति । चतुर्थाधीं [illegible] वा त्रिरर्घाधीं [illegible] मासादिव [illegible] प्रतिमां स्थापयेत् न [illegible] [illegible] तत इव [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ११८ ॥

देवेति । [illegible] [illegible] न तु [illegible] [illegible] [illegible] प्रतिमाया [illegible] [illegible] च न [illegible] ॥ ११९ ॥

प्रतिमाया इति । प्रतिमायाश्च ये दोषाः ते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तपोबलात् [illegible] [illegible] [illegible] नास्ति [illegible] यदि प्रतिमायां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ११ ॥

देवतायाश्च पुरतो मध्येऽपि वाहनं न्यसेत् ।
दिव्यादर्शमथ प्रोक्तं सुवर्णं मणिमयमुत ॥ १५१ ॥
नराकृतिबहुभुजा भ्रुकुटी कनकाङ्गदी ।
महाकायस्त्रिनयनो वीर्यं चित्रपारावतोपम ॥ १५२ ॥
वाहनत्वं गता ये ये देवतानां च पक्षिण: ।
नामरूपधरास्ते हि तथा सिद्धपादुक ॥ १५३ ॥
कलामात्रतनवस्ते वै भासा दिव्या शुभे सदा ।
सम्पूजिता देवतावमध्येऽपि ध्यानतत्परा ॥ १५४ ॥
मार्जारावनतिका पीतं कपालिनी ह्यपकुम्भ ।
भसटी ध्याता हलुकं सिंहं शुभ्रकठिनवाम् ॥ १५५ ॥

देवतायाश्चेति । नराकृतिरिति । देवताया: पुरत: मध्ये अपि वाहनं न्यसेत् स्थापयेत् । [illegible] सिंहवाहन दिव्यादर्श: [illegible] । शोभनम् [illegible] मणिमयमुत शोभनम् [illegible] नराकृति: [illegible] [illegible] भ्रुकुटी [illegible] कनकाङ्गदी [illegible] बहुभुजान् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति शेष: ॥ १५१ ॥ १५२ ॥

वाहनत्वमिति । [illegible] इति । ये ये पक्षिण: [illegible] देवतानां वाहनत्वं गता: ते ते नामरूपधरा: [illegible] । [illegible] शुभे: [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दिव्या: सम्पूजिता: [illegible] [illegible] ध्यानतत्परा: [illegible] [illegible] ॥ १५३ ॥ १५४ ॥

मार्जारावनतिका इति । [illegible] । मार्जारस्य [illegible] [illegible] [illegible] पीत: [illegible] कपालिनी [illegible]

हरद्रक्षुमवनीतस्य माथवीयो मनोहर ।
सटावान् धूसरोऽत्यन्ततान्तलय महाबलः ॥ १६६ ॥
मेरु सटाकाम्प्रमतो भाखला ख्यातसिंहको ॥ १६७ ॥
गवानन नरावारं मस्तकं च प्रपूरम् ।
महत्समितमहनपीनस्कन्धाति पाणिनम् ॥ १६८ ॥
हस्त्युष्ट्र समगामरद्दमीष्ठितवाहनम् ।
ईषत्कुटिलदन्ताग्रपामसत्त्वमदर्शितम् ।
सम्यक्षितसमीभूत कुम्भीमागमितं सदा ॥ १६९ ॥

[illegible] ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

मेरु इति । [illegible] ॥ १६७ ॥

[illegible] इत्यादि । [illegible] ॥ १६८ ॥ १६९ ॥

सार्धचतुष्पादमित शतादशम समन्ततः ।
इमाङ्गुल मध्यमं च मूलकचतुराङ्गुलः ॥ १०० ॥
नासोत्तरोष्ठरूपा च मेखा मध्या सपुष्करा ।
इमाङ्गुलं चर्वदैर्घ्यं तरहाङ्गुलविस्तृतम् ॥ १०१ ॥
चर्वयोरन्तरे भासो यस्य सप्तावसम्मितः ।
मध्यपीठस्यैव परिधिर्नव षट्त्रिंशदङ्गुलः ॥ १०२ ॥
मेखोपान्ते च परिधिः शीर्षतुल्य यदा मतः ।
पाद्याङ्गुलिताढ्यः पादे मात्र परिधिः करे ॥ १०३ ॥
करामे परिधिर्नव पुष्करे च इमाङ्गुल ।
मयाङ्गुल नखरैर्घ्यं तत्परिधिस्त्रिं मताङ्गुलः ॥ १०४ ॥

सार्धेति । [illegible] इति मेखा ॥ १०० ॥

नासेति । [illegible] इति मेखा [illegible] ॥ १०१ ॥

चर्वयोरिति । [illegible] ॥ १०२ ॥

मेखोपान्ते इति । करामे इति । [illegible]

परिणाहस्य दूरे च चतुरश्राधामिके सदा।
अङ्गुलो नियोजयोऽष्टाङ्गुलो वापि यथाविधि ॥१०५॥
हस्त मङ्गुलो दीर्घस्तस्य परिधिरस्य वा।
मङ्गुलप्रायापरोऽष्ट मुखारं समसाधितम् ॥ १०६ ॥
वस्त्रमूलस्य परिधिं पटत्रिंशदङ्गुलो मत।
त्रयोविंशत्यङ्गुल स्यादूर्ध्वपरिधिरस्य वा ॥ १०७ ॥
मध्यमूले तु परिधिर्मध्यङ्ग समन्वित।
परिधिर्भ्रमूलादेरधिको द्व्यङ्गुल ॥ १०८ ॥
अर्धनेत्रान्तर मिश्र विद्धि च चतुरङ्गुलम्।
मूलमध्यायान्तरं तु दशपञ्चाङ्गुलम्।

[illegible] ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

परिणाह इति। [illegible] ॥ १०५ ॥

हस्त इति। [illegible] ॥ १०६ ॥

वस्त्रमूलेति। [illegible] ॥ १०७ ॥

मध्ये इति। [illegible] ॥ १०८ ॥

अर्धेति। [illegible]

सार्धचतुरङ्गुलमितं मध्यादेश्च समन्ततः ।
दण्डाङ्गुलं मस्तकं च मूलमध्यपदाङ्गुलं ॥ १०० ॥
नासोत्तरोष्ठकपाला च ग्रीवा मध्या सपुष्करा ।
दण्डाङ्गुलं कर्णदेशस्य तद्दशाङ्गुलविस्तृतम् ॥ १०१ ॥
कर्णयोरन्तरं व्यासो दशाङ्गुलसमन्वितः ।
मस्तकेऽस्मिन परिधिर्यः षट्त्रिंशदङ्गुलः ॥ १०२ ॥
नेत्रोपान्ते च परिधिः ग्रीवायां सदा मतः ।
[illegible] परिधिः [illegible] ॥ १०३ ॥
कराग्रे परिधिर्ज्ञेयः पुष्करे च दण्डाङ्गुलं ।
[illegible] तत्परिधिरपि [illegible] ॥ १०४ ॥

सार्धेति । [illegible] ॥ १०० ॥

नासेति । [illegible] ॥ १०१ ॥

कर्णयोरिति । [illegible] ॥ १०२ ॥

नेत्रोपान्ते इति । कराग्रे इति । [illegible]

परिखाहस्तपूर्ति च चतुर्हस्ताधिका सदा ।
षड्ङ्गुलो निम्नोऽष्टाङ्गुलो वापि निम्नमिति ॥१०५॥
एवं पङ्क्तौ दीर्घस्तम्भपरिधिस्तथा ।
पङ्क्ति यथावरोहे पुष्कर समचामितम् ॥ १०६ ॥
अरमूलस्य परिधि पटत्रिंशदङ्गुलो मत ।
ततोऽधिकस्त्वङ्गुल स्यात्पूर्वमपरिधिस्तथा ॥ १०७ ॥
अग्रामूलि तु परिधिर्विं मत्स्य तथापित ।
परिधिर्वाऽरमूलादेरधिको द्वाङ्गुलोऽङ्गुल ॥ १०८ ॥
सर्वेनेमान्तर भिन्न विभ्रेष चतुरङ्गुलम् ।
मूलमध्यायान्तरं तु द्यमसपङ्क्तम् ।

[illegible] । [illegible] दैर्घ्यं [illegible] परिधिं [illegible]
परिधि [illegible] इति [illegible] ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

परिखाहे इति । [illegible] परिखाहः दैर्घ्यं [illegible]
[illegible] षड्ङ्गुलः [illegible] वा [illegible]
[illegible] निम्नमिति [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ॥ १०५ ॥

एवं इति । एवं दैर्घ्यं षड्ङ्गुलः [illegible] [illegible]
[illegible] तथा षड्ङ्गुल [illegible] [illegible] षड्ङ्गुलः तथा पुष्कर
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] ॥ १०६ ॥

अरमूलेति । अरमूलस्य परिधि [illegible] षड्ङ्गुलः [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible] परिधिः [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १०७ ॥

[illegible] इति । [illegible] परिधि [illegible] [illegible], [illegible]
[illegible] परिधिः [illegible] [illegible] [illegible] परिधि [illegible]
॥ १०८ ॥

सर्वेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

नेमयोः कथितं तज्ज्ञैर्गणयेत्तु विशेषतः । १७८ ॥
तत्सेव प्रभुता क्षीणा स्थाने यथार्हता मता । १८ ॥
क्षीणदृष्ट्या परिधिं सौक्ष्म्यजिज्ञासो [illegible] ।
क्षीणामवयवान् सर्वान् समतार्थे विभावयेत् ॥ १८१ ॥
समतामादिमानेऽपि सुपर्वं स्याद् यादृशात्मनम् ।
बालादीनामपि सदा दीर्घता तु क्रमात् क्रमात् ॥१८२॥
शिशोस्तु कन्धरा ह्रस्वा तनु ग्रीवं प्रकीर्तितम् ।
वत्सादौ वर्धते यादृक् तादृक् ग्रीवं न वर्धते । १८३ ॥
वत्सादौ सुखमानेन मानं सार्धमतस्तु च ।

[illegible] नेमयोः [illegible] कथितम् ॥ १७८ ॥

तत्सेवेति । क्षीणा [illegible] स्थाने [illegible] मता ॥ १८ ॥

क्षीणदृष्ट्येति । क्षीणा [illegible] परिधिः [illegible] । क्षीणान् सर्वान् अवयवान् [illegible] विभावयेत् [illegible] ॥ १८१ ॥

समतेति । [illegible] बालादीनां [illegible] क्रमात् क्रमात् दीर्घता [illegible] ॥ १८२ ॥

शिशोरिति । शिशोः बालकस्य [illegible] कन्धरा ग्रीवा [illegible] ॥ १८३ ॥

वत्सादौ इति । [illegible]

द्विगुणं मिश्रपर्यन्तो ग्रीवं ग्रीव तु सञ्चित । १८४ ।
सपादद्विगुणौ दन्तौ द्विगुणौ वा मुखेन हि ।
कोशे तु नियमो नास्ति यथायोगं प्रकल्पयेत् ॥१८५॥
निम्नं प्रवर्धते बाल्ये पश्चाद्दाय परतो समम् ।
स्यात् षोडशेऽब्दे सर्वाङ्गपूर्णो यो नियतो भुमान् ॥१८६॥
ततोऽर्धंति प्रमाणं तु समतावादिकं सदा ।
क्वचिद् बाल्येऽपि मीमांस्यस्थापन्ने वार्धके क्वचित् ॥१८७॥
मुखायतत्वा वा ग्रीवा ह्रस्वं तु गवाङ्गुलम् ।
तयोरर्धं च वस्तिश्च सञ्चारि ललाटादमाङ्गुलम् ॥ १८८ ॥

परिणाहावेधयोः [illegible] यथा निम्नेन बाहवन्द्र च [illegible] चतुर्थभागस्य इत्यतः । [illegible] कर्णेभ्यः येषु [illegible] यथा निम्नानाः [illegible] द्विगुणः [illegible] इति भेद ॥१८४॥

सपादेति । [illegible] तयोर [illegible] सपादद्विगुणौ वा द्विगुणौ [illegible] इति भेदः । कोशे [illegible] नियमो नास्ति यथायोगं यथा प्रकल्पयेत् [illegible] ॥ १८५ ॥

निम्नमिति । बालः [illegible] [illegible] परतः [illegible] [illegible] इति [illegible] । यो षोडशे वर्षे [illegible] सर्वाङ्गपूर्णो [illegible] नियतो [illegible] [illegible] स्यात् ॥ १८६ ॥

तत इति । ततः षोडशे [illegible] [illegible] [illegible] परिणाह सदा [illegible] । क्वचित् [illegible] बाल्येऽपि [illegible] [illegible] वार्धके [illegible] क्वचित् [illegible] इति भेदः ॥ १८७ ॥

[illegible] [illegible] [illegible] इत्यर्थ इति । [illegible] च । [illegible] निम्नः ग्रीवा [illegible] [illegible] ह्रस्व [illegible] गवाङ्गुलम्, [illegible] [illegible] [illegible]

मयाङ्गुन तु भवेत्यात् यदा स्वाङ्गुमा ।
गुरुपाणपदाङ्गुन चैव समताख्य सर्वदा । १७८ ।
वैदाङ्गुवा भवेद् पीना हृदयं तु दयाङ्गुलम् ।
दयाङ्गुल चोदरं स्याद् वस्तिर्चैव दयाङ्गुल । १८[illegible] ।
एकविंशाङ्गुलं सक्थि जानु [illegible] पर्वतुल्यं [illegible] ।
एकविंशाङ्गुला जङ्घा गुल्फपादपदाङ्गुलम् । १८१ ।
[illegible]तालप्रमाणस्य मानमुक्तमिद सदा । १८२ ।
[illegible]माङ्गुलं चैव मुखञ्च हृदय तथा । १८३ ।
उदर च तथा वस्तिर्देवतानामिय सर्वदा ।
गुल्फपादञ्च तथा पीना जानु पञ्चाङ्गुलं स्मृतम् ।१८४।
पञ्चविंशाङ्गुलं सक्थि तथा जङ्घा प्रकीर्तिता ।
पञ्चाङ्गुलो मूर्ध्नि मर्त्यदेवतादि प्रकल्पयेत् ।
पञ्चायदक्षाणो वाङ्म दर्शनादि [illegible] सदा । १८५ ।

[illegible] । १७७ । १७८ ।

[illegible] । १८ । १८१ । १८२ ।

[illegible]

प्रसृतौ प्रसृतौ चोभौ ततो शोणप्रमाणको
पाटयेत्तु यथायोगमि सर्वमार्गेषु कम्पयेत् ॥ १८६ ॥
अयताङ्गप्रमाणेन भूमाविव प्रकम्पयेत् ॥ १८७ ॥
दण्डताले तु विक्षेपौ पादौ पञ्चदशाङ्गुलौ ।
पर्वकाङ्गुलयोगश्च ततो [illegible]प्रमाणके ।
दण्डतालोर्ध्वमाने तु ताले तालेऽधिकाङ्गुलम् ।
कम्पयेत् पतो भीमान् मिलयित् च यथा तथा ॥ १८८ ॥
दीर्घोर्ध्वजङ्घा विकटा मूढा [illegible] ।

[illegible] तथा [illegible] प्रयोगिका । दण्डताले [illegible] । तथा दण्डताले [illegible] ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ १८६ ॥

[illegible] इति । [illegible] इति [illegible] । [illegible] ॥ १८६ ॥

[illegible] इति । [illegible] ॥ १८७ ॥

दण्डताले इति । दण्डताले तु पादौ [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति । [illegible] ॥ १८८ ॥

दीर्घेति । दीर्घोर्ध्वजङ्घा विकटा मूढा तथा [illegible]

पैशाची प्रतिमा प्रोक्ता राक्षसी दानवापि वा ॥१९९॥
न पश्चान्नमिता श्रेष्ठा न पुरोन्नमिताधिका ।
चतस्रो मध्यमा प्रोक्ता सप्तभागैस्तदन्तरे ॥२००॥
क्वचित्तु बालसदृशं सदैव तरुणं वपुः ।
मूर्तीनां कल्पयेच्छिल्पी न वृद्धसदृशं क्वचित् ॥२०१॥
सर्वविद्यासु कुशलो राष्ट्रे देवान् प्रकल्पयेत् ।
प्रतिसंवत्सरं तेषामुत्सवान् सम्यगाचरेत् ॥२०२॥
देवालये मानहीनां मूर्त्तिं भग्नां न धारयेत् ।
प्रासादांश्च देवानां जीर्णानुद्धारयेत् सदा ॥२०३॥
देवतां तु पुरस्कृत्य प्रजाः संपीडयेन्न हि ।

[illegible] पैशाची वा राक्षसी प्रोक्ता ॥ १९९ ॥

नेति । [illegible] ॥ २०० ॥

क्वचिदिति । [illegible] ॥ २०१ ॥

सर्वविद्यास्विति । [illegible] ॥ २०२ ॥

देवालये इति । देवतामिति । [illegible]

न मम स्वोपभोगाय विदध्याद् यत्नतो नृप ॥ २०४ ॥
प्रजाभिपीडिता ये ये स तृप्यास्ताय पालयेत् ।
प्रजानन्देन सन्तुष्येत् तद् धैर्ये स्थितो भवेत् ॥ २०५ ॥
इति शुक्रनीतौ राष्ट्रे भव्य चतुर्थाध्यायस्य कोषधर्म
निरूपणं नाम चतुर्थं प्रकरणम् ।

चतुर्थाध्यायस्य पञ्चम प्रकरणम् ।

दुष्टनिग्रहणं कुर्याद् व्यवहारातिदर्शनैः ।
आज्ञया यतिरु नाम स्याधीना च सदा प्रजा ॥ १ ॥
मोहतामिस्रतः मनुष्यः पापप्रचारणात् ।

स्वभोगाय धनं यत्नेन न विदध्यात् न विनियुञ्ज्यात् भोगार्थं न
कुर्यादित्यर्थः ॥ २ ४ ॥ २ ० ४ ॥

प्रजाभिरिति । प्रजाभिर् ये ये समर्थाः पीडिताः कृताः तान्
पालयेत् एवं प्रजानाम् आनन्देन सन्तुष्टेन सन्तुष्टो भवेत् तथा
धैर्ये तु स्थितः भवेत् ॥ २०५ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता
चतुर्थाध्याय चतुर्थप्रकरणव्याख्या
समाप्ता ।

दुष्टेति । व्यवहाराणां विवादविषयाणाम् अतिदर्शनैः सम्यक्
दर्शनैः दुष्टानां निग्रहं कुर्यात्, तथा आज्ञया चेत् आज्ञया निजा-
धीना प्रजा सदा स्यात् यतः प्रजा आज्ञयैव स्वाधीना भवति यथा
तथा नो चेत् न स्वाधीना भवति यतः स्वार्थ निति भावः ॥ १ ॥
मोहेति । इहः पापप्रचारणात् पापाचरणात् । अत्र इह

दृश्यमप्यात्म स्थाम प्रज्ञानी भावन हि तत् ॥ २ ॥
समारम्भिकत्वाविहृति मनुनामगम् ।
पापापारमिहृतिर्येतु दलितपक्ष हि तत् ॥ ३ ॥
अप्रयाधर्मसंख्याम सकसद्प्रविचारतः ।
यावदै वार्तसप्तिविस्म महारसु येन सः ॥ ४ ॥
प्रमयाख्यानुसारेण मोघमोक्षविवर्जित ।
समाजविभाग सामान्य समाज्ञप्सुरोहित ।
समाश्रितमति पश्चेद् व्यवहारामनुषमात् ॥ ५ ॥
नैव पश्येच कार्योपि वादिना सुखवाद् यन ।
स्वपि च तुप भाग्य सम्याचेव कदाचन ॥ ६ ॥

[illegible] ॥ २ ॥

[illegible] ॥ ३ ॥

[illegible] ॥ ४ ॥

[illegible] ॥ ५ ॥

[illegible]

पक्षपाताधिरोपस्य कारणानि च पञ्च वै ।
रागलोभभयद्वेषा वादिनोश्च रहः श्रुतिः ॥ ७ ॥
पौरकार्याणि यो राजा न करोति सुखे स्थितः ।
व्यक्तं स नरके घोरे पच्यते नात्र संशयः ॥ ८ ॥
यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात् कुर्यान्नराधिप ।
अचिरात् तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥ ९ ॥
[illegible] ।
आयुर्बीजहरी राज्ञामस्ति वाक्ये स्वयं कृतिः ॥ १० ॥
तस्माच्छास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत् ॥ ११ ॥

कार्याणि [illegible] ॥ ६ ॥

पक्षे [illegible] ॥ ७ ॥

पौरेति । [illegible] ॥ ८ ॥

यस्त्विति । [illegible] ॥ ९ ॥

[illegible] ॥ १० ॥

तस्मादिति । [illegible] ॥ ११ ॥

यदा न कुर्यान्नृपतिः स्वयं कार्यविनिर्णयम् ।
तदा तत्र नियुञ्जीत ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥ १२ ॥
दान्तं कुलीनं मध्यस्थमनुद्वेगकरं स्थिरम् ।
परत्र भीरुं धर्मिष्ठमुद्युक्तं क्रोधवर्जितम् ॥ १३ ॥
यदा विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।
वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥ १४ ॥
यद्वयवस्था भवेद्राजा योऽन्यस्तद्वचनं सदा ।
तद्वच एव सुविचिन्त्य ग्राह्यं सभ्यवर्ति हि ॥ १५ ॥
व्यवहारविदः प्राज्ञा वृत्तशीलगुणान्विताः ।
रिपौ मित्रे समा ये च धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ॥ १६ ॥

यदेति । दान्तमिति । यदा नृपतिः स्वयं न कुर्यात् तदा तत्र कार्यविनिर्णये [illegible] दान्तं [illegible] कुलीनं [illegible] [illegible] परत्र भीरुं [illegible] धर्मिष्ठम् [illegible] ब्राह्मणं [illegible] नियुञ्जीत ॥ १२ ॥ १३ ॥

यदेति । यदा विप्रो विद्वान् न स्यात् तदा तत्र [illegible] क्षत्रियं वा वैश्यं योजयेत् [illegible] शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्, शूद्रो [illegible] न नियोक्तव्य इति भावः ॥ १४ ॥

[illegible] ॥ १५ ॥

व्यवहारविद इति । [illegible] इति । [illegible] व्यवहारविदः [illegible] प्राज्ञाः [illegible]

निरालस्या जितक्रोधकामलोभाः प्रियंवदाः।
राज्ञा नियोजितव्यास्ते सभ्याः सर्वासु जातिषु ॥ १७ ॥
कीनाशाः कारुकाः शिल्पिकुसीदिश्रेणिनर्तकाः।
लिङ्गिनस्तस्कराः कुर्युः स्वेन धर्मेण निर्णयम् ॥ १८ ॥
अशक्यो निर्णयो ह्यन्यैस्तज्ज्ञैरेव तु कारयेत् ॥ १९ ॥
आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः।
न विब्रूयान्नृपो धर्मं चिकीर्षुर्हितमात्मनः ॥ २० ॥
तपस्विनां तु कार्याणि त्रैविद्यैरेव कारयेत्।
मायायोगविदां चैव न स्वयं कोपकारणात् ॥ २१ ॥

[illegible] प्रियंवदाः [illegible] राज्ञा नियोक्तव्याः ॥ १६ ॥ १७ ॥

कीनाशा इति। कीनाशाः [illegible] कारवः [illegible] शिल्पिनः [illegible] ॥ १८ ॥

अशक्य इति। [illegible] कारयेत् [illegible] ॥ १९ ॥

आश्रमेष्विति। [illegible] द्विजातीनां [illegible] ॥ २० ॥

तपस्विनामिति। [illegible]

धर्माधिकारिणः ... गोपदेशं प्रकल्पयेत् ।
उपजात्यातिप्रोक्तानां गुणानामवलम्बिनाम् ॥ २२ ॥
आरण्यास्तु स्वकैः कुर्युः सार्थिकाः सार्थिकैः सह ।
सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिभिः ॥ २३ ॥
अभियुक्ताश्च ये यत्र यन्निबन्धनियोजिताः ।
तत्रत्यगुणदोषाणां त एव हि विचारकाः ॥ २४ ॥
राजा तु धार्मिकान् सभ्यान् नियुञ्ज्यात् सुपरीक्षितान् ।
व्यवहारधुरं वोढुं ये शक्ताः पुङ्गवा इव ॥ २५ ॥
लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।

[illegible] ॥ २१ ॥

धर्मेति । [illegible] राजा [illegible] ॥ २२ ॥

आरण्या इति । अभियुक्ता इति । आरण्याः [illegible] अभियुक्ताः [illegible] ॥ २३ ॥ २४ ॥

राजेति । ये [illegible] पुङ्गवा इव व्यवहारधुरं वोढुं शक्ताः भवन्ति राजा तान् धार्मिकान् सुपरीक्षितान् सभ्यान् नियुञ्ज्यात् ॥ २५ ॥

लोकेति । [illegible]

यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा ॥ २६ ॥
श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्तव्याः सुविचक्षणाः ॥ २७ ॥
अनियुक्तो नियुक्तो वा यथाज्ञो वक्तुमर्हति ।
दैवीं वाचं स वदति यः शास्त्रमुपजीवति ॥ २८ ॥
सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।
अब्रुवन् विब्रुवन् वापि नरो भवति किल्बिषी ॥ २९ ॥
राज्ञा ये विदिताः सम्यक् कुलश्रेणिगणादयः ।
साहसस्तेयवर्ज्यानि कुर्युः कार्याणि ते नृणाम् ॥ १ ॥

वेदधर्मज्ञाः श्रोतारश्च [illegible] विप्राः [illegible] सा सभा यज्ञसदृशी [illegible] ॥ २६ ॥

श्रोतार इति । [illegible] सुविचक्षणाः वणिजः श्रोतारः [illegible] ॥ २७ ॥

अनियुक्त इति । [illegible] अनियुक्तः नियुक्तो वा [illegible] शास्त्रम् उपजीवति [illegible] दैवीं वाचं [illegible] इत्यर्थः ॥ २८ ॥

सभेति । [illegible] सभा न प्रवेष्टव्या वा [illegible] । अब्रुवन् [illegible] विब्रुवन् [illegible] नरः किल्बिषी पापी भवति ॥ २९ ॥

राज्ञेति । [illegible] राज्ञा सम्यक् विदिताः [illegible] विदिताः ते [illegible] कार्याणि [illegible] कुर्युः ॥ १ ॥

विचार्य श्रेणिभिः कार्यं कुलैर्यन्न विचारितम् ।
गणैश्च श्रेण्यविज्ञातं गणाज्ञातं नियुक्तकैः ॥ ३१ ॥
कुलादिभ्योऽधिकाः सभ्यास्तेभ्योऽध्यक्षोऽधिकः कृतः ।
सर्वेषामधिको राजा धर्म्याधर्म्यनियामकः ॥ ३२ ॥
उत्तमाधममध्यानां विवादानां विचारणात् ।
उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः ॥ ३३ ॥
एवं मार्गमजानानो न विन्द्यात् कार्यनिर्णयम् ।
तस्माद् यत्नसमं कार्यो विवादेषूत्तमो नृपैः ॥ ३४ ॥

विचार्येति । कुलैः स्वस्वविचारनियुक्तैः जातिविशेषैः यत् कार्यं न विचारितं विचारितमिव तत् श्रेणिभिः स्वस्वविशिष्टैः विचारकैः जातिविशेषैः विचार्यम् । श्रेणिभिः अविज्ञातम् अविदितं कार्यं गणैश्च बहुतरविचारदक्षैः जातिविशेषैः विचार्यम् गणाज्ञातं गणै- रज्ञातन्तु नियुक्तकैः राजनियुक्तैः प्राड्विवाकादिभिः विचार्य विचार्यम् ॥ ३१ ॥

कुलादिभ्य इति । उत्तमेति । सभ्याः विचारनियुक्ताः पुरुषाः कुलादिभ्यः अधिकाः श्रेष्ठाः तेभ्यः अध्यक्षः प्रधानविचारकर्त्ता तेभ्यः अधिकः श्रेष्ठः । धर्म्याधर्म्यनियामकः धर्माधर्मनिर्णायक राजा तु उत्तमाधममध्यानाम् उत्तमानाम् अधमानां मध्यमानाञ्च विवादानां विचारणात् सर्वेषाम् अधिकः श्रेष्ठः यतः ईश्वरबुद्धयः प्रभूणां बुद्धयः बुद्धीनां सामान्यजनधियाम् उपरि उपरि चरन्ति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

एवमिति । एवम् एतम् मार्गम् अजानानः प्रभुः कार्यनिर्णयं न विन्द्यात् न जानीयात् तस्मात् नृपैः विवादेषु विशेषेण उत्तमः यत्नसमः कार्यः ॥ ३४ ॥

व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः।
मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत् सभाम्॥ ४५॥
धर्मासनमधिष्ठाय कार्यदर्शनमारभेत्।
पूर्वोत्तरसमौ भूत्वा राजा पृच्छेद् विवादिनौ॥ ४६॥
प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः।
जातिजानपदान् धर्मान् श्रेणिधर्मांस्तथैव च।
समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत्॥ ४७॥
देशजातिकुलानां च ये धर्माः प्राक् प्रवर्तिताः।
तथैव ते पालनीयाः प्रजा प्रक्षुभ्यतेऽन्यथा॥ ४८॥
उद्वाहे दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः।
मध्यदेशे कर्मकराः शिल्पिनश्च गवाशिनः॥ ४९॥

व्यवहारानिति। व्यवहारान् दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः पार्थिवः विनीतः सन् मन्त्रज्ञैः मन्त्रिभिः ब्राह्मणैश्च सह सभां प्रविशेत्॥ ४५॥

धर्मासनमिति। राजा धर्मासनं विचारासनम् अधिष्ठाय कार्यदर्शनम् आरभेत्। पूर्वोत्तरयोः वादिप्रतिवादिनोः समदर्शी भूत्वा विवादिनौ वादिप्रतिवादिनौ पृच्छेत्॥ ४६॥

प्रत्यहमिति। प्रत्यहं प्रतिदिनं देशदृष्टैः लौकिकैः शास्त्रदृष्टैः [illegible] हेतुभिः जातिजानपदान् [illegible] [illegible] धर्मान् [illegible] कुलधर्मांश्च समीक्ष्य [illegible] राजधर्मं विवादविषयं प्रतिपादयेत्॥ ४७॥

देशेति। देशानां जातीनां कुलानां च ये धर्माः प्राक् पूर्वं प्रवर्तिताः ते तथैव पूर्ववदेव पालनीयाः। [illegible], अन्यथा [illegible] प्रजा प्रक्षुभ्यते [illegible] क्षोभं प्राप्नोति॥ ४८॥

उद्वाह इति। दाक्षिणात्यैः दक्षिणदेशवासिभिः द्विजैः मातु

विचार्य श्रेणिभिः कार्यं कुलैर्यन्न विचारितम् ।
गणैश्च श्रेण्यविज्ञातं गणाज्ञातं नियुक्तकैः ॥ ११ ॥
कुलादिभ्योऽधिकाः सभ्यास्तेभ्योऽध्यक्षोऽधिकः कृतः ।
सर्वेषामधिको राजा धर्म्याधर्म्यनियोजकः ॥ १२ ॥
उत्तमाधममध्यानां विवादानां विचारणात् ।
उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः ॥ १३ ॥
एवं ग्रामसभीयानो न लिप्सात् कार्यनिश्चयम् ।
तस्माद् ब्राह्मणः कार्यो विचारेषूत्तमो नृपे ॥ १४ ॥

विचार्यमिति । कुले प्रथमविचारनियुक्ते । जातिविशेषे यत् कार्यं न विचारितं विचारितम् यत् श्रेणिभिः तत्तत्श्रेणिभिः विचारकैः जातिविशेषैः विचार्यम् । श्रेणिभिः अविज्ञातम् अविदित कार्य गणैश्च तदुत्तरविचारकैर्विभिः जातिविशेषैः विचार्य गणाज्ञातं गणै-रज्ञातन्तु नियुक्तकैः राजनियुक्तकैः प्राड्विवाकादिभिः विचार्य विज्ञेयम् ॥ ११ ॥

कुलादिभ्य इति । उत्तमेति । यस्मात् विचारनियुक्ताः कुलाः कुलादिभ्यः अधिका श्रेष्ठा सभ्याः सभ्यविचारकाः तेभ्यः अध्यक्ष अधिक कृतः । धर्माधर्मनियोजकः धर्माधर्मनियामकः राजा तु उत्तमाधममध्यानाम् उत्तमानाम् अधमानां मध्यमानाञ्च विवादानां विचारणात् सर्वेषाम् अधिक भवति तथा यथा ईश्वरबुद्धयः बुद्धीनां उपर्युपरि चरन्ति ॥ १२ ॥ १३ ॥

एवमिति । एवम् ग्रामात् ग्रामम् अधीयानः सन् ग्राम ... निश्चयं न लिप्सात् न जानीयात् तस्मात् यतः विचारेषु विशेष ... ब्राह्मणः उत्तमः कार्यः नृपेण राज्ञा ॥ १४ ॥

व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत् सभाम् ॥ ३५ ॥
धर्मासनमधिष्ठाय कार्यदर्शनमारभेत् ।
पूर्वोत्तरसमो भूत्वा राजा पृच्छेद् विवादिनौ ॥ ३६ ॥
प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।
जातिजानपदान् धर्मान् श्रेणिधर्मांस्तथैव च ।
समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ ३७ ॥
देशजातिकुलानां च ये धर्माः प्राक् प्रवर्तिताः ।
तथैव ते पालनीयाः प्रजा प्रक्षुभ्यतेऽन्यथा ॥ ३८ ॥
उद्वाह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ।
मध्यदेशे कर्मकराः शिल्पिनश्च गवाशिनः ॥ ३९ ॥

व्यवहारानिति । व्यवहारान् दिदृक्षुः [illegible] विनीतः [illegible] ब्राह्मणैः [illegible] सह सभां प्रविशेत् ॥ ३५ ॥

धर्मासनमिति । राजा धर्मासनम् [illegible] कार्यदर्शनम् आरभेत् । पूर्वोत्तरसमः [illegible] समदर्शी भूत्वा विवादिनौ [illegible] पृच्छेत् ॥ ३६ ॥

प्रत्यहमिति । प्रत्यहं प्रतिदिनं देशदृष्टैः [illegible] शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः जातिजानपदान् [illegible] [illegible] कुलधर्मांश्च समीक्ष्य [illegible] स्वधर्मं [illegible] प्रतिपादयेत् ॥ ३७ ॥

देशेति । देशानां जातीनां कुलानां च ये धर्माः प्राक् पूर्व [illegible] प्रवर्तिताः, ते तथैव पूर्ववदेव पालनीयाः रक्षणीयाः, अन्यथा [illegible] प्रजा प्रक्षुभ्यते [illegible] प्राप्नोति ॥ ३८ ॥

उद्वाह्यते इति । दाक्षिणात्यैः दक्षिणदेशवासिभिः द्विजैः मातु

मत्स्यादाश्च मया सर्वे ह्यभिचाररता स्त्रियः ।
उत्तरे मद्यपा नार्यः स्पृश्या दुष्टा रजस्वलाः ॥ ५० ॥
खशजाता प्रगृह्णन्ति भ्रातृभार्यासमन्वयाम् ।
मध्येन कर्मणा नैव प्रायश्चित्तदमार्हकाः ॥ ५१ ॥
येषां परम्परायाता पूर्वजैरप्यनुष्ठिता ।
त एव तैर्न दुष्येयुराचारान्नेतरस्य तु ॥ ५२ ॥
परस्त्रीगमनसक्ता मद्याशक्तरता अपि ।
विवाहयन्ति ... प्राय ... ॥ ५३ ॥

[illegible] ॥ ४९ ॥

मत्स्यादाश्चेति । [illegible] सर्वे [illegible] स्त्रियः [illegible] ॥ ५० ॥

खशेति । [illegible] ॥ ५१ ॥

येषामिति । [illegible] ॥ ५२ ॥

परस्त्रीति । [illegible]

तस्माद्धर्मरता वेदविमुखाश्च सदैव हि ।
महारम्भेण चैतेषां कुर्य्यात् सन्धानं नृपः ॥ ५४ ॥
व्यायामं पश्येत् तु मध्याह्ने पूर्वाह्ने च नियुद्धकम् ।
मनुष्यमारणे लोके साध्वसेऽप्यधिके सदा ॥ ५५ ॥
न कालनियमस्तत्र सदा एव विधेयकम् ॥ ५६ ॥
धर्मासनगतः द्रष्टा राजानं मन्त्रिभिः सह ।
मध्ये विविधमानं यत् प्रतिवचनमथमतः ॥ ५७ ॥
यथा सत्यं चिन्तयित्वा लिखित्वा च समाहितः ।
मत्वा च प्राड्विवि मन्त्री कार्यं नृपाय निवेदयेत् ॥ ५८ ॥

धर्मपरायणाः परलोकपराः निष्कामकर्मेण प्रायशैव इदन्नार्जिता [illegible] वेदविमुखाः [illegible] । अत महारम्भेण एतेषां सन्धानं कुर्यात् ॥ ५४ ॥ ५४ ॥

व्यायामेति । मेति । मध्याह्ने व्यायामं निरीक्षणं कुर्यात् पूर्वाह्ने च नियुद्धं [illegible] पर्य्यालोचनं कुर्यात् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आचरेत् च सदा पूर्वाह्ने मध्याह्ने सायाह्ने वा रात्रौ [illegible] व्यायामं पश्येत् । अत्र कालनियमो नास्ति सदा एव विशेषेण [illegible] ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

धर्मासनगतमिति । धर्मेति । धर्मासनं विचारासनोपविष्ट [illegible] राजानं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मत्वा च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विविच्यमानं यत् [illegible] यत् यथायथं चिन्तयित्वा समाहितः [illegible] लिखित्वा च मत्वा च [illegible] [illegible] यथा [illegible] [illegible] कार्यं निवेदयेत् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

यथाह्यभिगमस्तत्र प्राड्विवाके सह पार्थिवे ।
शास्त्रेण प्रथमस्याऽसौ सभ्यान् प्रतिपादयेत् ॥ १८ ॥
काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् प्रणतं पुरतः स्थितम् ।
किं कार्यं का च ते पीडा मा भैषीर्ब्रूहि मानव ॥ १९ ॥
केन कस्मिन् कदा कस्मात् पीडितोऽसि दुरात्मना ।
एवं पृष्टः स आवेद्य तस्य सम्यग् वचः ॥ २० ॥
प्रसिद्धलिपिभाषाभिस्तदुक्तं लेखको लिखेत् ॥ २१ ॥
अन्यदुक्तं लिखेद्योऽन्यदर्थिप्रत्यर्थिनां वचः ।
चौरवत् शासयेद्राजा लेखकं प्रायशस्त्वितः ॥ २२ ॥

यथाहीति । [illegible] ॥ १८ ॥

काले इति । [illegible] ॥ १९ ॥

केनेति । [illegible] ॥ २० ॥

प्रसिद्धेति । [illegible] ॥ २१ ॥

अन्यदुक्तमिति । [illegible] ॥ २२ ॥

लिखितं तादृशं यस्मान्न विशुद्ध्यति कदाचन ।
तस्माद् पश्यन्ति लिखितं दृष्ट्वैव तीक्ष्णं पौरुषम् ॥१४॥
प्राड्विवाको नृपाभावे दृष्टेनैव समागतम् ॥ १५ ॥
वादिनौ पृच्छति प्राड् वा विवाको विविनक्त्यतः ।
विचारयति सभ्यैर्वा धर्माधर्मौ विवक्ति वा ॥ १६ ॥
सभायां ये स्थिता योग्याः सभ्यास्ते चापि साधवः ॥१७॥
मत्वापारम्पर्येण मार्गेणाधर्षितः परैः ।
आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥ १८ ॥
नोत्पादयेत् स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः ।

लिखितमिति । यस्मात् तादृशं लिखितं कदाचन न विशुद्ध्यति न शुद्धोऽर्थविनश्यं यदि तै यस्मात् तादृशं लिखितं तस्मात् तस्मात्पश्य दृश्य पश्यन्ति साधु तत्र पौरुषं दृश्येत ॥ १४ ॥

प्राड्विवाक इति । प्राड्विवाको विचारयिता नृपाभावे यथार्थं यथाक्रमम् वर्णितम् एव पूर्ववत् दृश्येत ॥ १५ ॥

वादिनाविति । वादिनौ अर्थिप्रत्यर्थिनौ पृच्छतीति प्राड्, विवि-नक्ति विचारयतीति विवाकः अत एव विचारयति प्राड्विवाक इत्यर्थः । स वा न चेत् राजा सभ्यैः सह धर्माधर्मान् विचारयति वा विवक्ति मिथो वदति ॥ १६ ॥

सभायामिति । सभायां ये स्थिताः योग्याः धर्मज्ञाः साधवः सभ्याः ते च साधवः धर्मोपेता इति चेतः ॥ १७ ॥

मत्त इति । मत्तः सभ्यायाम् आह्वानात् व्यवहारविधिना व्यवहारः तदनुसारेण अधर्षितेन मार्गेण यथा धार्मिकैश्च परैः सह । चाव-दित योऽधिकः यथा चेत् यदि राज्ञे आवेदयति तत् आवेदनं व्यव-हारपदं विवादस्थानं हि विषमोऽस्याद्येव ॥ १८ ॥

नोत्पादयेदिति । राजा स्वयं न अस्य राज्ञः पुरुषोऽपि न कार्यम्

न रागेण न कोपेन न मोहेन भवेन्नृपः ।
परैरप्रापितानर्थान् नापि समभीप्सया ॥ ६९ ॥
रत्नानि चापराणि च पदानि नृपतेस्तथा ।
असमेतानि गृह्णीयात् पश्चादिच्छेद्विना ।
नृपकोपभयाभ्यां वा युक्ता चैतानि तत्त्वतः ॥ ७० ॥
प्राप्तो यानिन्दितश्चार्थो नापि राज्ञा प्रचोदितः ।
आवेदयति यत् पूर्वं लोभकः स उदाहृतः ॥ ७१ ॥
नृपेण विनियुक्तो यः परदोषानुदीरयेत् ।
नृप यद्युक्तवेलायां सूचकः स उदाहृतः ॥ ७२ ॥
पश्चिमस्थो पराक्षेपो भावारोपरि मस्तकः ।

कमाद्येव विवाद न कुर्यादित्यर्थः । किञ्च यथा रागेण कश्चिदपि अनुरागेण न कोपेन न मोहेन च न भवेत् तीव्रवेद् समीहि मेव । परन्तु परैः अप्रापितानर्थान् अनाप्तान् अर्थानित्यर्थः लाभेच्छया निवृत्ताश्च न कामयेदिति मेव ॥ ६९ ॥
रत्नानीति । यत् काष्ठे निवेद्य विना निवेदनमग्रेऽपि अर्थ रत्नानि अपराणि तथा गत्वा अत्र पदानि विवाद आनानि तथा नृपकोपभयाभ्यां युक्ता एतानि अहृतानि तत्त्वतः यथार्थेन अनुहीनाद् ॥ ७० ॥
लोभकं लक्षयति प्राप्तेति । न प्राप्तेन अनिन्दितः तथा राज्ञा प्रचोदितश्च न, किन्तु पूर्वम् आवेदयति आवदति च अर्थं लोभक उदाहृतः कथितः ॥ ७१ ॥
सूचकं लक्षयति नृपेणेति । यः परदोषानुदीरयन् परदोषकथनार्थं नृपेण राज्ञा विनियुक्त इत्यर्थः यत् संवदेत् कथयेत् परदोषान् प्रकाशयेत् स सूचकः उदाहृतः ॥ ७२ ॥
पश्चिमेति प्रत्यवस्थापकस्य लक्षणमाह । पश्चिमस्थो इत्यादिनुदारः ।

निपानस्य विनाशी च तथा चायतनस्य च ॥ ७३ ॥
परिखापूरकश्चैव राजच्छिद्रप्रकाशकः ।
अन्तःपुरं वासगृहं भाण्डागारं महानसम् ॥ ७४ ॥
प्रविशत्यनियुक्तो यो भोजनं च निरीक्षते ।
विण्मूत्रं प्रवातानां चैषां कामान् पातयेत् ॥ ७५ ॥
पर्यङ्कासनबन्धी चाग्र्यस्थाननिरोधकः ।
नृपातिरिक्तवेषश्च विधृतं प्रविशेत्तु यः ॥ ७६ ॥
यश्चापद्वारैर्विशेद्वेलायां तथैव च ।
शय्यासने पादुके च शयनासनरोहणे ॥ ७७ ॥

उपाधेयो परस्य धनस्य चापेयकारी धनधानचोरः २ प्राकारस्य उपरि वहुनः प्राचीरलङ्घनकारी ३, निपानस्य पानपात्रस्य तथा चायतनस्य वासस्य विनाशी नाशकः ४ । ५ परिखायाः नगरवेष्टनी कूपस्य धारस्य पूरकः कविताबोधादिति भेदः ६ राज्ञः छिद्रस्य दोषस्य प्रकाशकः ७, यः अनियुक्तः अनादृतः सन् अन्तःपुरं वास गृहं भाण्डागारं धनागारं वा महानसं रन्धनशालां प्रविशति ८ । ९ । १ । ११, यः भोजनं निरीक्षते भोजनसमये निरीक्षणादिति भावः १२ विण्मूत्रं प्रवातानां विण्मूत्रं त्यजन् भावेऽत्र कामान् चापात् चैषां मनोज्ञा १३ । १४ । १५ । १६ यस्तु अपरः पर्यङ्क यस्य द्वार-पर्यङ्की गौरवभागितः १७ अग्र्यस्थानस्य अग्र्यस्थानस्य निरोधकारी १८ नृपातिरिक्तवेषः राजाधिकवेषधरः १९ यथा वा विधृतः निषेधेन धृतः यत्र निषेधकाले यदि भावः प्रविशेत् प्रवर्त्तितिरिति भेदः २ यः अपद्वारैः द्वारव्यतिरिक्तेन मार्गेण वेलायां तथा च आज्ञाम् अवश्याक्षणे दर्शने विशेत् सत्वरमिति भेदः २१ । २२ शय्यायां शय्यासने चासने च तथा पादुके यदि नृपस्यमित्येव चार्थः । पादुकाधिकारः शयनासनरोहणे शयने आसने आरोहणे

राजन्यासन्नमनी प्रतिष्ठति समीपतः ।
राज्ञो विशिष्टवेषी वाममृतपिहितासनः । ७८ ।
मध्यमग्रामरचयो गायक परिषायकः ।
समभागेन तास्म न पत्नीसा सभवेत् तु वः । ७८ ।
पमिशुमनमापी च नृपाङ्गीमन पम च ।
एकवासाङ्गमाभ्यन्तो मुग्धपीमाग्नकल्पितः । ८ ।
विचित्रिताङ्गः समी च परिषानविभूतकः ।
शिरःप्रक्षालयन्येव हिङ्गार्षे बचतापट । ८१ ।
भासश्री मुग्धवेगाय मावकर्षोमिदर्भेण ।
इन्तोवं चमकर्येव मर्यनाशाविमोचकः ।
राज्ञः समीपे पचामभ्यवत्सितानि धर्मित चि । ८२ ।

रीकचे राजन्यौ च वर्जन तरपीरे दर्ष पीतमपु चमहनम भद्द-
भारीमर्थः २२ । २४ । २५ पव वापचमवने मवमाह्रे राज्ञि वनी
वत महर्षिणो निकति २६ राजः विशिष्टवेषी मम वेषः २७ वामृत
पिहित मर्षीमम् वायम् वरयान पेन क्षमोऊ वमहनमा पर
वनजलापीठकः २८ मध्यम ग्रामरचयोः गायक च परिषायक
२९ । १ । ३१ पव वस पातेज भवेत मान्यव इत्यौषविधि
भार वत्नीसा भवेत् ३३ पमिशुमः वृ मपाते पज्ञा ३४ वमा-
श्रीमनः राजविन्दुः ३५ एकवासाः एकवसः ३६ वमश्नः वैमाम-
वेषः ३७ मुग्धवेषः मवल्पितः ३० वपश्रिमः ३८ विचित्रिताङ्गः
विचित्रमरीरः ३९ सभी ४० परिषानम परिवेषवमन विभूतकः
मण्डन ४१ शिरःप्रक्षालयः वाहूपिमा ४२ हिङ्गार्षे वचतपट
[illegible] ४३ भासश्री [illegible] ४४ मुग्धवेगा मम
परिषयमा ४५ भावकर्षौ [illegible] वर्षवाही ४६ ।
४७ । ४८ समीप वनपा [illegible] ४९ तथा पच-

आज्ञोल्लङ्घनकारित्वं स्त्रीवधो वर्णसङ्करः ।
परस्त्रीगमनं चौर्यं गर्भश्चैव पतिं विना ॥ ८१ ॥
वाक्पारुष्यमवाच्यं यद्दण्डपारुष्यमेव च ।
गर्भस्य पातनं चैवेत्यपराधा दशैव तु ॥ ८२ ॥
उत्कृती यत्रघाती चाज्ञाभिदस्य तथैव च ।
राज्ञो द्रोहप्रकर्त्ता च तन्मुद्राभेदकस्तथा ॥ ८३ ॥
तदभ्यन्तरमन्ता च बद्धस्य च विमोचकः ।
अस्वामि विक्रयं दानं भागं दण्डं विधित्सति ॥ ८४ ॥
पटहाघोषणाच्छादी द्रव्यमस्वामिकं च यत् ।
राजावलीढद्रव्यं च यच्चैवाङ्गविनाशनम् ॥ ८५ ॥

[illegible] ९, [illegible] [illegible] ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

आज्ञेति । [illegible] । आज्ञाया उल्लङ्घनकारित्वम् [illegible] १ स्त्रीवधः २ वर्णसङ्करः ३ परस्त्रीगमनम् ४ चौर्यं ५, पतिं विना [illegible] गर्भः ६ वाक्पारुष्यम् ७ [illegible] ८ दण्डपारुष्यम् ९, गर्भस्य पातनम् । इति दश अपराधाः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

[illegible] । [illegible] १, [illegible] २, राज्ञः द्रोहकर्त्ता [illegible] ३, तन्मुद्राभेदकः [illegible] ४, [illegible] ५, [illegible] ६ [illegible] ७ ८, [illegible] दानं भागं दण्डं [illegible] ८, [illegible] ९ [illegible] १,

...प्रतिपद्याप्युपयोगानि पण्डिताः ॥ ८८ ॥
उक्तः स्वरूपभेदो गर्वितस्य एव हि ।
महासमयातिमानो वादो दण्डमवाप्नुयात् ॥ ८९ ॥
पठितेषु अर्पितं राज्ञे तदापि दण्डमर्हकम् ।
मर्षितं ... ॥ ९० ॥
स पूर्वपक्षः सभ्यादिस्त्र विचार्य यथार्थतः ।
अर्थितः पूर्ववेदीन तथाकामविधि समीत ॥ ९१ ॥
वादिनविभित वाक्यं श्रुत्वा राजा विशुद्धयेत् ॥ ९२ ॥

[illegible] ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

[illegible] ॥ ८९ ॥

[illegible] ॥ ९१ ॥

[illegible] ॥ ९२ ॥

अबोधयित्वा पत्र ये ह्युत्तरं दापयन्ति तान् ।
रागाल्लोभाद् भयाद् वापि स्मृत्यपेतादिकारिणः ।
सभ्यादीन् दण्डयित्वा तु ह्यधिकाराद्विवर्तयेत् ॥ ८३ ॥
याच्यायाच्य विचारे तु सविचार्य समाचरेत् ।
अप्राप्तपूर्वपक्षं तु वादिनं संनिरोधयेत् ॥ ८४ ॥
राजाज्ञया सत्यकृते मध्यमागमिमक्षरे ।
निरात्मसैन्निरोधेय दण्ड्यपाक्षपारिभिः ॥ ८५ ॥
समर्प्य स्वं प्रतिहन्तमुत्क्रामन्त च तत्र च ।
नासेधयेद् विवादार्थी यावदाह्वानदर्शनम् ।
आसेधितं तु यपर्धराज्ञया वा नृपस्य च ॥ ८६ ॥
स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात् कर्मणस्तथा ।

अबोधयित्वेति । ये अधिकारिणः राजपुरुषाः रागात् लोभात् भयाद् वा पत्र [illegible] अबोधयित्वा [illegible] दापयन्ति तान् सभ्यादीन् [illegible] दण्डयित्वा अधिकारात् [illegible] निवर्तयेत् ॥ ८३ ॥

याच्येति । [illegible] राजा विचारे याच्यायाच्य [illegible] ॥ ८४ । ८५ ॥

समर्प्येति । [illegible] ॥ ८६ ॥

स्थानासेध इति । [illegible]

बहुभिः धीराधीनो नाभिवदेद् विवदेत् ॥ ९७ ॥
अस्मिन्निव निराधीन आहारोच्छ्वासमात्रिभिः ।
धार्यवद्रमाधिपे स दण्ड्यो न लोतिक्रमी ॥ ९८ ॥
धार्यमपाय धारित धार्ये याऽतिवर्त्तते ।
स विनिमयोऽस्मात्र कुर्वीतामीषां दण्डमाप्नुयात् ॥ ९९ ॥
स्वस्वाभियोगं कुर्वीत तस्मिन्नागमयोगतः ।
तन्निमाह्वानयोग्यानां मुद्रया पुरुषेण वा ॥ १०० ॥
महासत्तां तु संसर्गो इत्युभूतव्यवस्पर्शा ।
शोकाभिद्रमनात् तस्य विनाशमाप्ति निश्चयम् ॥ १०१ ॥

[illegible] ॥ ९७ ॥

[illegible] ॥ ९८ ॥

[illegible] ॥ ९९ ॥

[illegible] ॥ १०० ॥

[illegible]

महाव्याधिर्विषमर्याभिशाकुनाम् ।
मार्गोतिपातिव्यमनिष्टपकार्योंमबाक्रमाम् ।
मत्तोन्मत्तप्रमत्तानाम् नाशानयेत् प ॥ १०२ ॥
न हीनपक्षां युवतीं शुभे कार्ता प्रसूतिकाम ।
मवर्णोत्तमां कन्यां नाशातप्रमुक्ता स्त्रिय ॥ १ ३ ॥
निर्विघ्नामो रोगार्तो यिमहस्य कर्मे स्थित ।
अमिद्रुतम्पाप्येन राजकार्योपतप्तका ॥ १ ४ ॥
रात्रौ प्रचारे गायाना मध्याघाषि कपोलमः ।
स्त्रियमपापि तस्मात्समायुपोयाय विपद्दे ॥ १ ५ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

मनासम्यक्कारस्य दूतो कर्मोऽस्य यो मती ।
विमसम्याय नामैषा न चैतामाज्ञवैन् च ॥ १ ६ ॥
नदीमन्तारमान्तारदुर्दैमापन्नमाविषु ।
भसितस्य परामैवसुखामम् मापराम्रयात् ॥ १ ७ ॥
ग्राम वैर्य च विभाग कायार्थो च यथावकम् ।
पक्कारीनमपि सर्वैर्भिरात्रागवैव च ॥ १ ८ ॥
प्रात्वाभिर्याम सेऽपि प्रथमे प्रमजितादय ।
तामप्याज्ञामयैज्ञाभा सुखार्यैश्चकापयम् ॥ १ ९ ॥

विमर्वे दयावधारे आपुरीमाः वैनिबहस्य यथाज्ञमनसाराः सम मौक्षमय इवः दोषकामौदय, दामोज्य दामकनपि सधुमार मर्वो नवकनपि निवृत्ताः तथा निवत्ताः विधाय ययाः न भावैयाः न परदोषभीयाः । सब यदान् निर्वैव कामादीव न चाज्ञाः मोन् । सम च आधीनत्वे निर्विराज्ञायादे अहरातो निवेदरोपाय इति इतीर्जितायम् ॥ १ ३ ॥ १ ५ ॥ १ ६ ॥

नदीति । नदीसमरथे कामारे इमयकथायाँ दुर्दैमे वनप्रपादिव दाबोनदूरादिषु भाविव यथा वै भरादेर्थ वदव कार्य दरकल वमपरोषवु धनमायन् धविमायवु न परदाज्ञ यावु न सम रात्री मेऽहवा ॥ १ ७ ॥

कामविति । यथा कार्य वैव कामीयो यथावध भोरकवायच विभाग सपकादीषु दोषितमयोऽपि कार्ये: विविक्तादिमि सर्वे सर्वे सम्यद् माज्ञामवेद् ॥ १८ ॥

प्रात्वैति । ये यथा यभिवोम प्राप्ता सर्वे कमजितादयः यथादिरणोयजितायथता आदिदेव सामयकमप्रयाणयोर्थ प्र-पष । नु भवेद, दाभा इयमावैनु सापु यपि यथोक्तम सम आज्ञामवेद् ॥ १ ९ ॥

व्यवहारानभिज्ञेन ह्यन्यकार्याकुलेन च।
प्रत्यर्थिनार्थिना तज्ज्ञः कार्यः प्रतिनिधिस्तदा ॥ ११० ॥
अप्रगल्भजडोन्मत्तवृद्धस्त्रीबालरोगिणाम्।
पूर्वोत्तरं वदेद् बन्धुर्नियुक्तो वाथवा नरः ॥ १११ ॥
पिता माता सुहृद् बन्धुर्भ्राता सम्बन्धिनोऽपि च।
यदि कुर्युरुपस्थानं वादं तत्र प्रवर्तयेत् ॥ ११२ ॥
यः कश्चित् कारयेत् किञ्चिन्नियोगाद् येन केनचित्।
तत् तेनैव कृतं ज्ञेयमनिवर्त्यं हि तत् स्मृतम् ॥ ११३ ॥
नियोगितस्यापि भृतिं विवादात् षोडशांशिकीम्।
विंशत्यंशां तदर्धां वा तदर्धां च तदर्धिकाम् ॥ ११४ ॥

व्यवहारानभिज्ञेनेति। प्रत्यर्थिना प्रतिवादिना अर्थिना वादिना च व्यवहारानभिज्ञेन व्यवहारे अभियोगव्यापारे अनभिज्ञेन अथवा अन्यकार्याकुलेन कार्यान्तरव्यग्रेण तदा तज्ज्ञः व्यवहारज्ञः प्रतिनिधिः कार्यः ॥ ११० ॥

अप्रगल्भेति। बन्धुः पितृव्यादिः अथवा नियुक्तः प्रतिनिधिरूपेणेति भावः नरः अप्रगल्भानाम् जडानाम् उन्मत्तानाम् वृद्धानां स्त्रीणां बालानां रोगिणाम् पूर्वोत्तरम् अभियोगं प्रतिवचनं वदेत् ॥ १११ ॥

पितेति। पिता माता, सुहृत्, बन्धुः भ्राता अथवा सम्बन्धिनः यदि उपस्थानम् अभियोगादिकर्तव्यमिति कुर्युः तदा तत्र वादं विवादं प्रवर्तयेत् चालयेत् ॥ ११२ ॥

य इति। येन केनचित् जनेन नियोगात् वा कश्चित् जन किञ्चित् कार्यं कारयेत् तत् तेनैव नियोजकेनैव कृतं ज्ञेयम् तत् नियुक्तकृतम् अनिवर्त्यम् प्रत्यावर्तनीयं स्मृतम् ॥ ११३ ॥

नियोगितस्येति। नियोगितस्य नियुक्तस्य भृतिं वेतनम् विवादस्य

यथा कृष्यादिकं कार्यं हीना हीना मतिस्तथा।
यदि बहुनियोगी स्यादन्यथा तस्य पातकम् ॥ ११४ ॥
अन्यथा व्यवहारस्य नियामस्याऽन्यथा न हि।
अन्यथा मतिमन्तस्त्व दूषयेत नियोगिनम् ॥ ११५ ॥
कार्यो नित्यो नियोगी न नृपेण स्वमतीप्सया।
मासेन लभ्यता कृत्यम् नियोगी दक्षमर्हति ॥ ११६ ॥
यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत्।

[illegible] ॥ ११३ ॥

यथेति । [illegible] यथा कृष्यादिक [illegible] तथा तथा हीना हीना मति [illegible] ॥ ११४ ॥

अन्यथ इति । [illegible] ॥ ११५ ॥

कार्यो इति । [illegible] नियोगी [illegible] ॥ ११६ ॥

न इति । यः भ्राता न पिता न पुत्र न नियोगकृत् [illegible]

पाणप्रहारी दण्ड्यः स्यात् पादप्रहारिषु द्विगुणम् । ११८ ।
तर्जनीमङ्गुष्ठम्भिन्न मोरिष्ठो मधिकाय यो ।
निष्कुणा पाय पतितामातामाहाम्मिपने ॥ ११९ ॥
प्रमत्तयित्वा वा न तु वाटिनी तु मतो मनि ।
तनपुमो विवर्त्तेत् तक्षणो ह्यन्यथा तु निवर्त्तयेत् ॥१२० ॥
मनुष्यमारणे मोचे परदारामिमर्षने ।
धमलमचणे चैव कन्यावरणदूषणे ॥ १२१ ॥
पारुष्ये कूटकरणे नृपद्रोहे च साहसे ।
प्रतिभिधिन दातव्य मता तु विवर्त्तेत् स्वयम् ॥ १२२ ॥

अ [illegible] ॥ ११८ ॥

[illegible] ॥ ११९ ॥

[illegible] ॥ १२० ॥

[illegible]

आहूतो यत्र नागच्छेद् दर्पाद् बन्धुबलान्वितः ।
अभियोगानुरूपेण तस्य दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ १२२ ॥
दूतेनाह्वानितं प्राह्वाययेच्च प्रतिवादिनम् ।
तदा राजा तयोर्विद्वान् यथावत्प्रतिभूस्ततः ॥ १२४ ॥
राजाज्ञयाहृत्तमिति दृष्टमासि तथाङ्गिते ।
एतमाधिं दापयित्वा प्रभावात् मे न भय कश्चित् ॥१२५॥
आहूत न करिष्यामि कर्मभावं च प्रतिमान् ।
यस्तीति न च निर्मीतत्त्वीगुणोस्तद्भित ॥ १२६ ॥

यथा वादिने [illegible] विवाद [illegible] प्रतिनिधिः च [illegible] यथो
न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १२१ ॥ १२२ ॥

आहूत इति । यत्र विवादे [illegible] आहूतः [illegible] [illegible] बन्धु
बलान्वितः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
विवाद [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अभियोगानुरूपेण
अभियोग [illegible] [illegible] दण्डं [illegible] ॥ १२२ ॥

दूतेनेति । दूतेन [illegible] [illegible] [illegible] प्राह्व
[illegible] [illegible] [illegible] प्रतिवादिनं [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] राजा तयोः [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ॥ १२४ ॥

[illegible] राजाज्ञयेति । [illegible] [illegible] [illegible] राजाज्ञ
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] दापयित्वा [illegible]
[illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] करिष्यामि [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible]

प्रगल्भो मधुरविश्वस्तामयीनो विश्रुतो वशी ।
उभया प्रतिभूर्ग्राह्य समर्थ कार्यनिर्णये ॥ १२० ॥
विवादिनौ सविश्रब्ध ततो वाद प्रवर्तयेत् ।
स्वमुखौ परमुखौ वा स्वशक्त्या पुरुषघ्नौ ।
असाधनो तत्समिच्छु कूटसाधनयत्नवान् ॥ १२८ ॥
प्रतिवादोपनिसु म साध्य सत्कारपाञ्चितम् ।
निश्चित लोकसिद्धं पच पक्षविदो विदु ॥ ११८ ॥
स्वल्पाक्षरप्रभूतार्थं च प्रमाणागमवर्जितम् ।
विरुद्धहीनाधिकम् भाषादोषा उदाहृता ॥ ११९ ॥

निष्कार वशीकृत्योद यतेन समयप्रतिभूतः । प्रगल्भः मधुरः
कार्यविचक्षणः सज्जनेषु विनायी अनधीनः कालीनः विश्रुतः विख्यातः
च [illegible]
[illegible] वादिप्रतिवादिनोः कार्यनिर्णये कार्यनिरूपणार्थ
म्[illegible] ॥ ११८ ॥ ॥ ११९ ॥ १२० ॥

विवादिनाविति । स्वाधनौ विवादकारणकर्मिनौ स्वमुखौ स्वयौ ते
परमुखौ परामोषी वा स्वशक्त्या विश्वस्तमेव पुरुषघ्नौ शोधयानयौ
विवादिनौ सविश्रब्ध मतः स्वमात कूटसाधनवत्त्वा स्वीयसाधन
स्वदेहेन सम साधनम् स्वत्वः तन् वादे प्रवर्तयेत् दापयि
बेन ॥ ११८ ॥

प्रतिवा दि । प्रतिवादि भाषाविषया प्रतिकृता प्रतिवादोपनिषु म
प्रतिवा वचननिर्देशः प्रज्ञा दोषक निवृत्त एतिमं सत्कारपाञ्चित
उपाख्यवचन निश्चितम् स्वसिद्धम लोकसिद्ध सनवौषिवविवादः
साध्यम् पक्षविदो विदुः जानन्ति ॥ ११८ ॥

स्वल्पाक्षरेति । स्वल्पाक्षम् अक्षराल्पबोधकम् प्रभूतार्थम् अभि-
प्रेतार्थप्रदर्शक प्रमाणागमवर्जित प्रमाणेन आगमेन वेदादिना च

अग्रमिव निरायाय निरय निष्यसोऽग्रजम् ।
अमाप्य वा विवह वा पद्मामास विमजयेत् ॥ ११७ ॥
न कैर्नचिन्नु तौ हन्त मोऽग्रमिव प्रवाहत ।
मर्द मूर्षेन संयता मन्थापुत्रेण ताड़ित ॥ ११९ ॥
अधीवे सुभरं नाति स्मीडे विहरत्ययम् ।
भर्तो मामसुपकारं मम गेहसमीपत ।
इति चैव निरायाय निष्य याजनमेव तत् ॥ ११८ ॥
मदा मद्यत्तकन्थायां कामाता विहरत्ययम् ।
मम भर्ता न दन्येष महीऽम न प्रमापते ।
विमवमिति तद्वदेयमशाप्य विवाहकम् ॥ ११७ ॥

इति वैवाहीनायि भीनवैराम् अविवदैर्नां वा अव अन्न
वैनाथि वैवैशिव्वा रते नायम्रोषाः आवाता अतिपावायाम घोषा
वदाचुताः वक्षा ॥ ११ ॥

अर्थिमविति। अर्थिव निरायायं निर्थि विषनोजनम्
अवाप्य बाव्याविव वा विवाह वाव्य बवावाव बच्ची दवि च।
स पद्माराय विवाहेत् न अनुवीयात् नाकेदि चेव ॥ ११ ॥

चेति। न कैर्नचिद् न भूत वत्व च अर्थिक महापूत
वत्र बवा वत्र मूर्षेन मवोहवारवैव मह्य बवा मन्थापुत्रेण
मन्थाया बवायवत्वा भुत न ताड़ित इति ॥ ११ ॥

अधीमे इति। निरायाय वत् विषयोजनाद तत् बवा अर्थं
वावेवे विवाहके तुव्वत् वानीवे वर्तन नाति नावनीयवा वार्वीव
मवोव। तथा विहरति विषु वव वैष्णवीव्वा मद्यवजवती
वार्षव वव तुवे हार वचो दवति इति ॥ ११ ॥

बदेति। वव वावाया मद्यवन्थायां वदा विहरति तथापि

मद्गु पश्यतो लोको ब्रूयात् न न मन्दति ।
निरवमिति वा प्रेष नियमोगमेव वा ॥ ११५ ॥
यावदिला तु यत् काम्य समेद्यर्थ वदेदसौ ।
प्रव्ययाभवात् वादी हीनो दण्ड्य स स्मृत ॥११६॥
विनिश्चिते पूर्वपक्षे ग्राह्याग्राह्यविशोधिते ।
प्रतिज्ञाते स्थिरीभूते लेखयेदुत्तरं ततः ॥ ११७ ॥
तत्राभियोक्ता प्राक् पृष्टो ह्यभियुक्तस्त्वनन्तरम् ।
प्राड्विवाक सदस्याद्यैर्लपेदग्रे परं ततः ॥ ११८ ॥
श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ ।

अत न वर्ते दण्ड मयाप्रा निवर्तमिति पदार्थम् । अत यत न प्रवर्त्तते न वर्तयति निवर्त्तयति विरहण दण्डम् ॥ ११४ ॥

मद्गुवेति । लोका यत इ येन दण्डेन च न ब्रूयात् न इत्यियो भवति न च मन्दति इति निरव वा नियमोगम वा दण्डम् ॥ ११५ ॥

यावदितेति । व वादा काव्यम् पर्वनियमः यावदिता समेदु तत् इति येन यतो वादी अमर यदेव च वादी अव्ययाभवात् हीन अभियोगम् भवः पराजयाभियोग दण्डयः इत्यत्र चतः ॥ ११६ ॥

विनिश्चिते इति । प्रतिज्ञाते पूर्वपक्षे ग्राह्याग्राह्याभ्याम् च शाम्यो विशोधिते पक्षे यत एव विनिश्चिते तथा स्थिरीभूते सति ततः उत्तर लेखयत् प्रतिवादिनेति शेषः ॥ ११७ ॥

तत्रेति । तत्र विवादे प्राक् अभियोक्ता पश्चात् अनन्तरम् अभि युक्तः प्रष्टव्यौ इत्य विचारितः स्यात् तत्र अनयोः पृष्टयोः अनन्तर सदस्याद्यैः विचार्यमाणयोरुत्तरयोरिति प्राड्विवाकः अनन्तर इत्यत्र विचा मलक्षितम् प्राड्विवाको विचारयेदिति भावः ॥ ११८ ॥

श्रुतार्थस्येति । प्रतिवादिना पूर्वावेदकस्य वादिनः सन्निधौ श्रुता

यद्यस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् ।
यस्माद्यामस्यमिदं तद्विदुः प्रतिवादिना ॥ १८९ ॥
असन्दिग्धमयात् प्रज्ञातावस्थमतिसूरि च ।
पक्षैकदेशे व्याप्य यत् तत् तु नैवोत्तरं भवेत् ॥१९० ॥
न चाकृतो वदेत् किञ्चिदोषो ह्युत्तरं स स्मृतः ॥१९१॥
पूर्वपक्षे यथार्थे तु न दद्यादुत्तरं तु च ।
प्रत्यर्थी दापनीयः स्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ॥ १९२ ॥
मोहाद् वा यदि वा शाठ्याद् यन्नोक्तं पूर्ववादिना ।
उत्तरान्तर्गतं वा तत् प्रक्षेप्यमुभयोरपि ॥ १९३ ॥

यद्य वादिनोऽर्थविवक्षितस्य व्यापकं व्यापकम् व्याप्यदथम् सारम् अस-
न्दिग्धं सन्देहरहितम् अनाकुलं व्याकुलेन दोषप्रतिपादविरहेण अथवा
व्यापकं पूर्वपक्षविरुद्धं उत्तरं वैतत् इति तत्त्वकम् यत् उत्तर
विदुः दोषरहितं वादीभि भेदः ॥ १८९ ॥

असन्दिग्धमिति । असन्दिग्धं सन्देहरहितम् एव वा प्रत्युतमिति अव्याकुलं प्रज्ञातात् प्रसूताय व्यक्तः । यत् व्यापकम् अतिमति ... तथा पक्षैकदेशे तु किन्तु यथार्थे व्याप्य यत् पक्षविशेषकः यत् तत् उत्तरं नैव भवेत् ॥ १९० ॥

न चेति । न यथार्थी प्रत्यर्थी वा व्याकुलः सन् न किञ्चित् वदेत् न दीनं वदति तदुत्तरं भवेत् ॥ १९१ ॥

पूर्वपक्षे इति । यथार्थे पूर्वपक्षे सति न प्रत्यर्थी उत्तरं न दद्यात् च सामादिभिः सामदानादिभिः उपक्रमैः उपायैः दापनीयः ... इत्यर्थः ॥ १९२ ॥

मोहादिति । मोहात् अज्ञानात् वा शाठ्यात् वा पूर्ववादिना यत् न उक्तं पूर्वपक्षे इति भावः यत् उत्तरान्तर्गतम् प्रतिवादिना उत्तर ... मोहनिबन्धनं ... वा विविधं तत्

सत्यं मिथ्योत्तरञ्चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।
पूर्वन्यायविधिश्चैवमुत्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥ १४४ ॥
अङ्गीकृतं यथार्थं यत्साध्यन्तु प्रतिवादिना ।
सत्योत्तरन्तु तज्ज्ञेयं प्रतिपत्तिश्च सा स्मृता ॥ १४५ ॥
श्रुत्वा भाषार्थमन्यस्तु यदि तं प्रतिषेधति ।
अर्थतः शब्दतो वापि मिथ्या तज्ज्ञेयमुत्तरम् ॥ १४६ ॥
मिथ्यैतन्नाभिजानामि तदा तत्र न सन्निधिः ।
अजातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्या चतुर्विधम् ॥ १४७ ॥
अर्थिना लिखितो ह्यर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा ।
प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥ १४८ ॥

[illegible] जनयोः वादिप्रतिवादिनोः यथाभाग [illegible] प्रश्नादि [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १४३ ॥

चतुर्विधेति । उत्तरं चतुर्विधं स्यात् । यथा—सत्यं मिथ्योत्तरं प्रत्यवस्कन्दनं पूर्वन्यायविधिश्च ॥ १४४ ॥

अङ्गीकृतमिति । वादिना यत्र यथार्थं यद् साध्यं प्रतिवादिना अङ्गीकृतमेव तद् सत्योत्तरं विज्ञेयं सा च प्रतिपत्तिः कथ्यते ॥ १४५ ॥

श्रुत्वेति । अन्यस्तु प्रतिवादी तु भाषार्थं पूर्वपक्षं श्रुत्वा अर्थतः शब्दतः यदि तं प्रतिषेधति च [illegible] तदा तद् मिथ्योत्तरं ज्ञेयम् ॥ १४६ ॥

मिथ्येति । मिथ्या च चतुर्विधम् यथा—एतद् मिथ्या, एतद् अहं न अभिजानामि तदा [illegible] [illegible] [illegible] तत्र सन्निहितः [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] तत्र [illegible] [illegible] [illegible] इति ॥ १४७ ॥

अर्थिनेति । अर्थिना यः अर्थः लिखितः प्रत्यर्थी यदि तं

भक्तिमर्थे समानेन पाद पूर्वमभूत् तदा ।
जितोऽयमिति चेद् ब्रूयात् प्राश्न्याय स उदाहृतः ॥१४८
अवपन्नेन सम्यो वो सार्थिमिमावदाम्यहम् ।
मया जित पूर्वमिति प्राश्न्यायमपि विधिः स्मृतः ॥१४९ ॥
अन्योऽन्यस्मिं समर्थस्तु वादिनोः पक्षमुत्तरम् ।
न हि पश्यन्ति ये सभ्या कल्पयामो चौरवत् सदा ॥१५०
विविधे मोक्षिते सम्यक् सति निर्णीय उत्तरे ।
यदि मत्वाविनोर्वापि क्रिया कारणमिष्यते ॥ १५१ ॥
पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरात्मकः ।
क्रियापादस्तृतीयस्तु चतुर्थो निर्णयाभिधः ॥ १५२ ॥

विविधम् वर्षे [illegible] वादम् ब्रूयात् [illegible]
[illegible] हि [illegible] ॥ १४८ ॥
भक्तिमिति । [illegible] पाद: अभूत्,
[illegible] जित [illegible] इति [illegible] यदि ब्रूयात् [illegible]
प्राश्न्यायः [illegible] ॥ १४८ ॥
[illegible] । प्राङ्न्यायः [illegible] —[illegible] । [illegible]
पूर्वं जित इति [illegible] वा [illegible] [illegible]
[illegible] ॥ १५० ॥
अन्योऽन्यस्मिन्निति । ये सभ्याः [illegible]
[illegible] न
हि [illegible] चौरवत् [illegible] ॥ १५१ ॥
विविधे इति । विविधे [illegible] निर्णीते
[illegible] क्रिया [illegible]
[illegible] कारणं [illegible] ॥ १५२ ॥
पूर्वपक्ष इति । पूर्वपक्ष: [illegible] इति [illegible]

कार्य्यं हि साध्यमित्युक्तं साधनन्तु क्रियोच्यते ।
पूर्वी तृतीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत् ॥ ११४ ॥
चतुष्पाद् व्यवहारः स्यात् प्रतिपत्त्युत्तरं विना ॥ ११५ ॥
प्रमाणानाम् विवादेषु पश्चेद वा कार्य्यगौरवात् ॥ ११६ ॥
यत्र भाव्यधिका पीड़ा कार्य्यं बाध्यधिकं भवेत् ।
पूर्वोक्तमपतो वापि भवेत् पूर्वं विचारयेत् ॥ ११७ ॥
[illegible] भावना ॥ ११८ ॥

द्वितीयः पादः क्रियापादः [illegible] चतुर्थः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ११४ ॥

कार्य्यमिति । [illegible] कार्य्यमिति [illegible] क्रिया [illegible] [illegible] [illegible] तस्मात् पूर्वी तृतीयपादे [illegible] प्रतिपादयेत् [illegible] [illegible] ॥ ११५ ॥

चतुष्पादिति । [illegible] क्रिया [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रतिपत्त्युत्तरं [illegible] [illegible] क्रियापादस्य [illegible] [illegible] ॥ ११६ ॥

प्रमाणानामिति । प्रमाणानाम् [illegible] [illegible] विवादानु [illegible] वा कार्य्य [illegible] गौरवात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ११६ ॥

यत्रेति । यत्र वा पीड़ा भाव्यधिका [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वापि [illegible] पूर्वोक्तमपतः [illegible] पूर्वं [illegible] विचारयेत् [illegible] [illegible] विचारये-दित्यर्थः ॥ ११७ ॥

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ११८ ॥

साध्यस्य साधनार्थं हि निर्दिष्टा यस्य भावना ।
विभावयेत् प्रतिज्ञातं सोऽखिलं लिखितादिना ॥१५९॥
न चेदस्मिन् विवादे तु क्रिया स्याद् वादिनोर्द्वयोः ॥१६०॥
मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि ।
प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम् ॥१६१॥
कारणात् पूर्वपक्षोऽपि उत्तरत्वं प्रपद्यते ॥ १६२ ॥
ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ।
तत् साधनन्तु द्विविधं मानुषं दैविकं तथा ॥१६३॥
क्रिया साक्षिलिखितं भुक्तिः साक्षिपत्रेति मानुषम् ।
दैवं घटादि तच्च भूतानामावियोगमेव ॥ १६४ ॥

साध्यस्येति । साध्यस्य प्रमेयस्य साधनाय प्रमाणाय यस्य अर्थिनः भावना निर्दिष्टा कथिता सः लिखितादिना साधनेन अखिलं प्रतिज्ञातं विभावयेत् प्रतिपादयेत् प्रमाणैरित्यर्थः ॥ १५९ ॥

न चेति । अस्मिन् विवादे द्वयोः वादिनोः अर्थिप्रत्यर्थिनोः क्रिया साधननिर्देशार्थं स्यात् न च स्यात् एकेनैव क्रिया निर्देश्या इति भावः ॥ १६० ॥

मिथ्येति । मिथ्योत्तरे पूर्ववादे प्रत्यर्थिप्रतिवादिनि तथा कारणे प्राङ्न्यायरूपे उत्तरे प्रतिवादिनि क्रिया साधननिर्देशभारः अर्थिन एव, प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी प्रतिवादी क्रियां निर्दिशेत् ॥ १६१ ॥

कारणादिति । पूर्वपक्षोऽपि कारणात् कस्मादपि हेतोरित्यर्थः उत्तरत्वम् उत्तरपक्षत्वं प्रपद्यते प्राप्नोति ॥ १६२ ॥

तत इति । ततः उत्तरदानानन्तरम् अर्थी सद्यः तत्क्षणात् प्रतिज्ञातस्य अर्थस्य विवादस्य साधनं प्रमाणम् आत्मनः लेखयेत् तत् साधनम् द्विविधं मानुषं तथा दैविकम् ॥ १६३ ॥

क्रियेति । लिखितं, भुक्तिः भोगः साक्षिणश्च इति त्रिविधा

तत्सच्छलानुसारित्वाद् भूतं भव्य द्विधा स्मृतम् ।
तत्त्वं सत्यार्थाभिधायि कूटाद्यभिहितं छलम् ॥ १६५ ॥
छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान् नयेन्नृपः ।
भूतमप्यनुमानतो निरस्य सामादिभिरुपक्रमैः ॥ १६६ ॥
न कालहरणं कार्यं राज्ञा साधनदर्शने ।
महान् दोषो भवेत् कालाद्धर्मव्यापत्तिलक्षणः ॥ १६७ ॥
अर्थिप्रत्यर्थिप्रत्यक्षं साधनानि प्रदर्शयेत् ।
अप्रत्यक्षं तयोर्नैव गृह्णीयात् साधनं नृपः ॥ १६८ ॥
साधनानां च ये दोषा वक्तव्यास्ते विवादिना ।
गूढास्तु प्रकटाः सभ्यैः काले शास्त्रप्रदर्शनात् ॥ १६९ ॥

क्रिया मानुषं यदादि प्रमाणमवादितम् दैवम् । भूतं भवादि अभावात् भाव्ये तदु भव्य भवादि निर्णीतमेव ॥ १६४ ॥

तत्त्वेति । तस्य च्छलस्य च अनुसारित्वात् साधनं द्विविधं भवेत् । सत्यार्थस्य अभिधायि प्रतिपादकं साधनं तत्त्वं कूटाद्यभिहितं साधनं छलम् ॥ १६५ ॥

छलमिति । नृपः भूतं अनुमानतः अनुमानेन च सामादिभि उपक्रमैः उपायैः छलं निरस्य भूतेन सत्यार्थेन व्यवहारान् निर्णयं नयेत् प्रापयेत् ॥ १६६ ॥

नेति । राज्ञा साधनदर्शने कालहरणं न कार्यं कालात् कालहरणात् धर्मव्यापत्तिलक्षणः धर्मनाशविषयः महान् दोषः भवेत् ॥ १६७ ॥

अर्थीति । नृपः अर्थिप्रत्यर्थिनोः प्रत्यक्षं साधनानि प्रदर्शयेत् तयोः अप्रत्यक्षम् अदृष्टम् साधनं नैव गृह्णीयात् ॥ १६८ ॥

साधनानामिति । साधनानां प्रमाणानां ये दोषाः ते विवादिना अर्थिना प्रत्यर्थिना वा वक्तव्याः । गूढाः प्रच्छन्नाः दोषाः सभ्यैः दर्शय

अन्यथा तूभयम् दण्ड्यः साक्ष्याभावेऽपि शोध्यते ।
विमृश्य साधनं सम्यक् कुर्यात् कार्यविनिर्णयम् ॥ १०० ॥
कूटसाक्ष्यकारी तु दण्ड्यः कार्यानुरूपतः ।
द्विगुणं कूटसाक्षी तु साक्ष्यलोपी तथैव च ॥ १०१ ॥
अधुना लिखितं वच्मि यथावदनुपूर्वशः ।
अनुभूतस्यास्मरणात् लिखितं ब्रह्मणा कृतम् ॥ १०२ ॥
राजकीयं लौकिकञ्च द्विविधं लिखितं स्मृतम् ।
स्वहस्तलिखितं चान्यहस्तेनापि विलेखितम् ।
असाक्षिमत् साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितिस्तयोः ॥ १०३ ॥

[illegible] ॥ ९९ ॥

अन्यथेति । [illegible] ॥ १०० ॥

कूटेति । [illegible] ॥ १०१ ॥

अधुनेति । [illegible] ॥ १०२ ॥

राजकीयमिति । [illegible]

भागदानक्रियादानसविनाशन पत्रादिभिः ।
स्वत्वं वा लौकिकं चैतत् त्रिविधं राजशासनम् ।
शासनार्थं ज्ञापनार्थं निर्णयार्थं तृतीयकम् ॥ १०४ ॥
भाविमद्विक्रयभिमतं भागपत्र समन्वितम् ।
लिखितपाल्यता पित्रा कृतमप्यकृतं स्मृतम् ॥ १०५ ॥
दानादाभिमतं दानक्रयविक्रयपत्रकम् ।
स्थावरस्य ग्रामपादिसीमाचिह्नं लिखितं स्मृतम् ॥ १०६ ॥
राजा स्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्राचिह्नितं तथा ।
राजकीयं स्मृतं लेख्यं प्रकृतिभिश्च मुद्रितम् ॥ १०७ ॥

[illegible] ॥ १०३ ॥

भागेति । [illegible] ॥ १०४ ॥

भाविमदिति । [illegible] ॥ १०५ ॥

दानेति । [illegible] ॥ १०६ ॥

राजेति । [illegible] ॥ १०७ ॥

निषेध्य वाक्यं वर्णं च स्मार्तं पर्व तिथिं तथा ।
वेलां प्रदेशं विषयं स्थानं व्याख्यातृ यत्र ॥ १७८ ॥
साम्य प्रमाणं द्रव्यं च छाया नाम तथाक्रम ।
राशिं च क्रमशो नाम निवासं साम्यनाम च ॥ १७९ ॥
क्रमात पितृणां नामानि पीडामावह तावतो ।
समाविष्टानि नाम्नानि पवि सर्वोक्त लेखयेत् ॥ १८ ॥
यद्येतानि न लिख्यन्ते हीन लेख तदुच्यते ।
निवासम च तृणमात्र प्रवीर्वाद निरर्थकम् ॥ १८१ ॥
अतीतकाल लिखित न स्यात् तत् साधनसमम् ।
न्यगभेन च लिखा असात्कारेण यत् कृतम् ॥१८२॥

[illegible] । [illegible] निषेध्यादि सर्वे राज्यं नाम [illegible] [illegible] [illegible] तिथि वेला प्रदेशं विषयं स्थानं व्याख्यातृ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च निषेध्य [illegible] [illegible] [illegible] राशिं नाम [illegible] च [illegible] लेखयेत् ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८ ॥

यद्येति । अतीतेति । यत्र एतानि [illegible] न लिख्यन्ते तत् लेख्यं हीनम् [illegible] [illegible] । यत् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निर्वीर्यम् [illegible] [illegible] निरर्थकम् [illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible] लिखित [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा लिखा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न स्यात् ॥ १८१ ॥१८२॥

सद्भिर्नरैश्च साक्षिभिश्च लोकैर्दिव्यैश्च प्रमाणताम् ।
व्यवहारे नरो याति येषामुत्पाद्य ते सुखं ॥ १८३ ॥
यो तरः कार्य्यविभागी स च साक्षी अनेकधा ।
दृष्टार्थश्च श्रुतार्थश्च कृतश्चैवाकृतो द्विधा ॥ १८४ ॥
अविमत्यविसाक्षिष्यादनुभूत तु प्राग् यथा ।
दृष्टश्चैव यथार्थेन स साक्षी तुष्यभाग् यदि ॥ १८५ ॥
यस्य नोपहता बुद्धिः श्रुतिः श्रोत्रं च नित्यशः ।
सुदीर्घेणापि कालेन स वै साक्षित्वमर्हति ॥ १८६ ॥
अनुभूतः समस्ताभ्यां सैव साक्षित्वमर्हति ।
उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित् ॥ १८७ ॥

सद्भिरिति । नरः सद्भिः निर्णीते लेख्ये साक्षिभिः भोगेन तथा दिव्ये च आदिभिश्च व्यवहारे प्रमाणतां याति प्राप्नोति इह चास्मिन् लोके चाप्तम् परलोके च सुखम् अश्नुते ॥ १८३ ॥

योऽतर इति । यः योऽतरः कार्यात् चाक्षुषः द्रष्टा अन्यः वा कार्यविभागी कार्यभागधारक भवति स साक्षी स तु अनेकधा दृष्टार्थः श्रुतार्थश्च द्विविधः स पुनः कृतः अकृतश्चेति द्विविध ॥ १८४ ॥

अर्थीति । येन प्राक् पूर्वं अर्थिप्रत्यर्थिसाक्षिभ्यां साक्षित्वेनादिष्टः यथार्थतः दृष्टः अर्थस्य यथा अनुभूतम् अनुभवविपरीतं च यदि तुल्यभाग् च स्यात् भवति तदा साक्षी भवति ॥ १८५ ॥

यस्येति । यस्य बुद्धिः श्रुतिः श्रोत्रञ्च सुदीर्घेणापि कालेन न उपहता न विलुप्ता भवति स वै स एव नित्यशः सर्वं साक्षित्वम् अर्हति ॥ १८६ ॥

अनुभूत इति । यः अनुभूतः अनुभवार्थाद्रष्टव्यः तथा एव प्राग् एव तु एव (प्रतिवादिना) साक्षित्वम् अर्हेत । तत्र पूर्वेण

यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु साक्षिणः ।
गृहिणो नपराधीना मुख्याश्चाप्यप्रवासिनः ॥ १८८ ॥
युवानः साक्षिणः कार्याः स्त्रियः स्त्रीषु च कीर्तिताः ॥ १८९
साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ।
वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ॥ १९० ॥
बालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्री पापाभ्यासाच्च कूटकृत् ।
विब्रूयाद् बान्धवः स्नेहाद् वैरनिर्यातनादरिः ॥ १९१ ॥
अभिमानाच्च लोभाच्च विद्यातिशयगर्वतः ।
उपजीवनसद्भावात् त्यजेदेवं प्रसाक्षिणः ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] साक्षी भवति ॥ १८७ ॥

यथेति । यथाजाति जात्यनुसारेण यथावर्णं वर्णानुसारेण सर्वेषु [illegible] सर्वे [illegible] [illegible] गृहिणः अपराधीनाः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] साक्षिणः [illegible] शेषः ॥ १८८ ॥

युवान इति । युवानः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] साक्षिणः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] साक्षिण्यः [illegible] कीर्तिताः ॥ १८९ ॥

साहसेष्विति । सर्वेषु साहसे [illegible] [illegible] स्तेयसंग्रहणेषु चौर्ये [illegible] [illegible] तथा वाग्दण्डयोः पारुष्ये साक्षिणः न परी[illegible] [illegible] [illegible] साक्षिणो भवन्तीति भावः ॥ १९० ॥

बाल इत्यादि । बालः शिशुः अज्ञानात्, स्त्री असत्यात्, कूटकृत् [illegible] पापाभ्यासात् [illegible] [illegible] बान्धवः [illegible] स्नेहात्, अरि[illegible] [illegible] वैरनिर्यातनात् [illegible] [illegible] [illegible] अभिमानात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] लोभात् तथा [illegible] उपजीवन-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

नार्थसम्बन्धिनो विद्यायोनिसम्बन्धिनोऽपि न ॥ १८२ ॥
स्तेयादिषु च सर्वेषु कश्चिच्चेद् द्रष्टृतामियात्।
तस्य तेभ्यो न साक्ष्यं स्याद् द्रष्टारः सर्व एव ते ॥ १८३ ॥
न कालहरणं कार्यं राज्ञा साक्षिप्रभाषणे।
अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्ये साध्यार्थेऽपि च सन्निधौ ॥ १८४ ॥
प्रत्यक्षं वादयेत् साक्ष्यं न परोक्षं कथञ्चन।
नाङ्गीकरोति यः साक्ष्यं दण्ड्यः स्याद्दैवमितो यदि ॥ १८५ ॥
स साक्ष्येव निर्दिष्टो नाहूतो नैव चेषितः।
ब्रूयात् मिथ्येति तथ्यं वा दण्ड्यः सोऽपि नराधमः ॥ १८६ ॥

[illegible] ॥ १८१ ॥ १८२ ॥

स्तेयादिष्विति। स्तेयादिषु [illegible] ॥ १८३ ॥

नेति। राज्ञा [illegible] ॥ १८४ ॥ १८५ ॥

स इति। [illegible]

द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां वचः ।
गुणाधिकगुणानां च मध्यीयाद्वचनं सदा ॥ १८० ॥
यस्यानियुक्तोऽप्यौचेत भयप्रमादादपि विह्वलः ।
पृष्टस्सन्नापि सो ब्रूयाद यथादृष्टं यथाश्रुतम् १८८ ॥
विभिन्नकाले यत्प्रोक्तं साक्षिभिर्वाऽप्यतः पृथक् ।
एकैकं वाक्यमेतच्च विविधं स्यात्सनातनम् ॥ १८९ ॥
स्वभावोक्तं वचस्तेषां ग्राह्यं यथात् क्वचित् ।
उक्ते तु साक्षिणा साक्ष्ये न प्रष्टव्य पुनः पुनः ॥ १   ॥

सम महीपते रक्षता न, भाषता न ईरिता व्यतिरेक न च येद् विना मा तस्य ब्रूयात् तदा वा यदि प्रसादः उक्तम् एव मौनी भवतीत्यर्थः ॥ १८६ ॥

द्वैधे इति । द्वैधे साक्षिणां वचनेषु अनन्यथाभावे बहूनां वचनं ग्राह्यं समेषु गुणिनां वचः ग्राह्यम् । गुणाधिकानां च मध्ये हितकारिणां वचनं गुणाधिकानां वचनं सदा ग्राह्यम् ॥ १८७ ॥

यस्येति । यस्य अनियुक्तोऽपि भयात् यदि विह्वल ईरयेत् मा ब्रूयात् यस्य वा पृष्टः सन् यथादृष्टं यथाश्रुतं ब्रूयात् ॥ १८८ ॥

विभिन्नकाले इति । विभिन्नकाले पृथक् पृथक् यत्प्रोक्तं साक्षिभिः एकैकं पृथक् पृथक् यत् प्रोक्तं तत् एकैकं वाक्यमेव विविधं सनातनं विज्ञेयमित्यर्थः ॥ १८९ ॥

स्वभावोक्तमिति । तेषां साक्षिणां स्वभावोक्तं वचः ग्राह्यं यथात् क्वचित् यदाचित् न ग्राह्यमित्यर्थः । साक्षिणा च साक्ष्ये उक्ते यदि पुनः पुनः न प्रष्टव्यं ॥ १ ॥

आहूय साक्षिणः पृच्छेन्नियम्य शपथैर्भृशम् ।
पौराणैः सत्यवचनधर्ममाहात्म्यकीर्तनैः ।
अनृतस्यातिदोषैश्च भृशमुत्त्रासयेच्छनैः ॥ २१ ॥
द्वयोः कार्ये यत्र कस्मात् किं दृष्टं वा श्रुतं त्वया ।
लिखितं लिखितं श्रुतं तद्दृष्टं सत्यं तद्वद हि ॥ २२ ॥
सत्यं साक्ष्ये ब्रुवन् साक्षी लोकानाप्नोति पुष्कलान् ।
इह चानुत्तमां कीर्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥ २३ ॥
सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्धते ।
तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥ २४ ॥
आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मैव ह्यात्मनः ।
मावमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥ २५ ॥

आहूयेति । साक्षिणः आहूय शपथैः भृशम् अत्यन्तं नियम्य [illegible] पृच्छेत् तथा पौराणैः पुराणोक्तैः । सत्यवचनधर्ममाहात्म्य[illegible] अनृतस्य अतिदोषैः [illegible] [illegible] भृशम् [illegible] शनैः [illegible] उत्त्रासयेत् ॥ २१ ॥

द्वयोरित्यादि [illegible] । द्वयोः अर्थिप्रत्यर्थिनोः कार्ये [illegible] यत्र कस्मात् [illegible] त्वया किं दृष्टं वा श्रुतं [illegible] लिखितं [illegible] [illegible] [illegible] ॥ २२ ॥

सत्यमिति । साक्षी साक्ष्ये सत्यं ब्रुवन् पुष्कलान् लोकान् इह च अनुत्तमां कीर्तिम् आप्नोति यतः एषा वाक् ब्रह्मपूजिता ब्रह्मणा पूजिता ॥ २३ ॥

सत्येनेति । साक्षी सत्येन पूयते पवित्रो भवति, तथा सत्येन धर्मः वर्धते । तस्मात् सर्ववर्णेषु साक्षिभिः सत्यं हि वक्तव्यम् ॥ २४ ॥

आत्मेति । आत्मा एव आत्मनः साक्षी तथा आत्मा एव आत्मनः गतिः

मन्यते ये पापकारी न कश्चित् पश्यतीति माम् ।
तांश्च दिवा प्रपश्यन्ति तथा चान्तरपूरुषः ॥ १०६ ॥
सुकृतं यद् त्वया किञ्चिज्जन्मान्तरशतैः कृतम् ।
तत् सर्वं तस्य जानीहि च पराजयसे मृषा ।
अमाप्नोषि च तत्पापं शतजन्मानि सदा ॥ १०७ ॥
साक्षिणं श्रावयेदेवं समायामात्रकोविदम् ॥ १०८ ॥
वर्षादि मानरूपं तु काल सीमनदर्शने ।
उपाधि वा समीक्ष्यैव देशराजकृतं सदा ॥ १०९ ॥
किमर्थे लिखिते राजा साक्षिभोगैर्विचारयेत् ।
भोगसाक्षिविनाशे तु सर्वांगादेव विचारयेत् ॥ ११० ॥

[illegible] स्मृत्यादिवचनात् [illegible] ॥ १०५ ॥

मन्यते इति । पापकारी जनाः कश्चित् मां न पश्यतीति मन्यते [illegible] । दिवा तथा अन्तरपूरुषः [illegible] ॥ १०६ ॥

सुकृतमिति । [illegible] । त्वया जन्मान्तरशतैः यत् किञ्चित् सुकृतं कृतं तत् सर्वं [illegible] पराजयसे [illegible] जानीहि [illegible] । [illegible] पराजेय [illegible] ॥ १०७ ॥ ८ [illegible]

उपाधिरिति । राजा [illegible] वा देशराज [illegible] [illegible] ॥ १०९ ॥

(किमर्थे इति । लिखिते [illegible] प्रकारे किमर्थे सति राजा

सद्भोगाभावतः साक्षिलेख्यता विरमेत् सदा ।
अवधिन च भोगेन लेख्येनापि च साक्षिभिः ॥ २११ ॥
कार्यं न सिध्यतेऽत्यन्तं साक्षीभावादि यत्नतः ॥ २१२ ॥
कुमता लेख्यविश्वानि कुर्वन्ति कुटिलाः सदा ।
तस्मात्तु लेख्यसामर्थ्यात् सिद्धिरैकान्तिकी मता ॥२१३॥
[illegible] दृढसाक्षित्वयुक्तया ।
विवादे साक्षिभिर्नैव कार्यं सिध्यति सर्वथा ॥ २१४ ॥
समानमिव प्रामाणिकं वा भुक्तं यद् यदकल्पितम् ।
इति प्रदिष्टभोगैर्न कार्यं सिध्यति निश्चये ॥ २१५ ॥

साक्षिभिः भोगेन [illegible] विचारयेत् । यथा [illegible] साक्षिभिः विचारे यदि सद्भोगात् [illegible] भोगात् [illegible] विचारयेत् ॥ २११ ॥

सद्भोगाभावत इति । सद्भोगाभावतः [illegible] साक्षिभिः [illegible] विचारयेत् । [illegible] भोगेन [illegible] साक्षिभिः विचारयेत् ॥ २१२ ॥

कार्यमिति । [illegible] भोग [illegible] स्वयं [illegible] कार्यं न सिध्येत् न विचारयेत् [illegible] ॥ २१२ ॥

कुमता इति । कुमताः [illegible] कुटिलाः [illegible] सदा [illegible] [illegible] ॥ २१३ ॥

[illegible] भोगेन [illegible] साक्षिभिः [illegible] कार्यं न सिध्यति ॥ २१४ ॥

[illegible]

अहितमयवहारेषु अहवैकमथा न हि ।
यम्यथा अहिताम् मध्याम् [illegible] । २१६ ।
यम्यथा यहुमाक्षिम मनयम्य यभायर्थ ।
[illegible] विभिन्ने धर्मो व्यवहारेण [illegible] । २१७ ।
मागमाहोपकारस्य निराकायो निरन्तर ।
[illegible] भुमा माम [illegible] । २१८ ।
सम्भोग [illegible] केवल मायम [illegible] ।
[illegible] विप्रो [illegible] स तु [illegible] । २१९ ।
[illegible] मम नैव भुक्तिस्तोकापि मम ना

[illegible] इति [illegible] । २१५ ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । २१६ ।

[illegible] । [illegible] । २१७ ।

[illegible] इति । [illegible] । २१८ ।

[illegible] । [illegible] । १९ ।

[illegible] इति । [illegible]

यं कश्चिदप्यथापि सन्निधौ प्रेषयेत् धनी ।
मुच्यमानः परेरन्न न स तं लब्धुमर्हति ॥ २२१ ॥
यथापि विमतिर्यस्य मूर्च्छिता तु परेरिह ।
सति राशि समस्त तस्य सैव न सिध्यति ॥ २२२ ॥
अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि ।
चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः ॥ २२३ ॥
अनागमसापि या भुक्तिः विच्छेदोपरमोज्झिता ।
षष्टिवर्षात्मिका सापदर्थं प्रमाणं न कैनचित् ॥ २२४ ॥
आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधिस्त्रियः ।

[illegible] भोगमपि यत्र न वर्तते चेत् । यतेन [illegible] भोग [illegible] ॥ २२ ॥

[illegible] । यतो न [illegible] यतः [illegible] । [illegible] मुच्यमान [illegible] न [illegible] ॥ २२१ ॥

[illegible] । [illegible] राशि [illegible] स्थितोऽपि [illegible] ॥ २२२ ॥

अनागमेति । यः [illegible] [illegible] बिना [illegible] चौरदण्डेन [illegible] दण्डयेत् ॥ २२३ ॥

अनागमेति । या भुक्तिः अनागमा [illegible] [illegible] विच्छेदोपरमोज्झिता [illegible] षष्टिवर्षात्मिका [illegible] कैनचित् [illegible] न प्रमाणं ॥ २२४ ॥

आधिरिति । आधिः [illegible] सीमा [illegible]

राजस्य योजितस्य च न श्रोगीन प्रवक्ष्यति ॥ २२५ ॥
कपेर्वा कुवतस्तस्य तृष्णोष्य तत्र तिष्ठत ।
काष्ठे विपक्षे पूर्वोक्ते तद् पक्ष नाय ह यमी ॥ २२६ ॥
भाम स चेपतवीनस्तथा दिग्मसङ्गोचवी ।
समाहारविमितो यत्र त्रिविध ज्ञायन न चेद् ॥ २३० ॥
यत्र चापक्ष स यादी तत्रोप्रजितिसो विधि ॥ २२८ ॥
योद्गा मतिवासाय युक्तिवेम स्तवेन च ।
तृतीय प्रथम प्रोक्तश्चैव साधयेद् क्रमात् ॥ २२९ ॥

[illegible] विशेषा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ २२५ ॥

कपेर्वाविति । [illegible] ॥ २२६ ॥

योग इति । [illegible] ॥ २२७ ॥ २२८ ॥

योद्गेति । [illegible] ॥ २२९ ॥

त्रिविधेतरवित्ता वा चेत् मार्गेऽमितोऽविरोधिनी ।
भावना साधनसिद्धे सा मुक्तिस्तु न चान्यथा ॥२१० ॥
दानं प्रज्ञापना भेदः समेत्योपसंकिरो च या ।
चित्तापर्णधर्मं चैव हेतवो हि विभावना ॥२११ ॥
धर्मोत्थ बोधमात्रोऽपि प्रतिबन्धार्थं तदथ ।
त्रिवस्तुपरार्थो वा चेत्तोऽत्र स दृश्यते ॥ २१२ ॥
मुक्तिप्रयासमयोग दृश्यैरेव विमर्दयेत् ॥ २१३ ॥
प्रसादे चे प्रभूतानि दुष्कराणि महात्मभिः ।
परस्परविमर्दार्थं तत्तादृश्यानि मानसं ॥ २१४ ॥

त्रिविधेति । त्रिविधतर्किता त्रिविधतर्कवशेन मार्गाः विरुद्ध अविरोधिनो मार्गविरोधिनः स्वभावः वा भोजना वा मुक्ति वा एव चार्थेन यथार्थेन वर्तिता स्वभाव सिद्धो भवति अन्यथा न हि भव ॥ २१ ॥

दानमिति । दान प्रज्ञापना प्रबन्धेन ज्ञापन भेदः धर्मोत्थः स्वभावोऽभिज्ञा यस्य बोधप्रदर्शन यथा चित्तक्त मनसा चापलतम् स्वभावेन त्रिविधविमर्शेन इति हेतः एते तत्त्व विभावनाः भावना हेतव ॥ २११ ॥

धर्मोत्थमिति । धर्मोत्थं इन इनः त्रिवस्तुपरार्थको नु बोधमात्रः अहरहमात्र यदि यदा प्रत्यक्ष अहरहोत्पन्नं न प्रति, स्मात् यदा परता चनभार व तत्रं दृश्यते ॥ २१२ ॥

मुक्तिमिति । मुक्तिम् अवनयोग आयसाय यत्नेन् दृश्यैः प्रसादादिभि एव शीलादिभिः विमर्दयेत् भावयेत् ॥ २१३ ॥

प्रसादेति । प्रसादे महात्मभिः दैवा दुष्कराणि कर्माणि परस्परविमर्दार्थं प्रभूतानि, प्रसाद भावना मान्या दृश्यानि कर्मणो इति चेत ॥ २१४ ॥

धनर्धिभिश्च भिक्षार्थं पीड्यतामप्यवर्तये ॥ २२५ ॥
समवायाच यो हिंस्यं न कुर्यात् प्राणदस्य तु ।
वसिष्ठाद्यागित निमं स नरो धर्मतत्परः ॥ २२६ ॥
मार्गे हिंस्येऽपि न यदि माग्नपो मार्गदुर्बेल ।
संचरन्ति च चमौ च तथा देवा न संशयः ॥ २२७ ॥
यस्य प्रमदमिमभिष्वज्ञन् हिंस्य कुर्यादतन्द्रित ।
विनये भवति चोति मार्ग चेवाम्यका न चि ॥ २२८ ॥
धर्मिभिर्भिश्च घटस्थाय धमाभसी च तत्कृता ।
यथावाचेव निर्दिष्टा मुनिभिर्दिव्यनिर्णये ॥ २२९ ॥
पर्व पूर्व गुरुतर कार्यं दृष्टा नियोजयेत् ।
सामप्रत्ययतः प्रोक्त सत्य दिव्य गुरु स्मृतम् ॥ २३० ॥

धर्मिभिरिति । धनिभिः धनीभ्यादि सत्य विचार्ये मार्गे ... हिंसादि चोत्कानि ... कुर्याद ॥ २२५ ॥

समवायादिति । ... न कुर्याद् ... नरः धर्मतत्परः ॥ २२६ ॥

मार्गे इति । न ... मार्गे ... न कुर्यात्, देवा ... न संशयः ॥ २२७ ॥

न इति । ... हिंस्य कुर्यात् ... चोति ... हिंसादस्य ... न चि ... ॥ २२८ ॥

धर्मिरिति । ... दिव्यनिर्णये ... ॥ २२९ ॥

पूर्वमिति । कार्यं ... पूर्व

तप्तायोगोलकं धृत्वा मण्डले सप्तपदं व्रजेत् ।
तप्तायारिव वा गच्छेत् पद्भ्यां सप्त पदानि हि ॥२८१॥
तप्ततैलघृते कोष्णमाषं हस्तेन निर्हरेत् ।
घृतस्तोपरतं वा जिह्वया सविलेहयेदपि ॥ २८२ ॥
नर प्रसभदेवस्तौ कृष्णसर्पं समुद्धरेत् ॥ २८३ ॥
कृत्वा सप्त तुलासाम्यं श्रीनारायणं विधायमेव ॥२८४॥
श्वेतदेवतपनजमध्यादुद्धृतमुत्तमम् ।
मासविषमितं कालस्थानदप्तु निमज्जयेत् ॥ २८५ ॥

[illegible] ॥ २८ ॥

[illegible] ॥ २८१ ॥ २८२ ॥

[illegible] ॥ २८३ ॥

[illegible] ॥ २८४ ॥

[illegible] ॥ २८५ ॥

मधमधममूर्तीनामडदर्शण तथा । २३६ ।
मधमार्मांप्तस्तु चाव चमयेच विमद्दित । २४० ।
सयसेत् पुष्पपादांच पुत्रादीनां शिरांसि च ।
धनानि संप्रयेच्चाव तु सर्वेषामपि यपेत् तथा ।
दुष्कृतं प्राप्य सां मधव सर्व मध्ये तु सत्कृतम् । २४८ ।
चमर्षेऽपहृते चामि पादौने च विर्य चृतम् ।
मिमामोने घटः मोक्षो सर्वे च सचिव तथा । २४८ ।

[illegible] । २३६ ।

[illegible] । २४० ।

[illegible]

[illegible] । २४८ ।

धर्माधर्मौ सदर्भे च प्रक्षिप्ते च तथा पुनः ।
लोष्टमार्गे च समया एव दिव्यविधिः स्मृतः ॥ २१० ॥
यथा सख्या निखातानां मध्यानां त्रिगुणा स्मृता ।
चतुर्गुणोत्तमानां च कल्पनीया परीक्षकैः ॥ २११ ॥
शिरोवर्त्ती यदा न स्यात् तदा दिव्यं न दीयते ।
अभियोक्ता शिरः स्थाने दिव्येषु परिकीर्त्यते ॥ २१२ ॥
अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं श्रुतिनिदर्शनात् ।
न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ॥ २१३ ॥
इच्छया त्वितरः कुर्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः ॥ २१४ ॥

धर्मेति । सदर्भे [illegible] धर्माधर्मौ च तौ प्रक्षिप्ते [illegible] तथा । लोष्टमार्गे [illegible] समया वा । एव [illegible] दिव्यविधिः [illegible] ॥ २१० ॥

यथेति । परीक्षकैः राजपुरुषैः निखातानां नीचानां यथा [illegible] संख्या मध्यानां [illegible] त्रिगुणा च मता । चतुर्गुणा [illegible] कल्पनीया ॥ २११ ॥

शिर इति । यदा अभियोक्ता शिरोवर्त्ती [illegible] न स्यात् तदा दिव्यं न दीयते अभियोक्ता दिव्येषु [illegible] शिरः स्थाने परिकीर्त्यते शिरोवर्त्ती [illegible] ॥ २१२ ॥

अभियुक्तायेति श्रुतिनिदर्शनात् वेदविधानात् अभियुक्ताय दिव्यं दातव्यम् । कश्चित् जनः अभियोक्तारं दिव्येषु न विनियोजयेत् ॥ २१३ ॥

इच्छयेति । इच्छया तु अभियुक्तेति शेषः इतरः अभियोक्ता कुर्यात् दिव्यमिति शेषः । तदा इतरः स एव शिरः [illegible] अभियोक्ता शिरसि [illegible] ॥ २१४ ॥

पार्थिवे महितानां च निर्दिष्टानां च दस्युभिः ।
आत्मदविपरीतानां च दिव्यं देयं भिदा विना ॥ २१५ ॥
परदाराभियोगे च अगम्यागमनेषु च ।
महापातकयुक्ते च दिव्यमेव न चान्यथा ॥ २१६ ॥
चौर्याभियुक्तानां तप्तमाषो विधीयते ॥ २१७ ॥
प्राप्तादिकविवादे तु विद्यमानेऽपि साधने ।
दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत् तत्र साधनम् ॥२१८॥
लोपयेत् साधनं यत्र तद्वादी याचित यदि ।
शोधयेत्तत् दिव्येन राजा धर्मासमन्वित ॥ २१९ ॥

पार्थिवैरिति । दस्युभिः निर्दिष्टानां [illegible] [illegible] [illegible] पार्थिवैः राजभिः महितानां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विना [illegible] दिव्यं देयम् ॥ २१५ ॥

परदारेति । परदाराभियोगे परस्त्रीगमनाभियोगे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] महापातकादि [illegible] [illegible] च दिव्यमेव शोधनं [illegible] न च [illegible] ॥२१६॥

चौर्येति । चौर्याभियुक्तानां चौर्यापराधयुक्तानां [illegible] [illegible] [illegible] विधीयते ॥ २१७ ॥

प्राप्तादिकेति । प्राप्तादिकविवादे [illegible] [illegible] साधने [illegible] [illegible] विद्यमानेऽपि वादी दिव्यं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] साधनम् [illegible] न पृच्छेत् ॥ २१८ ॥

लोपयेदिति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] राजा दिव्येन तत् शोधयेत् । २१९ ॥

सभासगोत्रेष्वपि स्वतुल्यं चैतन्न यदा भवेत् ।
अप्रतीतधने तत्र कार्यो दिव्येन निर्णयः ॥ २१० ॥
आगुप्य साधनं न स्यात्तत्र दिव्यं प्रकल्पयेत् ।
अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे ॥ २११ ॥
स्त्रीणां शीलाभियोगेषु सर्वार्थापह्नवेषु च ।
प्रदुष्टेषु प्रमाणेषु दिव्यं कार्यं विशोधनम् ॥ २१२ ॥
महापापाभियोगेषु निक्षेपहरणेषु च ।
दिव्यं कार्यं परीक्षेत राजा सत्स्वपि साक्षिषु ॥ २१३ ॥
प्रथमा यत्र भिद्यन्ते साक्षिणश्च तथा परे ।
परेभ्यश्च तथा चान्ये न ग्राह्य मपथेनयेत् ॥ २१४ ॥

यदीति । यदा यत्र चैतत् सभासगोत्रैः सभासदनिर्णेतृभिः [illegible] कृतं न भवेत् यदा तत्र अधिकृते अप्रतीतधने धनापाकृति साक्ष्यभावात् अप्रतीतधनमेव नर्णितार्थे तत्र । दिव्येन निर्णयः कार्यः ॥ २१० ॥

आगुप्येति । स्त्रीणामिति । यत्र आगुप्यं साधनं लेख्यं प्रमाणं न स्यात् तत्र दिव्यं प्रकल्पयेत् । तथाच अरण्ये निर्जने रात्रौ अन्तर्वेश्मनि अन्तःपुरे साहसे हत्यायां, स्त्रीणां शीलाभियोगेषु चरित्रदूषणेन सर्वेषाम् अर्थानाम् अपह्नवे तथा प्रमाणेषु साक्ष्यादिषु प्रदुष्टेषु सर्वैरेव दूषितेषु च दिव्यं विशोधनं कार्यम् ॥ २११ ॥ २१२ ॥

महेति । राजा महापापाभियोगेषु महापातकाभियोगेषु तथा निक्षेपाणां न्यासद्रव्याणां हरणेषु च साक्षिषु सत्स्वपि विद्यमानेष्वपि दिव्यं कार्यं परीक्षेत ॥ २१३ ॥

प्रथमा इति । यत्र प्रथमाः [illegible] तथा परे अपरस्मिन् साक्षिणः,

आकरेषु विवादेषु पूगश्रेणिगणेषु च ।
कृत्यास्तेषु भृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति ॥ ११५ ॥
विवादाद्यसमर्थस्य स्त्रीणां च तमसमिच्छति ।
साक्षिभिर्लिखितेनाथ भुक्त्या चेतान् प्रसाधयेत् ॥ ११६ ॥
विवादात्सवपूर्वेषु विवादे समुपस्थिते ।
साक्षिवत् साधनं तत्र न दिव्यं न च लेखकम् ॥ ११७ ॥
द्वारमार्गक्रियाभोग्यजलवाहादिषु तथा ।
भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यान्न दिव्यं न च साक्षिणः ॥ ११८ ॥
यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम् ।
मानुषीं तत्र गृह्णीयान्न तु दैवीं क्रियां नृपः ॥ ११९ ॥

[illegible] निर्णये [illegible]
[illegible] ॥ ११४ ॥

आकरेष्विति । विवादेति । आकरेषु [illegible] पूगश्रेणि[illegible] [illegible] ॥ ११५ । ११६ ॥

विवादेति । विवादे [illegible] साक्षिवत् साधनं [illegible] दिव्यं न [illegible] ॥ ११७ ॥

द्वारेति । द्वारमार्गक्रिया [illegible] ॥ ११८ ॥

यद्येति । यदि [illegible] मानुषीं क्रियां [illegible]

यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी ।
सा ग्राह्या न तु पूर्णापि दैविकी वदतां नृणाम् ॥ २०० ॥
प्रमाणैर्हेतुचरितैः शपथेन नृपाज्ञया ।
वादिसंप्रतिपत्त्या वा निर्णयः षड्विधः स्मृतः ॥ २०१ ॥
लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः ।
न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः ॥ २०२ ॥
निश्चेतुं ये न शक्याः स्युर्वादाः सन्दिग्धरूपिणः ।
सीमायामस्य नृपतिः प्रमाणं स्यात् प्रभुर्यतः ॥ २०३ ॥
स्वतन्त्रः साधयन्नर्थान् राजापि स्यात् किल्बिषी ।

अविवादी तु दैविकी न स्यात् यत्र नवः मानुषी क्रिया भवतीत्यत्र न तु दैविकी ॥ १९८ ॥

यदीति । यदि मानुषी क्रिया एकदेशप्राप्तापि अभियोगस्य विद्यते न तु सर्वाणि विद्यते तदा सा ग्राह्या पूर्णापि दैविकी वदतां नृणां न तु ग्राह्या इत्यर्थः ॥ २०० ॥

प्रमाणैरिति । प्रमाणैः साक्षिलेख्यादिभिः हेतुभिः कारणैः चरितैः आचारैः शपथेन, नृपाज्ञया राजादेशेन, वादिनः संप्रतिपत्त्या वा षड्विधः निर्णयः स्मृतः ॥ २०१ ॥

लेख्यमिति । यत्र लेख्यं न भुक्तिश्च न विद्यते साक्षिणश्च न सन्ति, दिव्यावतारश्च न चास्ति तत्र पार्थिवः राजा प्रमाणं यथा निर्णयं कुर्यादित्यर्थः ॥ २०२ ॥

निश्चेतुमिति । ये सन्दिग्धरूपिणः सन्देहविषयाः वादाः सीमादयः निश्चेतुं न शक्याः स्युः, तेषां नृपतिः प्रमाणं स्यात् यतः स प्रभुः ॥ २०३ ॥

स्वतन्त्र इति । राजापि स्वतन्त्रः स्वेच्छाचारी सन् अर्थान् कार्याणि च

अनयात्मानुसंधानेन [illegible] विचारयेत् ॥ १९७ ॥
तथात्मानात्मसंयोगेन व्यवहारेषु दृश्यति ।
तथाऽपि वर्तते यस्मात् सृष्ट्यां समवर्तती ॥ १९८ ॥
प्रतिभासिकाधिष्ठानेषु व्यवहार प्रवर्तते ।
कर्तृं मया साक्षिणस्तस्मात् [illegible] च ।
व्याप्नोम्यतत् तथ च विना न विषयं भवेत् ॥ १९९ ॥
अनर्थं [illegible] कृत्वा [illegible] ये ।
[illegible] सर्वतं वेत्ति [illegible] ।
सर्वं [illegible] ॥ २०० ॥

[illegible] ॥ १९७ ॥

[illegible] ॥ १९८ ॥

[illegible] ॥ १९९ ॥

[illegible] ॥ २०० ॥

अथमेत प्रयत्न स कोपितिरम् समासद ।
उपेक्षमाणा सद्वृत्ता नरस्य वाच्यतामुखा ॥ २०८ ॥
धिगदण्ड्यस्य वागदण्ड सम्भावयतो तु तावुभौ ।
प्रयतदण्डनयामुत्री राजायतावुभावपि ॥ २०९ ॥
तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विधर्मतः ।
द्विगुणं दण्डमादाय पुनस्तत् कार्यं मुद्धरेत् ॥ २९० ॥
साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः ।
स्वचर्यावसितानां च प्रोक्तः पौनर्भवो विधिः ॥ २९१ ॥

अथमत इति । सभासदः सभास्तारः सभ्यैः अधर्मे प्रवृत्त न यतन्त उपेक्षेरन् वारयेयुरित्यर्थः उपेक्षमाणाः सभास्तराः सदसाः अपवर्जिताः सद्वृत्ताः नरकं यान्ति सर्वपि ॥ १८८ ॥

धिगिति । धिग्दण्डः वाग्धिक् दण्डेन निमर्त्सनपूर्वो दण्डः तथा वाग्दण्डः वाक्येन तिरस्कारपूर्वः दण्डः तौ उभौ यदि सभ्या याम् चादत्ती उभौ सभाः दत्तौ इव दण्डौ यत्र भवनुपभो- क्तव्य । अथदण्डः धनदण्डस्य उभौ यदि राजायत्ती सभ्यास्तौ स्वाः धनदण्ड प्रयुद्ध यत्र भवतोऽनयोः ॥ १८९ ॥

तीरितमिति । यः विवादो तीरितः निर्णायितम् अनुशिष्ट इत्यर्थः पराजयस्य विषयः अधर्मेण युक्तमिति मन्यते विषये समीपतः । तर्हि, सः द्विगुणं दण्डम् आदाय दत्वा पुनस्तत् कार्यम् उद्धरेत् वारयेत् ॥ १९० ॥

साक्षीति । साक्षिणः सभ्याः स्त्रावसन्नानां पराजितानां दूषणे पराजयकारणमिति यावत् अभिज्ञाने साक्षिणाः दूषणेन इति यावत् यदि दोष विज्ञातः सम्यक् राजपुरुषा अपराधः प्रमाणेन स्वचर्यावसितानां विवादनिर्णयानां पौनर्भवः विधिः पुनर्विचारः प्रोक्तः ॥ १९१ ॥

यमाश्रित्य प्राड्विवाको वा वै कुर्यात् साध्यमन्यथा।
तत्सभ्यं नृपतिः कुर्यात् तान् सहस्रं तु दण्डयेत्॥२८२॥
न हि जातु विना दण्डं कश्चिन्मार्गेऽवतिष्ठते।
सभ्यर्थिते सम्प्रदायी तद्वत्स्य नृपो भवेत्॥२८३॥
प्रतिज्ञाभावनाद्वादी प्राड्विवाकादिपूजनात्।
जयपत्रस्य चाहाराज्जयी लोके निगद्यते॥२८४॥
सभ्यादिभिर्विनिर्णीत विहृत प्रतिवादिना।
दद्या राजा तु वादिने प्रदद्याज्जयपत्रकम्॥२८५॥
अन्यथा ह्यभियोक्तार निरस्याद् बहुवत्सरम्।
मिथ्याभियोगतुल्यमर्थं देदभियोगिनम्॥२८६॥

यमाश्रित्येति। यमाश्रित्य प्राड्विवाको वा विचारकर्त्ता वै [illegible] यथा साध्यम् अन्यथा कुर्यात्। [illegible] साध्य [illegible] [illegible] [illegible] विचारयेत् [illegible] दण्डयेत्॥२८२॥

नेति। दण्डं विना कश्चिदपि जनः जातु कदाचित् मार्गे यथा-स्थाने [illegible] न हि नैव अवतिष्ठते। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवेत् [illegible] विचारयेत्॥२८३॥

प्रतिज्ञेति। वादी प्रतिज्ञायाः [illegible] भावनात् प्रमाणीकरणात्, प्राड्विवाकादीनां पूजनात् [illegible] [illegible] [illegible] जयपत्रस्य चाहारात् [illegible] लोके जयीति [illegible] [illegible]॥२८४॥

सभ्यादिभिरिति। राजा तु सभ्यादिभिः विचारनिपुणैः विनि-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रतिवादिना च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वादिने जयपत्रं दद्यात्॥२८५॥

अन्यथेति। अन्यथा अभियोक्तारं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विवादविषयवस्तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

कामक्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान् धर्मेण पश्यति ।
प्रजास्तमनुवर्त्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥ २८० ॥

जीवतोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः ।
तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ॥ २८८ ॥

अभावे बीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः ।
स्वातन्त्र्यं तु स्मृतं ज्येष्ठे ज्यैष्ठ्यं गुणवयःकृतम् ॥ २८८ ॥

याः सर्वाः पितृमत्यः [illegible] वर्तेत मातृवत् ।
[illegible] भागेन सर्वास्ताः प्रतिपालयन् ॥ २८ ॥

अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ।

[illegible] ॥ २८६ ॥

कामक्रोधाविति । [illegible] ॥ २८० ॥

जीवतोरिति । [illegible] ॥ २८८ ॥

अभावे इति । [illegible]
[illegible] ॥ २८८ ॥

या इति । [illegible] ॥ २८ ॥

अस्वतन्त्रा इति । [illegible]

अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्य आचार्ये तु स्वतन्त्रता ॥२८१॥
सुतस्य सुतदाराणां वशित्वमनुशासने।
विक्रये चैव दाने च वशित्वं न सुते पितुः ॥ २८२ ॥
स्वतन्त्राः सर्व एवैते परतन्त्रेषु नित्यशः।
अनुशिष्टौ विसर्गे वाऽविसर्गे चेश्वरा मताः ॥ २८३ ॥
मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः।
स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥ २८४ ॥
भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः।
यत् ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनम् ॥ २८५ ॥

[illegible] आचार्य । [illegible] आचार्ये तु [illegible] ॥ २८१ ॥

सुतस्येति । [illegible] ॥ २८२ ॥

स्वतन्त्रा इति । [illegible] ॥ २८३ ॥

मणीति । [illegible] ॥ २८४ ॥

भार्या इति । भार्या [illegible]

मन्यते यस्य यद्वस्तु तस्य स्वामी स एव न ।
अन्यस्वमन्यहस्तेषु चौर्याद्यैः किं न दृश्यते ॥ २८६ ॥
तस्मादागमत एव स्यात् स्वाम्यं नागमतादपि ।
अस्मादपहृतमित्येव न युक्तं वचनमन्यथा ॥ २८७ ॥
विदितोऽप्यागमः साक्षी तथा च [illegible] ।
नास्ति तत्त्वापहरणं यतस्त्वन्यागमादपि तत् सदा ॥२८८
पूर्वाचार्यैस्तु कथितं लोकानां स्थितिहेतवे ॥२८९॥
समागमागिनः भार्या पुत्राः स्वस्य च ये स्त्रियः ।

[illegible] ॥ २८५ ॥

मन्यते इति । [illegible] ॥ २८६ ॥

तस्मादिति । [illegible] ॥ २८७ ॥

विदित इति । [illegible] ॥ २८८ ॥

पूर्वाचार्यैरिति । [illegible]

असमानवर्णजा कन्या दौहित्रस्तदभावतः । २८८ ॥
पतिःपितृऽपि पुत्राद्या असमानवर्णजा स्मृता ॥ १ ॥
मातुर्दद्याच्चतुर्थांशम् भगिन्यै मातृधनम् ।
तदर्धं भागिनेयाय शेषं सर्व हरेत् सुतः ॥ १ १ ॥
पुत्रो नप्ता धनं पत्नी हरेत् पुत्रो च तत्सुत ।
माता पिता च भ्राता च पूर्वाभावाच्च तत्सुत ॥ १ २ ॥
सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।
विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥ १ ३ ॥
अकृष्या कष्यया वापि यस्तु पितृधनाय यत् ।

कन्या असुता दुहिता असमानवर्णजा तत्र पुत्रश्चेत् नास्ति तत्र वर्णजा दौहित्रः तदभावात् तत्र समानवर्णजा भार्या वा दुहिता ॥ २८८ ॥

पतीरिति । पतिरपि पितरि विशिष्ट इत्यर्थः पत्नीऽपि पुत्राद्या पुत्रवत्या असमानवर्णजा समानवर्णजा स्मृताः ॥ १ ॥

मातेति । पुत्र मातुः स्वधनात् चतुर्थांशमात्रम् भगिनीभ्यः मातृ तदर्धम् मातुलस्य भागिनेयाय तदर्धम् भागिनेयाय अवशिष्टभागं स्वयं शेषम् सर्वं धनं हरेत् अवश्यमेव ॥ ११ ॥

पुत्र इति । पुत्र नप्ता पौत्र पत्नी इत्यौ तत्सुतः दौहित्रः, माता, पिता भ्राता च यथाक्रमं, तथा पूर्वेषाम् अभावे प्रत्येकमुत्तरोत्तरम् अभावात् यथाक्रमं तत्सुत भ्रातृसुतः धनं हरेत् ॥ १२ ॥

सौदायिकमिति । स्त्रीणां सौदायिकं धन प्राप्य स्वातन्त्र्यम् इष्यते, स्थावरे अपि सौदायिके प्राप्ते विक्रये विक्रये दाने च यथेष्ट स्वातन्त्र्यमस्तीति भेदः ॥ १३ ॥

अकृष्येति । अकृष्या अत्यन्तवृत्त्या अपुत्रा अपूर्वता यदि यतः

मातृपित्रादिभिर्दत्तं धनं सौदायिकं स्मृतम् ॥ १०४ ॥
पित्रादिधनसम्बन्धहीनं यद्यदुपार्जितम् ।
येन च स्वामसमीपाद्विभाज्यं न हि तत् ॥ १०५ ॥
जलतस्करराजाग्निव्यसने समुपस्थिते ।
यस्तु स्वशक्त्या संरक्षेत् तस्यांशो दशमः स्मृतः ॥ १०६ ॥
हेमकारादयो यत्र शिल्पं संभूय कुर्वते ।
कार्यानुरूपं निर्वेशं लभेरंस्ते यथार्हतः ॥ १०७ ॥
संस्कर्ता तत्कलाभिज्ञः शिल्पी प्रोक्तो मनीषिभिः ॥ १०८ ॥

यथायात् विवाहकाले मातापित्रादिभि दत्तं यत् धन मातृपितृ येन तत् सौदायिकं स्मृतम् ॥ १०४ ॥

पित्रादीति । पित्रादिधनसम्बन्धहीनं पैतृकधनसम्बन्धशून्यं [illegible] यत् यत् उपार्जितं यत् यत् वा [illegible] स्वेनैव [illegible] स्वामिसमीपात् हि यतः तत् धनम् अविभाज्यं भ्रात्रादिभिः विभजनीयम् ॥ १०५ ॥

जलेति । जलतस्करराजाग्निव्यसने जलकृते चौरकृते राजकृते वा अग्निकृते व्यसने विपदि उपस्थिते सति स्वशक्त्या निज-शक्त्यैव संरक्षेत् [illegible] येन तस्य दशमः अंशः पुनः तद्धनात् न दशमभागं [illegible] ॥ १०६ ॥

हेमेति । यत्र हेमकारादयः स्वर्णकारप्रभृतयः [illegible] संभूय मिलित्वा शिल्पं कुर्वते ते यथार्हतः यथायोग्यं कार्यानुरूपं निर्वेशं भृतिं लभेरन् । [illegible] ॥ १०७ ॥

संस्कर्त्तेति । संस्कर्ता संस्कारकः [illegible] तत् यत्र संस्कारकार्येषु कलाभिज्ञः [illegible] मनीषिभिः पण्डितैः शिल्पी प्रोक्तः ॥ १०८ ॥

यस्य दिव्यवं वापि वापिकोपस्करादि च ।
सम्य न कुरुतां तेषां मनुष्या दर्शयन्ति ॥ १०९ ॥
गतकामामिव मम पत्निरिव सहायत: ।
तावन्तो समवेतार्थं गावनास्तु समाश्रिम ॥ ११० ॥
परराष्ट्रागम यत् स्यावीरैः स्वाम्याऽथवा ग्रहम् ।
राष्ट्रे पर्हांश्चमुख स्व विमर्शेरम् समाश्रयम् ॥ १११ ॥
तेषां चेत् प्रवृत्तानां च मङ्गल समयाश्रुयात् ।
तस्योपाय च यस्त पहितुरो समागत ॥ ११२ ॥
प्रयोगं कुर्वते ये तु हिंसकाम्परसादिना ।
समम्य गावियैरथैर्तामस्तेषां तथाविध ॥ ११३ ॥

यस्येति । यस्यं देवस्य वा वापिकां दोषतया यत् स्करादि अपरवस्त्वादि च वसन्तु कुर्वन्ति तेषां अवधारिता यस्तो मनुष्या प्रधानतया दर्शं दो वाली चकृति भवति ॥ १०९ ॥

गत कामामिति । गतकामान् यत् यस्तोऽन्यत्र यहाय- वर्तीतया यत् सर्व तिथि वासु वायुं । पराङ्मुखः निवृत्तिमः । यथा सायत्र वर्षोर्हं समय वर्तितव्य यत् यन्ती यत्रो गावनास्तु समाश्रितः समवर्तिनः सन्ति ॥ ११० ॥

परराष्ट्रादिति । स्वामिन आपदा चौरे परराष्ट्रात् यत् धन यत् ते यत् सदाय राष्ट्रे स्वामिने यत्न दत्ता समाश्रय मिव वैरम् ॥ १११ ॥

तेषामिति । प्रवृत्तानां चौरकर्मेषि प्रवृत्तानां तेषां यस्तो यदि चकित यत्न समयाश्रयात् इनो वर्तेदिवसः यदा यत्न चौरार्थ उपाय यत् दर्शं यत् परिहर्तरिति भाव ते चौरा यत् दर्शं यत् समाश्रय चौरं दशुरितिवः ॥ ११२ ॥

प्रयोगमिति । ये तु हिंसकाम्परसादिना तेषां प्रयोगं प्रयोगिता

समो न्यूनोऽधिको वा यो योऽनुचितस्तथैव सः।
यत्र दद्यात् यत्र कुर्यात् लाभं गृह्णीत यत्र हि ॥२१४॥
वणिजानां क्रयक्रयाणामेष एव विधिः स्मृतः ॥ २१५ ॥
सामान्यं याचितं न्यासं आधिर्दासश्च तद्धनम्।
अन्वाहितं च निक्षेपं सर्वस्वं चान्वये सति।
आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि पण्डिते ॥ २१६ ॥
मत्तेन यस्तु गृह्णाति यश्चान्यस्य प्रयच्छति।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहसम् ॥ २१७ ॥

[illegible] ॥ २१३ ॥

सम इति। [illegible] ॥ २१४ ॥

वणिजामिति। [illegible] ॥ २१५ ॥

सामान्यमिति। [illegible] ॥ २१६ ॥

मत्तेनेति। [illegible]

अन्यानिविष्टमचौरेभ्यो विमन्त्रादि धर्मं तु यः ।
अन्नमिव मीयाति स दृष्टाचौरवपुषे ॥ ११८ ॥

कालिकयाप्यमदुष्ट सम्यग्वेदमपकारिणम् ।
मदुष्ट चलितं वाप्या विनेयौ तावुभावपि ॥ ११९ ॥

कालियायं पौडयाय कार्मं पक्षे निर्वाजयेत् ।
नान्यथा तद्वचं ज्ञात्वा प्रदेयायनुरूपतः ॥ १२० ॥

इति त्रिला प्रथमनैवाभिषिच्य कारयेत् सदा ॥ १२१ ॥

सूत्रात्तु त्रिगुणा इन्दि कीता चापमर्दिकात् ।
तदात्तमथमूल तु दापयेदाधिक ततः ॥ १२२ ॥

अनेन मन्त्रादि इत्यादि हौ चौरौ चौरवत् यातो दण्डनीय
दाप्यो च ॥ ११७ ॥

अन्यानिविष्ट इति । य अन्यानिविष्टः चौरेभ्यः धन विमन्त्रादि
अन्यत्र मूल यथा तथा मीयाति च स धन चौरवत् दण्ड्यः ॥११८॥

कालिकेति । य चलित इत्यादि अदुष्ट निर्दोषम् अपि
कारिणं वाच्य मन्यतः तथा वाच्य अधमतम् अदुष्टं चलित
भवेत् तौ उभौ अपि विनेयौ दण्ड्यौ भवतः ॥ ११९ ॥

कालियायमिति । चलित धन त्रिगुणे अष्टौ वर्षावदीनां
वैश्यादीनाम् अनुरूप यद् धन तत् पलमा याव दाता
दाति याव हिरण्यं न कार्यं निर्वासयेत् अपरगात्रेण अन्यथा न
अधिक्रिय नैवम् ॥ १२० ॥

इतीति । इति त्रिला इति न पञ्चमीमासि प्रथमं
मासे अभिषिच्य यथाविधि दातव्यमिति अनुलोमाक्रमेण सदा
अभिषिच्य कारयेत् ॥ १२१ ॥

सूत्रादिति । यदा सूत्रात् सूक्ष्मात् त्रिगुणा इन्दि चापमर्दिकात्

धनिकाधमर्णसाक्ष्यादिनियतस्य प्रसाधनम् ।
समर्पयति यतस्ते स्मो राजा ग्रस्मसेत् प्रजाम् ॥ १२१ ॥
समक्षं यत्र ददाति गृह्णीत धनिकाधनम् ।
राजा यस्मादपेतस्मात् सामदण्डविमर्दने ॥ १२३ ॥
लिखितं तु यदा यत्र नष्टं तेन प्रमापितम् ।
विज्ञाय साक्षिभिः सम्यक् पूर्ववद्दापयेत्तदा ॥ १२५ ॥
यद्दत्तं यच्च गृह्णाति तुरत्तं पुनरिच्छति ।
दण्डनीयावुभावेतौ धनधर्मेण भक्षीयिता ॥ १२६ ॥
मूढपक्षस्य निक्षेता स दण्ड्यश्चौरवत् सदा ॥ १२७ ॥

कृतीता यद्वा तत्पर्येण पूर्वम् व्यपिद द बोद् राजेति शेषः म धनिक ग्रामेदिसम ॥ १२० ॥

धनिका इति । धनिकाः धनिनः धमर्णाः इति हति तथा नियत यथाद् प्रजानां धन धमर्णानि हि यत राजा तेषां धनि केन यथा धरत्वदेव पार्श्वे व्याप्नोति रक्षणात् ॥ १२१ ॥

समक्ष इति । यः समक्षं यद्वा यत् धनिकाद् गृह्णीत तत न ददाति राजा सामदण्डविमर्दनैः सामादैः दण्डनयोगेन तस्मात् तत्समीपात् दापयेत् ॥ १२३ ॥

लिखितमिति । यदा यत्र लिखितं नष्टं स्यात् तदा तेन प्रमापितं व्योपिन विमापित राज्ञे इति शेषः साक्षिभिः सम्यक् विज्ञाय प्रमाणीकृतं पूर्ववत् धनदेयत्वत् तदा दापयेत् धनिकाय राजेति यद्दत्तमाशयम् ॥ १२५ ॥

यद्दत्तमिति । यत् यद्दत्तं गृह्णाति यत् दत्त्वा पुनः पर्यायेण इच्छति एतौ उभौ धनधर्मेण भक्षीयितौ राजा दण्ड नीयौ ॥ १२६ ॥

मूढेति । यः मूढपक्षस्य धनदत्तस्य निक्षेता सः सदा चौरवत् दण्ड्यः ॥ १२७ ॥

इदा कार्याचि च शुचाम् भिक्षिणां प्रतिमासकैत् ॥१२८
पचमांश चतुर्थांश तृतीयांशं तु कल्पयेत्।
सर्व वा राजताज्ञाया जाविय तु दिने दिने । १२८ ।
विद्रुत न तु क्षीण स्यात् सर्व पञ्चमत शचि।
चतुर्यतांश रजत ताम्र श्रून शतांश्यकम् । १३० ।
वङ्ग च सस्द सीस क्षीण स्यात् षोडशांशकम्।
मयोऽष्टांश तम्यका तु दशार मिथ्यी धहा सर्पैः ॥१३१॥
सुवर्ण विंशतांशं तु रजतं च शतांशकम्।
क्षीण सघटिते कार्ये सुसयोगे तु सर्वे । १३२ ।

सदेति। विक्षितां कार्याचि तुचादि शदा सर्वं वेतन कार
येत् दशाम् ॥ १२८ ॥

पञ्चमांशमिति। राजा दिने दिने प्रतिदिन राजताद् रोम
विक्रयात् पचमांश चतुर्थांश शतीयांश वा सर्वं कल्पयेत् लक्षीयात्
न भविष्य वाईत्यमिष च लक्ष्मीतादिवाच । १२९ ।

विद्रुतमिति। शमन शमलमिव सुवि विद्रीत सर्वे विद्रुत
निर्मलित सत् क्षीण क्षीणं सर्वमत नन स्यात्। रजत चतु
शदाश तथा ताम्र शतांश श्रून स्यात् ॥ १३० ॥

वङ्गमिति। वङ्ग रङ्गमितया सत्र कार्यविशेषः तथा क्षीण
षोडशांशक क्षीण स्यात्। तथा लोहस्य शतांश क्षीण कादिकाव
सम्पया तु शतांशविशलयाणो रजत सर्वे किसी सुसाहाय्यगतयता
सत दशाद ॥ १३१ ॥

सुवर्णमिति। सुवर्णसंघटितकार्ये तु च विंशतांश रजत शतांश
पौ म इति सुवर्णोर्धे तु सोमयतुल्याद्वि तु रजत इति सर्वात
॥ १३ ॥

षोडशांशं क्रमशो हि स्यात् स्यात् सर्वकारक ।
संयोगघटनं हृद्या इति ग्रास प्रकल्पयेत् ॥ ११२ ॥
लग्नयोत्तमकार्ये तु सतिथि र्यामको मता ।
पञ्च यामो मध्यकार्ये हीनकार्ये तदर्धको ।
तदर्धो घटके ज्ञेया विद्धे तु तदर्धको ॥ ११४ ॥
उत्तमे राशवी सार्धा तदर्धा मध्यमे स्मृता ।
हीने तदर्धा घटके तदर्धा सम्प्रकीर्तिता ॥ ११५ ॥
पादमात्रा घटिकास्तस्मिन् यद्वै च जलदे तथा ।
कोटिर्वा वा समा वापि द्विगुणाद्गुणापचया ॥ ११६ ॥

षोडशांशमिति । [illegible] ॥ ११२ ॥

लग्नयोति । [illegible] ॥ ११४ ॥

उत्तमे इति । उत्तमे राशौ कार्ये [illegible] ॥ ११५ ॥

पादमात्रेति । [illegible]

बाहूनां कूटपाते तु नियुद्धं राजमर्हति ॥ ११७ ॥
नाकमचारैस्तपसा मुनिभिर्निहतं पुरा ।
व्यवहारोऽयमत्यर्थं स यत्र नेव गम्यते ॥ ११८ ॥
तत्र राष्ट्रप्रकरणं समासात् पञ्चमं तथा ।
चत्वारस्तु तथा दोषास्ते [illegible] ॥ ११९ ॥
इति शुक्रनीतौ राष्ट्रेऽस्य चतुर्थेऽध्याये राष्ट्रधर्मनिरूपणं
नाम पञ्चमं प्रकरणम् ।

[illegible] ॥ ११६ ॥

बाहूनामिति । बाहूनां [illegible] कूटपाते [illegible] नियुद्धं राजमर्हति [illegible] ॥ ११७ ॥

[illegible] ॥ ११८ ॥

तत्रेति । तत्र राष्ट्रप्रकरणं समासात् [illegible] । [illegible] ॥ ११९ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य विरचिता
शुक्रनीतिव्याख्या [illegible]
समाप्ता ।

चतुर्थाध्यायस्य षष्ठं प्रकरणम् ।

अथ दुर्गप्रकारान् प्रवक्ष्यामि समासतः ।
खातकण्टकपाषाणैर्दुष्पथं दुर्गमैरिणम् ॥ १ ॥
परिखा महती यस्य पारिखं दुर्गमेव तत् ।
इष्टकोपलमृद्भित्तिप्राकारं पारिघं स्मृतम् ॥ २ ॥
महाकण्टकवृक्षौघैर्व्याप्तं तद्वनदुर्गमम् ।
जलाभावस्तु परितो धन्वदुर्गं प्रकीर्तितम् ॥ ३ ॥
जलदुर्गं स्मृतं तज्ज्ञैरासमन्तान्महाजलम् ।
सुवारिपृष्ठोच्चतरं विविक्तं गिरिदुर्गमम् ॥ ४ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अभेद्यं व्यूहविद्वीरव्याप्तं तत् सैन्यदुर्गमम् ।
सहायदुर्गं तज्ज्ञेयं शूरानुकूलबान्धवम् ॥ ५ ॥
पारिखादैरिणं श्रेष्ठं पारिघं तु ततो वरम् ।
ततो वन्यं वरं तस्माद्गिरिदुर्गं ततः स्मृतम् ॥ ६ ॥
सहायसैन्यदुर्गे तु सर्वदुर्गप्रसाधके ।
ताभ्यां विनान्यदुर्गाणि निष्फलानि महीभुजाम् ॥ ७ ॥
श्रेष्ठं तु सर्वदुर्गेभ्यः सेनादुर्गं स्मृतं बुधैः ।
तत्साधकानि चान्यानि तद्रक्षेन्नृपतिः सदा ॥ ८ ॥
सेनादुर्गं तु यस्य स्यात् तस्य वश्या तु भूरियम् ।

अभेद्यमिति । अभेद्यं शत्रुभिः दुर्भेद्यं च व्यूहविशा-विधौ वीरैः व्याप्तं तत् दुर्गं सैन्यदुर्गम सैन्यदुर्गम् । तथा शूराः अनुकूलाः बान्धवाः सन्ति यस्मिन् तत् दुर्गं सहायदुर्गं ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

पारिखादिति । पारिखात् दुर्गात् ऐरिणं दुर्गं तत ऐरिणात् पारिघं, ततः पारिघात् वन वन्यदुर्गं वरं वन्यदुर्गात् धन्वदुर्गं ततः धन्वदुर्गात् जल जलदुर्गं ततः जलदुर्गात् गिरिदुर्गं विशिष्टं श्रेष्ठं मतम् ॥ ६ ॥

सहायेति । सहायसैन्यदुर्गे सहायदुर्गं सैन्यदुर्गं च सर्वेषां दुर्गाणां प्रसाधके साधयतो वा यतः ताभ्यां सहायसैन्याभ्यां विना महीभुजां राज्ञाम् अन्यानि दुर्गाणि निष्फलानि व्यर्थानि ॥ ७ ॥

श्रेष्ठमिति । सेनादुर्गं सर्वदुर्गेभ्यः श्रेष्ठं बुधैः स्मृतम् अन्यानि दुर्गाणि तत्साधकानि सैन्यसाधकानि तानि रक्षणीयानि । अतः नृपतिः सदा तत् सेनादुर्गं रक्षेत् ॥ ८ ॥

सेनादुर्गमिति । यस्य सेनादुर्गं स्यात् तस्य इयं भूः वश्या भव-

विना तु सैन्यदुर्गेण दुर्गमन्यत् तु बन्धनम् ॥ ८ ॥
यावत्कामैऽन्यदुर्गाणामाश्रयोत्तमो मत ॥ ९ ॥
एकः शतं योधयति दुर्गस्थोऽस्त्रधरो यदि ।
शतं दशसहस्राणि तस्माद् दुर्गं समाश्रयेत् ॥ ११ ॥
श्रेष्ठं सैन्यदुर्गस्य सर्व दुर्गमिव स्मृतम् ।
दुर्गसंभारपुष्टानि राजा दुर्गाणि पालयेत् ।
धान्यगोशालपुष्टानि योधपुष्टानि वै तथा ॥ १२ ॥
सहायपुष्टं परं तस्मात् श्रेष्ठतरं मतम् ।
सहायपुष्टदुर्गेण विजया नियतामता ॥ १३ ॥
दद्यात् सहायपुष्टं तु ततमेव सफलं भवेत् ।

परस्परानुकूलं तु दुर्गाणां विजयप्रदम् ॥ १४ ॥
इति शुक्रनीतौ चतुर्थाध्याये दुर्गनिरूपणं नाम षष्ठं प्रकरणम् ।

चतुर्थाध्यायस्य सप्तमं प्रकरणम् ।

दुर्गं संक्षेपतः प्रोक्तं सैन्यं सप्तममुच्यते ।
सेना शस्त्रास्त्रसंयुक्तमनुष्यादिगणात्मिका ॥ १ ॥
स्वगमान्यगमा चेति द्विधा सैव पृथक् त्रिधा ।
दैव्यासुरी मानवी च पूर्वपूर्वा बलाधिका ॥ २ ॥

दुर्गाणां परस्परानुकूल्यम् अन्योन्यसहायत्वम् विजयप्रदं विजयकारकं भवति ॥ १४ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य विरचिता
चतुर्थाध्यायस्य षष्ठप्रकरणव्याख्या
समाप्ता ।

दुर्गमिति । दुर्गं दुर्गनिर्माणप्रकरणं संक्षेपतः प्रोक्तम् । सप्तमं प्रकरणं सैन्यं [illegible] उच्यते । [illegible] शस्त्राणि [illegible] अस्त्राणि [illegible] सेना [illegible] ॥ १ ॥

स्वगमेति । सा सेना स्वगमा अन्यगमा च इति द्विधा पुनः सैव [illegible] दैवी आसुरी मानवी चेति त्रिधा तासु पूर्वपूर्वा बलाधिका [illegible] दैवी [illegible] आसुरी, [illegible] ॥ २ ॥

स्वगमा या पर गतो यामगाम्यगमा च ता ।
पादात परम याम्पद्याम्यगप्रमे विधा ॥ १ ॥
मैत्र्यादिना मैव दान्य न पन न पराक्रम ।
ममिमा वयगा यत्र दुर्बलण च यमय ।
भवस्यपगममन्नापि शूपस्य तु न कि पुन ॥ २ ॥
शारीर हि धर्मं मौपधर्मं चैत्यधर्मं तथा ।
चतुष्माशिकवत सत्म चोषम प्रस्तुतम् ।
प्रहमावुधर्मं स्तेतद्येता विषा देव स ॥ ३ ॥
न क्षमिण विनाप्यत्र रिपु शेतु यमा मदा ।
देवासुरतरादश्यापायैर्निम्न भवन्ति हि ॥ ४ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

बलमेव रिपोर्नित्यं पराजयकरं परम् ।
तस्माद् बलमभेद्यं तु धारयेद्यत्नतो नृप ॥ ७ ॥
सैनिकं तु द्विविधं स्वीयं मैत्रं च तद् द्विधा ।
मौलसाद्यस्कभेदाभ्यां सारासारं पुनर्द्विधा ॥ ८ ॥
अशिक्षितं शिक्षितं च गुल्मीभूतमगुल्मकम् ।
दत्तास्त्रादि स्वशस्त्रास्त्रं स्ववाहि दत्तवाहनम् ॥ ९ ॥
सौहार्दात् साधकं मैत्रं स्वीयं भृत्या प्रपालितम् ।
मौलं बह्वब्दानुबन्धि साद्यस्कं यत् तदन्यथा ॥ १० ॥

[illegible] ॥ ६ ॥

बलमिति । बलमेव रिपोः शत्रोः नित्यं परं श्रेष्ठं पराजय-करम् । तस्माद् [illegible] धारयेत् ॥ ७ ॥

सैनिकमिति । सैनिकं स्वीयं मैत्रमिति द्विविधम् । [illegible] ॥ ८ ॥

अशिक्षितमिति । किञ्च तत् सैनिकम् अशिक्षितं [illegible] ॥ ९ ॥

सौहार्दादिति । [illegible] ॥ १० ॥

मुदुरकामुक सारमसारं विपरीतकम् ।
मिश्रित च दत्तमसं विपरीतममिश्रितम् ॥ ११ ॥
गुप्तीभूत साधिकारि स्वस्वामिकमगुप्तकम् ।
दत्ताश्चादि स्वामिना यत् स्वयत्ताश्चमतोऽन्यथा ॥ १२ ॥
हतगुप्त स्वगुप्त तद्वत् दत्तमादनम् ।
धारप्राप्त किरातादि यत् स्वाधीनं स्वतन्त्रतः ॥ १३ ॥
तद्वत् रिपुणा वापि मल्लवर्णे निवेशितम् ।
भेदाधीन हत यस्मात् मेध्य यतवर्ण स्मृतम् ।
उभयं दुष्ट शील वेषस्य साधक न तत् ॥ १४ ॥

मधुरेति। [illegible] विपरी- [illegible] मिश्रित विपरीतम् [illegible] ॥ ११ ॥

गुप्तीभूतमिति। साधिकारि [illegible] ॥ १२ ॥

हते ह। [illegible] ॥ १३ ॥

तद्वदति। [illegible] ॥ १४ ॥

समेभिवृत्तकुम्भेभ्योऽयामेनैतिमिश्रका ।
सर्वैव मानुषाय भोज्ये मारीरच बलम् ॥ १५ ॥
समयामिष्टु व्यायामो मन्नाभ्याम्यासतः सदा ।
गरीवेष्मूर्तसंयोगाद् सम्यक् मोक्षेवर्ण नृप ॥ १६ ॥
येनायत ससत्या तु तयाऽभ्यासेस्तथाभ्यवम् ।
[illegible]सर्वोमात्रीभवं सदा ॥ १७ ॥
सत्क्रियाभिचिरस्थायि नित्यं राज्यं भवेद्यथा ।
मार्गार्थे तु तथा कुर्यात् तदायुष्यमनुच्यते ।
यावदासे राज्यमस्ति तावदेव स जीवति ॥ १८ ॥

समेरिति । समे [illegible] निम्नकुम्भे [illegible] मारीरं [illegible] [illegible] ॥ १५ ॥

समयामिति । [illegible] ॥ १६ ॥

येनायतमिति । [illegible] ॥ १७ ॥

सत्क्रियाभिरिति । यथा नित्य [illegible] सत्क्रियाभिः राज्य चिरस्थायि भवेत् तथा [illegible] कुर्यात् [illegible] यावत् राज्य [illegible] जीवति ॥ १८ ॥

चतुर्गुणं हि पादातमश्वतो धारयेत् सदा ।
पञ्चमांशांस्तु वृषभानष्टांशांश्च क्रमेलकान् ॥ १९ ॥
चतुर्थांशान् गजानुष्ट्रान् गजार्धांश्च रथान् सदा ।
रथात्तु द्विगुणं राजा बृहन्नालीकमेव च ॥ २० ॥
पदातिबहुलं सैन्यं मध्याश्वं तु गजाल्पकम् ।
तथा वृषोष्ट्रसामान्यं रक्षेन्नागाधिकं न हि ॥ २१ ॥
सवयःसारवेषास्त्रशस्त्रास्तु पृथक् शतम् ।
लघुनालिकयुक्तानां पदातीनां शतत्रयम् ॥ २२ ॥
अशीत्यश्वान् रथं चैकं बृहन्नालद्वयं तथा ।
उष्ट्रान् दश गजौ द्वौ तु शकटौ षोडशर्षभान् ॥ २३ ॥

[illegible]

तथा मैथुनमटव्यां हि मन्त्रिक्षितममेव च ।
सार्वभौमपतिः सम्मतवतुर्थं सचक्रममाग् ॥ २४ ॥
सभारदामभीमाख वर्गं सार्वसचक्रम् ।
मैथुनार्थं प्रतं मासि मन्नार्थं तु मतमयम् ॥ २५ ॥
नियतं दाख्युमार्थं विदर्भं मतदवम् ।
सायकपदमार्थं हि राजा चतु सचक्रम् ॥ २६ ॥
पनोद्गपमानाम मनोद्गर्यांचतु मतम् ।
येन योगे धन कार्यं राजा सार्वसचक्रम् ॥ २७ ॥
मतिमर्प सवैमान सैनिकेभ्यो धन चरेत् ॥ २८ ॥
योद्धारमचरक्रधममी मप्रकासन ।

भारियोः द्वौ द्वा बहुन् द्वौ मध्ये द्वौ वदतौ मोदन कलभान् [illegible] वैचयम्व च वैचनात् यथा नक्षि निवच भीनू वनिता [illegible] यथा यथा वारतेन् रवेत ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

[illegible] समारेति । राजा वाचि [illegible] समारार्थं दानार्थं नियमोमार्थं वाद [illegible] राजार्थं १६०० मैथुनार्थं मैथुनानां नियिन धन । [illegible] वनिताः [illegible] १ दारकार्थं चौधन् निनिन [illegible] १ विदर्भं नियत [illegible] १०, [illegible] वादिनाथ [illegible] नियिन [illegible] १०० [illegible] नियिन [illegible] १०० [illegible] । राजा मैथुन [illegible] ११ [illegible] ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

मतिमर्पिति । [illegible] सैनिकेभ्यः धन चरेत् [illegible] ॥ २८ ॥

योद्धेति । मर्येति । योद्धारम [illegible], [illegible]

स्वाद्वोऽशाविततरुफलस्तु मध्यमासमसारवित् ॥ २९ ॥
प्रशस्तसञ्चातुरुदर इष्टच्छायो मनोरमः ।
एवंविधो रवो राज्ञां रम्यो नित्यं सदाश्रयः ॥ ३० ॥
नीलतानुर्नीलशिखो पत्रदन्ता प्रदन्तकः ।
दीर्घदेयो भूरमदस्थावा पञ्चविमूलकः ॥ ३१ ॥
इयाद्याननको मन्दो भूविभोयमपुष्पवान् ।
एवंविधोऽनिष्टगवो विपरीतः शुभावहः ॥ ३२ ॥
भद्रो मन्द्रो मृगो मिश्रो गजो ज्ञात्वा चतुर्विधः ॥३३॥
सप्तामहस्ता सप्तधः समाङ्गो चतुः कामति ।

[illegible] ॥ २९ ॥ ३० ॥

नीलेति । दीर्घेति । [illegible] ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भद्र इति । [illegible] ॥ ३३ ॥

[illegible]

सुहृपोऽसमये तो ज्ञेयो मद्गमत्तः सदा । १४ ।
स्पृशतश्चि स्थिरदशा च मत्स्यमस्तपपत्तः ।
मध्यमावमया दीपनायो सम्भ्रगतः स्मृत ॥ १५ ॥
तद्गुणच्छन्दस्तामवयस्य स्पृशाथ यत चि ।
मुखभाधरमिद्रस्तु मामगो ससस्तक ॥ १६ ॥
एर्ता सम्म विमिश्रितो यको मिश्र इति स्मृत ।
मिश्र भिन्न समार्थ तु सयायामपि कीर्तितम् ॥ १७ ॥
गजमानौ प्रभृक घादरमिस्तु समोदरे ।
चतुषि मत्स्यपृथेष्ठे कट मोक्तो मनीषिभिः ॥ १८ ॥

[illegible] च म [illegible] वा, [illegible] मयत [illegible] ॥ १४ ॥

[illegible] ॥ १५ ॥

[illegible] ॥ १६ ॥

मिश्रमाह [illegible] मिश्रः [illegible] मिश्र मिश्र [illegible] कीर्तितम् ॥ १७ ॥

[illegible] ॥ १८ ॥

मतदन्तोमतिमटे ग्रहदन्तमदोषता ।
परिवारः दयकर वदरथ भवेत् सदा ॥ १८ ॥
प्रमाद मन्मगयाहस्तदीर्न समाहत ।
कथित देव साम्यन् मनिमिर्भद्रमन्द्रया ॥ ४ ॥
बृहद्भ मन्द्रकामन भुतगोपगति सदा ।
गम गे हस्त मपंपो ग्रुममचनमयुत ॥ ३१ ॥
मउयमाउ मेनैव मानिमाम पवच म नम् ॥ ३२ ॥
चत्वारिया ममर्थी वाजी मपासमोत्तम ।
मटनिमदउ ममपा इ नाम परिकीर्त्तित ॥ ३३ ॥
दानि मन्ड ममनाः मभम म मनाहत ।

[illegible]

महार्विमन्नसूचो यो मुखे मोच्य प्रवीति ता ॥ ३३ ॥
वाजिनां मुखमानेन सर्वावयवकम्पना ।
ग्रीवा तु मुखमानेन त्रिगुण परिकीर्तितम् ॥ ३५ ॥
शिरोमध्ये समारभ्य पश्चसूत्रान्तमेव हि ।
ततोऽयामाथिनं देयं मुखमानाष्टकं यम् ॥ ३६ ॥
परिणाहस्तूदरस्य त्रिगुणपञ्चाश भाविक ।
साधारणमिदं मानमुच्यते विस्तरादय ॥ ३७ ॥
महाविंशाङ्गुलमुखं पुरस्कृत्य यथा तथा ।
ग्रीवोच्चत्वाङ्गुलं प्रेमं महिषस्योऽ वाजिनः ॥ ३८ ॥

[illegible] कथिता । [illegible] मुखे [illegible] च ग्रीवा [illegible]र्तिता ॥ ३३ ॥

वाजिनामिति । वाजिनाम् [illegible] मुखमानेन [illegible] सर्वेषाम् [illegible] [illegible] [illegible] इति शेषः । ग्रीवा तु मुखमानेन [illegible] [illegible] ग्रीवा त्रिगुणं परिकीर्तितम् ॥ ३५ ॥

शिरोमध्यमिति । शिरोमध्यम् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मुखमानात् [illegible] ॥ ३६ ॥

परिणाह इति । उदरस्य परिणाहः [illegible] [illegible] [illegible] त्रिगुणः । इदं मान परिणाह साधारणं [illegible] इति शेषः [illegible] विस्तरम् [illegible] [illegible] ॥ ३७ ॥

महेति । महाविंशाङ्गुल[illegible] [illegible] पुरस्कृत्य [illegible] [illegible] यथा [illegible] पुरस्तात् ग्रीवम् [illegible] [illegible] [illegible] यथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ३८ ॥

चतुर्विंशाङ्गुला जङ्घा मध्याङ्गुलं जानु कीर्तितम् ।
चतुर्विंशाङ्गुलावूरू वृषणान्ते स्मृतौ बुधैः ॥ ४८ ॥
षट्त्रिंशाङ्गुलं ज्ञेयं स्कन्धान्तं वृषणादितः ।
प्रत्यङ्गमूलं मुखसमौ भुजामा पादमानतः ॥ ५० ॥
ग्रीवोच्चता चाथ दैर्घ्यमुच्यते मानसङ्गतम् ॥ ५१ ॥
पञ्चाङ्गुलाधिका ग्रीवा त्रिगुणा सम्प्रसारिता ।
मुखतश्चोच्छ्रिता सार्धपादहीना तु पूर्वतः ॥ ५२ ॥
कण्ठादि मुष्कमूलान्तं ग्रीवातुल्यं तु तत्र हि ।
हयपृष्ठं शिश्नं यावत् शेफसस्य प्रकल्पयेत् ॥ ५३ ॥

चतुरिति । जङ्घा चतुर्विंशाङ्गुला, [illegible] मध्याङ्गुलम् जानु [illegible] कीर्तितम् । वृषणान्तं [illegible] चतुर्विंशाङ्गुलौ बुधैः स्मृतौ ॥ ४८ ॥

षडिति । [illegible] वृषणात् स्कन्धान्तं [illegible] [illegible] षट्त्रिंशाङ्गुलम् [illegible] ज्ञेयम् । प्रत्यङ्गमूलं [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ५० ॥

ग्रीवेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दैर्घ्यम् [illegible] ॥ ५१ ॥

पञ्चेति । [illegible] [illegible] ग्रीवा दैर्घ्ये [illegible] [illegible] [illegible] त्रिगुणा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पादहीना [illegible] [illegible] ॥ ५२ ॥

कण्ठादीति । [illegible] कण्ठादि [illegible] [illegible] [illegible] पीवात्वम् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रकल्पयेत् ॥ ५३ ॥

मुखार्ध पुच्छदल च मित्र माषौ तदर्धको ।
फल मङ्गुलो दोषमतु पचाङ्गु च कविन् । १४ ।
परिणाह मधखोलो मुखार्धेनाङ्गुलाविम ।
तदर्धो मविम्मम बहाया परिधि स्मृत । १५ ।
स्मेखाङ्गुलपरिधो स्मोरो कीर्तिता बुधे ।
घहोचपरिधिम् दे शि पहोम सुचिय च । १६ ।
यविरम्तवैत पचकसद्मा सरमोपमा।
मविमममविमैम परिधिय मवाङ्गु च ।
पचमग्रादिपरिधिविंबेय पूवसद् बुधे । १७ ।
मचोमीरन्तरे विक्रमा ह पममूलयो । १८ ।

मुखार्धमिति । मुखाष्टक मित्र मुखार्धं सबल बाधु बद परिधिम् । बाह्यौ वचो ए बाह्यौ बार्धे च मबल । बक्षोखो बद्धींबि मिखार्धपरिधिकी । बबे। बहूवा बविद दीचा बबब देम मिखर्व बहुबदबाहुबः बहत्तूब बवाहुबब । १४ ।

परिणाहमिति । बम्ब पुरम परिणाह मिखाट बहुबा- बिध। मुखार्धेन बवार्धपरिणाचेन ग्राह्य। बबाहुबाविबबबाब परि- बान्हाम । बविबबाब बहुनाबाब परिधि: भेहल बदर्ध बब । १५ ।

स्मेखि । स्मेख स्मयीहल बरो: स्मेखाहुबपरिधि: दबादबा- हुबाविब परिधि बुधै: कीर्तित । ग्रहब बविबह बरो: परिधि मूले शि बहुबबविबा बबे बवेन च बहीय। । १६ ।

मविममेति । मविमबाह बबे विक्रमिमेबब परिधि: बबा- हुब मबा बबबबहुबाविपरिधि पूबबद बबबब बुधे बोबा । १७ ।

मबेति । मबो. बबरे बबी बाबबूबबो: विक्रम् बहुबब् बहुबबरिबबद् । १८ ।

स्कन्धाद्व सटाजाल ग्रीवोपरि सुविस्तृतम् ।
शिरोमध्यं समारभ्य दीर्घं स्कन्धान्तमुत्तमम् ॥ ८९ ॥
अधोगमा सटा कार्या हस्तमात्रायता यथा ।
द्वाविंशत्या त्रिंशत्या वा पुष्पमाला समोन्नता ॥ ९० ॥
सप्ताष्टनवदशभिरङ्गुले च्छन्दोच्छ्रिता ।
तथा तद्विस्तृतिर्ज्ञेया त्र्यङ्गुला चतुरङ्गुला ॥ ९१ ॥
न स्थूला नापि चिपिटा ग्रीवा मयूरसन्निभा ।
ग्रीवाग्रपरिधिस्तस्मी मुखेनाधिकमुष्टिक ॥ ९२ ॥
ग्रीवामूलस्य परिधिद्विगुणो विद्यया च ।
ततोऽर्धाधिकविहीनं तु सत्क्रोड मध्य ईरितम् ॥ ९३ ॥

स्कन्धादूर्ध्वमिति । ग्रीवाया उपरि सुविस्तृत शिरोमध्यं समा रभ्य स्कन्धान्त आयामवत् उत्तमं सटानां जालम् स्कन्धादूर्ध्व दीर्घः ॥ ८९ ॥

अधोगमेति । अधोगमा अधोलम्बमाना हस्तमात्रायता सटानाम् दीर्घा पुष्पा सटा कार्या । द्वाविंशत्या मात्राः त्रिंशत्या वा पुष्पमाला समोन्नता अधोभागः कार्या इति शेषः ॥ ९० ॥

सप्तेति । सप्तच दीर्घा अष्टभिः नवभिः दशभिः इत्यादिभि अङ्गुलैः उन्नतिः । तथा तस्य सटाया विस्तृतिः त्र्यङ्गुला चतुरङ्गुला वा चतुरङ्गुला चतुरङ्गुलमिता ज्ञेया ॥ ९१ ॥

नेति । ग्रीवा सटाकेति शेषः मयूरसन्निभा विविधवर्णा, न स्थूला नापि चिपटा चिपिटाकृतिः भवतीति शेषः । ग्रीवाग्रपरिधिः तस्य [illegible] मुखेन तस्य अधिकमुष्टिकम् ग्रीवाग्रपरिधि ग्रीवामूलपरिधिरित्यस्य रचना ॥ ९२ ॥

ग्रीवामूलस्येति । ग्रीवामूलस्य परिधि द्विगुणश्च द्विगुणश्च ग्रीव विद्या सटाकेति शेष । तथा तद् क्रोडम् मध्यप्रदेशस्य

नेम्योपरि परीधाहा मुखेनाहाङ्गुलाधिकः ।
नाभ्योपरि नेमाधो मुखस्य परिधिस्तु यः ।
शतोर्ध्वाम्बिहीनेन मुखेन सङ्ख्यो भवेत् ॥ १४ ॥
चाङ्गुल नेमविस्तातिरङ्गुला तस्य दीर्घता ।
पर्धाङ्ग साधिका चापि विस्तृतिर्दीर्घताङ्गुला ॥ १५ ॥
मुखशतीर्धाम्बितपूर्वीमध्येऽन्तरं स्म तम् ।
नेमापसारन्तरं तु पचमांश मुखस्य हि ॥ १६ ॥
मध्यारन्तरं तद्वत् मर्थनेमान्तरं तथा ।
भूमयो ग्रन्थो प्रात्र यतत मध्यसमितम् ॥ १७ ॥
मध्यनेमामान्तरं च ध्नुवोरन्तरमेव हि ।
समम्यङ्गुलं शतोर्धांश नाभानेमान्तरं तथा ॥ १८ ॥

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ॥ ११ ॥

नेम्योपरीति । नेमस्य उपरि परिधाहः [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । नाभ्योपरि नेमाधः [illegible] [illegible] परिधिः, [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवेत् ॥ १२ ॥

चाङ्गुलमिति । नेमस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नेमस्य दीर्घता
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] दीर्घता च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १३ ॥

मुखेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नेमा-
पयो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १४ ॥

मर्थनेमेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ॥ १५ ॥

मध्येति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

त्रिभागपूरणं ग्रीवा ग्रीवायाः परिकीर्त्तितम् ।
नासारन्ध्रान्तरं चैव तद्वैर्घ्यसमायतम् ॥ ६८ ॥
कायो मरार्धविस्तारस्त्रिवै हृदयसम्मितः ।
चतुर्भागं तु हृदयं बाहुमूलाच्च स्मृतम् ॥ ७० ॥
षड्भागमन्तरं बाह्वोः तत्समीपे प्रकीर्त्तितम् ।
अधरोष्ठाऽङ्गुलिपृष्ठं सार्धाङ्गं समयोमतम् ॥ ७१ ॥
शोभते चावतग्रीवो नतपृष्ठं सदा नय ॥ ७२ ॥
यद्रूपं यत्तु सम्पूर्णस्तत् चित्रं चीनं सम्भवेत् ।
यादृशं यस्य यद्रूपं न कर्तुं चमते हि तम् ॥ ७३ ॥

चान्तरं तथा नासारन्ध्रयोरन्तरं .... ग्रीवायां ......
परिमितिं वेदाः ॥ ६८ ॥

त्रिभागेति । ग्रीवा ग्रीवायाः ...... त्रिभागपूरणा ...... परिकीर्त्तिताः । तथा नासारन्ध्रयोरन्तरं ...... परिमितिं वेदाः ॥ ६८ ॥

काय इति । कायः शरीरं मराड़ विस्तारः ...... त्रिवि हृदयसम्मिताः ...... विस्तारं ...... । तथा हृदयं बाहुमूलात् ...... चतुर्भागं स्मृतम् ॥ ७० ॥

षड्भागमिति । ...... बाह्वोः ...... ॥ ७१ ॥

शोभते इति । ...... ॥ ७२ ॥

यद्रूपं ...... ॥ ७३ ॥

मिथ्याग्रहे वाजिन ध्याता हर्षोदयसमागत ।
दिग्गागया च विभूते सवमानानि वाजिनाम् ॥ ७४ ॥

स्नस्तु शोनमुख कान्तप्रमथमोत्तङ्गमाधिक ।
दीर्घायतपोचमुग्धी चमत्कुर्विपुरश्रुति ॥ ७५ ॥

तुरगचण्डवेगम पंसमीपसमन्मन ।
नातिक्रूरो नातिचदुर्देवमर्त्यो मनोरम ॥
सुवाल्मिगन्धवचन मधुरस्वमराञ्चित ॥ ७६ ॥

अमरस्तु दिवाकर्तौ वामदक्षिणभेदत ।
पूर्वोऽपूर्व पुनर्देवा दीर्घौ क्रमस्थवेन च ॥ ७७ ॥

स्त्रीपुंसे वामदक्षी यथोक्तमलदौ क्रमात् ।

मिथ्येति । [illegible] वाजिन [illegible] ध्याता विमलिता [illegible] कुर्यात् । [illegible] दिवा दोषा वाजिनां [illegible] ॥ ७४ ॥

स्नस्तेति । [illegible] ॥ ७५ । ७६ ॥

अमर इति । वामदक्षिणभेदेन [illegible] दिवा [illegible] ॥ ७७ ॥

स्त्रीति । वामदक्षौ [illegible]

न तथा विपरीतौ तु शुभाशुभफलप्रदौ ॥ ७८ ॥
नीचोच्च तिर्य्यगुन्नत मध्यभेदो भवेत्पञ्च ॥ ७९ ॥
शङ्खचक्रगदापद्मवेदिस्वस्तिकसन्निभम् ।
प्रासादतोरणच्छत्र सुपर्णकच्छपाकृति ।
स्वस्तिकसङ्क्रमीनपद्म गयीपत्छाग शुभो भ्रम ॥ ८० ॥
नासिकाग्रे ललाटे च मध्ये कर्णे च मस्तके ।
आवर्त्ता यान्ति येषां ते धन्याः [illegible] ॥ ८१ ॥
हृदि स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ।
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वेऽपि मध्यमा सम्प्रकीर्त्तिता ॥ ८२ ॥

[illegible] ॥ ७८ ॥

नीचेति । [illegible] ॥ ७९ ॥

[illegible] ॥ ८० ॥

नासिकाग्रे इति । [illegible] ॥ ८१ ॥

हृदीति । हृदि [illegible] ॥ ८२ ॥

ललाटे यस्य चावर्त्त द्वितयस्य समुद्भव ।
मस्तके च तृतीयस्य पूर्वशोंऽस्य उत्तम ॥ ८२ ॥
हृदयमे महावर्त्तौ यस्यैव सम्प्रजायते ।
स करोत्यश्वसङ्घातान् स्वामिनः सूक्ष्मसञ्चय ॥ ८३ ॥
त्रयो यस्य ललाटस्था आवर्त्तास्तिर्यगुत्तरा ।
त्रिकूटः स परिज्ञेयो वाजिवृद्धिकरः सदा ॥ ८४ ॥
एवमेव प्रकारेण त्रयो ग्रीवां समाश्रिता ।
समावर्त्तः स वाजीयो जायते नृपमन्दिरे ॥ ८५ ॥
कपोलस्थौ महावर्त्तौ दृश्येते यस्य वाजिनः ।
यशोवृद्धिकरो ज्ञेयो राज्यवृद्धिकरो मतः ॥ ८६ ॥

ललाटे इति । यस्य ललाटे आवर्त्तद्वितयम् मस्तके च तृतीयम् आवर्त्तश्च भवति, स पूर्णकः । पूर्णकस्य लक्षणं पूर्णानन्दम् अस्य जनयति ॥ ८२ ॥

हृदये इति । यस्य अश्वस्य हृदये द्वौ आवर्त्तौ सम्प्रजायेते स पूर्णकः । अश्वानाम् अस्य स्वामिनः अश्वसङ्घातान् अश्वसमूहान् करोति वर्द्धयति ॥ ८३ ॥

त्रय इति यस्य ललाटस्थाः त्रयः आवर्त्ताः तिर्यगुत्तराः कुटिलप्रकाराः स त्रिकूटः त्रिकूटनामा अश्वः सदा वाजिनां वृद्धिकरः ॥ ८४ ॥

एवमिति । एवं प्रकारेण यः यस्य त्रयः आवर्त्ताः ग्रीवां समाश्रिताः, स समावर्त्तनामा अश्वः वाजीयः नृपमन्दिरे जायते भवति निवसतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

कपोलस्थाविति । यस्य वाजिनः अश्वस्य कपोलस्थौ द्वौ आवर्त्तौ दृश्येते, सः अश्वः यशोवृद्धिकरो ज्ञेयः अस्य राज्यवृद्धिकरो मतः ॥ ८६ ॥

एको यस्य कपोलस्थो महावर्त्तः प्रदृश्यते ।
स्वनामा स विख्यातः स दद्येत् स्वामिनामयम् ॥८८॥
गण्डसंस्थो महावर्त्तो वाजिनो दक्षिणाश्रितः ।
स करोति महासौख्यं स्वामिनः प्रियसङ्गमः ॥८९॥
तद्वामाश्रितः क्रूरं प्रकरोति भयप्रदम् ।
इन्द्राख्यौ तावुभौ प्रोक्तौ नृपराज्यविवृद्धिदौ ॥९०॥
कर्णमूले महावर्त्तौ स्तनमध्ये तथापरौ ।
शिवाख्याख्यौ उभौ तौ तु शुभकार्ये यशःप्रदौ ॥९१॥
स्कन्धपार्श्वे महावर्त्तौ स भवेत् पद्मसंज्ञकः ।
करोति विविधान् पद्मान् स्वामिनः सततं सुखम् ॥९२॥
नासामध्ये महावर्त्त एको वा यदि वा त्रयम् ।

एक इति । यस्य वा यस्य एकः कपोलस्थ आवर्त्तः प्रदृश्यते, स स्वः स्वनामा विख्यातः स च स्वामिनामयम् दद्येत ॥८८॥

गण्डे इति । यदा यस्य वाजिनः गण्डस्थ आवर्त्तः दक्षिणाश्रितः दक्षिणगण्डाश्रित इत्यर्थः तदा स प्रियसङ्गमः प्रियसंगः स्वामिनं महासौख्यम् अधिकारिण करोति ॥८९॥

तदिति तद्वत् यदा वामाश्रितः वामगण्डस्थ इत्यर्थः आवर्त्तः क्रूरः भयं प्रचुरं प्रकरोति । तौ उभौ गुणवत् गण्डस्थौ चेत् इन्द्राख्यौ प्रोक्तौ कथितौ नृपस्य राज्यवृद्धिदौ च ॥९०॥

कर्णमूले इति । यदा कर्णमूले आवर्त्तौ तथा स्तनमध्ये अपरौ द्वौ आवर्त्तौ भवेतां तदा तौ उभौ शिवाख्यौ शुभकार्ये यशः प्रदौ च ॥९१॥

स्कन्धपार्श्वे इति । यदा स्कन्धयोः पार्श्वे आवर्त्तौ भवेतां तदा स अश्वः पद्मसंज्ञकः पद्मनामा भवेत् स च स्वामिनः विविधान् पद्मान् पद्मपरिमितधनानि इत्यर्थः तथा सततं सुखं करोति ॥९२॥

नासेति । यदा नासायाः नासिकायाः मध्ये एको वा आवर्त्तः

सप्तावर्त्ती स विज्ञेयो वाजी भूपालसम्पद ॥ ८३ ॥

कण्ठे यस्य महावर्त्तो दक्ष येन महाबले ।

चिन्तामणि स विज्ञेयश्चिन्तितार्थसुखप्रद ॥ ८४ ॥

[illegible] मालवपृष्ठस्थो भावर्त्ता [illegible] ॥८५॥

प्रस्थावर्त्ता मध्यमतो कुण्डले वाजिनो यदि ।

स नूनं मृत्युमाप्नोति कुर्य्यादा स्वामिनाशनम् ॥ ८६ ॥

जानुसक्था महावर्त्ता प्रवासक्लेशकारका ।

वाजिनेर्द्व महावर्त्तौ विजयश्रीविनाशन ॥ ८७ ॥

त्रिकसन्धौ महावर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशन ।

पुच्छमूले महावर्त्तो धूमकेतुरनर्थदः ॥ ८८ ॥

[illegible] ॥ ८३ ॥

कण्ठे इति । [illegible] ॥ ८४ ॥

[illegible] ॥ ८५ ॥

[illegible] ॥ ८६ ॥

जान्विति । [illegible] ॥ ८७ ॥

त्रिकेति । [illegible]

गुह्यपुच्छविकावर्त्तौ स हताश्वो भवेद्ध्रुवम् ॥ ९९ ॥
मध्यदण्डा पार्श्वगमा चैव शतपदी ध्रुवम् ।
षतिदुष्टाः स्मृता श्रीपीठदुष्टा यथा तथा ॥ १०० ॥
अश्रुपातहनुमेढ्रहृत्कण्ठमोलवस्थिषु ।
कटिगण्डशङ्खमुष्ककुक्षाभिगुल्फेषु च ।
स्तनकुक्षी स्वपादे तथासो भ्रमरः सदा ॥ १०१ ॥
ललाटमध्ये पृष्ठमध्ये उत्तरोष्ठेऽधरे तथा ।
कर्णनेत्रान्तरे वामकुक्षौ चैव तु सोम्यपि ।
उरस्य च शुभावर्त्ता वाजिनामपवार्जितौ ॥ १०२ ॥

[illegible] अनिष्टकारयो ॥ ९८ ॥

गुह्येति । [illegible] ॥ ९९ ॥

मध्यदण्डेति । [illegible] ॥ १०० ॥

अश्रुपातेति । [illegible] ॥ १०१ ॥

ललाटमध्ये इति । [illegible]

भावर्तो वाम्तरी भाति सूक्ष्म चक्री भ्रमन्ती ।
मिथिती ती मध्यमतो प्रतिकली तु पुष्पती ॥१ २॥
भावत्तमितव भाति हम चोर्ध्वं तु वाम्तरम् ।
पयम चातिसतम्नभावत्तदितयं तथा ॥ १ ३ ॥
मिश्रोपमितयं भासे भावर्त्तानां तु पुत्रकम् ।
गजमध्ये पमस्के च सर्वाश्रमनिवारण ॥ १ ५ ॥
पयोमुख पम पादे भाति चोम्न मुखो मम ।
म पेमामयभा पठसुषी मतपटी मता ॥ १ ६ ॥
मिकस पवादभ्रमरी स्वामी वाको च चापम ।

तथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ॥ १२ ॥

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] ॥ १२ ॥

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ॥ १३ ॥

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] तु [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १५ ॥

[illegible] । [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ॥ १६ ॥

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

अथ कक्षसमीपे तु नाभौ चैव स निन्दितः ॥ १०७ ॥
पीनोर्वोः पार्श्वे भ्रमरो यो दक्षिणे स चेद्भवेत् ।
पादोऽप्यथ भ्रमरो कोषोत्पाटी स निन्दितः ॥ १०८ ॥
शुभाशुभौ भ्रमौ यस्मिन् स वाजी मध्यमः स्मृतः ।
मुखे यस्य सितं पञ्चकल्याणः स सदा मतः ॥ १०९ ॥
स एव हृदये स्कन्धे पुच्छे श्वेतोऽष्टमङ्गलः ।
कर्णे श्यामः श्यामकर्णः सर्वतश्चैव चामरात् ।
तत्रापि सर्वतः श्वेतो मेध्यः पूज्यः सदैव हि ॥ ११० ॥
वैदूर्यसन्निभे नेत्रे यस्य स्तो जयमङ्गलः ।
मिश्रवर्णोऽपि सर्वत्र पूज्यः स्यात् सुन्दरो यदि ॥ १११ ॥

[illegible] ॥ १०७ ॥

पीनेति । [illegible] पार्श्वे भ्रमरी [illegible] दक्षिणे [illegible] भ्रमरी [illegible] कोषोत्पाटी [illegible] निन्दितः ॥ १०८ ॥

शुभाशुभाविति । यस्मिन् [illegible] शुभाशुभौ स वाजी मध्यमः स्मृतः । [illegible] ॥ १०९ ॥

स इति । [illegible] ॥ ११० ॥

वैदूर्येति । [illegible]

श्यावपादो हरिर्निन्द्यस्तथा श्वेतैकपादपि ।
रूक्षो धूसरवर्णश्च गर्दभाभोऽपि निन्दितः ॥११२॥
श्यामतालुः श्यामजिह्वः श्यामोष्ठश्च विनिन्दितः ।
सर्वतः कृष्णवर्णो यः पुच्छे श्वेतः स निन्दितः ॥११३॥
हंसैःपरस्परगतिभि पक्षाग्रगतिश्च यः ।
मयूरहंसतित्तिरपारावतगतिश्च यः ।
मृगोष्ट्रवानरगतिः पूज्यो हयगतिस्तथा ॥ ११४ ॥
अतिमुक्तोऽतिपीतोऽपि यथा श्वासो न पीड्यते ।
शिक्षा गतिश्च सा ज्ञेया स चोत्तमतुरगो मतः ॥ ११५ ॥

[illegible] ॥ १११ ॥

श्यावपाद इति । [illegible] निन्द्यः । [illegible] निन्दितः ॥ ११२ ॥

श्यामतालुरिति । [illegible] विनिन्दितः । [illegible] निन्दितः ॥ ११३ ॥

हंसैरिति । [illegible] ॥ ११४ ॥

अतिमुक्त इति । [illegible]

सुमध्ये तमालतिलको स्थितो यथान्तरेण च ।
स वाजी दृढमध्यो तु यस्य सेवातिनिन्दितः ॥ ११६ ॥
सङ्ग्रामादर्षणात् दोषात् स्निग्धवर्णो भवेद् यदि ।
असाधितश्च सुगतिमवान् सर्वाङ्गसुन्दरः ॥११७॥
नातिक्रूरः सदा पूज्यो भ्रमाद्यैरपि दूषितः ॥ ११८ ॥
वाजिनामत्यशनात् सुदोषाः सम्भवन्ति हि ।
तस्मो व्याधिपरीताङ्गो जायतेऽत्यन्तपानमात् ॥ ११९ ॥
यथाहिता भवेन्मन्दः सर्वकर्मसु निन्दितः ।
अपोषितो भवेत् घोटो रोगी चात्यन्तपोषणात् ॥१२०॥

अविनीतः सर्वाधिकयानकारी यदि तथा तथा न पोषते हिनस्ति सा नहितु तथमेव भवेत् तथा च तात्पर्यातिशीघ्र सुदन्तः भवेत् यतः ॥११५

सुमध्येति । यः वाजी सुमध्ये नाभौ स्थितः तिलकाकारचिह्नविशेषः यथा वा यथान्तरेण नर्वाजिदेहेन सर्वेण स्थितः सुखः तथा दृढमध्यो दृढमध्यो अनुसारेण यः किन्तु यस्य न सः वाजी अपि तु न अतिनिन्दितः । सेवेति बहिरादि ॥ ११६ ॥

सङ्ग्रामादिति । यदि यस्य स्निग्धवर्णः भवतीति सुगति सर्वाङ्गैः सुन्दरः भवेत् तदा सङ्ग्रामात् विविधपरिघातात् दोषात् सङ्ग्रामात् भावयेत् ॥ ११७ ॥

नेति । भ्रमादौ चारणीये चिह्नः दूषितोऽपि नातिक्रूरः घोटः पूज्यः यतः सदा पूज्यः ॥ ११८ ॥

वाजिनामिति । अत्यशनात् अधिकेन अत्यशनात् अत्यशनात् वाजिनां सुदोषाः हि विविधं सम्भवन्ति । किन्तु अत्यन्तपानात् तस्मः व्याधिपरीताङ्गः तन्मयेऽपि वाजी ॥ ११९ ॥

यथाहित । यदि यथाहित सर्वाङ्ग न नाहितः मन्दः तथा, सर्वकर्मसु निन्दितश्च भवेत् । किन्तु अपोषितः यथाहितः घोटः

सुगतिदुर्गतिनिम्न मिषमास ग्रहाप्तये ॥ १२१ ॥
मान्मथचलपाद माङ्गुष्ठाय शिरावन ।
गुणाहतपदीन स्याद् चाति दैवे सुमित्रक ॥ १२२ ॥
मधुना नातितीक्ष्णेन कषायेन ताडयेत् ।
ताडयेत्मध्यपादेन स्वानि पाद सुमित्रक ॥ १२३ ॥
दिपिते यावयोश्याद् चलति पमयोस्तथा ।
भीते कर्णान्तरे चैव पीनाङ्गमागमामिनि ॥ १२४ ॥

दुर्भेद्य [illegible] रोगी भवेद् ॥ १२० ॥

सुगतिरिति । [illegible] भवेद् ॥ १२१ ॥

मान्मिति । [illegible] ॥ १२२ ॥

मधुनेति । [illegible] ॥ १२३ ॥

दीपित इति । [illegible] ॥ १२४ ॥

कुपिते बाहुमध्ये च भ्रान्तचित्ते तथोदरे।
यत्र सन्तायते प्राप्ते गौर्भस्थानेषु कर्हिचित् ॥ १२५ ॥
अथवा ईषिते स्कन्धे चलिते जघनान्तरे।
भीते यथा खल इच्छाद् मलमुखागगामिनि।
कुपिते पुच्छसङ्घाते भान्ते जानुद्वय तथा ॥ १२६ ॥
नासया ताडनेऽटगमकाले च विदेशके।
मलासस्थानपातेन वाजिदोषान् वितन्वते ॥ १२७ ॥
तावन्नवन्ति ते दोषा यावत्तोयत्यसौ हय।
दुष्ट दृष्टे नाभिमपि यारोहेद्दृढमचित ॥ १२८ ॥
गच्छेत् पीडयमानाभिरसमोऽग्यो यत् गतम्।
यथा यथा न्यूनगतिरश्वो हीनस्तथा तथा ॥ १२९ ॥

कुपिते इति। भावः चित्तः च। कुपिते यदि बाहुमध्ये तथा भ्रान्तचित्ते उदरान्तर्गतानि यदि उदरे यत्र सन्तायते यत्र गर्भस्थानेषु कर्हिचित् कदाचित् सन्तायते च ॥ १२५ ॥

अथवेति। अथवा किंवा ईषिते यदि स्कन्धे चलिते यदि जघनान्तरे जघनमध्ये भीते यदि यथावत् मलामुखागामिनि यदि भ्रान्ते कुपिते यदि पुच्छसङ्घाते तथा भ्रान्ते जानुद्वये तथा ॥ १२६ ॥

नेति। नासया नासिकया विदेशके विदेशगमने च तथा मलस्थानपातेन मलस्थानपातेन वाजिदोषान् वितन्वते विस्तारयन्ति अश्वानि दृश्य ॥ १२७ ॥

तावदिति। तावत् यदा यत्र यत् तोयति तावत् ते दोषा वाजिदोषाः भवन्ति। दुष्ट यत्र दृष्ट्वा अपि नाभिं दृष्ट्वा दृढम् अतः न आरोहेत् ॥ १२८ ॥

गच्छेदिति। पथमः यत् पीडयमानाभिः पूर्वतः रिक्तम्

सहस्रचापप्रमितं [illegible] मतिमिच्छति ।
उत्तमं यामिनी मध्य मोघमर्थं तदुच्यताम् ॥ ११० ॥
मर्धं यतयतु प्रा[illegible]मर्थं च तदर्धकम् ॥ १११ ॥
मतयोजनमन्ता [illegible]निर्भेन मधां वय ।
गति समर्थयेत्[illegible] तथा म[illegible]ने ॥ ११२ ॥
सार्धं मातर्य हेमन्ते शिशिरे कुसुमागमे ।
साम पौषे तु शरदि मार्तण्ड भवेत् सदा ॥ ११३ ॥
यथाह न [illegible]दीपसेना वियमभूमिषु ॥ ११४ ॥
सुमध्याभिर्वेत्स [illegible]मारोग्यं भवेत् [illegible] ॥ ११५ ॥

[illegible] ॥ १०९ ॥

[illegible]मिति । [illegible] ॥ ११० ॥

[illegible]मिति । [illegible] ॥ १११ ॥

[illegible]मिति । [illegible] ॥ ११२ ॥

सार्धमिति । हेमन्ते शिशिरे कुसुमागमे [illegible] पौषे तु [illegible] ॥ ११३ ॥

[illegible]मिति । [illegible] ॥ ११४ ॥

[illegible]मिति । [illegible] ॥ ११५ ॥

आरमार्गपरिज्ञार्थं प्रमेयद्रुमयेद्यम् ।
कोष्ठे सपायवेत् पयाम्बकरास्यनुमिश्रितम् ॥ ११६ ॥
परिमन्थानि मांसानि मांसपात महत्स्थाम् ।
सम्भाम्यार्द्राणि मांसानि सुम्पितानि प्रदापयेत् ॥ ११७ ॥
अथवा स्खलित गात्रं तत्र दृष्ट्वा प्रयातयेत् ।
यावतात्मितपक्काय च मार्गसमागतम् ।
कृत्वा शुद्ध सत्यप भस्मसरचयाम च । ११८ ॥
गतखेदस्य मान्यस्य सुखपमुपविष्टस्य ।
सुखप्रदादिकम्पस्य प्रवीनमयतारयेत् ॥ ११९ ॥
मदविसा तु गात्राणि मासमध्ये विवस्त्रयेत् ।

आरेति । आरस्य मार्गस्य [illegible] च परिमाणं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ११६ ॥

परीति । [illegible] [illegible] [illegible] परिमन्थान् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च प्रदापयेत् ॥ ११७ ॥

अथेति । यदि [illegible] ॥ ११८ ॥

गतखेदस्येति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ११९ ॥

मदविसेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

आनपानाधमाद्येव ततः सम्यक् प्रबोधयेत् ॥ १९ ॥
सर्वदोषहरोऽप्यासां मधमद्यासवो रसः ।
यथा संपाययेत् क्षीरं घृतं वा वारि सद्गुणम् ॥१०१॥
मद्य सुरा मधु पीत्वा मदमत्ताश्रितो नरः ।
तदुपशमे तद्दाभ्यासो कासश्वासादिका गदाः ॥१०२॥
यवाश्च चणका येष्ठा मध्या माषा मकुष्टका ।
नीचा मसूरा मुद्गाश्च भोजनाय तु वाजिनः ॥१०३॥
गतयः पञ्चविधा धारास्कन्दित रेचितं प्लुतम् ।
धौरीतकं वल्गितं च तासां लक्ष्म पृथक् पृथक् ॥१०४॥

जनु[illegible] तत अनन्तरं आनपानाधमाद्येव[illegible] आमेन आमेन [illegible]
च सम्यक् पोषयेत् इति भवेत् ॥ १९ ॥

सर्वेति । अपि आसुवयोः [illegible] आसुवस [illegible] इत्यादिभेदेन च रसः सर्वदोषहरो [illegible] अनेकविध रसर्थं ।
विच [illegible] सद्गुणरोच क्षीरं [illegible] घृतं वा [illegible] वारि वा संपाययेत् ॥ १०१ ॥

मद्यमिति । मद्य सुरा मधु पीत्वा [illegible] इति येन जन [illegible]
तदुपशमे वाजिनः भवति [illegible] कासश्वासादिका गदाः
भीताः तदुपशमे ॥ १०२ ॥

यवा इति । वाजिनः [illegible] भोजनार्थं यवा चणकाश्च ज्येष्ठा
माषा मकुष्टका मध्यमाः [illegible] मसूरा मुद्गाश्च नीचा
[illegible] ॥ १०३ ॥

गतय इति । [illegible] पञ्चविधा धाराः । आस्कन्दित २ ।
रेचितं ३ । प्लुतं ४ । धौरीतक ५ । वल्गितम् ६ । तासां गतीनां
[illegible] लक्षणं पृथक् पृथक् भिन्नं भिन्नम् ॥ १०४ ॥

चारागतिः सा विज्ञेया भ्रान्तिवेगतरा मता ।
नरश्च ताडाभिहतो यथा भ्रान्तो भवेदिह ॥१५५॥
आकुञ्चितापपादाभ्यामुत्प्लुत्योत्प्लुत्य या गतिः ।
आस्कन्दिता च सा ज्ञेया गतिविद्भिश्च पक्षिणाम् ॥१५६॥
ईषदुत्प्लुत्य गमनमस्पष्टं रेचितं हि तत् ।
पादैश्चतुर्भिरुत्प्लुत्य क्रमवत् सा प्लुता गतिः ॥१५७॥
प्रसारितपक्षा तु सुस्पष्टं गमनं तुरम् ।
चीरीतकं च तज्ज्ञेयं रथसवाहनीचरम् ॥१५८॥
प्रसारितपक्षो यो मयूरो छत्रचम्बरः ।
दोलायितशरीरार्द्धगामी गच्छति पक्षिणम् ॥१५९॥
परिवाहो द्वयमुखाङ्गुली तु चतुरस्र च ।

चारेति । या गतिः भ्रान्तिवेगतरा भ्रान्तिवेगवती यथा ताडनेन नरः [illegible] ताडेन प्रहारेण अभिहतः अभिहतो नरः भ्रान्तः भवेत् सा भ्रान्ता विज्ञेया ॥ १५५ ॥

आकुञ्चितेति । आकुञ्चिताभ्याम् अपसृताभ्यां उत्प्लुत्य उत्प्लुत्य या गतिः सा पक्षिणां गतिविद्भिः आस्कन्दिता च ज्ञेया ॥ १५६ ॥

रेचितेति । ईषत् उत्प्लुत्य अस्पष्टं गमनं यत् तत् रेचितम् । या गतिः पादैः उत्प्लुत्य क्रमात् गतिः सा प्लुता ॥ १५७ ॥

प्रसारितेति । प्रसारिताभ्यां पक्षाभ्यां पक्षौ यत् [illegible] गमनं तत् चीरीतकं ज्ञेयं तत् रथवाहने नरं [illegible] ॥ १५८ ॥

प्रसारितेति । मयूरः छत्र च चामरः छत्रचामरः [illegible] दोलायितः शरीरस्य [illegible] मयूरः यत् प्रसारिताभ्यां पक्षाभ्यां मयूरो यत् गच्छति तत् पक्षिणम् ॥ १५९ ॥

[illegible] परिवाह इति । [illegible]

सचाङ्गुलत्रिगुणोऽत्र तु सार्धत्रिगुणपदीमता ॥ १११ ॥
ममताम्भो दप पूर्णो गुणैरिभिर्गु तो यदि ॥ ११ ॥
न म्यायी न च वै मन्द सुबोधा खड्गसुन्दर ।
मातिपूर सरकत ममम येत उच्यते ॥ ११२ ॥
त्रिपदीअभगाम्ता सा प्रमाण मारवाहम ।
ममताम्य सुदङ समुपोह प्रयच्छते ॥ ११३ ॥
मतमासुमस्तुम्यां गमार्गा परम सुतम् ।
मनुष्यमलयोर्वाक्य मावहि मतिमुत्सरम् ॥ ११४ ॥

परिमाण बहुरविचार दण्डा प्रमाणा। पुनरपि पुनरपुरित्र बहर्द त्रिगुण कार्पुत्रिरेव बहु बचनम् । बार त्रिगुणपरीतम् बचाय चतुरस्र दीर्घता वर्णत्रिगुणा ॥ ११० ॥

चतुर्भाग इति । चतुर्भागः भाग परिमाण त्रिपद बल प्रमाणं परिमाण चक्षेति पुनरपि तथा यदि द्वपि द्विगुणार्धे तथा पुन स तु तदा पूर्ण ॥ १११ ॥

एतावान् बैति । न तदा न स्थायी न त्रिविधीयः न तु मन्द मधुरा सुबोधा सुगुरुक खड्गसुन्दर। मौमनाकृतवर सुन्दर दण्ड मातिपूर मातिपीड सुरूप वा समनवेश तथेषु न तत् उच्यते ॥ ११२ ॥

चतुर्भाग त्रि पदिति । त्रि पदीअभगम्ता त्रिपुरविचक्षणोम भावो मध्य मारवाहकः मारवहनचोदः ममताभः ममताममरिदित सुदङः बलिनवरीर समुपोह चतुः प्रयच्छते ॥ ११३ ॥

मतमिति । चतुर्मासाः मतामाम परम च तु मीरमयाय मम मरण च तम् । मनुष्यमलयो पृथक्त्व विभागवचार भावप विंशति-वर्णेन मतिमर्थ ॥ ११४ ॥

स्वर्णा हि मध्यमं यावत् पञ्चिवर्षं वयः स्मृतम् ।
अशीतिवत्सरं यावदलस्य मध्यमं वयः ॥ १५५ ॥
चतुष्कि यत्तु यथायामप्यायुः परं स्मृतम् ।
पञ्चविंशतिवर्षं हि परमायुस्तु पोट्टयोः ॥ १५६ ॥
बाल्यमध्यमपोट्टानां प्रथमं वत्सरे मतम् ।
मध्यं सावत्पोडशाब्दं वार्द्धक्यं तु ततः परम् ॥ १५७ ॥
एतासामायुरेभिर्वैरायुर्ज्ञेयं हयाश्रयी ॥ १५८ ॥
अश्वस्य षट् सिता दन्ताः प्रथमाब्दे भवन्ति हि ।
कृष्णलोहितवर्णास्तु द्वितीयेऽब्दे अधोगताः ॥ १५९ ॥
तृतीयेऽब्दे तु सन्दंशौ क्रमात् कृष्णौ यदृच्छया ।

मध्यमिति । मध्यं यावत्सा मध्यम वयः । षष्टिवर्षं यावत् तथा
मध्यम अशीतिवत्सरं यावत् मध्यम वय च मतम् ॥ १५५ ॥
चतुष्कि यदिति । यावत् परम् आयुः अर्थात् चतुष्कि यत्
चतुष्कि वर्षेविंशत तथा पोट्टयोः तस्य पञ्च च परमायुः
पञ्चविंशतिः च मतम् ॥ १५६ ॥
बाल्यमिति । बाल्यपोट्टानाम् बालानां हयानां प्रथमाब्दे बाल्य
मिव मध्यम भवेत् यावत् मध्य षोडशवर्षाणि षोडशाब्द यावत्
ततःपर वार्द्धक्य च मतम् ॥ १५७ ॥
एतासामिति । एतासाम् आयुर्भिः अवधिः वर्षैव हयानां हयस्य
आयुः च ज्ञेयं ज्ञेयम् ॥ १५८ ॥
अश्वस्येति । अश्वस्य प्रथमाब्दे जन्मसंवत्सरे षट् सिता श्वेत
दन्ता दृश्या भवन्ति । द्वितीये अब्दे कृष्णलोहितवर्णाः अधोगताः
निम्नस्थिताः भवन्ति निम्नदन्तावलम्बनार्थे ॥ १५९ ॥
तृतीये इति । तृतीये अब्दे वत्सरे तु सन्दंशौ दन्तौ च पद

तद्धाम्य वर्तिनौ तौ तु चतुर्थे पुनरन्तौ । १८ ।
मन्तौ द्वौ पञ्चमान्ते तु सन्धौ पुनरन्तौ ।
मध्यपाम्मान्तगौ द्वौ तौ क्रमात् कन्ती षडन्तता ।१११।
नवमान्तात् क्रमात् पोतौ तौ स्थितौ द्वादशान्त ।
दशपञ्चान्तगौ तु भावाभौ क्रमश स्थितौ । ११२ ।
षट्द्वादशान्तगौ हि मध्यामौ भवत क्रमात् ।
मध्याभौ वेदविमान्ताचतुर्थ मान्तत सदा ।
स्थितु सप्तमं पातौ कन्ताना च स्थित स्थितौ ।११३।
मोधे सुमतबन्धिस पूर्वानुयत्स भाविन ।
यथा यथा तु वोनाम्मा वोनमातुम्यका तथा । ११४ ।

[illegible] क्रमात् [illegible] । चतुर्थे तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । ११ ।

[illegible] इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] द्वौ [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] द्वौ द्वौ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] क्रमात् [illegible] [illegible] । १११ ।

[illegible] इति । द्वौ [illegible] क्रमात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । ११२ ।

[illegible] इति । [illegible] द्वौ [illegible] [illegible] क्रमात् [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] स्थिते स्थिते [illegible] [illegible] [illegible] क्रमात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । ११३ ।

मोधे इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

वामूत्पाता लोहपाणी बृतबली यथाक्रम ।
गतिसम्पातसंज्ञ एकपाती यथाक्रमोर्ध्वपात् ॥ १६५ ॥
सर्पविद्युच्चकाग्निर्मोघरम्योऽतिनिन्दित ।
सच्छिद्रमासतिथवी निम्ब भाग्यपक्षतया ॥ १६६ ॥
द्वयष्टाटौ मिता एकादशतुर्येऽष्टेऽधिका मृता ।
दायन्यो पतितोत्पवो पञ्चमेऽष्टे हि सप्त वै ॥ १६७ ॥
षष्ठे नृपाख्यौ भवत सप्तमे तत्समीपगौ ।
अष्टमे पतितोत्पवो मध्यमो दशमौ खलु ॥ १६८ ॥

[illegible] ॥ १६४ ॥

[illegible] ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

[illegible] ॥ १६७ ॥

[illegible]

कपोतसितारक्तपक्ष्माणौ दिशि दिशि ।
प्रमादन्ते च भवतस्सर्वं पतग तत ॥ ९९ ॥
जङ्घोरुमध्यादेव यशोभागस्तु वा भवेत् ॥ १०० ॥
मेरुपार्श्वस्थस्तुयोऽद्वयो गमविनिमयद्वे ।
दक्षिणपार्श्वगजस्नेन विनेश सुगमाव हि ॥ १०१ ॥
पक्षोमसोमपक्षौ द्वौ पार्श्वगो वाद्यागतौ ।
तत्रागोम्बगताभ्यां पक्षकाभ्यां तथैव च ॥ १०२ ॥
मारमाकपगताभ्यां रक्तपक्षवेतु तौ ।
एवमिवपक्षीनिम यशोभ्याद्यु वाविनम् ॥ १०३ ॥

भवतः । [illegible] ॥ ९८ ॥

कर्णेति । [illegible] दिशि दिशि [illegible] भवतः । [illegible] ॥ ९९ ॥

जङ्घेति । [illegible] ॥ १०० ॥

मेरुरिति । [illegible] ॥ १०१ ॥

पक्षोमसोमेति । [illegible]

नासिकाकर्णरन्ध्रा तु तयोर्द्ध्वं विनयेद् ध्यम् ।
तीक्ष्णायाम समकाश मादेयां मलयोवने ॥ १०४ ॥
छत्ताङ्गनेर्बिनेया हि मनुष्या पयय सदा ।
वैनिकास्तु विशेषेण न ते वै धनदृश्यत ॥ १०५ ॥
धनूपे तु हपाम्यानां मनोहारारम्भ नाङ्गवे ।
साधारणे पदातीनां निवेशाद्गमनं भवेत् ॥ १०६ ॥
भत्त मत्त यावमान्ते सैन्य राष्ट्रे नियोजयेत् ॥ १०७ ॥

[illegible] दौ [illegible] तयोः [illegible] तथा [illegible] [illegible] नारदौ निगारदौ द्वौ [illegible] [illegible] तथा [illegible] [illegible] [illegible] नेत्यः । [illegible] [illegible] [illegible] नाभिमम् [illegible] [illegible] ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

नासिकेति । [illegible] [illegible] आ [illegible] [illegible] [illegible] । तथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १०४ ॥

छत्ताङ्गैरिति । मनुष्याः [illegible] सदा छत्ताङ्गे [illegible] [illegible] सदा विनेयाः [illegible] [illegible] विशेषेण छत्ताङ्गैः विनेया इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न विनेया भवन्ति [illegible] [illegible] ॥ १०५ ॥

धनूपे इति । धनूपे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पदातीनां निवेशः [illegible] [illegible] भवेत् ॥ १०६ ॥

भत्तमिति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नियोजयेत् [illegible] ॥ १०७ ॥

गर्भोद्भवसमा माता मातृ श्रेष्ठा सुधारसवती ।
सर्वेभ्य मकटा श्रेष्ठा यथाकामं विना कृता ॥१०८॥
न चाप्यसाधनो गच्छेदपि जेतुमरिं लघुम् ।
महतास्त्वसाध्यसाधनैर्नैव सुबहितुक । १०९ ॥
यथिषितमसाध्य साधनं तूनमथ तत् ।
युद्ध विनाश्यकार्येषु योजयेत् मतिमान् सदा ॥१८ ॥
विकल्प यतयोऽन्योऽपि प्राप्ते प्रायाश्चयेऽनियम् ।
न पुनः किन्तु सहसा विचारकरणमः ॥ १९१ ॥
अपि बहुबलोऽशूरो न स्यात् बमते रथे ।
किमसुसाधनागूढ स्यात् यशाऽऽरिपा समम् ॥१९२॥

गर्भेति । मातृ [illegible] [illegible] [illegible] मातृगी [illegible] [illegible] [illegible] श्रेष्ठा । [illegible] विना [illegible] [illegible] [illegible] श्रेष्ठा [illegible] ॥ १८८ ॥

नेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १८९ ॥

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] विना [illegible] सदा योजयेत् ॥ १९० ॥

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १९१ ॥

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] रथे [illegible] न

सुचिरात्मसम सूरो विजेतु ममति रिपुम् ।
भवान् सुचिरसयुग् सूर किं न विजेष्यति ॥ १८३ ॥
मौलमिश्रितसारेण मन्त्रे शाक्या रणे रिपुम् ।
मायास्वपि मौलं न स्वामिनं सन्तु त्यक्ष्यति ॥१८४॥
मानस्कन्धपर्ययेणैव सतिभावेन भोजितं ।
नित्य प्रवासायासाभ्यां भेदोऽस्य प्रजायते ॥ १८५ ॥
यदं यस्य तु सन्मित्र सन्मार्गमपि नय कृतं ? ।
सदा स्वस्यापि मैनायां यतो भेदं विचिन्तयेत् ॥ १८६॥

यतो न शक्नोति । स्वकार्याय स्वकार्यः स्वयं स्वसार सदा यदिचा यम् वा यम यद स्वात कि सदा ? न स्वयं रक्ष ॥ १८२ ॥

सुचिरेति । सुचिर सुचिरचित सर्वां यत् यत् तमोत्रः सूरः विजाप्य सदा रिपु विजेतु सनति । भवान् पुनः सुचिरसयुक्त सचि चिरसयसायी सूर' कि यम न विजेष्यति ? अपितु जेष्यत्येवेत्यर्थः ॥१८३॥

मौलेति । राज्ञा मौलेन कुलागतेन विमिश्रितसारेण मिश्रितेन सर्वे सारेण विश्वसेन बलेन रणे रिपु सर्वे यत् यदि मायाद् । यत्मात् मौल यत मायास्वपि स्वामिनं सदा न त्यजति ॥१८४॥

मानेति । मानस्कन्धपर्ययेण मानपर्ययेण स्वस्कन्धपर्ययेण मैनायः सतिभावेन विनयपूर्वकेण भोजितः भक्तपालनेन नित्य प्रवा-सायासाभ्यां विदेशनिवासपरिश्रमेण भेदनः सदा भेदः प्रजा-पदापायविशेषेः प्रजायते ॥ १८५ ॥

यदेति । यस्य यस्य सचिव सन्मार्ग भेदं सदा सदा सन्मार्गमपि सन्मार्गोऽपि सदा कृतः ? न कुतोऽपि तत्र यतो नयमोक्षकाः । यदा स्वस्मात् कारणात् मनो सन्मार्ग सन्मार्गोऽपि मैनायाः भेदं विचिन्तयेत् यदा सन्मार्गस्य सन् सन्मार्गो न तदा विचिन्त सन्मार्गविचिन्तयेत्॥१८६

यथा हि मधुवेलायां भेदोऽल्पश्च भवेत्तथा ।
पौष्टिकेन प्रतापेन प्राप्य कुर्यात् नृपतिं सदा ॥१८०॥
बिभीषणस्य प्रबलं यथा चारिं प्रसाधयेत् ।
प्रबलं मानदानाभ्यां युद्धे दीनबलं तथा ।
भेदात् साधयेत् समबलं भेदे सर्वाम् यत्र भवेत् ।१८८।
मधुसंधानतोपायी नाम्ना मूषकभेदतः ।
यावत् परो नीतिमान् स्यात् तावत् सुवत्सलात् स्वयम् ।
मित्रं तावच्च भवति पुरुषार्थे यथा यथा । १८९ ।
अतः रिपुश्च नाम्ना न समूलसमीपतः ।
पश्च नियोजयेत् नाम्ना सुवाचं [illegible] तत् ।
भेदप्रमाणात् पृष्ठभागे पामबाधा [illegible] स्थापयेत् । १८ ॥

[illegible] । यथा येन प्रकारेण [illegible] वेलायाः [illegible] भेद भवेत् [illegible] यदा पौष्टिकेन [illegible] प्रतापेन [illegible] प्राप्य [illegible] तथा कुर्यात् ॥ १८० ॥

[illegible] । [illegible] चारिं [illegible] यथा च [illegible] चारिं [illegible] यथा [illegible] दुर्बलं चारिं [illegible] वशीकुर्यात् । [illegible] भेदात् [illegible] चारिं भेदे [illegible] [illegible] यत्र भवेत् वशीकुर्यात् ॥ १८८ ॥

मधुसंधानतोपायी इति । [illegible] [illegible] [illegible] भेदात् [illegible] संधाने [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] भवेत् [illegible] परो [illegible] । नीतिमान् स्यात् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तावत् एव [illegible] मित्रं भवति । १८९ ।

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] रिपोः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible]

भ्रश्यते क्षिप्यते यस्तु मध्यमाङ्गुलिभिस्तु तत् । १८१ ।
धाम तद्गत पश्चमविकृत्यादिवाच यत् ।
प्रस्तुत द्विविधं ज्ञेयं मात्रिकं मात्रिकं तथा । १८२ ।
यदा तु मात्रिकं नास्ति मात्रिकं तत्र धारयेत् ।
तत्र यत्नेन सुमतिर्विजयामस्तु सर्वदा । १८३ ।
लघुडीर्घोच्चारवाराभेदे यथाक्रमामतम् ।
प्रयमन्ति तत्र भिन्न व्यवहाराय तद्विद् । १८४ ।
मात्रिकं द्विविधं ज्ञेयं तद्वत् गुरुविभेदतः । १८५ ॥

शीर्षविनिमय द्विगुण प्रथम विनोदनेन् मुहार्थं चतुर्षु विधु मिक
तात् वर्णोंते तालवपट्‌क कृत्य प्रयमाते पद्धतोनां तत्र प्रकट
तेन कक्षेप । १८ ॥

भ्रश्यते इति । यत्र मध्यमाङ्गुलिभिः प्रत्येक मध्यक अभिप्रा
यत्ते निःप्रायतै या क्षिपते तद् यत्र तद्गतः तद्गिन यत्
विकृत्यादिर्वे तद् प्रथम् । १८१ ।

प्रस्तुतमिति । तत्र द्विविधं ज्ञेयं मा वर्ण तथा मात्रिकम् ॥१८२॥

यदेति । यदा तु मात्रिकं मध्यमदोषक न अस्ति तत्र तदा
वर्तिः विभवाय सर्वदा यत्नेन तत्र मात्रिकं धारयेत् । १८३ ॥

लघ्विति । लघुः प्रथमाः प्रथमाः व्यवहाराय लघुडीर्घोच्चार
वाराभेदे यत्रः गुरुः दोषो तद्वत् वे वाचाराः प्रत्ययाः तेषां
वाराभेदाः यथोमतीति विवेकाः ते यथाक्रमात् यथाक्रमात् यथा
तत् तथामीनाम तत् मूलम् भिन्न विवेकिन यथा तथा प्रयमन्ति
प्रकायमन्ति । १८४ ।

मात्रिकमिति । मात्रिकम् यत्र द्वन्द्वगुरुभेद्म इह तद्
भेदद्वयेन द्विविधं ज्ञेय तद्वद्विविध गुरुमात्रिकमेवं । १८५ ।

तिर्यगूर्ध्वच्छिद्रमूलं नालं पञ्चवितस्तिकम् ।
मूलाग्रयोर्लक्ष्यभेदितिलबिन्दुयुतम् सदा ॥ १८६ ॥
यन्त्राघाताग्निकृद् ग्रावचूर्णधृक्कर्णमूलकम् ।
सुकाष्ठोपाङ्गबुध्नं च मध्याङ्गुलबिलान्तरम् ॥ १८७ ॥
स्वान्तेऽग्निचूर्णसन्धातृ शलाकासंयुतं दृढम् ।
लघुनालिकमप्येतत् प्रधार्यं पत्तिसादिभिः ॥ १८८ ॥
यथा यथा तु त्वक्सारं यथा स्थूलबिलान्तरम् ।
यथा दीर्घं बृहद्गोलं दूरभेदि तथा तथा ॥ १८९ ॥
मूलकीलभ्रमाल्लक्ष्यसमसन्धानभाजि यत् ।

तिर्यगिति । [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥

यथेति । [illegible] ॥ १८९ ॥

मूलेति । [illegible]

सुवर्णाविकसंघ तत् काष्ठगुप्तविनिर्मितम् ।
प्रमाण मयटाख्येन युक्त विस्तमपरम् ॥ १ ॥
सुवर्णविस्तरात् पञ्च पञ्चाणि मध्यकात् पश्चम् ।
पश्चाय मपिपादाकल ग्रापमारत पश्चम् ॥ २ १ ॥
मुखात् सपाश्च सपूष सम्मीन प्रमुटेक्ष्से ।
स ग्रकीर्ण एतावन्त योपमेरातपिन च ।
पित्त मकरमर्वे तदग्निपूर्ण मवेत् पात्र ॥ २ २ ॥
सुवर्णविस्तरपाद्यागा पञ्च चत्वार एव वा ।

धर्मते इति तथा मूल कारक मत् मध्य मूल पश्चिरित्यक। तैन विविधिर्व तद् द्रव्याविक वय द्रव्यार्थिर्व माथ (कपाय्) इति माया। मध्य द्राधे मयाद्य मध्यमीय मध्यमारत्वमात् न मध्यमेव माथि चक्ति मध्यपति मयुविरिति भाया एतत्र सुमध्यनिमया विवधर्व समवायन भवति ॥ १९९ ॥

पश्चिमच निद्दवरति । सुवर्णविस्तरपादिति सुवर्णविस्तरपात् (चोल) इति पविधाय् यत्र पश्चानि मध्यमाव परिमाणानि, मध्यकात् पत्र कर्णपक्षवर्णपिन मध्यपतिमय: तथा मध्यपु च: मध्य पश्चि तैन मिनाया एमा है मथा पावस् थि मविधा एका: च पारम विस द्वारदश तैर्ग कपारत मध्यारात् मुखात् पविनिर्माविकय: मय मयाद यमव् मध्यीता तमया यथा पीनीक विभविमा च चीमा मथामाय एषो मध्ये तयैत्। मय एषोपक मावैन चोवरका मम थि मतो मावाशीन योमयेत् । धमध्यं मर्वेषत् तदात् विष: मूलविमा मत् धमतिति मेष: तत् पात्र पश्चिपूर्ण मवेत् ॥ २०० ॥ ॥ २ १ ॥ २ २ ॥

सुवर्णेति । मावान्तरावयवौ विमिषे मत् पश्चिवर्ण मचिक् सुवर्णविस्तरपात् षट् वा चत्वार एव वा मामा: विवीक्षमा एमक:

ताम्रकार्यादिपूर्वं तु सन्धाकारी तु पूर्ववत् ॥ २ २ ॥
गात्रा काचमया मर्दपुटिका वैवकाऽपि वा ।
शीसस्य बहुनालार्थं सम्यपाद्धमथाऽपि वा ॥ २ ३ ॥
काचधारमयं चापि तालास्य सम्यपातुकम् ।
निम्नसन्धार्थमथावमथापादिसिपावतम् ॥ २ ५ ॥
मद्भारस्यैव गत्यस्य दर्पविम्बवतस्य च ।
मिथ्याया चरितावस्य तथा शीसमयस्य च ॥ २ ६ ॥
विन्दुस्य तथा कान्तरवस्य कपूरस्य च ।
सतार्मिकाय सरतानिर्मासस्य तथैव च ॥ २ ० ॥
समस्य नाभिमेरयैरन्निपूर्वामिमेवय ।
कम्पमन्ति च तद्विधायतिकामाहिमन्ति च ॥ २ ८ ॥

सन्धाकारी सन्धानं कुर्वन् दक्षः पूर्ववत् तत्र परिनिवार-णीय ॥ २ २ ॥

गात्र इति । बहुनालार्थं बहुनालकामिषित वैवकः परिनिष्ठ रमण योजन शीसः सम्पुटिक अथवा शीसस्य मर्दनकिः परिता सम्यपातुकम् सम्यङिम चाप इतिमेव ॥ २ ३ ॥

काचधारमयमिति । तालास्य काचधारमयं वा सम्यपातुकं चेत् निम्नसन्धार्थेन चकचरित्तरपैन चाप तथा चक्रपातिभिः चक्र यदिपि शीरे कार्यं कार्यमिति चे ॥ २ ५ ॥

इस । गतिमन्वीव [illegible] चक्र रसोभादि । मद्भारस्य मत्स्य समस्य दर्पविम्बस्य मिथ्याया दकारस्य चरितावस्य शीस तस्य विन्दुस्य कान्तरवस्य शीरूपस्य कर्पूरस्य कारी-[illegible] तथा सरतनिर्मासस्य समस्य तथा [illegible] यतिकर यतोव । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

क्षिपन्ति चाग्निसंयोगाद्धोम सवे सुमागमम् ॥ २०८ ॥
सामान्य शोधयेदादौ दद्यात्तत्राग्निखर्परकम्।
निवेशयेत्तदर्द्धेन मानभूमे यथा दृढम् ॥ २१ ॥
ततः सुगोमयं दद्यात् ततः कर्षेऽग्निखर्परकम्।
कपर्दकाग्निदानेन गात्रं सम्यग् निपातयेत् ॥ २११ ॥
लक्ष्यभेदो यथा बाणो धनुष्याविनियोजितः।
भवेत् तथा तु सन्धाय दिव्यस्य शिलीमुखः ॥ २१२ ॥
पदान्ता प्रथमा तु गता षड्यमन्विता।
पद्येन सममो दद्यात्प्रयोभयतामुखः ॥ २१३ ॥

[illegible] ॥ २०८ ॥

[illegible] ॥ २०९ ॥

[illegible] ॥ २१० ॥

[illegible] ॥ २११ ॥

[illegible] ॥ २१२ ॥

[illegible]

ईषद्दण्डवेत्रकारो विस्तारे चतुरस्रकः ।
पुरप्रान्तो नाभिसमो दण्डमध्ये सुचक्रकम् ॥ २१४ ॥
चक्रं मासपतुच्छतदण्डयुग्मं पुरानन ।
दण्डहस्तमितं कुम्भ पाशाप्य मदुगदक ॥ २१५ ॥
चक्र पद्म अन्तःपरिधि पुरप्रान्तं समाभियुक्त ।
त्रिचक्राद्यङ्गिमिषो साद्रक्त सुपामक ॥ २१६ ॥
गोधूममञ्चितस्थूलपत्र नाडमब दण्डम् ।
मानव सयिरस्थायमूष्म कार्यविशामनम् ॥ २१७ ॥

[illegible] ॥ १३ ॥

ईषदिति । [illegible] विस्तारे चतुरस्र [illegible] ॥ २१४ ॥

[illegible] इति । [illegible] ॥ २१५ ॥

[illegible] ॥ २१६ ॥

गोधूमेति । गोधूमेन [illegible]

सोऽल्पाय भरत येन सोऽधमारम्भं इष्टम् ॥ २१८ ॥
यो वै सुपुष्टसम्भारस्तथा षड्गुणमन्त्रवित् ।
बह्वस्त्रसंयुतो राजा योद्धुमिच्छेत् स एव हि ।
अन्यथा दुःखमाप्नोति स्वराज्याद्भ्रश्यतेऽपि च ॥ २१९ ॥
व्यायामिनौ यथुमाभमुमयो सपतामनो ।
स्त्राभेः स्वामभिचरन्न व्यापारो युद्धमुच्यते ॥ २२ ॥
अस्त्रायैरिव युद्ध मानायणेस्तताऽसुरम् ।
शस्त्राद्यमस्त्वेन मानवं युद्धमीरितम् ॥ २२१ ॥
एकस्य बहुभिः सार्द्धं बहूनां बहुभिश्च वा ।

यत्र तद् यदिमं यविरचाय विरजायवस्थित कर्हि कार्यविशेषम
कर्हि कृपोभाजकः वचनं साम विनिश्चयः ॥ २१७ ॥

सोऽल्पाय इत्यादि सोऽधमारम्भ अल्पसाधोऽधम तत् सर्वं
भवत सेनाः साध्य सिद्धिः ॥ २१८ ॥

य इति । यः राजा सुपुष्टसम्भारः परिपुष्टसामग्रीकः षड्गुण
मन्त्रवित् षट् गुणा सन्ध्यादयः सम्यग्नीतिमन्त्रो यस्य भावन इ च
मन्त्रस्य षट् गुणा सन्धयः । अन्यत्र सामू पैठीन सवीरू यथा
बहुभिः बलः संयुतः स एव योद्धुं इच्छेत्, अन्यथा युद्धरत्ने
दुःखं प्राप्नोति, स्वराज्यात् भ्रश्यते च विनाशः भवति च ॥ २१९ ॥

व्यायामिनोरिति । यत्र व्यायामिनोः व्यायामशीलयोः यथाकामो
निरुद्धयोः यस्योः स्वाभिचारेण व्यापारः युद्धं उच्यते ॥ २२ ॥

अस्त्रायैरिति । अस्त्रायैरिव मायादिभिः यदिः व्यापार
मनुष्याद्युत्तम यज्ञः अस्त्रादिना साधितं यत्र मानव
युद्धम् ईरितम् कथ्यम् ॥ २२१ ॥

एकस्येति । एक युद्धम् एकस्य बहुभिः साधं तत् बहूनां

एकस्मैवेन वा द्वाभ्यां द्वयोर्वा तद्भवेत् खलु ॥ २२२ ॥
काम देवं भजन् यत्र यदा सोऽयमथ तत् ।
उपायाम् यद्गुण मत्व मपीव हुतकाम्यक ॥ २२३ ॥
मरणे मन्त्रयिमिरकालो गुरु नु चोत्तम ।
यसन्तो सप्तमो वै वोऽष्टमो पीय च त सदा ॥२२४॥
यथाह न प्रयसन्ति गुण याम च त तदा ॥ २२५ ॥
गुरुसम्पारसम्पन्नो महाविभवो नृप ।
मनोभावो भूमक्षमोभाती कामसदा मम ॥ २२६ ॥
कार्म्ये स्वात्मभावे मासे मासा मा चैवदा मम ।

[illegible] काह [illegible] द्वयोः द्वाभ्यां वा [illegible] खलु [illegible] भवेत् ॥ २२२ ॥

कामेति । [illegible] देव [illegible] जीवनम् [illegible] ॥ [illegible] ॥ २२३ ॥

मरणेति । गुरु [illegible] ॥ २२४ ॥

यथेति । यदि गुरु न [illegible] यदा [illegible] ॥ २२५ ॥

गुर्विति । यदा [illegible] । यदा [illegible] ॥ २२६ ॥

कार्म्य इति । यदा चैत् यदि [illegible]

विवाह इति विज्ञेय गेहे सस्यागमे तदा ॥ २१७ ॥
न कालनियमस्तत्र मोक्षोऽपि विधिनामनि ॥ २१८ ॥
यस्मिन् देशे यथाकालं सैन्यव्यायामभूमयः ।
परस्य विपरीताश्च स्मृतो देशः स उत्तमः ॥ २१९ ॥
आत्मनश्च परेषां च तुल्यव्यायामभूमयः ।
यत्र मध्यम उद्दिष्टो देशः शास्त्रविचिन्तकैः ॥ २२० ॥
अरातिसैन्यव्यायामसुपर्याप्तमहीतलः ।
आत्मनो विपरीतश्च सर्वो देशोऽधमः स्मृतः ॥ २२१ ॥
स्वसैन्यात् तु तृतीयांशहीनं शत्रुबलं यदि ।

तदा धान्यागमे सस्ये गृहे आगमिते सति स्वदेशे गेहे विज्ञेय [illegible] विवाह इति [illegible] संग्रामार्थमिति शेषः ॥ २१७ ॥

नेति । मोक्षोऽपि विधिनामके मोक्षे विमोक्षे वा विधानाख्ये सति तत्र युद्धे न कालनियमः कर्त्तव्य इति यथाकालं युद्धं कुर्यादिति भावः ॥ २१८ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् देशे यथाकालं स्वस्य स्वकीयसैन्यानां व्यायामभूमयः [illegible] सन्तीति शेषः यत्र परस्य शत्रोः विपरीताः न सन्तीति भावः स देशः उत्तमः स्मृतः ॥ २१९ ॥

आत्मन इति । यत्र यस्मिन् देशे आत्मनः परेषां शत्रूणाञ्च तुल्याः व्यायामभूमयः सन्तीति शेषः स देशः शास्त्रविचिन्तकैः मध्यम उद्दिष्टः कथितः ॥ २२० ॥

अरातीति । यो देशः अरातिसैन्यानां शत्रुसैन्यानां व्यायामेषु उपयुक्तः पर्याप्तश्च महीतलः आत्मनः विपरीतश्च स देशः अधमः स्मृतः ॥ २२१ ॥

स्वेति । यदि शत्रुबलं स्वसैन्यात् तृतीयांशहीनम् [illegible]

अभिषिक्तमसार वा साधर्म्य भवनाय वै । २१२ ॥
सुवर्णत् पाणितं यत् तु दानमानमिवर्षि तम् ।
सुवसम्भारसम्पन्न सर्वेष्व विमवमप्रम् ॥ २१३ ॥
यम्भि च विपत्र पानमासन च समाप्यकम् ।
दैधोभाव च षविधामनमपेतांश पञ्चगुणाम् । २१४ ।
याभि क्रियाभिमततयाम् मिश्रतां याति वै प्रियः ।
सा क्रिया सम्भिरित्युक्ता विभजेत् तां तु यत्नतः ।२१५।
मित्रपितः सम् यावीनो भवेच्चसुष येन वै ।
धर्मेषा विमवस्य तु विमलेमभिनिवृ यः ॥ २१६ ॥

[illegible] वा [illegible] यदा वै निर्दिष्टं [illegible] भवतीति भेदः ॥ २११ ॥

[illegible] । [illegible] [illegible] दानेन [illegible] च निर्दिष्ट [illegible] यथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । २१२ ।

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ २१४ ॥

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] क्रियाभिः [illegible] वै [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible] इति [illegible] तां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ २१५ ।

[illegible] इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

प्रमनामामसमम याम स्वाभीष्टसिद्धये ।
स्वरचर्य मध्यमामो भवेत् स्थानात् तदाशमम् ॥ २१० ॥
वैगुणी बलवान् भूयाद् दुर्बलोऽपि न चाययः ।
वैषीभाव स्वमेध्यामो स्थापनं गुणगुणत ॥ ११८ ॥
समीयसाभिमुखम् नृपोऽनन्यप्रतिक्रियः ।
आपदः सन्धिमभिच्छेत् कुर्वीत कालयापनम् ॥२२८॥
एक एवोपचारस्तु सन्धिरेष मतो हितः ।
उपचारस्य भेदास्तु सर्वेऽन्ये मैत्रवर्जिताः ॥ २४ ॥
अभियोक्ता बलीयस्त्वादलब्ध्वा न निवर्तते ।

[illegible] ॥ ११६ ॥

[illegible] ॥ १० ॥

[illegible] ॥ ११८ ॥

[illegible] ॥ ११८ ॥

[illegible] ॥ ११ ॥

[illegible]

उपकाराहते यस्मात् सम्बिरम्भो न विद्यते ॥ २८१ ॥
यमोर्थकालानुसारेण उपकारं प्रकल्पयेत् ।
मैत्रीं वापि च भोकुर्म्यादथात् कन्यां मुखं धनम् ॥ २८२ ॥
असामन्तांश सम्भीयात् मन्त्रे चास्मजयाय वै ।
सन्धि कार्योऽप्यमात्यैश्च सम्भाव्योत्साद्येदि ॥ २८३ ॥
सङ्घातवान् यथा वेणुर्निविड़ैः कण्टकैर्वृतः ।
न शक्यते समुच्छेत्तुं वेणुः सङ्घातवांस्तथा ॥ २८४ ॥
सन्निपातिकने युद्ध सामैः सामन्तु कुरुते ।
सप्तविरायस्य स्यात् कुमारेमिति न दिया ॥ २८५ ॥

[illegible] ॥ २८१ ॥

यमोर्थेति । [illegible] ॥ २८२ ॥

[illegible] ॥ २८३ ॥

सङ्घातवानिति [illegible] ॥ २८४ ॥

[illegible]

बलिना सह सन्धाय भये साधारणे यदि।
आत्मानं गोपयेत् काले बह्वमित्रेषु बुद्धिमान् ॥ २३६ ॥
बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनम्।
प्रतिवातं हि न घनः कदाचिदपि सर्पति ॥ २३७ ॥
बलीयसि प्रणमतां काले विक्रमतामपि।
सम्पदो न विसर्पन्ति प्रतीपमिव निम्नगाः ॥ २३८ ॥
राजा न गच्छेद्विश्वासं सन्धितोऽपि हि बुद्धिमान्।
अद्रोहसमयं कृत्वा वृत्रमिन्द्रः पुरावधीत् ॥ २३९ ॥
आपन्नोऽभ्युदयाकाङ्क्षी पीड्यमानः परेण वा।

कार्ये कारणे यथा दुर्गाविवक्षुर्दुर्गे निवसन् द्विधा सैन्यकार्यं कृतवानिति ॥ २३५ ॥

बलिनेति। यदि बहुषु अमित्रेषु मध्ये बलवत्तया साधारणे भये सति बलिना प्रबलेन सह सन्धाय मिलित्वा काले समये आत्मानं गोपयेत् रक्षेत् स बुद्धिमान् ॥ २३६ ॥

बलिनेति। बलिना प्रबलेन सह न योद्धव्यं इति नास्ति निदर्शनं दृष्टान्तः अस्ति हि यथा हि घनः मेघः कदाचिदपि प्रतिवातं प्रतिकूलं वायुं अथवा वातं प्रति न सर्पति न गच्छति ॥ २३७ ॥

बलीयसीति। बलीयसि प्रबलतरे प्रणमतां तथा काले समये विक्रमतां पराक्रमतां सम्पदः विभवाः यथा इव नदीं प्रतिकूलं न विसर्पन्ति न गच्छन्ति निम्नगाः ॥ २३८ ॥

राजेति। बुद्धिमान् राजा सन्धितोऽपि कृतसन्धिरपि विश्वासं न गच्छेत् हि यस्मात् पुरा अद्रोहसमयं द्रोहो न कर्त्तव्य इति नियमं कृत्वा इन्द्रः वृत्रं असुरं हतवान् अवधीत् ॥ २३९ ॥

देशकालबलोपेतः प्रारभेत च विग्रहम् ॥ २१० ॥
प्रक्षीणबलमित्रन्तु दुर्गस्थं शत्रुमागतम् ।
अत्यन्तविषयासक्तं प्रजाद्रव्यापहारकम् ।
भिन्नमन्त्रिबलं राजा पीडयेत् परिवेष्टयन् ॥ २११ ॥
विग्रहः स च विज्ञेयो ह्यन्यः कलहः स्मृतः ॥ २१२ ॥
बलीयसात्यल्पबलः शूरेण न च विग्रहम् ।
कुर्य्याद्धि विग्रहे पुंसां सर्व्वनाशः प्रजायते ॥ २१३ ॥
एकार्थाभिनिवेशित्वं कारणं कलहस्य वा ।
उपायान्तरनाशे तु ततो विग्रहमाचरेत् ॥ २१४ ॥
विगृह्य सन्धाय तथा सम्भूयाथ प्रसङ्गतः ।

[illegible] इति । [illegible] [illegible] विग्रहं प्रारभेत च ॥ २१० ॥

[illegible] । राजा प्रक्षीणबलमित्रं दुर्गस्थं [illegible] [illegible] परिवेष्टयन् पीडयेत् । [illegible] ॥ २११ ॥

विग्रह इति । स च विग्रहः [illegible] ॥ २१२ ॥

बलीयसेति । [illegible] राजा [illegible] विग्रहं न च कुर्य्यात् हि [illegible] विग्रहे [illegible] ॥ २१३ ॥

एकेति । एकार्थाभि [illegible] विग्रहमाचरेत् ॥ २१४ ॥

विगृह्येति । [illegible]

तृतीयकरा च निपूर्वैयानं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ २१५ ॥
विगृह्य याति हि यदा सर्वान्शत्रुगणान् बलात्।
विग्रहयानं यानज्ञैस्तदाचार्यैः प्रचक्षते ॥ २१६ ॥
अरिमित्राणि सर्वाणि स्वमित्रैः सर्वतो बलात्।
विगृह्य चारिमिगन्तु विग्रह्यगमनन्तु वा ॥ २१७ ॥
सन्धायान्यत्र यात्रायां पार्ष्णिं ग्राहेण यत्र वा।
सन्धायगमनं प्रोक्तं तज्जिगीषोः फलार्थिनः ॥ २१८ ॥
एको भूपो यदैकत्र सामन्तैः साम्परायिकैः।
शक्तिशौचयुतैर्यानं सम्भूयगमनं हि तत् ॥ २१९ ॥
अन्यत्र प्रस्थितः सङ्गादन्यत्र न च गच्छति।

च त यथा [illegible] यानं [illegible] यानं [illegible] [illegible]
[illegible] यान [illegible] [illegible] ॥ २१५ ॥

विगृह्येति। यदा बलात् [illegible] [illegible] बलात् विगृह्य
[illegible] [illegible] याति तद् यानं [illegible] आचार्यैः [illegible] विग्रह
यानं [illegible] ॥ २१६ ॥

अरीति। सर्वाणि अरिमित्राणि स्वमित्रैः [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] बलात् विगृह्य [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] तत् [illegible] तत् विग्रह्यगमनं वा ॥ २१७ ॥

सन्धायेति। [illegible] [illegible] यत्र यात्रायां [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] तद् यानं तत् [illegible] [illegible] प्रोक्तम् ॥ २१८ ॥

एक इति। यदा भूपः [illegible] [illegible] साम्परायिकैः [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
यानं तद् सम्भूय यानं हि ॥ २१९ ॥

अन्यत्र [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

प्रसह्ययान तत् प्रोक्तं यानविद्भिर्मनीषिभिः । २६० ।
रिपुं यातस्य बलिनः सम्प्राप्य विकृतं फलम् ।
उपेक्ष्य तस्मिन् तद्यानमुपेक्षायानमुच्यते । २६१ ।
दुष्ट तोऽप्यकुलीने तु धर्मं दातरि दृश्यते ।
कष्ट लसा कोशबलं यावित्तोऽप्यप्रदानतः । २६२ ।
नामकः पुरतो यायात् मध्योरपुरुषावृत ।
मध्ये कलत्रं कोशश्च स्वामी मल्गु च यत्नम् ।
प्रशिमौच महोयुक्तः म मोपायेरितिसिधम् । २६३ ।
तत्पश्चिमदुर्गेषु यत्र यत्र भयं भवेत् ।
सेनापतिस्तत्र तत्र गच्छेद् व्यूहीकृतैर्बलैः । २६४ ।

[illegible] यत् [illegible] [illegible] यत् यानविद्भिः मनीषिभिः [illegible] यानं
[illegible] । ६ ।

रिपुमिति । रिपुं यत् [illegible] यातस्य [illegible] [illegible] बलिनः
[illegible] [illegible] विकृतं विपरीतं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] तद् यानं [illegible] [illegible] । विकृतं विपरीतम् । तद्
[illegible] उच्यते । २६१ ।

दुष्ट इति । [illegible] इति । दुष्टे दुराचारेऽपि अकुलीने
[illegible] [illegible] [illegible] दातरि [illegible] [illegible] दृश्यते [illegible]
[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कोशबलं [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तत् [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] मध्ये [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्वामी
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तत् [illegible] । [illegible] [illegible] महोयुक्तः
[illegible] [illegible] तत् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥२६२॥ २६३ ।

तदिति । [illegible] [illegible] [illegible] दुर्गे [illegible] च यत्र यत्र
भयं [illegible] सेनापतिः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तत्र तत्र गच्छेत् ॥२६४॥

शकटव्यूहेन भवता मकरेण पुरोभये।
श्येनेनोभयपक्षेण सूच्या वा वीरवक्त्रया॥ २६५॥
पश्चाद्भये तु शकटं पार्श्वयोर्वज्रसंज्ञितम्।
सर्वतः सर्वतोभद्रं चक्रं व्यालमथापि वा।
यथादेशं कल्पयेद्वा शत्रुसेनाविभेदकम्॥ २६६॥
व्यूहरचनसङ्केतान् वाद्यभाषासमीरितान्।
स्वसैनिकैर्विना कोऽपि न जानीयात्तथाविधान्॥ २६७
नियोजयेच्च मतिमान् व्यूहान् नानाविधान् सदा॥ २६८
अश्वानाञ्च गजानाञ्च पदातीनां पृथक् पृथक्।
उच्चैः संश्रावयेद्व्यूहसङ्केतान् सैनिकान् नृप॥ २६९॥

शकटेति। हे नृप पुरे अग्रे भयमुपस्थिते सति भवता मकरेण व्यूहेन उभयपक्षेण श्येनेन व्यूहेन वा वीरवक्त्रया वीरमुखया सूच्या व्यूहेन भाव्यम्॥ २६५॥

पश्चादिति। पश्चात् भये समुपस्थिते शकटं शकटाकारं पार्श्वयोः भये पार्श्वे वज्रसंज्ञितं वज्राख्यं सर्वतः भये सर्वतोभद्रं चक्रं व्यालं वा शत्रुसेनाविभेदकं व्यूहं यथादेशं कल्पयेदिति॥ २६६॥

व्यूहेति। स्वसैनिकैर्विना कोऽपि येषां वाद्यभाषया समीरितान् वाद्यध्वनिनिर्देशकविशेषान् तथाविधान् व्यूहरचनानां सङ्केतान् न जानीयात्॥ २६७॥

नियोजयेदिति। मतिमान् नृपः नानाविधान् व्यूहान् सदा [illegible] नियोजयेत्॥ २६८॥

अश्वानामिति। नृपः अश्वानां गजानां पदातीनां च पृथक् पृथक् सैनिकान् व्यूहसङ्केतान् उच्चैः यथा तथा श्रावयेत्॥ २६९॥

वामदक्षिणपक्षो या सव्यम्यो वापसक्षित ।
त्वुक्ता तान् सेनिके वामसमनुमिट यथा तथा ॥ १०० ॥
सव्योतम प्रसरण परिभ्रमणमेव च ।
पाश्र्वाग तथा वाम प्रवाचमपयानकम् । २०१ ।
पश्चाचैव च साधु एम समुत्थानथ सुष्ठनम् ।
समान चाटदक्षपक्षमपतोवतुक्मकम् । २०२ ।
पश्चीतम्स मथटपदचिम्रसमन्त्त वा ।
प्रगमपनमस्याचे पश्चाचे पर्षाविचेयनम् ॥ २०३ ॥
मजासमोर्धाटिचत सम्मार्ग सममेत्नम् ।
मोदवच तथाआचा गजाचा परिवातनम् ॥ २०४ ॥
शाक सम्मार्ग पुन पातो यथा मोघ पुन पुन ।
समूर्ध्न मतोपात मजासमपदविमर्श । २०५ ।
धाम्यां विभिषत्रुभिर्यी पक्षनिती समर्ग तथ ।
तथा प्रामभवर्न चापसरच तूपसक्रमम् । २०६ ॥

वामेति । वविचहत्य वामदक्षिचवचन पादर्चेन। वा दविचवचन। वा मजान अथवा अपत्त बिन्न बद्ध छिन्द्वे । वैनिये तान् वर्डतान् चना बचा मडचिट बच वर्डचिर्न यचा चाच्य पृ ॥ १०० ॥

[illegible]

अपसव्यादशिष्टमुपसव्य विमोचयेत् ।
प्रागमूल्या मोचयेदत्र मूलस्य सैनिकं सदा ॥२००॥
आसीन आदृषिमभ्यासं प्राप्ता चापसर्पेत् पुनः ।
प्रायासीन तूपहतो इष्टा आप्य विमोचयेत् ।
एवमयो द्विधो वापि सहयो योधितो यथा ॥ १७८ ॥
कोष्ठानां वे गतिर्व्यङ्क् पत्तिभिः सम्प्रजायते ।
तादृक् सञ्चारयेत् कोष्ठ्यष्ट देशभ्रम यथा ॥ १०८ ॥
सप्तमीर्थ समपुच्छ सूतपमन्तु पत्तिभिः ।
इत्यस्य सप्तमपुच्छ मीन सुषे तनु ॥ १८ ॥

[illegible]
॥ १७२ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥

[illegible] ॥ १७७ ॥

आसीन इति । [illegible] ॥ १७८ ॥

कोष्ठानामिति । [illegible] ॥ १७९ ॥

[illegible]

चतुष्पाद् मकरो दीर्घस्थूलवक्त्रद्विरोष्ठकः ।
सूची सूक्ष्ममुखा दीर्घसमदण्डान्तररन्ध्रयुक् ॥ २८१ ॥
चक्रव्यूहश्चैकमार्गो ह्यष्टधा कुण्डलीकृतः ।
चतुर्दिक्ष्वष्टपरिधिः सर्वतोभद्रसंज्ञकः ॥ २८२ ॥
अमार्गश्चाष्टवलयी गोलकः सर्वतो मुखः ।
शकटः शकटाकारो व्यालो व्यालाकृति सदा ॥ २८३ ॥
सैन्यमल्पं बृहद्वापि दृष्ट्वा मार्गं रणस्थलम् ।
व्यूहैर्व्यूहेन व्यूहाभ्यां सङ्करेणापि कल्पयेत् ॥ २८४ ॥

[illegible] ॥ १८ ॥

[illegible] ॥ १८१ ॥

[illegible] ॥ १८२ ॥ १८३ ॥

[illegible] ॥ १८४ ॥

यस्यामे यत्र सैनाया भेदो येन प्रजायते ।
यसैस्यदेव सन्तिष्ठेत् सर्वेभ्यो व्यासन हि तत् ॥२८५॥
तथात्मलब्धसस्माता ये चान्ये यत्नुपोषका ।
सम्यक्निरुध्य तान् यत्नात् परितविरमासनात् ॥२८६॥
निश्चियविविधाधार प्रचोपययमेन्यगम् ।
विपक्षमाप्यकृति कामेनैव यत्र भवेत् ॥ २८७ ॥
यदि विजिगीषोष विपक्षे क्षीयमाणयो ।
मध्यास यत्स्यमाने मध्यायामनमुच्यते ॥ २८८ ॥
उच्छिद्यमानो बलिना निरुपायप्रतिक्रिय ।
कुलोद्गत सत्यमाप्य मायमेत बलोत्कटम् ॥ २८९ ॥

[illegible] इति । [illegible] ॥ २८५ ॥

[illegible] इति । [illegible] ॥ २८६ ॥ २८७ ॥

[illegible] इति । [illegible] ॥ २८८ ॥

[illegible] इति । [illegible] ॥ २८९ ॥

विजिगीषोस्तु सामन्ता गुरुत्सम्पत्विनाशका ।
महत्सम्मतिका ह्यन्ये नृपा धर्मप्रकाशिता ।
येनापवक्र कथितो दुर्गोऽपि च महानपि ॥ २८० ॥
अनिश्चितोपायकार्य समरादुद्यतो नृपः ।
दैवीभावेन वर्तेत कार्याकार्यविचिन्तितम् ।
प्रयत्नेनैव कार्यमप्यसमानमथेष वा ॥ २८१ ॥
सदुपायेन सम्पन्ने कार्यसिद्धिरवोपमे ।
सर्वेऽप्यसमस्यापि किं पुनः सम्पदेन हि ॥ २८२ ॥
उद्यमेनैव सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।
न हि सुप्तमृगेन्द्रस्य निपतन्ति मृगा मुखे ॥ २८३ ॥

विजिगीषोरिति । विजिगीषोः [illegible] सामन्ताः [illegible] ये [illegible] सम्पत्तिः [illegible] महत्सम्मतिका [illegible] । अन्ये नृपाः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] महानपि [illegible] [illegible] ॥२८०

अनिश्चितेति । अनिश्चित [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यथा यथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] । यथा च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible] ॥२८१॥

सदुपायेनेति । [illegible] [illegible] सदुपाये [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] किं न हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ २८२ ॥

उद्योगेनेति । उद्योगेन [illegible] [illegible] कार्याणि सिध्यन्ति मनोरथैः न हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न हि निपतन्ति ॥ २८३ ॥

यतोऽभिमतमुपायेन द्रव्यतोऽपनीयते ।
सोऽयमप्रसिद्धमेवैतदादि [illegible] नियामकम् ॥ २८४ ॥
उपायोपगृहीतेन तेनैतत् परिशोध्यते ।
उपायेन पदं मूर्ध्नि न्यस्यते मत्तहस्तिनाम् ॥ २८५ ॥
उपायेषूत्तमौ भेद-षड्गुण्य-समाश्रयौ ।
कार्यौ द्वौ सततं तौ तु नृपेण विजिगीषुणा ॥ २८६ ॥
ताभ्यां विना नैव कुर्यात् युद्धं राजा कथञ्चन ॥ २८७ ॥
परस्परं प्रातिकूल्यं रिपुमित्रपमन्त्रिणाम् ।
भवेद्यथा तथा कुर्यात् तन्नामानस्य तत् क्रियाः ॥ २८८ ॥
उपायान् षड्गुणान् वीक्ष्य शक्त्या चाप्यात्मनः सदा ।
युद्धं प्राणात्यये कुर्यात् सर्वस्वहरणे सति ॥ २८९ ॥

[illegible] इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ २८४ ॥

उपायोपगृहीते नेति । उपायोपगृहीतेन तेन [illegible] [illegible] [illegible] आदि परिशोध्यते [illegible] [illegible] । उपायेन [illegible] [illegible] [illegible] पदं न्यस्यते ॥ २८५ ॥

उपायेष्विति । उपायेषु [illegible] [illegible] भेदः [illegible] षड्गुण्य [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] द्वौ तौ भेदसमा- [illegible] तु सततं कार्यौ ॥ २८६ ॥

ताभ्यामिति । राजा ताभ्यां भेदषाड्गुण्याभ्यां विना युद्धं कदाचन नैव कुर्यात् ॥ २८७ ॥

परस्परमिति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परस्परं प्रातिकूल्यं [illegible] [illegible] [illegible] तथा कुर्वीत ॥ २८८

उपायानिति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] उपायान् [illegible]

स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च गोविनाशेऽपि ब्राह्मणैः ।
प्राप्ते युद्धे क्वचिद्वापि न भवेदपि पराङ्मुखः ॥ १ ० ॥
युद्धमुत्सृज्य यो याति स देवैर्हन्यते भृशम् ॥ १ १ ॥
समोत्तमाधमै राजा त्वाहूतः पालयन् प्रजाः ।
न निवर्तेत संग्रामात् क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥ १ २ ॥
राजानं चाविनीतारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ।
भूमिरेतौ निगिरति सर्पो बिलशयानिव ॥ १ ३ ॥
ब्राह्मणस्यापि चापत्तौ क्षत्रधर्मेण वर्त्तते ।
प्रशस्तं जीवितं लोके क्षत्रं हि ब्रह्मसम्भवम् ॥ १०४ ॥

[illegible] ॥ ९९ ॥

स्त्रीति । [illegible] ॥ १०० ॥

युद्धमिति । [illegible] ॥ १ १ ॥

समेति । [illegible] राजा [illegible] ॥ १२ ॥

राजानमिति । [illegible] ॥ १ ३ ॥

ब्राह्मणस्येति । [illegible]

प्रथमं क्षत्रियस्यैव [illegible] भवेत् ।
विलपन् श्रेयसि तानि क्षत्रस्य परिदेवयन् ॥ १ ५ ॥
अविश्वतेन दैवेन प्रत्यय योऽधिगच्छति ।
क्षत्रियो नाम तत् कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः ॥ १ ६ ॥
न गेहे मरणं शस्तं क्षत्रियाणां विना रणात् ।
शौण्डीराणामशौण्डीरमधर्म्यं कृपणं हि तत् ॥ १ ७ ॥
रणेषु कदनं कृत्वा ज्ञातिभिः परिवारितः ।
शस्त्राग्रैः सुविनिर्भिन्नः क्षत्रियो वधमर्हति ॥ १८ ॥
आहवेषु मिथोऽन्योऽन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ।
युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः ॥ १ ९ ॥

[illegible] ॥ १ ५ ॥

प्रथम इति । [illegible] ॥ १ ६ ॥

नेति । रणात् विना गेहे मरणं न शस्तं न प्रशस्तम् । हि यतः [illegible] ॥ १ ७ ॥

रणेष्विति । [illegible] ॥ १ ८ ॥

आहवेष्विति । आहवेषु युद्धेषु मिथः परस्परं अन्योऽन्यं [illegible]

अक्षुरर्थं च यः शूरो विजितैश्वर्यमीप्सते ।
सयाप्य विजितान् तस्य स्वर्गो ह्यनन्तकः ॥ ११० ॥
आहवे निहतं शूरं न शोचेत कदाचन ।
निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यः पूतो याति सलोकताम् ॥ १११ ॥
वराप्सरस्सहस्राणि शूरमायोधने हतम् ।
त्वरमाणाः प्रधावन्ति मम भर्ता भवेदिति ॥ ११२ ॥
मुनिभिर्दीर्घतपसा प्राप्यते यत् पदं महत् ।
युद्धाभिमुखनिहतैः शूरैस्तद् द्रागवाप्यते ॥ ११३ ॥
एतत्तपश्च पुण्यं च धर्मश्चैव सनातनः ।
चत्वार आश्रमास्तस्य यो युद्धे न पलायते ॥ ११४ ॥

परस्पर जिघांसवः ... यदा युद्धं ... सम्यक् युद्धमानाः ... यान्ति ॥ १०९ ॥

अक्षुरिति । यः शूरः ... विजितैश्वर्यं ... विजितान् ... स्वर्गः अनन्तकः ॥ ११० ॥

आहवे इति । आहवे युद्धे निहतं शूरं कदाचन न शोचेत्, यतः स सर्वपापेभ्यः निर्मुक्तः एवं सर्वपापेभ्यो विमुक्तः पूतः सन् ... सलोकतां याति प्राप्नोति ॥ १११ ॥

वरेति । वराणां श्रेष्ठानां अप्सरसां सहस्राणि अपि त्वरमाणाः सत्यः आयोधने युद्धे हतं शूरं मम भर्ता भवेदिति प्रधावन्ति ॥ ११२ ॥

मुनिभिरिति । मुनिभिः दीर्घेण तपसा यत् महत् पदं प्राप्यते तत् युद्धाभिमुखनिहतैः शूरैः ... द्राक् शीघ्रं अवाप्यते ॥ ११३ ॥

एतदिति । यः युद्धे न पलायते ...

न हि गौरवात् परं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
शूरः सन् पालयति शूरे सन् प्रतिष्ठितम् ॥ ११५ ॥
वराणामपरा भवमवज्ञा दक्षिणामपि ।
अपायस्य पार्थिवतामथ शूरस्य कातरा ॥ ११६ ॥
स्वामिनी पुरुषो कोऽपि तृष्ण मध्यसमेदिनो ।
दरिद्रात् धागसृजो सौ रवे चाभिमुखं हत ॥ ११७ ॥
आम्नाय गोपयेत्यत्तो सर्वेनाम्यातताविनः ।
मुनिवचनाच्चगुरोर्हुं वै श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ११८ ॥

अत [illegible] ॥ ११४ ॥

नहि । [illegible] गौरवात् परं किञ्चित् न हि विद्यते [illegible] शूर [illegible] प्रतिष्ठितम् ॥ ११५ ॥

वराणामिति । [illegible] दक्षिणा [illegible] ॥ ११६ ॥

स्वामिनीति । [illegible] ॥ ११७ ॥

आम्नायमिति । [illegible] आततायिन [illegible] इति ॥ ११८

आचार्या वै वास्तुविदः प्रासादादिप्रवर्तिनः ।
नेति मन्त्रमये मासे सम्पदया [illegible] ॥ ११८ ॥
प्रासादेषु विचित्रेषु गाढोपुष्पवनेषु च ।
यथा विचित्रा [illegible] पण्डितास्तत्र शोभना ॥ ११९ ॥
[illegible] रूपाणि कृपाणा [illegible] ।
[illegible] पण्डितास्तत्र शोभना ॥ १२० ॥
[illegible] विपदगामि मनुष्यवर्त्मसु च ।
[illegible] ॥ १२१ ॥
गाथमेषु [illegible] च ।
[illegible] पण्डितास्तत्र शोभना ॥ १२२ ॥

आचार्या इति । [illegible] ॥११८॥

प्रासादेष्विति । विचित्रेषु [illegible] । विचित्राः [illegible] ॥ ११९ ॥

[illegible] ॥ १२० ॥

[illegible] ।

पक्षितान् पठतः ज्ञात्वा परीवां प्रुवणादिग ।
कर्मैवितप्रवान् ज्ञात्वा न सेव्ये मद्यमद्यथा ।
विशेषतो तथा नीतिर्यथा यथो भवेत् पट ॥ २१६ ॥
आततायिसमायान्तो ब्राह्मणं गुरुवत् घ्नत ।
नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥ २१८ ॥
उद्यम्य शस्त्रमायान्तं स्रुपस्थाततायिनम् ।
निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥ २१९ ॥
तथाद्विपुसतो हृदा ब्राह्मणं चाधमधुयत् ।
यो हन्यात् समरे प्राप्य युध्यन्तमपलायितम् ।
ब्रह्महत्या न तस्य स्यादिति धर्मेषु निश्चयः ॥ २२० ॥

कार्यव्याख्यातोषेण रक्षार्थिवचनेषु ये पक्षिणः निहताः तेषु
तेन विशेषेण दोषता दोषा नाप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २१७ ॥ २१८ ॥

पक्षितानिति । परीवां प्रुवणादिग प्रुवणवादिनः
पक्षिताम् प्राप्तः ज्ञात्वा कर्मविषय रक्षण यतेः पायोः विशेषणम्
नमीतायाम् ज्ञात्वा प्रभृतमद्य स्यात् यथा चा यदि यद्वा
चलिताद्विप तथा नीतिः निर्णीतयः तथा पट यम् । तथा भवेत् ॥२१८

आततायिनमिति । आततायिन आततायिनामयत्वात् ब्राह्मण
वधोद्यत रक्षण ब्राह्मण गुरुवत् च न । आततायिनः वधे हन्तु
कस्यचन दोषः न भवति ॥ २१९ ॥

उद्यम्येति । शस्त्रं उद्यम्य आयान्तं आततायिनं भ्रूणं ब्राह्मणमपि
निहत्य भ्रूणहा न स्यात् अहत्वा तु स भ्रूणहा भवेत् ॥ २१९ ॥

यद्वेति विति । यः समरे युद्धेषु युध्यमानं अत एव अपलायनम्
अविनिवृत्तं युध्यन्तं अपलायितं ब्राह्मणं यदा हन्यात् तस्य ब्रह्महत्या
न स्यात् धर्मेषु धर्मशास्त्रेषु इति निश्चयः ॥ २२० ॥

अपसरति यो युद्धाज्जीवितार्थी नराधमः ।
जीवन्नेव मृतः सोऽपि भुङ्क्ते राष्ट्रकृतं स्वघम् ॥ १२८ ॥
मित्रं वा स्वामिनं मत्वा निमज्जति रणाच्च यः ।
सोऽन्ते नरकमाप्नोति यावज्जीवी निरयवीर्यके ॥१२९॥
मित्रमापद्गतं दृष्ट्वा सहायं न करोति यः ।
अकीर्तिं लभते सोऽत्र मृतो नरकमृच्छति ॥ १३० ॥
विप्रस्याश्रयस्य नाशं यः सम्प्रयाति दुर्मतिः ।
स याति नरके घोरे यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ १३१ ॥
एकत्र मे यदा यत्र नाशयेयुश्च ब्राह्मणाः ।
शुद्ध आत्मापि सन्ताप्यते तदा पापमाग्निमः ॥ १३२ ॥

अपसरतीति । यः नराधमः जीवितार्थी सन् युद्धात् अपसरति स जीवन् एव मृतः सन् राष्ट्रे राज्ञो यत् पापं तत् भुङ्क्ते ॥ १२८ ॥

मित्रमिति । यः मित्रं वा स्वामिनं मत्वा । रणात् निमज्जति सोऽन्ते यः कश्चित् दैवतवशात् नरकं प्राप्नोति, यावज्जीवं कश्चित् नरके घोरे निमज्जति च ॥ १२९ ॥

मित्र मिति । य मित्रं आपद्गतं विपत्सु दृष्ट्वा सहायं साहाय्यं न करोति च अत्र इहलोके अकीर्तिं लभते मृतः नरकं प्राप्नोति ॥ १३० ॥

विप्रस्येति । यः दुर्मतिः विप्रस्य विनाशात् नरकं याति सः सम्पत्ति यः नाशम् यदृच्छया इन्द्रा चतुर्दश यावत् यावत् नरके घोरे नरके याति याति ॥ १३१ ॥

एकत्र यदिति । यदा तु ब्राह्मणाः एकत्र कृत आत्मा शुद्ध न कीर्तिपदार्थं यत्र नाशयेयुः तदा हि पापमाग्निमः न सन्ताप्यन्ते ॥ १३२ ॥

क्षीणे यदा चन्द्रकुले मौक्तिकेऽपि प्रतीयते ।
तदापि माध्यया मुखे नायकेमुं ताम् ध्रुवम् ॥ ११३ ॥
उत्तमं माणिक्यार्धे च माणिक्यार्धे च मध्यमम् ।
मध्ये कनिष्ठं मुक्तं पादगुण ततोऽधमम् ॥ ११४ ॥
मन्त्रोदितमहामणिमाधारार्थे मधुमागमम् ।
माणिक्यार्धे च तद्गुण सर्वगुणोत्तम स्मृतम् ॥ ११५ ॥
श्यामाग्निपूर्वसत्रागावर्णे मौक्तिकनिपातनम् ।
माणिक्यार्धे च तद्गुण महाकाशसमर दिशो ॥ ११६ ॥
कुन्दादिप्रजासद्वातैर्नायन रिपुचाय यत् ।
यथागुणन्तु तत्रैव नाराचामावत सदा ॥ ११७ ॥

क्षीणमिति । यदाप क्षीण चन्द्रकुलं मौक्त मध्ये मौक्तिकं प्रतीयते अभिभूयते तदापि माध्यया मुखे तान् मौक्तान् मौक्तान् ध्रुवं मौक्त नायकेषु ॥ ११३ ॥

उत्तममिति । माणिक्यार्धेन मध्य वर्णेन मध्ये च मुक्त मध्यमं माणिक्यार्धेन मध्यम मध्य कनिष्ठ मध्यमं पादगुणन्तु मध्य मध्यमादिव मध्यमम् ॥ ११४ ॥

मन्त्रगुणमाह मन्त्रेति । मन्त्रेण दैविकैः मधुरगणि माधारार्थे यत् प्रभूतं मध्यमं मध्य माणिक्यार्धेन मुक्त मध्य वर्णेन गुणेषु मध्यमं मौक्त मध्यम् ॥ ११५ ॥

[illegible] । श्यामेति । श्यामेन सन्न्यूप दर्शनाद् मध्ये मध्य मौक्ते मध्ये यत् मौक्तं मध्यमं मौक्तिकारत्नमयोपरिष्ट विशेषण मद् माणिक्यार्धेन मुक्त मद् दिशो मध्यो । महाकाशसमर परिवर्तर मिश्रयेः ॥ ११६ ॥

कुन्दगुणमाह कुन्देति । कुन्दादीनां दशनानां [illegible]

परस्परं सम्मिमर्दो प्रतिलोमानुलोमतः ।
अन्योन्यघातनं मर्मसु यत्र तद् बाहुयुद्धम् ॥ ११८ ॥
वामपादेन [illegible]त्पीड्य भूमौ निक्षेपणं यथा ।
मूर्ध्नि पादप्रहारश्च जानुनोदरपीडनम् ॥ ११९ ॥
[illegible] मुष्ट्या कपोले दृढताडनम् ।
कफोणिपातोऽप्यसकृत् सर्वतश्चासताडनम् ।
[illegible] युद्धे [illegible] नियुद्धं [illegible] ॥ १२० ॥
चतुर्भिः क्षत्रिय [illegible] पञ्चभिः [illegible] ।

[illegible] ([illegible]) [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ११७ ॥

बाहुयुद्ध[illegible] [illegible]ति । [illegible]
[illegible] प्रतिलोमानुलोमत[illegible]
प्रतिलोमेन [illegible]
[illegible] ॥ ११८ ॥

नियुद्ध नियुद्धमिति [illegible]ति । नियुद्ध [illegible] ।
[illegible]
[illegible] १ [illegible] २ मूर्ध्नि [illegible]
[illegible] ३ [illegible] ४ [illegible]
[illegible]
५ [illegible] ६ [illegible]
६ [illegible] ७ [illegible]
[illegible] ८ ॥ ११९।१२० ॥

[illegible]ति । [illegible] । नियुद्ध[illegible] [illegible]

पञ्चभिर्नवभिः सप्तभिर्वा गुरु सहस्रमष्टभिः ।
प्रक्षेप्तानि कुर्वीत न भिन्द्यात् कदाचन ॥ १४१ ॥
भस्मान्यपि पुरस्थाप्य मधूनि च मधूनि च ।
तत् पञ्चमांश पादांतान् मध्यमान् पादयो स्थितान् ।
कृत्वा पुटं मारयेत शिवामालमनारिपा ॥ १४२ ॥
साध्यं कर्मेण प्रयातेन पार्श्वाभ्यामपयामतः ।
तुषाग्निकृतभूमिस्तु वायसामस्तथाविधम् ।
सैन्धवाग्नियोगेन प्रथमं लेपयेत् समीरितम् ॥ १४३ ॥
प्रमाणगोपिते पश्चादस्माभ्ये सह तद्भवेत् ।
उपसंस्थापिते पश्चात् कृत मापास्थये च तत् ॥ १४४ ॥

पञ्चभि र्नवभिर्वा सप्तभिर्वा गजः पुटः वह्निभिः पुटं कर्तव्यम्
सहस्र पुटेभ्यादि चन्दनादिना कर्तव्यम् । एतानि भस्मानि
पिष्टानि मधुना कुर्वीत मधुमान्य भिन्द्यात् कदाचन च ॥ १४१ ॥

भस्मान्यपीति । मधूनि च मधूनि च भस्मान्यपि पूर्वोक्तानि
पुटस्थाप्य पर्णे तान् मध्यमान् पादांशेन तत् पञ्चमान् तैरो मात्रा
कृत्वा पुटमारिता तथा मध्यमान् मध्यमानि मध्यमानि च पादयोः
स्थितान् कृत्वा शिवानि येह मधूनि भस्मानि चूर्णानि च मध्य
मारयेत कृत्वा प्रयत्ना तत् पुटं मारयेत ॥ १४२ ॥

साध्यकर्मेति । तुषाग्निकृतभूमौ वैश्वानरमोहितभस्मानि वायसादि
वायस्य वायः प्रमादिव कार्यं तथा तथा साध्यकर्मेण वायस्या वा
प्रयातेन तथापवा कलशस्थेन च सैन्धवः समाधिविधि सैन्धवाग्नि
योगेन पञ्च प्रथम पुटं लेपितं वर्णितम् ॥ १४३ ॥

प्रमाणगोपितैरिति । पश्चात् प्रमाणैः गोपितैः रक्षितैः सैन्धैः
पिष्टैः मधुनापिहितैः सह तत् पुटं भवेत् । पश्चात् प्रमाणमाने

शीर्णाङ्गानि परिश्रान्तं क्षुत्पिपासार्दितश्रमम् ।
व्याधिदुर्भिक्षमरकैः पीडितं दस्युविद्रुतम् ॥ १८५ ॥
पङ्कपांशुजलस्कन्नं व्यस्तं श्वासातुरं तथा ।
प्रसुप्तं भोजने व्यग्रमभूमिष्ठमसंस्थितम् ॥ १८६ ॥
चौराग्निभयवित्रस्तं वृष्टिवातसमाहतम् ।
एवमादिषु जातेषु व्यसनेषु समाकुलम् ।
स्वसैन्यं साधु रक्षेत परसैन्यं विनाशयेत् ॥ १८७ ॥
उपायान् व्यसनानीह यान्यत्र मनीषिभिः ।
सुखो भेदो हि तेषां तु पापिष्ठो विदुषां मतः ॥ १८८ ॥

[illegible] ॥ १८४ ॥

शीर्णाङ्गानीत्यादि । शीर्णाङ्गानि [illegible] ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥

उपायान् इति । [illegible] ॥ १८८ ॥

भिन्ना हि सेना नृपतेर्दुःसन्देश्या भवत्युत ।
मौला हि दुष्प्रधार्या च किम् नानासमुत्थिता ॥ १४८ ॥
उपायान् षड्गुणं मन्त्रं शत्रोः स्वस्यापि चिन्तयेत् ।
धर्मयुद्धैः कूटयुद्धैर्हन्यादेव रिपुं सदा ॥ १४९ ॥
याने सपादभृत्या तु स्वभृत्यान् वर्धयन् नृप ।
स्वदेहं गोपयेत् युद्धे चर्मणा कवचेन च ॥ १५० ॥
पाययित्वा मदं सम्यक् सैनिकान् शौर्यवर्धनम् ।
ततः शितांश्च निर्दिष्टान् सम्यान् युद्धे नियोजयेत् ॥ १५१ ॥
नालिकास्त्रैश्च पदाती सैनिकैः पातयेद्रणम् ।
कुन्तेन सादी बाणेन रथगो गजगोऽपि च ॥ १५२ ॥

भिन्नेति । [illegible] । [illegible] विभिन्नजातीया [illegible] सेना भिन्ना भेदं गता [illegible] मौला सेना [illegible] किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १४८ ॥

उपायानिति । शत्रोः [illegible] उपायान् सामादीन् षड्गुणान् सन्ध्यादीन् [illegible] चिन्तयेत् तथा धर्मयुद्धैः कूटयुद्धैश्च सदा [illegible] ॥ १४९ ॥

याने इति । [illegible] याने [illegible] [illegible] युद्धे चर्मणा कवचेन [illegible] स्वदेहं गोपयेत् ॥ १५० ॥

पाययित्वेति । [illegible] सैनिकान् [illegible] मदं [illegible] निर्दिष्टान् [illegible] युद्धे नियोजयेत् ॥ १५१ ॥

नालिकास्त्रेणेति । [illegible] नालिकास्त्रेण [illegible]

यतो गतेन यातव्यस्तस्मिन्नेव तुरङ्गम ।
एकेन च रथो योज्यः पतिना पतिरेव च ।
एकेनैकश्च धर्मेण ग्रामण्येव वाजिनम् ॥ ११४ ॥
न च ह्रस्वात् स्थावरं च न श्रीर्णं न शतायतिम् ।
न पुनर्वेषमाश्रोति न तथाश्मीति वाहिनम् ॥ ११५ ॥
न क्षुत न पिपासाढ्य न नग्न न निरायुधम् ।
न युध्यमानं पश्यन्तं युध्यमानं परेण च ॥ ११६ ॥
पिबन्तं न च भुञ्जानमन्यकार्याकुलं न च ।
न भीतं न पराहत्त सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ११७ ॥

धारो यथारूढः कुर्वीत रथः तथा गजः यथारूढ सार्वेन वदीनु यायीत ॥ ११३ ॥

यत इति । यतेन गजारूढेन यता यजारूढः रिपुः यता तुरङ्गेन यजारूढेन तुरङ्गा यजारूढ रिपु यातव्य योद्धव्यः । रथेन रथिना रथवा रथा रथी पत्तिना पदातिना पत्तिः पदातिः रिपुः योद्धव्य योद्धव्यः । यथा एकेन वीरेण एका योद्धव्यः तत्र च तथा सर्वे च न तत्र मिलित्वेत्यर्थः सेना ॥ ११४ ॥

सेनादि । सतां धर्मं युद्धधर्ममनुस्मरन् तथा यजारूढ यतेन च यदि दैव प्रायित न श्रीर्णं न शस्त्राणि पदातिवृद्धं न प्रतीतं व्यापितं विपन्नं न आर्तीर्णं पदित न तथा तत यदि च तत कपीनां तथापीति वाहिन तत निद्रित न निरस्तं वाहनरहितं न नग्न न निरायुध न वाकपटोरिव न अन्यकार्यं न युध्यमान दर्शक न परेण सह युध्यमान तत तथापि न पिबन्त न भुञ्जान न अन्यकार्ये व्याकुल न भीतं न पराहत्त शिविरस्थ न पश्यन्तं ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

हतो नाशो न कर्त्तव्यो नैव स्त्री विकला नृपः ।
समायोग्य तु संयोज्य नियुद्धं धर्मो न हीयते ॥ १५८ ॥
धर्मयुद्धे तु कूटे वै न सन्ति नियमा अमी ।
न युद्धं कूटसदृशं नाशनं बलवद्रिपोः ॥ १५९ ॥
रामकृष्णेन्द्रादिदेवैः कूटमेवादृतं पुरा ।
कूटेन निहतो बालिर्यवनो नमुचिस्तथा ॥ १६ ॥
प्रफुल्लवदनेनैव तथा कोमलया गिरा ।
सहोन्नतापराधेन वैरादागमतिस्मये ॥ १६१ ॥
उपकारैः सामयेन दिव्यैर्विश्वासयेत् परम् ।
क्षुरधारेण मनसा रिपोश्छिद्रं समालयेत् ॥ १६२ ॥

हत इति । हतः नाशं नियुद्धं न [illegible] स्त्री [illegible] विकला [illegible] नृपः । समायोग्य संयोज्य [illegible] नियुद्धं कुर्यात् धर्मो न हीयते ॥ १५८ ॥

धर्मयुद्धे इति । धर्मयुद्धे तु दृश्यते नियमाः योद्धव्य इति येन कूटे कपटयुद्धे तु एते अमी नियमाः न सन्ति । बलवतः रिपोः शत्रोः कूटयुद्धसदृशं नाशनं नाशोपायः न कश्चिदस्ति इत्यर्थः ॥ १५९ ॥

रामेति । पुरा पूर्वस्मिन् काले रामेण कृष्णेन इन्द्रादिदेवैः च कूटमेव आदृतम् तथा कूटेन कपटेन युद्धेन बालिः निहतः रामेणेति शेषः यवनः निहतः कृष्णेनेति शेषः तथा नमुचिः निहतः इन्द्रेणेति शेषः ॥ १६ ॥

प्रफुल्लेति । उपकारेति । प्रफुल्लेन प्रसन्नेन वदनेन कोमलया गिरा वाचा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] उपकारैः [illegible] सामयेन [illegible] दिव्यैः शपथैः परम् विश्वासयेत् क्षुरधारेण मनसा रिपोः शत्रोः छिद्रं दोषं समालयेत् ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

अथमार्गे पुरस्तस्य मार्ग कृत्वा तु गच्छतः ।
त्यक्त्वा मार्गयेत् मार्ग मार्ग यतो हि मूढता ॥१६१॥
प्रधानीकं यतानीकं विमानाकं विविक्तवत् ।
सहैव च रथादि तथाश्वमन्यात्पतिन ॥ १६४ ॥
मध्येषु सैनिकाय राजराजहितेषिण ।
भेदितां यथा दृष्टा सर्वेषां वातयेच ताम् ॥ १६५ ॥
मध्ये कमपि हतं योधैर्दद्यादर्थं च ताम् ।
पारितोषिकाधिकारं क्रमतोऽस्य नृप सदा ॥ १६६ ॥
जयाजयप्रसरार्थे यतन् सम्पीड्य यतत ।
पुरस्तादिपमे देशे पश्चादस्मात् तु वेगवान् ॥ १६७ ॥

अथमार्गे इति । [illegible] ॥१६१॥

मध्ये इति । [illegible] ॥ १६४ ॥ १६५ ॥

मध्ये इति । [illegible] ॥१६६॥

अथैव । [illegible]

कूटस्थमश्वाश्वैर्मर्दयित्वा विमर्दनम् ।
निवसितमसम्बद्ध प्रजागरकृतश्रमम् ॥ १९८ ॥
विलोम्यापि परानीकमप्रमत्तो विनाशयेत् ।
तथा हायनस्य नैव व्यसमासमपि क्वचित् ॥ १९९ ॥
व्यसमीपतरं राज्य मार्गस्थाद् पाययेत् क्वचित् ॥२००॥
स्वल्प युद्धाय सन्नेत वर्षं चापसरेद् पुन ।
सन्नस्मादिपतेद् दूरादस्मु मन्त्र पदित' सदा ॥ २०१ ॥
रूप्य हेम च कुप्यञ्च यो यज्जयति तस्य तत् ।
दद्यात् कार्यानुरूपञ्च हृष्टो योधान् प्रहर्षयन् ॥ २०२ ॥

[illegible] ॥ १९७ ॥

कूटेति । विलोम्येति । [illegible] ॥ १९८ ॥ १९९ ॥

[illegible] ॥ २०० ॥

[illegible] ॥ २०१ ॥

रूप्येति । [illegible]

विजित्य च रिपूनेवं समादद्यात् करं तथा ।
राज्यांशं वा सर्वराज्यं नन्दयीत ततः प्रजाः ॥ १०२ ॥
तूर्य्यं महत्तमायेन स्वकीयं पुरमाविशेत् ।
ततः प्रजाः पुत्रवत् सर्वाः पालयीतात्मसात् कृताः ॥ १०३ ॥
नियोजयेन्मन्त्रिगणमपरे मन्त्रचिन्तने ।
देशे काले च पात्रे च व्यादिमध्यावसानतः ॥ १०४ ॥
मनोऽनुगतपक्षं बीजमुपायेन समन्वितम् ।
मन्त्रादविहितं कार्य्यं युवराजाय साधयेत् ॥ १०५ ॥

[illegible] राजा [illegible] ॥ १०१ ॥

विजित्येति । [illegible] रिपून् [illegible] विजित्य करं राज्यांशं [illegible] ॥ १०२ ॥

तूर्य्येति । [illegible] ॥ १०३ ॥

नियोजयेदिति । [illegible] ॥ १०४ ॥

मनेति । [illegible] ॥ १०५ ॥

यथाङ्गानि तु ते सार्धं युवराजो निवेदयेत् ।
राजा संश्रावयेदादौ युवराज ततश्च तत् ॥ १७७ ॥
युवराजो मन्त्रिगणात् राजापि तेऽधिकारिणः ।
सहमत्या समं कार्यं बोधयेद्धि पुरोहितः ॥ १७८ ॥
ग्रामाद्बहिः समीपे तु सैनिकान् धारयेत् सदा ।
ग्राम्यसैनिकयोर्न स्याद्युत्तमर्णाधमर्णता ॥ १७९ ॥
सैनिकार्थन्तु पण्यानि सैन्ये सन्धारयेत् पृथक् ।
नैकत्र वासयेत् सैन्यं वत्सरन्तु कदाचन ॥ १८० ॥
सेनासहस्रं सज्जं स्यात् क्षणात् संश्रावयेत् तथा ।
संश्रावयेत् स्वनियमान् सैनिकानष्टमे दिने ॥ १८१ ॥

यथेति । युवराज इति । यथा युवराज [illegible] [illegible] युवराज सार्धं [illegible] राज्ञे निवेदयेत् [illegible] । राजा आदौ [illegible] युवराज, ततः [illegible] युवराजः [illegible] [illegible] [illegible] । ते च अधिकारिणः राजापि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] पुरोहित राजानं बोधयेत् [illegible] ॥ १७७ ॥ १७८ ॥

ग्रामादिति । ग्रामात् बहिः [illegible] समीपे [illegible] सैनिकान् धारयेत् । ग्राम्यसैनिकयोः [illegible] [illegible] [illegible] स्यात् [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १७९ ॥

सैनिकार्थमिति । सैनिकार्थं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न वासयेत् ॥ १८० ॥

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

षट्समाततावित्त राजकार्ये निमज्जनम् ।
अनिष्टोपेक्षणं राज्ञः स्वधर्मपरिरक्षणम् । १८२ ।
वसन्तु सैनिका नित्यं ग्रामसमीपमपि वा परे ।
नृपाज्ञया विना ग्राम न विशेयुः कदाचन । १८३ ।
स्वाधिकारिगणस्यापि ह्यपराधं दिशन्तु नः ।
मित्रभावेन वर्तध्वं स्वामिकार्ये सदाखिलैः । १८४ ।
सूज्ज्वलानि च रक्षन्तु शस्त्रास्त्रवसनानि च ।
अन्नं जलं प्रस्थमात्रं पात्रं बह्वन्नसाधकम् । १८५ ।
शासनादन्यथाचारान् विनिघ्नामि यमालयम् ।
भेदयिता रिपुधनं गृहीत्वा दमयन्तु माम् । १८६ ।

[illegible] निवसेत् । तथा अष्टमे दिने दिनस्य अष्टमे भागे [illegible] [illegible] यदि कालः सैनिकान् [illegible] निवसान् [illegible] [illegible] ॥ १८१ ॥

[illegible] [illegible]दि । सैनिकाः नित्यं [illegible] [illegible] [illegible] आततावित्त राजकार्ये निमज्जनं [illegible] अनिष्ट[illegible] [illegible] परिरक्षणं [illegible] [illegible] [illegible] ग्राम वि[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] विना [illegible] ग्राम न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] दिशन्तु । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] मित्रभावेन [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । भेदयिता भेदं

वेणिकैरम्बुविविक्त अङ्गुष्ठाग्रावनति रूप ।
तथायनेऽयने सव्यमपातेविभेदयेत् ॥ १८७ ॥
सार्ध मात वेणिकानां कुर्यात् सञ्चयन रूप ।
आव्याकृतिमयोऽटेमयामपासाम् विदम्भ च । १८८ ॥
कास सत्यवधि द्विधं दृत्त सत्यस्य वेकयेत् ।
मति दृत्त च सत्येभ्य। वेतन पारितापिकम् ।
तत्प्रमाणिपत्र मध्यीयाद्यार्धे तमपञ्चयम् । १८९ ॥
वेणिका विविक्ता ये ये तेषु पूर्वा मति चता ।
अङ्गुष्ठाग्रादि निम्नगा ये तथाऽधो मतिमापवेत् ॥ १९० ॥

[illegible] वेणिका। [illegible] दृत्त
[illegible] । १८१ । १८६ ॥ १८४ । १८५ । १८६ ।

वेणिकैरिति । [illegible] वेणिकै। अङ्गुष्ठादीनाम् [illegible]
[illegible] मति [illegible]
[illegible] निवेदयेत् । १८७ ।

सार्धमिति । [illegible] वेणिकानां [illegible]
[illegible]
कुर्यात् । १८८ ।

कासमिति । [illegible] दृत्त [illegible] दृत्त [illegible]
[illegible] । १८९ ।

वेणिका इति । ये ये वेणिका। विविक्ता। [illegible] पूर्वा
[illegible] । ये अङ्गुष्ठाग्रा [illegible]
[illegible] निम्नगा। [illegible] वेणिका।
[illegible] ॥ १९० ॥

असम्यग्योधितं सैन्यं नाशयेच्चानुयोगतः ॥ १८१ ॥
नृपस्यासदृशवरता ये गुणदेऽपि नराः नराः ।
असदृशोदासीना ये हन्यात् तान् विमृशन् नृपः ।
सुखासक्तांस्त्यजेद् यस्मात् शुचिनोऽपि नृपः सदा ॥१८२
सुखान्तकाकविमस्त्रा योध्यास्तत्र पुरादिषु ।
यास्या सुखान्तविमस्ता यमादिष्वयथमपि ॥ १८३ ॥
तथा हि योकविमस्तो यास्रकस्ते निवुध्यति ।
अन्यथा योधितास्ते तु परित्यादाय वैषसम् ॥ १८४ ॥
यत सम्यक्मिनो ये वै मिथो मन्त्रिमचारक ।
नृपगुरु यतो निस्य हतमाना गमाधिका ।
अवाप्य सायका ये तु सुधना पोषयेत तान् ॥ १८५ ॥

असदिति । [illegible] ॥ १८१ ॥

नृपस्येति । [illegible] ॥ १८२ ॥

सुखान्तेति । [illegible] ॥ १८३ ॥

तथेति । [illegible] ॥ १८४ ॥

यत सम्यगिति । [illegible]

कोशेनासेवनात्त्रिकाष्ठेर्धर्वा भृतिमावहेत् ।
मनुष्यतान् सुगुणितः सुचमा पालयेत् नृप ॥ १८६ ॥
परराष्ट्रे मृते दद्यात् भृति भिपामभि तथा ।
दद्यादर्धां तस्य पुत्रे स्त्रियै पादमितां भिषक् ॥ १८७ ॥
मृतराज्यस्य पुत्रादौ सद्गुणे पादसम्मितम् ।
दद्याद्वा तद्राज्यतस्तु द्वात्रिंशांशं प्रकल्पयेत् ॥ १८८ ॥
मृतराज्यस्य निचितं कोशं भोगायमाहरेत् ॥ १८९ ॥
कोसीद वा तदन्यस्य पूर्णोऽन्यं प्रकल्पयेत् ।

दुर्बलाः वानवाः वतय विना निर्भेदं यथा वचन वत्र वामनः वाच वावकाः तान् तन्त्रता चतुर्थाशेनैव पालयेत् ॥ १८६ ॥

कोशेनेति । ये च कोशेन वणिक्प्रायप्रावका वणिक्पाद पैतानु कर्मचर्यादिमका निधाः वानु का निखिदाः यथा नैव, चतु । पर्दि पूर्णकोटद विभव आमवेद दद्यात् । यथा वाम वत्रान् वचन एव विन नयान् तन्त्रता चतुर्थेन पालयेत् ॥ १८६ ॥

परराष्ट्र इति । परराष्ट्रे मनु राज्ये मृते कालवास्तवाने यदि विद्यावधि राज्यवत्सर्वादिमतावधि भृतिं सप्तोपयोगिमव दद्यात् तथा तस्य पुत्रे चतु । स्त्रियै पादमिता चतुर्थभागमात्रां भृतिं भिषक् [illegible] दद्यात् ॥ १८७ ॥

मृतेति । मृतं राज्यं यस्य तस्य पत्नीः बहुगुणे पादवत्यादिभि इमादौ यस्य राज्यम राज्यतः पादपमितं चतुर्थभागमितमपि दद्यात् वा एव भावमः अवकाशवानः चतुर्थांशमिति तु द्वात्रिंशांशं एकतः नैव दद्यादित्यर्थः ॥ १८८ ॥

मृतेति । मृतराज्यस्य यस्य निचितं वर्धितं कोशं तम यस्य भोगायम् आहरेत् गृह्णीयात् ॥ १८९ ॥

कोसीदमिति । या कृपणा महनस्य पुत्र निचितकोशस्य इत्यर्थः

सततात् नियमात् समान् यदा सम्यासवेन् नृपः ।
तदैव भूपतिः पूर्णो भवेत सर्वेषु नान्यथा ॥ ३१० ॥
यस्मादस्ति नियतं कर्म नियतं सर्वथा यदि ।
नियतोऽसम्पद्यभागो नृपस्य लोके वै चिरम् ॥ ३११ ॥
यस्मादनियमितं नाम साध्वपि यत्नतः त्वपि ।
सदैव कुटिलः सम्भुः स्वपदाद् भ्रागविनश्यति ॥ ३१२ ॥
नापि व्याघ्रभयात् ग्रामा यदीन्द्र नामितं यथा ।
न तथा मन्त्रिणः सर्वे नृप स्वच्छन्दगामिनम् ॥ ३१३ ॥
नियताधिष्ठितास्ते न निःमात्रेण हि तेषाम् ।
यथा नियम्यते नैव नूनमारम्भकर्मको ॥ ३१४ ॥

सततादिति । यदा [illegible] सततात् नियमात् [illegible] [illegible] सर्वेषु [illegible] भवेत् नान्यथा न ॥ ३१० ॥

यस्मादिति । यस्य नियतं कर्म [illegible] [illegible] यदि नियतः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] चिरं [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ३११ ॥

यस्मादिति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कुटिलः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ३१२ ॥

नापीति । यथा [illegible] [illegible] यदीन्द्र [illegible] नामितं न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सर्वे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नैव नियम्यते ॥ ३१३ । ३१४ ॥

दत्तं दापय च पदमम गज वशो ।
मोतिमात्रस्य सम्यक्स्य करपदम ॥ ३१५ ॥
यन्त्रम् सपत्न्योऽप्यपि मोक्षो यथा भवेत् ।
न तदा योगरूपतो सम्प्रियपवि शा तथा ॥ ३१६ ॥
यस्मादेव हि सपत्नैरममपरम् ।
मदनमदना दत्त निदाघावर्दम ॥ ३१७ ॥
रोमराज्या विरुभ्यो न भेम आरोहे वपु ।
कामार्ति यदा कुर्यात् सपुत्रार्पविशये ॥ ३१८ ॥
कुर्वा निम्पा परममम गरम ग्रमम् ।
मध्येमा तदा कुर्यादम्यदाद दशिकत ॥ ३१९ ॥

[illegible]

तथा द्विगुण भावेन तद्रूपं [illegible] । ८० ॥

[illegible]तथोतनाम [illegible]ताभ्याम् प्रचारयेत् ।
प्राङ्मार्गैर्यदि [illegible]ताम् [illegible] प्रयोजयेत् ॥ १ ॥
अष्टधा [illegible] वापि [illegible] वा ।
[illegible] [illegible]म् [illegible] ॥ २ ॥
आदौ [illegible]ताम् [illegible]स्तथा ।
[illegible] [illegible] ततोऽपरि ॥ ३ ॥
[illegible] [illegible] तत ।
[illegible] द्वितीयेऽपि द्वितीया[illegible]मानतम् ॥ ४ ॥

[illegible] ॥ ८० ॥

[illegible] । [illegible] ॥ १ ॥

[illegible] । [illegible] ॥ २ ॥

[illegible] । [illegible] ॥ ३ ॥

[illegible] । [illegible]

चतुर्थं स्वधिकान् नित्यं यामिकान् योजयेद्दिने ।
युगपद्योजयेद् द्वौ द्वौ यतन् वा ग्राम्यं गौरवम् ॥ १०१ ॥
चतुरस्तान् यामिकांस्तु तदा नैव नियोजयेत् ॥ १०६ ॥
यद्भ्रमसुपटेर्वा यद्दादेश्य यामिकाय तत् ।
तत् समस्तं हि सर्वं स्वाध्यामिकोऽपि च तत्तथा ॥ १०७
कोष्ठकोष्ठे तु मर्यादि रक्षेद्विषमितावधि ।
सायामस्ति दर्शयेद्ग्यामिकस्तु यथार्थकम् ॥ १०८ ॥
पथे पथे यामिकानां ग्राम्यं दूरात् सुबोधनम् ॥ १०९

[illegible] वा [illegible] द्वितीये [illegible] [illegible] [illegible] योजयेत् ॥ १०१ ॥

चतुर्थं इति । दिने चतुर्थं [illegible] [illegible] [illegible] योजयेत् [illegible], वा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यामिकान् योजयेत् ॥ १०५ ॥

चतुरस्तानिति । यदापि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यामिकान् न नियोजयेत् ॥ १०६ ॥

यदिति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यामिकाय [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यामिकः [illegible] [illegible] [illegible] यामिकोऽपि [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १०७ ॥

कोष्ठेति । [illegible] यामिकः [illegible] ॥ १०८ ॥

पथे इति । पथे पथे दूरात् सुबोधं [illegible] [illegible] यामिकानां ग्राम्यम् ॥ १०९ ॥

यत्प्रसादात् नियमान् यमान् यथा, सम्पादयेन् नृप ।
तदेव नृपतिः पूर्वो भवेत सर्वेषु नान्यथा ॥ ११० ॥
यथाऽपि नियतं कर्म नियतः सन्यसो यदि ।
नियतोऽसद्व्यवसायो नृपतेः सोऽपि चिरम् ॥ १११ ॥
यथाऽनियमितं कर्म साऽधुना यथा त्वयि ।
तदेव कुटिलं सम्यक् सम्पदात् ग्रामविगम्यति ॥ ११२ ॥
नापि धान्यमयो यथा सगीन्द्र नाभितु यथा ।
न तथा मन्त्रिणः सर्वे नृप मोक्षमार्गगामिनम् ॥ ११३ ॥
नियताधिष्ठितास्तेन निःसारत्वं हि तिष्ठति ।
यतो नियन्त्री नैव नूनमारब्धसंस्थो ॥ ११४ ॥

यत्प्रसादादिति । [illegible] यथा [illegible] [illegible] [illegible] नियमान् [illegible] तदेव [illegible] सर्वे [illegible] पूर्वो भवेत् [illegible] न ॥ ११० ॥

यथेति । यथा नियतं [illegible] [illegible] [illegible] यथा यदि [illegible] [illegible] नियतेषु [illegible] [illegible] यथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] चिरं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १११ ॥

यथा हि [illegible] [illegible] [illegible] यथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ११२ ॥

नापीति । यथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सर्वे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निःसारत्वं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यतः नैव [illegible] ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

वदन्ति ग्रामवत् मन्त्रं पञ्चमं गच्छ यतो ।
नीतिमार्गमनुप सम्यगुप प्रवर्तनम् ॥ ३११ ॥
यथागम् स्वपमध्ये स्थितोऽपि चौर्येणो यथा भवेत् ।
न तथा होमनृपती तस्मात्स्थितेऽपि श्रो तथा ॥ ३१६ ॥
मधुगामेवमस्य त्रि नृपतीपत्रमसरम् ।
मधुसुमक्षतो रक्ष्य सिंहाम्यावर्त्तयत्पम ॥ ३१७ ॥
क्षीरराभ्यो रिपुमूर्त्तौ न सेव्य आरभेत् वद्य ।
कोयपर्वि सदो कुर्यात् सपुत्राधमित्रपये ॥ ३१८ ॥
मुधया निहत्या सप्तमाम गमन यमम् ।
अमेधया तथा कुर्योद्भयमाश दरिद्रतात् ॥ ३१९ ॥

[illegible] ॥ ३१५ ॥

[illegible] ॥ ३१६ ॥

[illegible] ॥ ३१७ ॥

[illegible] ॥ ३१८ ॥

[illegible] ॥ ३१९ ॥

हिमागमवा चार्थं कुर्यान् नृपो नित्यं न चान्यथा।
धर्मनीतिविहीना ये दुर्बला अपि ये नृपाः।
स्वधर्मवत्युयाता दृष्यास्ते चौरवत् सदा॥ ३२०॥
सर्वधर्मविनाशीत्युपाऽपि ये तत्तामिमाम्।
उत्तमोऽपि नृपो धर्मबामगवीवतामिमाम्॥ ३२१॥
धर्माधर्मप्रवृत्तौ तु नृप एव हि कारणम्।
स हि धन्यतमो लोके नृपत्वं च समाश्रयात्॥ ३२२॥
अन्यान्येरानुवी नीत्यन्तरवी भार्गवेण वै।
द्वाविंशतिशत श्लोका नीतिसारे प्रकीर्तिताः॥ ३२३॥
शुक्रोक्तनीतिसारं यश्चिन्तयेदनिशं सदा।
व्यवहारधुरं वोढुं स शक्तो नृपतिर्भवेत्॥ ३२४॥

हिमेति। [illegible] नित्यं [illegible] कुर्यात् [illegible] न। ये [illegible] दुर्बलाः [illegible] धर्मनीतिविहीनाः ते स्वधर्मवत्युता [illegible] सदा चौरवत् दृष्याः। [illegible] ॥ ३२०॥

सर्वेति। [illegible] ॥ ३२१॥

धर्मेति। [illegible] नृप एव हि कारणम्। [illegible] ॥ ३२२॥

अन्यान्येति। [illegible] नीतिसारे प्रकीर्तिताः [illegible] ॥ ३२३॥

शुक्रेति। [illegible] नीतिसारं [illegible] व्यवहारधुरं [illegible] वोढुं शक्तो भवेत् ॥ ३२४॥

न कवेः सदृशी नीतिस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
काव्यैव नीतिरन्या तु कुनीतिर्व्यवहारिणाम् ॥ ८२५ ॥
नाश्रयन्ति च ये नीतिं मन्दभाग्यास्तु ते नृपाः ।
कातर्याद्धनलोभाद्वा स्युर्वै नरकभाजनाः ॥ ८२६ ॥

इति शुक्रनीतौ चतुर्थाध्यायस्य सेनानिरूपणं
नाम सप्तमं प्रकरणम् ।
इति चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

नीतिशेषं विचित्रं तं ज्ञापितं शास्त्रसम्मतम् ।
सुसाधनाय राज्यस्य हितं सर्वजनेषु वै ॥ १ ॥

नेति । त्रिषु लोकेषु कवेः शुक्रस्य सदृशी नीतिर्न विद्यते, तस्मात् काव्य न पवित्र प्रमाणभूतैव एषा नीतिः । अन्या तु बहुविधाव्यवहारिणां कुनीतिः ॥ ८२५ ॥

नेति । ये नृपाः कातर्यात् धनलोभात् वा नीतिं न आश्रयन्ति ते मन्दभाग्याः नरकभाजनाः स्युः । नैवमुक्ताः परलोकेऽपि निश्चितं नरकं भजन्ते ॥ ८२६ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता
चतुर्थाध्यायस्य व्याख्यानमाला
समाप्ता ।

नीतिशेषमिति । त्रिषु परिमितेषु लोके राज्यस्य साधनं सकलानां जनानां च हितेषु विचित्रं शास्त्रसम्मतं अधिकं च पश्चात् प्रतिपाद्य नीतिशेषं नीतिं ज्ञापितां ज्ञापयामि ॥ १ ॥

मतसंमतसुसरान्तेऽपि [illegible]म्यामसाम्रिपुम् ।
इति संचिन्त्य मनसा रिपोर्मित्रमपि संश्रयेत् ॥ १ ॥
राड्‌मार्जारविग्रही [illegible] रिपु ।
[illegible] तथा [illegible] [illegible]म् ॥ २ ॥
[illegible] मा [illegible] रिपुराड् [illegible] च ।
[illegible] [illegible] [illegible]चेतसम् ॥ ३ ॥
मार्जारेणु[illegible] [illegible] [illegible]रिम् ॥ ५ ॥
[illegible] सुखे निशुलीत [illegible]विनाशिनीम् ।
न [illegible] मिथ: [illegible] न च ॥ ६ ॥

मतेति । [illegible] रिपुः [illegible] [illegible] रिपोः मित्रमपि [illegible] ॥ १ ॥

राड्विति । [illegible] तथा [illegible] ॥ २ ॥

[illegible] । मार्जारेति । [illegible] रिपोः [illegible] विग्रहः [illegible] निर्भयत्वात् [illegible] । [illegible] ॥ ३ ॥ ५ ॥

[illegible] । [illegible] ॥ ६ ॥

न नाशयेत् क्रमेणात्तु सहसा गुरुकामुकम् ।
दानमानैर्विमुखोऽपि न भक्त्या नृपतिं त्यजेत् ।
समये यत्र साधर्म्ये गच्छेत्क्षीयमाणया । ७ ।
मित्रोदयेषु या पुष्टिः सा किं नयादिवारित ।
प्रजापुष्टिश्च पद्भ्यैस्तथा किं धनिनां धनात् । ८ ।
दमयन् मादक निम्न महाजीव्य सतोऽपि च ।
रिपुराष्ट्रे प्रविश्यासौ तत्कार्य्यं साधको भवेत् । ९ ।
स्वघातकमूलस्तु तद्राज्यमर्थिन चरेत् ।
यत्र तद्विहितदायादान् सैन्यपार्ष्णिग्रहादिभिः ।
तद्राज्यस्य वशीकुर्य्यात् मूलमुच्छेदयन् बलात् । १० ।

नेति । गुरुकामुकः एवंविधो यस्तु सहसा क्रमेण नाशयेत् येन न नाशयेत् तथा चैव दानेन मानेन च विमुखः विरहित यदि नृपतिं स्वामिनं न त्यजेत् । यथा क्षीयमाणया क्षीणतोऽपि धन प्रजायस्य यत्र साधर्म्ये यत्र गच्छेत् स्नेहोऽपि वीतो न भवेदित्यर्थः । ७ ।

मित्रोदय इति । मित्रोदये धारिद्वये या पुष्टिः सा नयादीनां निवारिता कर्थे किं न जात नैवेत्यर्थः । तथा प्रजाया पुष्टः राजमहापद्भ्यः इति यावत् प्रजाया पुष्टिः धनिनां धनात् तथा पुष्टिः किं नैवेत्यर्थः । ८ ।

दमयन्निति । महाजीव्यतः यदि निम्न वचन मादकं साधको दमयन् रिपुराष्ट्रे यत्र राज्ये प्रविश्य चासौ तस्य तस्य रिपोः कार्य्य साधक साधकनियामकः भवेत् । ९ ।

स्वघातेति । यत्र स्वघातम् यद्यस्य मूल मूलं तस्य तस्य स्थितेन प्रतिपक्षः वशिकृत्य तथात् यस्य यत्र यत्र निरस्तम् अर्थिन यस्य तस्य राज्य चरेत् तथा तस्य रिपोः विरान् निरे-

तरोः सञ्जीवमूलस्य शाखाः पुष्यन्ति वै यथा।
तथा वैचित्र्य कालेन छिन्नशाखाः पतन्ति विना ॥ ११ ॥
राज्यवृक्षस्य नृपतिर्मूलं स्कन्धाश्च मन्त्रिणः।
शाखाः सेनाधिपाः सेनाः पल्लवाः कुसुमानि च।
प्रजाः फलानि भूभागा बीजं भूमिः प्रकल्पिता ॥१२॥
विषमप्राप्यरूपस्यापि न विश्वासं समाप्नुयात्।
नैकान्ते न मही तस्य मन्त्रे [illegible] ॥ १३ ॥
सर्वेभरूपसद्‌व्याम् निकटे रक्षयेत् सदा।
विविधचित्रगुप्तं स्यात् समवेऽन्यादृशो भवेत् ॥ १४ ॥

[illegible] ॥ १० ॥

तरोरिति। यथा सञ्जीवमूलस्य पुष्पमूलस्य तरोः शाखाः पुष्यन्ति वै [illegible] पति [illegible] विना [illegible] ॥ ११ ॥

राज्येति। [illegible] राज्यवृक्षस्य नृपः मूलं [illegible] सेनाधिपाः शाखाः सेनाः पल्लवाः कुसुमानि [illegible] फलानि भूमिः बीजं प्रकल्पिता कथिता ॥ १२ ॥

विषमेति। [illegible] न [illegible] ॥ १३ ॥

सर्वेति। [illegible] ॥ १४ ॥

घिगतामिव गठेमपेगायकेमौद्येदरिम् ॥ १५ ॥
मुषसामरपेनैव न कुटुम्बेन सयुत ।
विविष्टविष्रितो भीता युधे गच्छेय वै कवित् ॥ १६ ॥
पम नाभावभान स्याद भल्यपीयुगमुषु ।
मोषम् मन् स्वामिता पुत्रं मदेयाप्यत्रिवा कवित् ॥ १७
नभावपद्गुपे यच्चान्मपामयमदापका ।
बिपाघेरपि मा दत्ता स्पपुत्रं स्वाधिकारता ॥ १८ ॥
स्वायुप स्वन्यमेषि तु सतपुत्रं नाम्यमादिशेत् ।
मारागर्भ पपमपि राह धगु पमा किम ।
पुषगजाह्य पाम्पनामभापमणीरपाम् ॥ १९ ॥

[illegible]

प्राप्नोत्यनर्थं परं पुत्र सुनीत्या पालयन् प्रजाः ।
पूर्वामात्येषु पितृवद्वीरस्य सम्प्रधारयेत् ॥ २० ॥
तथापि यास्त्वं तेषु प्रयाय भूयतोऽधिकम् ।
पुत्र चेदन्यथा कार्यं निषिध्य [illegible] ॥ २१ ॥
तद्गीत्या न वर्तं सुखेन सार्धं धनायया ।
यत्र ति यद्गीत्या ते तेन [illegible] ॥ २२ ॥
कुलधर्मांश्च यो वै हि नवीन मनस जनम् ।
स मध्ये [illegible] साद्राजा धनमार्गैर्निवृत्स्यति ॥ २३ ॥

[illegible] ॥ १८ ॥

[illegible] ॥ २० ॥

[illegible] ॥ २१ ॥

[illegible] ॥ २२ ॥

[illegible] ॥ २३ ॥

शृण्वी सुमोतिमभ्योऽपि परिपाश्यस्तु पूर्ववत् ।
प्राचीने मध्यं सं साक्ष्यं प्रगुभूय नियाजयेत् ॥ २४ ॥
मतिमद्गुश्रुतिमतिसेवादानमियोक्तिभि ।
माचिने सेभ्यते यावत् काम्य निक्ष्यन्तु साधुभि ॥ २५ ॥
प्रत्यक्ष वा परोक्षं वा सत्यवागभियोऽपि च ।
याचाप्य तस्तयोरीदगन्तर पत्रुपीयता ॥ २६ ॥
मायाया अनका धूता जारचारकद्भुता ।
प्रतिष्ठितो यथा धूर्तो न तथा तु पङ्गुता ॥ २७ ॥
परस्यहरणे लोके जारचोरौ तु निन्दितौ ।
तावप्रत्यक्ष हरत प्रत्यक्ष धूर्त एव हि ॥ २८ ॥

शृणोति । नमोऽपि नमोनः अपि जनः शृणो शृण्वताद् यथा शृणोति सुमवत्स्थस्त्वेत् पूर्ववत् माचीनवत् परिपालनाद् प्रतिपादनीय एव अनुभूय पश्यति परोक्ष दक्ष। माचीनैः इराजने भवः यत्र यत्र साक्ष्यं नियोजयेत् ॥ २४ ॥

मतीति । समर्पयति । माचिनो कार्यविदे जनैः यावत् काम कार्यत्व द्विविधेः मायत् । मतिमद्भिः श्रुतिभिः मतिभि सेवाभि दानः नियोक्तिभिः नियतवमेव अव ऐतने दक्षपाश्रमि वक्षपादिभिः साधुभिस्तु निग वचनं कालकाम्यादेऽपीमथ। प्रत्यक्ष वा परोक्ष वा मायाश्चनः मनसा वेद्यते दक्ष अद्भुतो यथा याचयन्त्योरिव ययोः मातिक वाध्यो। देव कमार प्रवेद ॥ २५ ॥ २६ ॥

मायाया इति । जारः जयति चौरजनाः मकृतव बहुभाषत ते मायाया मात्सक जनका धूर्तः । यथा धूर्त्त प्रति दर्शनित यथा पङ्गुता न ॥ २७ ॥

परस्य इ । लोके जनैः जारचोरौ परस्व परधन हरणे

स्थितं सर्वितयथान्ते यथितं स्थितवत् सदा ।
भूतो सम्भ्रयविलाम सकार्यं बाधयन्ति ते ॥ २८ ॥
विषयभविता भासमं मायया भातयन्ति ये ॥ १ ॥
यथा चाग्निर्मणिश्चैव तत्र कुर्यात् सदा स्थितम् ।
स्थायी यमयव वस्तु गीतं गायति सुस्वरम् ॥ ११ ॥
मार्या विना महाद्रम ईश न सम्भायते क्वचे ।
विना परमेश्वरस्याय कश्चित् स्यात् महाधनः ।
मायया तु विना तद्धि न साध्य स्यायवेष्टितम् ॥ १२ ॥
यथम परम मतो परमेश्वरं यथा ।
परस्पर महाद्रुम यथा मायामपि ॥ ११ ॥

स्थिते स्थितौ विभु यो भासथ यथा यथा परमः सर्वार्थानि भाग, भूत सु समस्तमेव परतीयते ॥ २८ ॥

स्थितमिति । ते भूतो यथा यत्र सर्वं स्थितं सर्वितवत् यथा यथितं स्थितवत् एवमिति यथो भवन्तं सदा भावाय बाधयन्ति ॥ १८ ॥

विषयभवितेति । ते भूतो भासर्वं विषयभवितया स्थितात् यथाय मायया यथा भातयन्ति ॥ १ ॥

यथेति । यथा अग्निः मणिश्चैव मणिवर्णेषु यदा तत्र स्थितं कुर्यात् । स्थायः यमयत् वस्तु स्वरं गीतं गायति सुस्वरमीति तथं भावस्वरगीतम् ॥ ११ ॥

मायामिति । यथैव मायां मायया विना ईशः मायिनि महाद्रुम महाद्रुम न सम्भायते न वर्धते परमेश्वरस्य विना कश्चित् कर्ता महाधनः न स्यात् मायया विना यथा यत् देववित यत् न हि नैव साध्यम् ॥ १२ ॥

परस्परमिति । यथा परमेश्वरं परमेश्वरं सर्वं महाद्रुम यथा यथा परस्परं महाद्रुम यथा मायामपि जानामि ॥ ११ ॥

दाता यदि मे पापं स्यादस्मूनामपि नो भवेत् ।
सर्वं पापं समरूपं स्थितमात्मविभेदतः ॥ १४ ॥
वसुमिव स्तुतो धर्मो निन्दितोऽधर्म एव सः ।
समतत्त्वं हि गहनं भातु केनापि गोचितम् ॥ १५ ॥
प्रतिग्रामतपःसत्संयोगी दारिद्र्यलेपं स्थित ।
धर्मोऽर्थो यत्र न ख्यातौ तदाह कामं निरर्थकम् ॥ १६ ॥
पर्वे वा यदि वा धर्मे समयी दैन्यकालवित् ।
नि समयो भट पूज्यो नेष्ट समर्पिता सदा ॥ १७ ॥
धनस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।

दाता इति । यदि दाता पापं न स्यात् तदा [illegible] पापं नो स्यात् । [illegible] भेदात् सर्वं पापं [illegible] स्थितं [illegible] ॥ १४ ॥

[illegible] इति । [illegible] ॥ १५ ॥

[illegible] इति । [illegible] दारिद्र्य [illegible] ॥ १६ ॥

[illegible] इति । [illegible] ॥ १७ ॥

[illegible] इति । [illegible]

यतोऽर्थाय यतेतैव सर्वदा यत्नमास्थितः ।
अर्थात्मेव कामश्च मोक्षश्चापि भवेन्नृणाम् ॥ ९८ ॥
शस्त्रास्त्राभ्यां विना शौर्यं शास्त्राभ्यासं विना ।
[illegible] विना युद्ध कौशल्यं साहस विना ।
दुःखाय जायते नित्यं सुसहाय विना विपत् ॥ ९९ ॥
न विपत्तिः तु विपदि सुसहायं सुहृत्तमम् ॥ १०० ॥
अविभक्तधनाम् सेवया भक्त्या भक्तधनाम् सदा ।
मित्रं प्रमदयेन्नौमि मत्येव परितोषयेत् ॥ १०१ ॥
नृपसम्यग्विभागीपुत्रपौत्रप्रभृत्यादिदर्शिभिः ।
यतो विभाग [illegible] [illegible] मनम् ॥ १०१ ॥
[illegible] तु दपकापचमानोद्गमेयानि च ।
कुर्वीत नृपतिर्नित्यं प्राज्ञसिद्धं तु नान्यथा ।
विनियमतिता भूम [illegible] ॥ १०२ ॥

[illegible] ॥ ९८ ॥
[illegible] विना [illegible] विना [illegible] विना [illegible] ॥ ९९ ॥
[illegible]

आश्रयाग्निवते सर्वधर्मवान् भवते सदा ।
स एषो मोदते नित्यमन्यथा दु पमश्नुते ॥ ४१ ॥
दपस्तु परक्रासेव्या मागीऽहं सपर्तोऽधिकः ।
कार्यमस्तु मये दैन्य मय म्रोऽन्वेदगायनम् ।
मानसमानमस्मानसुदेग परिकोत्तितः ॥ ४२ ॥
सयोरप्यपमानस्तु महामैराम जायते ।
दानमानसमीप्य मावस सुखमान्तरम् ॥ ४३ ॥
सर्वासापदि सदसि समाप्नुव सुनाम् गुरून् ।
मातृन् बन्धूंश्च धर्माय ग्रातीन् सम्मान् पूजक पूजक ।

[illegible] ॥ ४० ॥

[illegible] ॥ ४१ ॥

[illegible] ॥ ४२ ॥

[illegible] ॥ ४३ ॥

[illegible]

यथार्थं पूर्व विगतं आसीद् यादृशीं नृप ॥ ४६ ॥
आयर्द प्रतरिप्यासा भूत भुक्त्वा भविष्यत ।
भवन्तो मम मित्राणि भवत्सु नास्ति धमता ॥ ४७ ॥
न भवत्सदृशास्त्वन्ये साधवो सन्ति मे मताः ।
स्तोमाथ स्तोमोऽमवं वा भोजनायवम् ।
शास्त्राभ्यापत् समुत्तीर्थं येन प्रत्य पचारविद् ॥ ४८ ॥
अति विना आमिषाद्य यस्य कुर्यात् समादरम् ।
योऽयमाल्पथो य स्यादितरोऽवीनुरूपत ॥ ४९ ॥

[illegible] ॥ ४६ ॥

[illegible] । [illegible] भविष्यथ [illegible] ॥ ४७ ॥

[illegible] ॥ ४८ ॥

[illegible] ॥ ४९ ॥

निघ्नेरन्सततं नृपादयाश्च न चान्यथा ।
यतो मुख्यं सुखं सम्यक् तदन्तर्थेदं क्षितौ न चेत् ।
विनिन्दति ततस्तं स्वामी भृत्योऽन्य एव वा ॥ २० ॥
सञ्चयं प्रमुखं यस्यापि तदेव जीवितं त्यजेत् ।
भृत्यः स एव प्रख्यातो नापत्तौ स्वामिनं त्यजेत् ।
स्वामी स एव विज्ञेयो यस्यार्थे जीवितं त्यजेत् ॥ २१ ॥
न रामसदृशो राजा पृथिव्यां नीतिमानभूत् ।
सुभृत्यता तु यन्नीत्या वानरैरपि लम्भिता ॥ २२ ॥
अपि राष्ट्रविनाशाय चौराचामिषचित्तता ।
प्रजा भवेत् किं यन्नाशाय नृपस्वान्तता ॥ २३ ॥

निघ्नेरिति । [illegible] ॥ २० ॥

सञ्चयमिति । [illegible] ॥ २१ ॥

नेति । पृथिव्यां रामेण सदृशो नीतिमान् राजा न बभूव । [illegible] ॥ २२ ॥

अपीति । चौराणां [illegible] ॥ २३ ॥

न कूटनीतिरभवच्छ्रीकृष्णसदृशो नृपः ।
अर्जुनाद्ग्राहिता स्वस्य सुभद्रा भगिनी छलात् ॥५४॥
नीतिमतान्तु सा युक्तिर्या हि स्वार्थसाधिका । ५५ ।
पादौ तथैव शस्त्राणि कार्य्यं [illegible]मनन्तरम् ।
सत्वा सममवाप्य सम्यक् साधयेदितम् । ५६ ।
परस्परं भवेत् प्रीतिस्तथा तद्गुणकथनम् ।
[illegible] कार्य्यं सिद्धिदम् । ५७ ।
दिव्याभरणमिथ्यासन्ताप [illegible] वर्द्धनम् ।
इमे उपाया मधुरकुटिलनीतिकारिणो मताः । ५८ ॥
मात्मसन्तापनी युक्तिं चिन्तयेत् स पर्य्यायकृत् ।

नेति । [illegible] ॥ ५४ ॥

नीतिमतामिति । [illegible] ॥५५॥

पादाविति । [illegible] ॥ ५६ ॥

परस्परमिति । परस्परं यथा प्रीतिः [illegible] । ५७

दिव्य इति । [illegible] ॥५८॥

नेति । [illegible]

तारतम्योपनेते ब्रह्म सञ्चयन्ति स्त्रियोऽपि च । ९८ ॥
युक्तिस्त्वसामिका मायस्त्वमाध्या मोक्षसाधिका ।
ब्रह्मचारी भवति तेन ब्रह्म समाचरेत् । ९ ॥
अन्यथा मोक्षमार्गाय सज्जतामपि जायते ।
अस्ति बुद्धिमतां चेति लोको बुद्धिमानतः । ९१ ।
देवो जामि च पुरुषी नीति मुक्तिमनेकधा ।
आप्नुवन्ति च तद्विधा इतो वदान्तु मातृणाम् । ९२ ।
मन्त्रौषधिप्रभेदगतात्वागमसम्भवात् ।
ब्रह्म सञ्चयन्तीह तद्विधाकुलगमा जना । ९३ ।

सर्वैः यतो यद्युनीच्य ब्रह्म पमपेक्षवादि च्या रसाः । स्त्रियः अपि (च्यमादि मन्त्र समाः) स्त्रिय देव स्वर्देः तारतम्य अपदतेः तद्योपने ब्रह्म ब्रह्म सञ्चयन्ति । ९८ ।

युक्तिरिति । युक्ति द्विधा माया यात्रिकत्वेन ब्रह्मसाधिका चरत्वपा अन्या चपरा मोक्षसाधिका चरमबद्धा रसाः । तेन चैतन्या च ब्रह्मचारी ब्रह्माचार भवति च ब्रह्म चपट समाचरेत् । ९ ॥

अन्यथेति । देवे इति । अन्यथा च्या चपरोक्ष ब्रह्म चमाचरणं मज्जतामपि मोक्षमार्गाय चरित्र निमाताय जायते । किञ्च युक्तिमतां चोचि बन्धः चस्ति न तु सैव देव युक्तिमानु चच्चीजनः यतः चच्चुत तारतम्यात् तद्विधा मद्विधा जना मातृणां पूजनमाधिका युक्ति चदा च्युता चपयाधिकत्व इदा देवे चाते इदने पाले स्वर्देः च चले जना मद्युविधां नोर्तिं युक्तिं चपयन्ति । ९१ ॥९२ ॥

मन्त्रेति । एव चमति मद्विधाकुलजा जाड्य निदाय चायातु कुलजा जनाः मन्त्राणां चौषधीनां प्रभव निर्मिताणां देवानां परिच्छ दानां चागमानां चार्वाणां सम्भवात् ब्रह्म मर्दं सञ्चयन्ति सद्भावयन्ति । ९३ ॥

योऽधिकोऽधिकारिभ्यश्च विक्रीत दत्तमेव वा ।
सञ्चमाण्यादिक क्रीत सचिह्नं दृढमेविकम् ॥ ६८ ॥
एवं नष्टमिहष्टं राजप्रान्तं समाचरेत् ।
षड्गुणाद्यल्पभागां दद्यात्सुवि नृप सदा ॥ ६९ ॥
स्वीया तथा च सामान्या परकीया तु स्त्री यथा ।
त्रिविधो भृत्यस्तद्वदुत्तमो मध्यमोऽधमः ॥ ६६ ॥
स्वामिन्ये कार्यरतो यो भृत्यस्तूत्तमः स्मृत ।
सेवते प्रभृतिद मधरं स च मध्यमः ।
पुष्टोऽपि स्वामिना धन्य मलतेऽन्य स चाधमः ॥ ६० ॥

योऽधिक इति । योऽधिकं कर्मनि विक्रीतं दत्तं वा क्रीतं सञ्चमाण्यादिकं मधन मानादिभिश्च च अधिकारिभ्यो विक्रीतं दत्त्वा प्रेरणाय मधर्वं सचिह्नः सामचिह्नः चिरं कार्यमिदन तथा तथा स्वदृढेव सदृढं कुर्यात् धार्मिकैर्दत्तं अधिकारिणाय निमित्तानः ॥ ६८ ॥

एवेति । एवमनं चौरादी शुद्धम नष्टस्य निरस्य निवारणाय एव मौलादिकं राजप्रान्तं समाचरेत् राजा । सामवारैव मौलादिक कुर्यादिमान । चतः षड्गुणा कल्पानां भागानां विभूत्यास्य यानि द्रव्याणि धनानि राजनि समायोजितानः तैर्न सदा हरि दद्यात् ॥ ६९

स्वीयेति । यथा स्त्री स्वीया सामान्या सामान्यो परकीया चेति त्रिविधा तथा भृत्यः उत्तमः मध्यमः अधमश्च इति त्रिविधः ॥ ६६ ॥

स्वामिनीति । य भृत्यः कार्याणि यत्र स्वकृत्यः स स्वामा स्मृतः । य इत्यर्थात् स्वार्थापेक्षमदायिनं मधरं अधिकारिभ्यं कार्यमनिमित्त सेवते स्वार्थापेक्षयोपैन न स्वद्रव्यार्थेनेति भाव स मध्यमः । यस्तु स्वामिना पुष्टोऽपि धनस्य स्वामिनोऽपि धनात् मूढ धन नयते स चाधम ॥ ६० ॥

उपकारोऽस्यपकारो मुख्यमोऽप्यम्बयाधम ।
मध्यमः साम्यमविर्च्छेदपरः स्वातत्परः ॥ ८८ ॥
नोपदेश विना सम्यक् प्रमाणैर्योऽवतेऽखिलम् ।
बाल्य बाध्यव तावच प्रारम्भितसमाप्तिदम् ॥ ८९ ॥
प्रायो बुद्धिमतो श्रेयं न वार्द्धक्य कदाचन ।
प्रारम्भ तत्र कुर्व्वीत यत् समाप्ति ध्रुवं भवेत् ॥ ९० ॥
प्रारम्भो बहुकार्याणामेकदैव सुखावहः ।
प्रारम्भितसमाप्तिन्तु विना बाल्य समाचरेत् ॥ ९१ ॥
सम्पाद्यते न पूर्वं हि नापरं लभ्यते यतः ।
ज्ञाती तत् कुरुते नित्यं यत् समाप्ति भवेत् ध्रुवम् ॥ ९२ ॥

उपकारोऽसीति । यः अपकारोऽपि उपकारोऽपि च हि च ए वचन । अन्यथा अधमः । मध्यमः मतः साम्य वर्णितोऽपि साम्य पतितवेद् अपर अधमः कार्येषु सुकार्येषु मतुपरः ॥ ८८ ॥

नेति । बाल्य इति । उपदेशं विना प्रमाणैः अखिल सम्यक् नाव न ज्ञायते । न प्रथमः विदुषः बाल्ये वा तदेव यौवन वा किमत समाप्तिर येन बाल्ये यौवने वा यत् प्रारभ्यते तत् समाप्यते इत्यर्थः कदाचन वार्द्धक्ये न प्रारभेत समाप्तिर्न भवतो यत् प्रारभ्यत तत् न समाप्यते इत्यर्थः । तस्मात् तत्र बाल्य एव आरम्भ कुर्यात् यत् ध्रुव बाल्येन यथा तथा समाप्ति भवेत् भवेत् यत्र धर्मीव्यव ॥ ८९ ॥ ९० ॥

नेति । एकदैव बहुनां कार्याणां आरम्भो न सुखावह तस्मात् आरम्भितस्य आरम्भ आरम्भ समाप्ति विना अपर बालु न समाचरेत् आचरेत् ॥ ९१ ॥

सम्पाद्यते इति । यतः पूर्वमसम्पाद्यारम्भात् पूर्व प्रारब्धकार्य विना हि अपि यत हि यज्ञोऽनुभवः । न सम्पाद्यते न लभ्य यते

यदि तिष्ठति सेनायां स्वल्पेन परमः स च ।
सम्यगायुधसद्भावमोघमेवं सदा ॥ ७१ ॥
ईर्ष्या लोभो मदः प्रीतिः क्रोधो भीतिश्च साहसम् ।
प्रवृत्तिच्छिद्रहेतूनि कार्ये सप्त बुधा जगुः ॥ ७२ ॥
यथाच्छिद्रं भवेत् कार्यं तथैव हि समाचरेत् ।
अविसंवादि विश्वस्तं कार्येऽतीतेऽपि नापदि ॥ ७३ ॥
दशग्रामी शतानीक परिचारकसंयुतौ ।
पञ्चको विचरेतां ग्रामपा अपि चायमाः ॥ ७४ ॥
साहस्रिकः शतग्रामी एकायरमयाइनी ।

[illegible] विशेषत न [illegible] न [illegible] तत् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तत् [illegible] तत् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ७१ ॥

यदीति । [illegible] यदि [illegible] विद्यते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ७१ ॥

ईर्ष्येति । ईर्ष्या [illegible] लोभः [illegible] मदः [illegible] भीतिः [illegible] क्रोधः [illegible] प्रीतिश्च [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] कार्ये [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ७२ ॥

यथेति । यथा कार्यं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कार्येऽतीतेऽपि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ७३ ॥

दशेति । दशग्रामी दशग्रामाधिपः शतानीकः [illegible] परिचारकैः [illegible] [illegible] [illegible] तथा [illegible] [illegible] [illegible] विचरेतामाम् । [illegible] दशग्रामाधिपतयः [illegible] [illegible] [illegible] विचरेयुरित्यर्थ ॥ ७४ ॥

साहस्रिक इति । [illegible] [illegible] [illegible] शतग्रामाधिप [illegible]

दशग्रामाधिभिर्युक्तो गच्छेत् तं ग्रामसंहतौ ॥ ७७ ॥
सहस्रग्रामपो नित्यं नगराध्यक्षमागतः ।
आहुतिको विंशतिभिः सेवकैश्चस्तिभिः भवेत् ॥ ७८ ॥
अयुतग्रामपः सम्यगेव चतुरङ्गगः ।
पञ्चाहुती सेनयोऽपि सम्भरेद् बहुसेवकः ॥ ७९ ॥
सर्वाधिपाधिपस्तस्तु ग्रीष्माधिकं प्रकल्पयेत् ।
कल्पयेच्च यथाधिकं प्रतिवेषं ग्रुधिष्वपि ॥ ८० ॥
श्रेष्ठो न सामन्तीनः स्याद् नो मामाधिपोऽपि न ।
राष्ट्रे नित्यं प्रकुर्वीत श्रेयोऽर्थी नृपतिस्तथा ॥ ८१ ॥

[illegible] दशभिः [illegible] [illegible] युक्तो [illegible]
[illegible] वा [illegible] गच्छेत ॥ ७७ ॥

सहस्रेति । [illegible] [illegible] आहुतिकः
[illegible] विंशतिभिः [illegible] [illegible] यथा नगराध्यक्षमागत
[illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible]
[illegible] वा [illegible] [illegible] भवेद् भवेत् ॥ ७८ ॥

अयुतेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ॥ ७९ ॥

सर्वेति । [illegible] ग्रीष्म [illegible] [illegible]
[illegible] । तथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ८० ॥

श्रेष्ठ इति । [illegible] सामन्तीनः न स्यात् [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] न [illegible] श्रेयोऽर्थी [illegible] [illegible]
राष्ट्रे [illegible] तथा नित्यं प्रकुर्वीत ॥ ८१ ॥

दीनमध्योत्तमानान्तु यामि भूमिं प्रकल्पयेत् ।
कुटुम्बिनां यथायोग्यं पत्तनेऽपि नृपः सदा ॥ ८१ ॥
वाटिकार्थं प्रमितैर्दण्डैर्दीर्घां विस्तृतां भुवम् ।
उत्तमा द्विगुणा मध्या सा च मानानि पक्षार्हतः ।
कुटुम्बसन्निति समा न न्यूना वाधिकापि न ॥ ८२ ॥
ग्रामाद्बहिर्वसेयुस्ते ये ये लघिकता नृपे ।
नृपकार्यं विना कश्चित् ग्रामं सैनिको विशेत् ॥८४॥
तथा न पीडयेत् क्वापि कदापि ग्रामवासिनः ।
सैनिकेन व्यवहारैर्नित्यं ग्राम्यजनोऽपि च ॥ ८६ ॥

दीनेति । [illegible] ग्रामे दीनानां [illegible] [illegible] कुटुम्बिनां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भूमिं [illegible] प्रकल्पयेत् ॥ ८१ ॥

वाटिकार्थं [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] न न ॥ ८२ ॥

ग्रामादिति । ये ये [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ते ग्रामात् [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] विना ग्रामं न विशेत् ॥८४॥

तथेति । तथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ग्रामवासिनः [illegible] न पीडयेत् ग्राम्यजनोऽपि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ८६ ॥

यदा चतुर्थं वा प्रविश्य हीता धनिकेन च ।
चतुर्थ्यांशं दातव्यं धनिने तु धनं तदा ॥ ८१ ॥

इति शुक्रनीतौ खिलनीतिनिरूपणं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ।

शुक्रनीतिः समाप्ता ।

यदेति । यदा धनिकेन चतुर्थेन चतुर्थांशं चतुर्थं वा हीनं प्रवेशिता यदा धनिने तदा चतुर्थांशं धनं पूर्वविहितं न दातव्य चतुर्थांशेन देयं ॥ ८१ ॥

इति शुक्रनीतौ खिलनीतिनिरूपणं नाम पञ्चमोऽध्यायः ।
समाप्तश्च ग्रन्थः ।
इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता शुक्रनीति
व्याख्या समाप्ता ।